

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ РЕГІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

СІВЕРСЬКИЙ ЦЕНТР ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

СІВЕРСЬКИЙ ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Волюновські зустрічі

Збірник наукових праць

№ 2 2015

Чернігів – 2015

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет

навчально-методичною радою Сіверського центру післядипломної освіти (*протокол № 3 від 18 вересня 2015 р.*);
Вченою радою Інституту законодавства Верховної Ради України (*протокол № 12 від 8 жовтня 2015 р.*);
Вченою радою Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (*протокол № 09/184 від 22 жовтня 2015 р.*);
Колегією Українського інституту національної пам'яті (*протокол № від 2015 р.*);

Шеф-редактор:

В.В. Кривошея – доктор істор. наук, проф. (Україна, Київ, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)

Головний редактор:

В.М. Бойко – канд. істор. наук (Україна, Чернігів, СЦПО)

Співредактори:

Н.Р. Нижник – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)
С.М. Серьогін – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)

Заступник головного редактора:

Л.А. Чабак – канд. філос. наук (Україна, Чернігів, СЦПО)

Відповідальний секретар

Д.В. Казіміров – канд. істор. наук (Україна, Чернігів, СЦПО)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**З історичних наук:**

Є.І. Бородін – доктор істор. наук, проф. (Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)
Л.І. Буряк – доктор істор. наук, проф. (Україна, Київ, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)
В.Ф. Верстюк – доктор істор. наук, професор (Україна, Київ, ІУ НАН України)
А.М. Киридон – доктор істор. наук, проф. (Україна, Київ, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)
С.А. Лепяк – доктор істор. наук, проф. (Україна, Ніжин, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)
О.М. Любовець – доктор істор. наук, проф. (Україна, Київ, Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»)
Джеймс Стеррет (James Sterrett) – PhD in history (Platte City, Missouri, USA)

Рецензенти:

О.П. Віхров – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Чернігів, ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка)
Д.М. Николенко – доктор істор. наук, проф. (Україна, Чернігів, УРІ(ф) МДМУ (МАМІ) у м. Чернігові)
І.М. Олійченко – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Чернігів, ЧНТУ)

З державного управління:

С.М. Вдовенко – доктор наук з державного управління, проф. (ЧНТУ, Україна, Чернігів)
Н.Т. Гончарук – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)
Н.А. Липовська – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)
Л.Л. Прокопенко – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)
І.В. Розпутенко – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Київ)
І.І. Хожило – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)
Ю.П. Шаров – доктор наук з державного управління, проф. (Україна, Дніпропетровськ, ДРІДУ НАДУ)
А.І. Мельник – доктор філос. наук (Україна, Чернігів, ЧНТУ)

З юридичних наук:

О.Л. Копиленко – доктор юрид. наук, проф., академік НАПрН України, член-кор. НАН України (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)
В.С. Журавський – доктор юрид. наук, доктор політ. наук, проф., академік НАПрН України (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)
А.Р. Мацюк – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)
О.М. Клименко – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)
Ю.О. Волошин – доктор юрид. наук, проф. (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)
О.М. Биков – доктор юрид. наук, старший наук. співробітник (Україна, Київ, ІЗ ВРУ)

Розумовські зустрічі: збірник наукових праць / Інститут законодавства Верховної ради України; Український інститут національної пам'яті; Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України; Сіверський центр післядипломної освіти; Сіверський інститут регіональних досліджень. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2015. – Вип. 2. – 274 с.

У збірнику вміщено матеріали теоретичного та прикладного характеру, що висвітлюють низку питань з історії, сучасного розвитку адміністративно-територіального устрою, системи органів державного управління та місцевого самоврядування.

Видання призначене для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, політологів, істориків, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться питаннями реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, українським та світовим досвідом функціонування державної служби, органів місцевого самоврядування та перспективами розвитку територіальних громад, населених пунктів.

Публікуються (після внутрішнього та зовнішнього рецензування) статті, що містять нові теоретичні та практичні здобутки у галузі історії, права та державного управління.

ЗМІСТ

	Стор.
Розділ І. ПРОБЛЕМИ ЕВОЛЮЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВИКЛИКІВ СЬОГОДЕННЯ	7
Бойко В.М. Утворення консорціуму закладів підвищення кваліфікації державних службовців: пропозиція з приводу давньої проблеми	7
Ватковська М.Г. Європейський досвід упровадження електронного урядування у галузі освіти	14
Децюк Т.М. Тренінг як метод формування професійної компетентності	22
Канавець М.В. Реформування інституту публічної служби: сучасні підходи та зарубіжний досвід	28
Кочина О.С. Види порушень особистих немайнових та майнових прав суб'єктів авторського права і суміжних прав	40
Кучвальська І.В. Гендерний підхід при прийнятті управлінських рішень в органах державної влади та місцевого самоврядування: сучасний стан та перспективи розвитку	49
Олійченко І.М., Дітковська М.Ю. Формування системи електронного урядування в органах державної влади.....	62
Терещенко-Кайдан Л.В. Міжнародний науково-практичний проект «Діалог культур: Україна – Греція» як провідний центр державотворення.....	71
Чабак Л.А. Сприйняття тексту в умовах інформаційної війни.....	76
Розділ ІІ. ПРОБЛЕМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ	85
Антоненко-Куліченко Н.С. Міжнародні домовленості як засіб регулювання спадкових відносин з міжнародним складом	85
Апанасенко К.І. Актуальні питання функціонування центрів надання адміністративних послуг і дозвільних центрів	94
Білорусов С.Г. Історичні витоки та роль лідерства в контексті децентралізації влади в Україні	104
Копиленко О.Л., Костилев О.М. Конституційні новели децентралізації влади в Україні	112
Оліфіренко Л.Д. Удосконалення інституціонального простору як чинник подолання кризових тенденцій у державному управлінні.....	119
Оліфіренко Ю.І. Роль неурядових організацій в системі соціального захисту дітей	127
Пузирний В.Ф. Правові аспекти адміністративно-юрисдикційної діяльності в установах і органах виконання покарань	140
Сакір-Молочко Н.В. Децентралізація влади як запорука ефективного розвитку регіонального економічного співробітництва.....	146
Розділ ІІІ. ІСТОРИЧНІ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	156
Бичков О.Ф. Символіка міста Семенівка та Семенівського району Чернігівської області.....	156
Блажко Ю.А. Нашадки гетьмана Дем'яна Ігнатовича.....	164
Бойко Н.О. Діяльність Сосницького міського голови О.С. Виноградського (1905 – 1917 рр.).....	169
Воробей Р.Б. Адміністративно-судові функції Чернігово-Городнянського з'їзду мирових посередників	176
Демченко Т.П. Українсько-російські взаємини крізь призму публіцистики С. Єфремова доби Української революції 1917 – 1921 рр.	182
Желіхівська Н.М. Батуринські шинки XVII – XVIII ст.	193

Кондратьєв І.В. Універсали українських гетьманів любецькій шляхті	199
Конопля Я.Ю. Малодосліджені факти державотворчої та соціокультурної діяльності родини Розумовських	207
Кузьменко Ю.В. Особливості кадрової політики в Українській РСР у 1985 – 1991 рр.	215
Лебєдєва В.М. Інституції української влади на приєднаних у 1918 р. білоруських територіях	226
Личковах В.А. Міжрегіональний діалогізм культури в сучасних державотворчих процесах соборної України	237
Соломаха І.Г. Віра як категорія та об'єкт філософського дискурсу.....	242
Тарасенко О.Ф. Стосунки між церковними і цивільними владними структурами (за матеріалами Чернігівської єпархії ХІХ – початку ХХ ст.)	249
Шара Л.М. Участь Чернігівської міської думи в організації допомоги військовим та їхнім родинам у роки Першої світової війни.....	261
IN MEMORIAM	
Лепявко С.А. Світлій пам'яті Володимира Кривошеї.....	270

CONTENT

	Page
PART 1. PROBLEMS OF EVOLUTION OF CIVIL SERVICE OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS PRESENT CHALLENGES	7
Boyko V.M. Consortium of establishments for the training of the civil servants: suggestions about long-standing problems.....	7
Vatkovskaya M.G. European experience implementing e-government in education.....	14
Detsiuk T.M. Training as professional Competence forming method	22
Kanavets M.V. Reform of the public service institute: modern approaches and foreign experience.....	28
Kochyna O.S. Infringements of moral and property rights of copyright and related rights....	40
Kuchvalska I.V. Gender approach in management decisions in state authorities and local self-government: the current state and prospects of development.....	49
Oliychenko I.M., Ditkovska M.U. The formation of e-governance in the state bodies.....	62
Tereshchenko-Kaidan L.V. International scientific practical project «Dialogue of cultures: Ukraine – Greece» as leading center of state building	71
Chabak L.A. Perception of the text under information war.....	76
PART 2. PROBLEMS OF DECENTRALIZATION OF POWER AND TERRITORIAL REFORM	85
Antonenko-Kulichenko N.S. International agreements as a means of regulation hereditary relations with foreign composition.....	85
Apanasenko K.I. Actual questions of the function of centers affording administrative services and permission's centers.....	94
Bilorusov S.G. Historical origins and leadership role in the context decentralization of power in Ukraine.....	104
Kopylenko O.L., Kostylyev O.M. Constitutional innovations for decentralization of power in Ukraine.....	112
Olifirenko L.D. Improving institutional space as a factor of overcoming crisis tendencies in public administration.....	119
Olifirenko Y.I. The role of non-governmental organizations in the system of social children's protecting.....	127
Puzyrnyi V.F. Legal aspects of administrative and jurisdictional activity in the correctional institutions and bodies	140

Sakir-Molochko N.V. Decentralization of state power as a guarantee of the effective development of the regional economic cooperation.....	146
PART 3. HISTORICAL AND CULTURAL ASPECTS OF GOVERNMENT	156
Bychkov O.F. Symbols of Semenivka town and Semenivka district.....	156
Blazhko Y.A. Descendants of Hetman Demian Ihnatovich.....	164
Boyko N.O. Activities of Sosnitsia mayor A.S. Vynogradsky (1905 – 1917)	169
Vorobey R.B. Administrative and judicial functions of Chernihiv-Gorodnya district conciliator's convention.....	176
Demchenko T.P. Ukrainian-Russian relations in the light of S. Yefremov's publicism in age of Ukrainian revolution 1917 – 1921.....	182
Zhelihivska N.M. Baturyn tavern in XVII – XVIII centuries	193
Kondratiev I.V. Decrees of ukrainian hetmans to the nobility of Liubech	199
Konoplya Ya.Yu. Little-studied facts of governmental and social cultural activities of Rozumovsky's family	207
Kuzmenko Y.V. The specificity of personnel policy in Ukrainian SSR in 1985 – 1991.....	215
Lebedeva V.M. The structures of the Ukrainian authorities on the accession in 1918 Belarusian territory.....	226
Lychkovakh V.A. Interregional dialogue of Ukrainian culture in the state building process..	237
Solomaha I.G. Faith as a category and an object of philosophical discourse.....	242
Tarassenko A.F. Relations between church and by civil administrative structures (on materials of the Chernihiv diocese of XIX – beginning XX century).....	249
Shara L.M. The participation of Chernihiv municipal дума in organization the aid to militaries and their families during World War I.....	261

СОДЕРЖАНИЕ

	Стр.
Раздел 1. ПРОБЛЕМЫ ЭВОЛЮЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ВЫЗОВОВ СОВРЕМЕННОСТИ	7
Бойко В.Н. Создание консорциума учреждений повышения квалификации государственных служащих: предложение по поводу давней проблемы	7
Ватковская М.Г. Европейский опыт внедрения электронного правительства в сферу образования	14
Децюк Т.М. Тренинг как метод формирования профессиональной компетентности	22
Канавец М.В. Реформирование института публичной службы: современные подходы и зарубежный опыт.....	28
Кочина А.С. Виды нарушения личных неимущественных и имущественных прав субъектов авторского права и смежных прав	40
Кучвальская И.В. Гендерный подход при принятии управленческих решений в органах государственной власти и местного самоуправления: современное состояние и перспективы развития	49
Олийченко И.М., Дитковская М.Ю. Формирование системы электронного управления в органах государственной власти	62
Терещенко-Кайдан Л.В. Международный научно-практический проект «Диалог культур: Украина – Греция» как ведущий центр создания государства.....	71
Чабак Л.А. Восприятие текста в условиях информационной войны.....	76
РАЗДЕЛ II. ПРОБЛЕМЫ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ ВЛАСТИ И ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ РЕФОРМЫ	85
Антоненко-Куличенко Н.С. Международные соглашения как средство регулирования наследственных отношений с иностранным составом.....	85

Апанасенко Е.И. Актуальные вопросы функционирования центров предоставления административных услуг и разрешительных центров	94
Белорусов С.Г. Исторические истоки и роль лидерства в контексте децентрализации власти в Украине	104
Копыленко А.Л., Костылев А.М. Конституционные новеллы децентрализации власти в Украине	112
Олифиренко Л.Д. Совершенствование институционального пространства как фактор преодоления кризисных тенденций в государственном управлении.....	119
Олифиренко Ю.И. Роль неправительственных организаций в системе социальной защиты детей.....	127
Пузырный В.Ф. Правовые аспекты административно-юрисдикционной деятельности в учреждениях и органах исполнения наказаний	140
Сакир-Молочко Н.В. Децентрализация власти как залог эффективного развития регионального экономического сотрудничества.....	146

РАЗДЕЛ III. ИСТОРИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ .....

Бычков А.Ф. Символика города Семёновка Семёновского района Черниговской области.....	156
Блажко Ю.А. Потомки гетмана Демьяна Игнатовича.....	164
Бойко Н.А. Деятельность Сосницкого городского председателя А.С. Виноградского (1905 – 1917 гг.)	169
Воробей Р.Б. Административно-судебные функции Чернигово-Городнянского уездного съезда мировых посредников.....	176
Демченко Т.П. Украинско-российские взаимоотношения сквозь призму публицистики С. Ефремова времен Украинской революции 1917 – 1921 гг.	182
Желиховская Н.М. Батуриные кабаки XVII – XVIII вв.	193
Кондратьев И.В. Универсалы украинских гетманов любечской шляхте	199
Конопля Я.Ю. Малоизвестные факты государствообразующей и социокультурной деятельности семьи Разумовских	207
Кузьменко Ю.В. Особенности кадровой политики в Украинской ССР в 1985 – 1991 гг.	215
Лебедева В.М. Структуры украинской власти на присоединенных в 1918 г. белорусских территориях	226
Личковах В.А. Межрегиональный диалогизм культуры в современных государствообразующих процессах соборной Украины.....	237
Соломаха И.Г. Вера как объект философского дискурса.....	242
Тарасенко А.Ф. Отношения между церковными и гражданскими управленческими структурами (на материалах Черниговской епархии XIX – начала XX в.).....	249
Шара Л.М. Участие Черниговской городской думы в организации помощи военным и их семьям в годы Первой мировой войны.	261

Розділ І. Проблеми еволюції державної служби України в умовах викликів сьогодення

УДК 351/331

Бойко В.М.

кандидат історичних наук,
директор Чернігівського центру перепідготовки
та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади,
органів місцевого самоврядування, державних підприємств,
установ і організацій (Україна, Чернігів),
volodimir.boyko@gmail.com

УТВОРЕННЯ КОНСОРЦІУМУ ЗАКЛАДІВ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: ПРОПОЗИЦІЯ З ПРИВОДУ ДАВНЬОЇ ПРОБЛЕМИ

В статті зроблена спроба проаналізувати тенденції змін в законодавстві України, які стосуються системи навчання державних службовців, насамперед – підвищення кваліфікації. Реформування України неминуче ставить на порядок денний необхідність впорядкування проблемних питань зазначеної системи. При цьому, на переконання автора, не можна втрачати найефективніший її елемент – заклади підвищення кваліфікації. Нове законодавство України про освіту, фактично, не залишає місця для них. Ще більше питань виникне після ухвалення нового Закону України «Про державну службу». Ймовірний вихід автор бачить у добровільній кооперації зусиль комунальних та державних закладів, що працюють у цій сфері, а саме – створення консорціуму у складі Національної академії державного управління при Президентові України (лідер консорціуму), її відокремлених структурних підрозділів, регіональних та (вірогідно) галузевих центрів підвищення кваліфікації. Зазначається, що учасники консорціуму повинні спільно діяти лише за напрямками, що обумовлені в установчих документах, за іншими вони зберігатимуть автономність. Стверджується, що за нових викликів утворення такого консорціуму підвищить конкурентність системи в цілому та кожного її учасника зокрема.

Ключові слова: консорціум, кооперація, підвищення кваліфікації, державні службовці.

Boyko V.M.

Candidate of Historical Sciences,
Director of the Chernihiv center for Retraining
and In-service Training of Employees of the Bodies
of State Power and the Bodies of local self-government,
State Enterprises, Institutions and Organizations
(Ukraine, Chernihiv), volodimir.boyko@gmail.com

Consortium of establishments for the training of the civil servants: suggestions about long-standing problems

The article attempts to analyze trends in the legislation of Ukraine concerning the training system of civil servants above all - training. Reforming Ukraine inevitably puts on the agenda the need to streamline issues of the system. Thus, according to the author, can not lose its most effective element – training institutions. The new legislation of Ukraine on education, in fact, leaves no place for them. Even more questions arise after the adoption of the new Law of Ukraine “On civil service”. A possible way out author sees in voluntary cooperation efforts of public and state institutions working in this area – namely, a consortium consisting of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine (Lead Partner), its structural subdivisions, regional and (probably) the branch centers Certification training. It is reported that members of the consortium shall jointly act only in areas that are due in the statutes, in others they retain

autonomy. It is alleged that during the formation of the new challenges of the consortium will increase the competitiveness of the whole system and each of its particular user.

Key words: *consortium, cooperation, skills development, civil servants.*

Бойко В.Н.

*кандидат исторических наук,
директор Черниговского центра переподготовки
и повышения квалификации работников органов
государственной власти, органов местного самоуправления,
государственных предприятий учреждений и организаций
(Украина, Чернигов), volodimir.boyko@gmail.com*

**Создание консорциума учреждений повышения квалификации
государственных служащих: предложение по поводу давней проблемы**

В статье сделана попытка проанализировать тенденции изменений в законодательстве Украины, касающиеся системы обучения государственных служащих, прежде всего – повышение квалификации. Реформирование Украины неизбежно ставит на повестку дня необходимость упорядочения проблемных вопросов указанной системы. При этом, по убеждению автора, нельзя терять ее эффективный элемент – учреждения повышения квалификации. Новое законодательство Украины об образовании, фактически, не оставляет места для них. Еще больше вопросов возникнет после принятия нового Закона Украины «О государственной службе». Вероятный выход автор видит в добровольной кооперации усилий коммунальных и государственных учреждений, работающих в этой сфере, а именно – создание консорциума в составе Национальной академии государственного управления при Президенте Украины (лидер консорциума), ее структурных подразделений, региональных и (вероятно) отраслевых центров повышения квалификации. Отмечается, что участники консорциума должны совместно действовать по направлениям, которые обусловлены в учредительных документах, за другими они будут сохранять автономность. Утверждается, что в условиях новых вызовов образование такого консорциума повысит конкурентность системы в целом и каждого ее участника в частности.

Ключевые слова: *консорциум, кооперация, повышение квалификации, государственные служащие.*

Постановка питання. У 2015 р. очікується ухвалення нового Закону України «Про державну службу» [4], згодом – понад двох десятків підзаконних нормативно-правових актів. Відповідно нині діючі втратять чинність. Одночасно в законодавстві відбуваються інші серйозні зміни – поступово набувають чинності положення нового Закону України «Про вищу освіту» [6], постановою Кабінету Міністрів України запроваджується новий перелік галузей знань, прийнято Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [7]. Всі зазначені зміни суттєво впливають та впливатимуть на систему навчання державних службовців, зокрема – підвищення їхньої кваліфікації. Деякі тенденції стають чим далі, тим зрозумілішими, водночас породжуючи чимало питань.

Мета статті – спробувати проаналізувати останні зміни в законодавстві України стосовно зазначеної системи та запропонувати один із можливих варіантів змін, який би забезпечував її конкурентоздатність та цілісність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Діюча система підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування була сформована у другій половині 90-х років минулого століття. На початку свого існування, фактично, то була спроба відновлення курсів радянських, партійних та ідеологічних працівників разом із Вищою партійною школою на чолі. Але за радянського періоду право було вторинним відносно волі політичного керівництва. Інше питання – незалежна Україна з її політичним різноманіттям, часом бурхливим зіткненням інтересів, відкритістю до зовнішнього світу та задекларованим наміром побудувати правову державу. В результаті рішення, що приймалися

на зорі заснування системи з міркувань поточної необхідності, чим далі, тим більше протирічили базовому законодавству, яке розвивалося без огляду на систему підвищення кваліфікації державних службовців.

Під впливом нових обставин остання стала відзеркаленням загальноукраїнського плюралізму – якщо галузеві заклади засновувалися на майні державної власності, то регіональні (за виключенням інститутів НАДУ) – комунальної. Чому і як таке унікальне явище склалося висвітлювалося у статті «Заручники системи», що була надрукована у газеті «Дзеркало тижня» у вересні 2005 р. та у низці інших публікацій [9]. Зараз лише зазначимо: виявилось, що в комунальних навчальних закладах на керівних посадах працюють державні службовці.

Протягом тривалого часу зазначена суперечка сприяла розвитку центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації (насамперед, регіональних) та формуванню доволі цікавої української моделі – вона опинилася на межі, а часом – за межами чинного законодавства, на лінії зіткнення інтересів обласних державних адміністрацій, обласних рад, центральних органів виконавчої влади. Вижити та працювати за таких обставин могли лише структури з високим ступенем автономії управління та мобільності, здатністю ризикувати, що докорінним чином відрізняло їх від радянських попередників. Завадити тому не могла навіть їхня «вмонтованість» до системи органів влади – зрештою, серед них самих у більшості регіонів України точилася конкурентна боротьба.

Нині найбільший обсяг роботи щодо підвищення кваліфікації державних службовців за умов найменшої частки фінансування виконують саме регіональні центри перепідготовки та підвищення кваліфікації: за даними Нацдержслужби України в 2014 р. всього підвищили свою кваліфікацію 102212 державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, в т.ч. 14590 – НАДУ, 24293 – галузеві заклади післядипломної освіти, 63329 – регіональні заклади післядипломної освіти (центри) або ж понад 60% від загального числа [10]. В попередні роки з врахуванням центрів, що зараз знаходяться на непідконтрольній Україні території, цей показник досягав 90 тис. на рік. Для прикладу щодо ефективності використання ними бюджетних коштів (показники 2015 р., джерело – Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій) наведемо такі розрахункові дані: підвищення кваліфікації одного посадовця (без врахування витрат на відрядження) коштує: за професійною програмою (72 – 76 академічних годин) – близько 400 грн., за програмою постійнодіючого семінару – близько 300 грн. та короткотермінового (від 8 до 22 академічних годин) – близько 200 грн.

Водночас реформування України та прагнення нарешті розв'язати парадокси її законодавства неминуче ставить на порядок денний необхідність впорядкування проблемних питань системи (багаторазово критикованої), що опікується підвищенням кваліфікації державних службовців. Зрозуміло, що в загальному контексті її доля виглядає незначним питанням, аби їм надто сильно перейматися. Та, на нашу думку, наведені вище показники, свідчать про інше: дуже не хочеться в результаті законодавчих рішень втратити найефективніший сегмент чинної системи.

Модернізація сфери освіти та державного управління України ставлять на порядок денний необхідність внесення змін до системи, що існує. Новий Закон України «Про вищу освіту» майже не залишає місця для існування таких закладів. Чи будуть вони (точніше – такий тип навчальних закладів) згадані у тексті проекту Закону України «Про освіту» – невідомо.

Багаторазово обіцяного Закону України «Про післядипломну освіту» немає й поки що не передбачається, а альтернативний документ – проект постанови Кабінету Міністрів України «Про післядипломну освіту» вже не перший рік доопрацьовується Міністерством освіти і науки України. Між тим, вищі навчальні заклади, відчуваючи брак абітурієнтів, намагаються розширити свою діяльність у сфері підвищення кваліфікації, перехопивши від держави та місцевого самоврядування відповідні замовлення.

Поки що ситуацію рятує відтермінування необхідності проведення нового ліцензування регіональних центрів та наявність регіональних замовлень. Але протягом найближчого майбутнього питання обов'язково постане – у зв'язку з ухваленням постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти», появою нової галузі «Управління та адміністрування» та спеціальності «Публічне управління та адміністрування». Мабуть, відразу після розробки та затвердження галузевої рамки кваліфікації.

Ще більше питань ставить ухвалений у першому читанні проект Закону України «Про державну службу» [4]. Розробники пішли шляхом максимально можливого скорочення сфери його дії. В такому разі, звичайно, навчальні заклади будь-якої форми власності не зможуть претендувати на наявність в їхньому штатному розписі посад державних службовців. Проблема в тому, що досі ця інституція дозволяла утримувати регіональні центри в рамках однієї системи. В разі скасування державної служби в центрах та за умови неухвалення інших, альтернативних рішень, її цілісність буде зруйнована, а вона сама буде фрагментована. З огляду на приналежність регіональних центрів до обласної комунальної форми власності та фінансування з обласного бюджету до них має бути застосований п. 20 ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», а саме: обласні та районні ради виключно на пленарних засіданнях вирішують в установленому законом порядку питання «щодо управління об'єктами спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, що перебувають в управлінні районних і обласних рад; призначення і звільнення їх керівників» [5].

Що трапиться далі засвідчує досвід країн Балтії та Польщі, де існували подібні центри підвищення кваліфікації. Під час реформування державної служби їхня діяльність переводилася на ринкові засади. При цьому:

- кошти на підвищення кваліфікації концентрувалися у кошторисах органів влади та місцевого самоврядування;
- фінансове обслуговування закладів (установ, організацій) здійснювалося через банки;
- не діяли або знімалися обмеження щодо зарплати та інших питань, притаманних бюджетним структурам;
- органи державної влади та місцевого самоврядування майже втрачали адміністративні важелі впливу на заклади (установи, організації), де здійснювалося підвищення кваліфікації їхніх службовців;
- значну частину коштів можна було отримати за допомогою проектів через структурні фонди ЄС.

В результаті частину подібних закладів (чи установ) довелося ліквідувати, інші перетворилися на цілком автономні самодостатні структури. Крім форми власності вони нічим принципово не відрізняються від громадських організацій та приватних підприємств, що працюють у цій сфері на засадах конкуренції.

На нашу думку, спроба запровадження подібного рішення в Україні досить швидко призведе до повної ліквідації діючих комунальних структур та втрати попередніх напрацювань й існуючої матеріально-технічної бази, адже Бюджетний кодекс передбачає для них інший порядок фінансування, ніж той, що застосований у країнах ЄС. Це порядок зробить їх абсолютно неконкурентоздатними з іншими суб'єктами – за умови запровадження вільного ринку послуг із підвищення кваліфікації. Інші суб'єкти – це НГО, приватні підприємства, а також вищі всіх форм власності (останні – за рахунок своїх розмірів та диверсифікації діяльності).

Отже, такий варіант, хоча й можливий, але не оптимальний. Потрібні рішення, які б дозволяли змінювати систему, не руйнуючи її кращих досягнень.

Крім зазначеного, називаються ще такі ймовірні перспективи:

- повна передача функцій підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування вишам, де діють нинішні магістратури державної служби; за підсумковим результатом цей випадок мало чим відрізняється від попереднього, хіба що передбачає наявність якогось централізованого рішення;

- передача центрів із комунальної власності до державної з наступним підпорядкуванням НАДУ при Президентові України; навряд чи подібна передача може пройти безболісно, постане питання щодо обсягів фінансування з державного бюджету, можливостей поточного управління, а головне – буде створена негнучка вертикаль, що протирічить намірам децентралізації.

Іншими словами постановка питання така: як можна не змінюючи форми власності та джерел фінансування модернізувати наявні заклади, а не привести до їхньої ліквідації. В принципі, пропозиції конституційних змін щодо децентралізації [3] здатні позитивно вплинути на розв'язання наявних суперечок: справа в тому, що регіональні центри мали бути створені при облвиконкомах і лише Конституційний договір 1995 р., а потім і Конституція України в редакції 1996 р. завадили цьому. Тепер, за наслідками конституційної реформи, регіональні центри отримали шанс повернутися до свого первісного призначення – виконувати функції регіонального тренінгового центру засновником якого є обласна рада, а органом управління – її виконком. Але залишається проблема забезпечення єдності системи.

Ймовірний вихід вбачається у кооперації зусиль комунальних та державних закладів, що працюють у сфері підвищення кваліфікації державних службовців та посадових особи місцевого самоврядування.

Така можливість передбачена в ч. 6 ст. 27 Закону України «Про вищу освіту». Відповідно до неї «Вищі навчальні заклади можуть утворювати навчальні, навчально-наукові та навчально-науково-виробничі комплекси, наукові парки та входити до складу консорціуму. Всі учасники комплексу, консорціуму зберігають статус юридичної особи і фінансову самостійність» [6]. Подібне положення міститься й ч. 1 ст. 10 Європейської хартії місцевого самоврядування, а саме: «Органи місцевого самоврядування мають право, здійснюючи свої повноваження, співробітничати та в межах закону створювати консорціуми з іншими органами місцевого самоврядування для виконання завдань, що становлять спільний інтерес» [2]. Тобто, за аналогією зазначені твердження можна застосовувати й для випадку, що розглядається та утворити консорціум.

Якщо конкретніше, то йдеться про створення добровільного об'єднання у складі: Національної академії державного управління при Президентові України (лідер консорціуму), її відокремлених структурних підрозділів, регіональних та (вірогідно) галузевих центрів підвищення кваліфікації.

Ч. 5 ст. 120 гл. 12 «Об'єднання підприємств» Господарського кодексу України містить визначення терміну «консорціум», а саме: «Тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять з інших джерел, в порядку, визначеному його статутом. У разі досягнення мети його створення консорціум припиняє свою діяльність» [1].

Пошукова система Верховної Ради України засвідчує наявність 325 згадок зазначеного терміну. При цьому випадків створення консорціумів навчальними закладами обмаль. Власне, можна назвати хіба що постанову Кабінету Міністрів України від 11 липня 2013 р. № 546 «Про утворення Навчально-науково-виробничого комплексу “Всеукраїнський науково-навчальний консорціум”». Цей нормативно-правовий документ нам також цікавий тим, що він доволі чітко висуває вимоги до об'єднання що утворюється, а саме: укласти установчий договір, затвердити статут та положення про діяльність зазначеного комплексу [8]. До речі, ч. 5 ст. 118 Господарського кодексу визначає, що «державна реєстрація об'єднання підприємств здійснюється відповідно до ст. 58 цього Кодексу» [1]. Консорціум як різновид та суб'єкт господарювання об'єднання підлягатиме державній реєстрації як юридична особа. Разом з тим, «відкриття суб'єктом господарювання філій (відділень), представництв без створення юридичної особи не потребує їх державної реєстрації». Тобто, на практиці можливі обидва варіанти. Але утворення юридичної особи накладає на учасників

значно більші юридичні зобов'язання, отже є ефективнішим. Знову ж таки, Господарський кодекс розглядає консорціум як «статутне об'єднання». Останнє ж, як правило, реєструється.

З огляду на добровільний характер консорціуму зрештою його доля залежатиме від зацікавленості сторін, що беруть участь у заснуванні. Спробуємо висловити з цього приводу власні міркування.

Утворення консорціуму, навіть у вигляді юридичної особи, не заперечує існування його складових як юридичних осіб. Таким чином, проблемні фінансово-майнові питання оминаються.

Учасники консорціуму повинні спільно діяти лише за напрямками, що зазначені в установчих документах. За іншими вони зберігають звичну автономність, відповідно – мобільність. Консорціум відкриє всім учасникам доступ до ресурсів кожного. Буде створено орган управління, який зможе оптимально розподіляти роботу між членами консорціуму зі врахуванням їхніх попередніх здобутків та наявних можливостей, контролювати її виконання.

Інтенсифікуються обміни між учасниками – розробками, слухачами, викладачами... Стане можливим реалізація спільних навчальних програм, що особливо актуально для професійних програм підвищення кваліфікації (питання ліцензування тоді узгоджуватиметься з Міністерством освіти і науки окремо).

Крім того, консорціум як суб'єкт господарювання зможе брати участь (за результатами конкурсу, вочевидь) у виконанні державного замовлення (ймовірно, з цього приводу доведеться ініціювати зміни до Бюджетного кодексу), розподіляючи його обсяги між своїми складовими. Насамперед, це актуально для навчання державних службовців територіальних підрозділів центральних органів влади та префектур. Саме вони могли б стати пріоритетом діяльності консорціуму, тоді як посадові особи місцевого самоврядування й надалі б залишалися об'єктом місцевого замовлення. Інший напрямок – участь у виконанні державних цільових програм. Знову ж таки, як і у випадку державного замовлення, угода на їх виконання укладатиметься з закладом-лідером, а розподіл роботи – то вже внутрішнє питання консорціуму. Цікавий напрямок – участь у загальноукраїнських недержавних програмах із залученням міжнародної технічної допомоги, насамперед, з євроінтеграційної тематики. Наведений перелік, звичайно, не претендує на вичерпність.

Додаткового аналізу потребують ризики. Та, на перший погляд, потенційних позитивних моментів значно більше. Діюча система підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування перебуває на межі ухвалення низки принципових рішень, що визначатимуть напрями та форми її подальшого розвитку. На нашу думку, за нових викликів утворення такого консорціуму підвищить конкурентність системи в цілому та кожного її учасника зокрема.

Список використаних джерел:

1. Господарський кодекс України: офіц. текст: за станом на 12 серпня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
3. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проект Закону від 01.07.2015 № 2217а [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812.
4. Про державну службу: законопроект № 2490 від 30.03.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54571
5. Про місцеве самоврядування: закон України від 21.05.1997 №280/97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
6. Про вищу освіту: закон України від 01.07.2014 № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

7. Про ліцензування видів господарської діяльності: закон України від 02.03.2015 № 222-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/222-19>
8. Про утворення Навчально-науково-виробничого комплексу «Всеукраїнський науково-навчальний консорціум»: постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2013 р. № 546 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/546-2013-%D0%BF>
9. Бойко В.М. Заручники системи / В.М. Бойко// Дзеркало тижня. – 2005. – №34. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/zaruchniki_sistemi.html; Бойко В.М. Щодо національного стандарту підвищення кваліфікації з галузі знань «Державне управління» / В.М. Бойко // Розумовські зустрічі. – 2014. – № 1. – С. 92 – 97; Бойко В.М. Модернізація державної служби в Україні та заклади післядипломної освіти: пошук нової моделі взаємодії / В.М. Бойко // Агора. Українські перспективи. – К.: Стилос, 2013. – Випуск 12. – С. 109 – 119; Бойко В.М. Надання освітніх послуг на договірних засадах як спосіб реформування закладів післядипломної освіти управлінських кадрів / В.М. Бойко // Політико-правове забезпечення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування: збірник доповідей щорічних Всеукраїнських громадських слухань (Одеса, 24 – 25 вересня 2009 р.) / [ред. кол.: Т.В. Мотренко (голов. ред.) та ін.]. – Одеса: Юридична література, 2009. – С. 222 – 226; Бойко В.М. Реформування державної служби України й очікувані зміни у сфері освіти: небезпеки та ризики для закладів післядипломної освіти / В.М. Бойко // Розумовські зустрічі: матеріали науково-практичної конференції «Розумовські зустрічі» (28 листопада 2012 року) / Сіверський інститут регіональних досліджень; Інститут законодавства Верховної Ради України. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – С. 10 – 18; Бойко В.М. Шляхи реалізації партнерства державних органів та громадських організацій / В.М. Бойко // Діалог суспільства і влади: правові форми, виклики, перспективи: Збірник матеріалів круглого столу. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. – С. 23 – 28.
10. Звіт про роботу Національного агентства України з питань державної служби за 2014 рік / [уклад: К. Ващенко (кер.) та інші]. – К: НАДС, 2015. – 40 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://guds.gov.ua/govservice/control/uk/publish/article?art_id=671709&cat_id=631433

References

1. Hospodarskyu kodeks Ukrayiny: ofits. tekst: za stanom na 12 serpnya 2015 roku [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
2. Yevropeyska khartiya mistsevoho samovryaduvannya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036
3. Pro vnesennya zmin do Konstytutsiyi Ukrayiny (shchodo detsentralizatsiyi vlady): proekt Zakonu vid 01.07.2015 № 2217a [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812
4. Pro derzhavnu sluzhbu: zakonoproekt № 2490 vid 30.03.2015 r. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54571
5. Pro mistseve samovryaduvannya: zakon Ukrayiny vid 21.05.1997 № 280/97 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
6. Pro vyshchu osvitu: zakon Ukrayiny vid 01.07.2014 № 1556-VII [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
7. Pro litsenzuvannya vydiv hospodarskoyi diyalnosti: zakon Ukrayiny vid 02.03.2015 № 222-VIII [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/222-19>
8. Pro utvorennya Navchalno-naukovo-vyrobnychoho kompleksu «Vseukrayinskyy naukovonavchalnyy konsortsium»: postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 11 lypnya 2013 r. № 546 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/546-2013-%D0%BF>

9. Boyko V.M. Zaruchnyky systemy/ V.M. Boyko// Dzerkalo tyzhnya. – 2005. – № 34. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/zaruchniki_sistemi.html; Boyko V.M. Shchodo natsionalnoho standartu pidvyschennya kvalifikatsiyi z haluzi znan «Derzhavne upravlinnya» / V.M. Boyko // Rozumovski zustrichi. – 2014. – № 1. – S. 92 – 97; Boyko V.M. Modernizatsiya derzhavnoyi sluzhby v Ukraini ta zaklady pislyadyplomnoyi osvity: poshuk novoyi modeli vzayemodiyi / V.M. Boyko // Ahora. Ukrayinski perspektyvy. – K.: Stylos, 2013. – Vypusk 12. – S. 109 – 119; Boyko V.M. Nadannya osvitnikh posluh na dohovirnykh zasadakh yak sposib reformuvannya zakladiv pislyadyplomnoyi osvity upravlinskykh kadriv/ V.M. Boyko // Polityko-pravove zabezpechennya derzhavnoyi sluzhby ta sluzhby v orhanakh mistsevoho samovryaduvannya: zbirnyk dopovidey shchorichnykh Vseukrayinskykh hromadskykh slukhan (Odesa, 24 – 25 veresnya 2009 r.) / [red. kol.: T.V. Motrenko (holov. red.) ta in.]. – Odesa: Yurydychna literatura, 2009. – S. 222 – 226; Boyko V.M. Reformuvannya derzhavnoyi sluzhby Ukrainy u ochikuvani zminy u sferi osvity: nebezpeky ta ryzyky dlya zakladiv pislyadyplomnoyi osvity / V.M. Boyko // Rozumovski zustrichi: materialy naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Rozumovski zustrichi» (28 lystopada 2012 roku) / Siverskyy instytut rehionalnykh doslidzhen; Instytut zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy. – Chernihiv: Siverskyy tsentr pislyadyplomnoyi osvity, 2012. – S. 10 – 18; Boyko V.M. Shlyakhy realizatsiyi partnerstva derzhavnykh orhaniv ta hromadskykh orhanizatsiy / V.M. Boyko // Dialoh suspilstva i vlady: pravovi formy, vyklyky, perspektyvy: Zbirnyk materialiv kruhloho stolu. – K.: Instytut zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy, 2012. – S. 23 – 28.
10. Zvit pro robotu Natsionalnoho ahentstva Ukrainy z pytan derzhavnoyi sluzhby za 2014 rik / [uklad: K. Vashchenko (ker.) ta inshi]. – K.: NADS, 2015. – 40 s. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://guds.gov.ua/govservice/control/uk/publish/article?art_id=671709&cat_id=631433

УДК 351

Ватковська М.Г.

кандидат філософських наук,
проректор Дніпропетровського обласного
інституту післядипломної педагогічної освіти,
(Україна, Дніпропетровськ), vatkovskaya@gmail.com

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД УПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Розглядаються тенденції розвитку електронного урядування у сфері освіти країн континентально-європейської моделі. Наголошується на тому, що інформаційні процеси сучасного суспільства обумовлюють кардинальну перебудову форм і методів державного управління, їх модернізацію. Мета статті полягає у розкритті особливостей функціонування європейської моделі електронного урядування у сфері освіти та визначенні параметрів, які можуть бути запозичені до електронного урядування у галузі освіти України. Виклад матеріалу побудований таким чином, щоб якнайширше відобразити обрані параметри. Це призвело до обрання для дослідження такого різноманітного переліку країн, як Франція, Фінляндія, Іспанія, Естонія, Німеччина, Росія та Польща. З розглянутих моделей, для української моделі електронного урядування в цілому і у сфері освіти зокрема, цікавою є можливість організації переходу з урядових до неурядових порталів, досвід організації системи «Послуги для громадян».

Ключові слова: механізми державного управління, електронне урядування, інформаційно-комунікаційні технології, освіта.

Vatkovskaya M.G.

Candidate of Philosophical Sciences,
Prorector of the Dnipropetrovsk Regional
Institute of postgraduate pedagogical education
(Ukraine, Dnipropetrovsk), vatkovskaya@gmail.com

European experience implementing e-government in education

The article considered tendencies of development of e-government in the education of continental European model. Its focuses on the fact that the information processes of modern society cause fundamental restructuring of the forms and methods of government, their modernization. The purpose of the article is the realization of the functioning of the European model of e-government in education and in the determination of the parameters that can be borrowed in the model of e-government in Ukraine. Basic material constructed in such a way that as far as possible to reflect your selections. This led to the choice for the study of such a diverse list of countries such as France, Finland, Spain, Estonia, Germany, Russia and Poland. Of the models considered, for the Ukrainian model of e-government in general and education in particular, is an interesting possibility to organize the transition from government to non-governmental portals, the experience of the organization of the “Services for Citizens”.

Key words: mechanisms of governance, e-government, information and communication technology, education.

Ватковская М.Г.

кандидат философских наук,
проректор Днепропетровского областного
института последипломного педагогического образования,
(Украина, Днепропетровск), vatkovskaya@gmail.com

Европейский опыт внедрения

электронного правительства в сферу образования

Рассматриваются тенденции развития электронного правительства в сфере образования стран континентально-европейской модели. Внимание акцентируется на том, что информационные процессы современного общества обуславливают кардинальную перестройку форм и методов государственного управления, их модернизацию. Цель статьи заключается в раскрытии особенностей функционирования европейской модели электронного правительства в сфере образования и в определении параметров, которые могут быть заимствованы в модель электронного правительства Украины. Изложение основного материала построено таким образом, чтобы как можно шире отразить выбранные параметры. Это привело к выбору для исследования такого разнообразного перечня стран, как Франция, Финляндия, Испания, Эстония, Германия, Россия и Польша. Из рассмотренных моделей, для украинской модели электронного правительства в целом и в сфере образования в частности, интересной является возможность организации перехода с правительственных к неправительственным порталам, опыт организации системы «Услуги для граждан».

Ключевые слова: механизмы государственного управления, электронное правительство, информационно-коммуникационные технологии, образование.

Інформаційні процеси сучасного суспільства обумовлюють кардинальну перебудову форм і методів державного управління, їх модернізацію. Адже державне управління має відповідати сучасному ритму життя, встигати за змінами. Особливо це стосується ланки управління освітою, через те, що поза увагою управлінців не може залишатися широкий спектр можливостей віртуального простору, який є ефективним середовищем для отримання знань, пошуку потрібної інформації та соціальної взаємодії. У часи розбудови електронного урядування в Україні дуже важливим є вивчення та перейняття досвіду зарубіжних країн, який буде сприяти визначенню перспективних шляхів подальшого розвитку електронного урядування в Україні.

Одним з основних джерел для написання цієї статті виступають сторінки урядових веб-порталів європейських країн [6; 7; 8; 9; 10; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24]. У вітчизняній та зарубіжній літературі дослідженню проблематики різних моделей електронного урядування присвячено багато робіт, в межах даної статті ми зупинимось на розробках таких дослідників, як І. Базаров [1], В. Іванов та Г. Коробова [3], П. Клімушин та А. Серенко [4], І. Кирилюк [5], І. Хасаншин [12]. Тож, проблематика електронного урядування не є новою, її дослідженню присвячено багато робіт та розробок, які відрізняються різноманітністю підходів до аналізу цього явища. Утім, підхід до досвіду впровадження електронного урядування у різних зарубіжних країнах залишається не повністю висвітленим.

Мета статті полягає у розкритті особливостей функціонування європейської моделі електронного урядування у сфері освіти та визначенні параметрів, які можуть бути запозичені до електронного урядування у галузі освіти України.

До відмінних характеристик континентально-європейської моделі слід віднести: законодавче регулювання інформаційних відносин та інформаційних потоків, що циркулюють у європейському інформаційному просторі [3, с. 25]. У цілому, мета функціонування європейської моделі полягає у: «наданні урядової інформації в режимі он-лайн, забезпеченні умов виконання свого громадянського обов'язку, використовуючи можливості електронного голосування, послуги уряду при сплаті податків та штрафів» [3, с. 25].

Говорячи про дану модель електронного урядування слід наголосити на тому, що вона дуже велика, це більшість країн Західної, Центральної та Східної Європи, які не можуть бути вміщені в одну схему, подібно до попередньої, оскільки існують суттєві відмінності між рівнем розвитку електронного урядування в цих країнах. Так, за рейтингом розвитку електронного урядування на 2014 р. Франція займає 4 місце, Фінляндія – 10 місце, Іспанія – 12 місце, Естонія – 15 місце, Росія – 27 місце, Польща – 42 місце [11]. У межах нашого дослідження зупинимось на особливостях розвитку електронного урядування у цих країнах. Досвід розвитку електронного урядування в означених країнах дуже важливий для України, яка в цьому ж рейтингу посіла лише 87 місце [11], опустившись на кілька позицій у порівнянні з минулими роками.

З огляду на те, що у даній роботі ми спробуємо розглянути особливості функціонування електронного урядування багатьох країн, спробуємо це зробити, виділивши переваги та обмеження кожної країни в окремі таблиці.

Таблиця 1

Досвід впровадження електронного урядування у сфері освіти Франції

Переваги	Обмеження
<p>На урядовій сторінці Міністерства національної освіти [13] знаходиться велика кількість інформації з питань національної системи освіти, політики в галузі освіти, конкуренції в освіті, моніторингу системи освіти та можливостей працевлаштування. Кожна тематична вкладка супроводжується змінним інформаційним блоком, в якому деталізуються дотичні до тематики сторінки питання. Інформація розподілена за категоріями користувачів з детальним описом посадових обов'язків учасників навчально-виховного процесу. Статті з різних тем супроводжуються відеофайлами.</p> <p>На порталі розміщені посилання на урядові документи міністерства.</p> <p>У окремому блоці знаходиться інформація для дітей з обмеженими фізичними можливостями. Тут розміщені схеми навчання цієї категорії дітей, навчальні відеоматеріали. Є можливість перейти з урядової сторінки до спеціалізованих сайтів.</p>	<p>Обмежений доступ до деяких послуг – для вільного користування всіма послугами треба бути зареєстрованим клієнтом.</p> <p>Відсутній прямий зв'язок між порталом органів державної влади [14] та порталом Міністерства національної освіти, що може впливати на збільшення часу для пошуку відповіді на потрібне запитання.</p>

<p>Є можливість через спеціальні форми зареєструватися на навчання у середній школі. Урядовий портал пропонує широкий вибір он-лайн послуг для навчання.</p> <p>Для викладачів на порталі пропонуються пристрої для мобільності вчителя. Портал забезпечує можливість переходу на неурядовий сайт для викладачів I-Prof.</p> <p>Урядовий портал міністерства національної освіти надає відвідувачам, які розподіляються за різними категоріями, можливість зворотного зв'язку не лише традиційним шляхом, але й через соціальні мережі.</p>	
---	--

Так з моделі електронного урядування Франції цікаво було б запозичити усю організаційну структуру урядової сторінки. Запозичення потребують он-лайн послуги для навчання та пристрої, що сприяють мобільності вчителя. Таким чином, діти та вчителі як суб'єкти навчального процесу не залишаються наодинці з проблемами вибору якісних он-лайн послуг, адже їм пропонує такі послуги держава, чого суттєво не вистачає у нашій системі електронного урядування. Запозичення також потребує можливість надання урядових послуг людям з обмеженими можливостями та он-лайн взаємодія державних службовців з користувачами.

Таблиця 2

Досвід упровадження електронного урядування у сфері освіти Фінляндії

<p>Електронний уряд Фінляндії [15] надає велику кількість спеціалізованих послуг, спрямованих на висвітлення діяльності уряду.</p> <p>Електронне урядування являє собою єдину взаємопов'язану мережу. З головного урядового portalу можна перейти на веб-сторінки різних міністерств.</p> <p>На урядовій сторінці міністерства освіти і культури [16] поданий широкий спектр інформації, яка поділена за рубриками (освіта, дослідження, культура, спорт, молодь, церковні справи). Наявна рубрика «Бібліотека». Тут міститься інформація про мережу бібліотек, їх фінансування та управління.</p> <p>Наявний зв'язок з віртуальним чиновником через електронну пошту. Є можливість відправити віртуальне запитання та коментарі з питань освіти і культури.</p>	<p>Наявні обмеження щодо завантаження документів та літератури з категорії «Бібліотека».</p> <p>Перелік електронних послуг у порівнянні з інформаційними – значно менший.</p> <p>Можливості віртуального зв'язку обмежені.</p>
--	--

Запозиченими до українських реалій можуть бути: віртуальний взаємозв'язок різних міністерств та можливість залишати коментарі віртуальному чиновнику з питань освіти.

Таблиця 3

Досвід упровадження електронного урядування у сфері освіти Іспанії

<p>Електронне урядування являє собою єдину взаємопов'язану мережу. З головного урядового portalу [17] можна перейти на веб-сторінки різних міністерств.</p> <p>Міністерство освіти, культури та спорту [18] надає різноманітні послуги за сферою своєї діяльності. Інформація поділена за рубриками: освіта, культура, спорт. У цих вкладках інформація структурована за категоріями галузі та категоріями користувачів.</p> <p>Категорія «Послуги для громадян» надає широкі можливості: телефон підтримки, запис на прийом, он-лайн</p>	<p>Наявність дублюючих функцій, які переадресовують до однакових діалогових вікон, вирішують однакові задачі та оброблюють однакові дані.</p> <p>Не всі управлінські послуги можна знайти в он-лайн режимі.</p> <p>Можливості віртуального зв'язку обмежені.</p>
---	--

<p>зв'язок, віртуальна книга скарг, карткові послуги (на вибір за категоріями: освіта, культура, спорт), електронний офіс – надає можливість отримати доступ до веб-сайтів при міністерстві. У окрему категорію користувачів виділена преса. Для медійників створене окреме діалогове вікно з контактами представників міністерства.</p> <p>При міністерстві існують віртуальні офіси, через які міністерство надає точки доступу з отримання послуг в електронному форматі за різноманітними темами. Урядовий портал надає можливість он-лайн укласти контракт з певними роботодавцями.</p> <p>Урядовий портал дозволяє завантажувати публікації з віртуальної бібліотеки.</p>	
---	--

Для України цікавим був би досвід створення віртуальної книги скарг, організації електронного офісу та можливість в он-лайн режимі укладати контракти з роботодавцями. Новим та недостатньо поширеним у межах європейської моделі є досвід організації державної взаємодії з представниками преси через спеціальне діалогове вікно. Така форма роботи сприяла би популяризації українських урядових рішень та пропозицій.

Таблиця 4

Досвід упровадження електронного урядування у сфері освіти Естонії

<p>Електронний уряд Естонії [19] являє собою єдину взаємопов'язану мережу, надає широкий спектр онлайн-можливостей, дає змогу громадянам працювати з різноманітними національними базами даних, заповнювати аплікаційні форми (заяви, анкети), підписувати і відправляти документи тощо.</p> <p>На порталі Міністерства освіти і науки [6] доступні такі освітні онлайн-послуги як: інформація про національну систему освіти, про наявні навчальні заклади, про можливості отримання грантів на навчання. Наявна інтернет-школа. Для Естонії характерним є надання можливості здійснення процедур, спрямованих на зміну приватної інформації у державних та муніципальних інформаційно-технологічних системах, доступним є електронне надання чи поновлення різноманітних сертифікатів чи дозволів. Інформаційне наповнення порталу швидко оновлюється. Можливість спілкування з представниками державної влади за допомогою електронної пошти, форуму або чата.</p>	<p>Для вільного користування електронними послугами, необхідно бути зареєстрованим та авторизованим. Певні послуги можуть бути надані лише за рахунок об'єднання зусиль кількох державних структур.</p>
---	---

У даній моделі на увагу заслуговують можливості зміни приватної інформації, поновлення сертифікатів та дозволів в он-лайн режимі.

Таблиця 5

Досвід упровадження електронного урядування у сфері освіти Німеччини

<p>Урядовий портал Німеччини [20] пов'язаний з федеральними установами та організаціями.</p> <p>На сайті міністерства освіти та наукових досліджень [21] можна знайти широкий спектр інформації, розподіленої за рубрикаторами (міністерство, освіта, дослідження, наука та ін.).</p>	<p>Не всі документи з урядової бібліотеки можна завантажувати безкоштовно.</p> <p>Більша частина он-лайн послуг, що надаються є інформаційними. Деякі послуги</p>
---	---

<p>На порталі міністерства освіти та наукових досліджень є можливість укласти угоду щодо отримання базової освіти дорослими людьми. Наявний он-лайн перехід від урядової сторінки до сторінок певних компаній, що пропонують освітні послуги та потребують певних фахівців.</p> <p>Можливість безкоштовно завантажувати документи, книжки, які наявні на урядовому порталі. Крім того відвідувачам пропонуються варіанти отримання документу (наприклад PDF, варіант для людей з поганим зором).</p> <p>Можливість переглядати та завантажувати наявне на міністерському порталі відео, інтерв'ю, виступи.</p>	<p>складно знайти – не зовсім зрозуміло, у якій рубриці вони можуть знаходитись.</p>
--	--

Цікавим для української моделі розвитку електронного урядування у галузі освіти є можливість укласти угоди на отримання освіти, он-лайн перехід до неурядових порталів освіти та додаткові он-лайн можливості для людей з обмеженими можливостями.

Таблиця 6

Досвід упровадження електронного урядування у сфері освіти Російської Федерації [7;9;10]

<p>Електронний уряд постає як система, яка комплексно автоматизує діяльність органів державної влади, автоматизує і регламентує процедури взаємодії владних гілок (вертикально та горизонтально).</p> <p>Сортування електронних послуг за відомствами та категоріями.</p> <p>Можливість отримувати послугу поштою або через e-mail. Можливість завантаження різних документів та формулярів. Можливості взаємодії з представниками державної влади за допомогою електронної пошти, форуму або чата.</p>	<p>Перелік електронних послуг у порівнянні з інформаційними – значно менший.</p> <p>Запропоноване сортування послуг призводить до того, що багато освітніх послуг дублюються.</p>
---	---

З моделі електронного урядування у сфері освіти Росії запозичення потребує принцип організації вертикальної та горизонтальної взаємодії гілок влади. Мова йде в першу чергу про активізацію електронної взаємодії на регіональному рівнях між Департаментами освіти та науки України та регіональними користувачами.

Таблиця 7

Досвід упровадження електронного урядування у сфері освіти Польщі

<p>Портал Міністерства науки та вищої освіти [23] надає актуальну інформацію з питань науки та вищої освіти. Увага зосереджена на висвітленні законодавчих актів, інвестицій, спонсорства, конференцій. Є можливість завантажувати документи, зв'язатися з чиновником через електронну пошту.</p> <p>Функціонує система OSF – система для запису і обробки заявок на фінансування наукових досліджень.</p> <p>З урядового порталу можна перейти на неурядові сайти та академічні форуми для цього створено окреме вікно «корисні посилання».</p> <p>Урядовий портал Міністерства національної освіти [22] надає інформацію щодо навчання (дошкільна освіта, школа, професійно-технічна освіта). Є можливість переглядати медіа файли. На порталі наявна система</p>	<p>Роздільність освітніх функцій між двома міністерствами ускладнює пошук потрібної інформації.</p> <p>Офіційний портал уряду Польщі [24] не пов'язаний з міністерськими сторінками.</p> <p>Розмішена на сайтах інформація не завжди актуальна. Деякі посилання на інші сторінки є застарілими.</p>
---	---

«Хмара Тегів», яка допомагає підібрати матеріали за темою.

Наявне окреме діалогове вікно контактів для людей з обмеженими можливостями.

Зручна система зв'язку – якщо ви не знайшли відповіді на свої запитання – маєте можливість відправити свій запит, заповнивши спеціальну форму.

Тут нашої уваги заслуговують системи OSF та «Хмара Тегів», функціонування яких в українській моделі сприяло б скороченню часу на пошук актуальної урядової інформації та покращувало б рівень інтерактивної взаємодії державних службовців з користувачами урядового порталу.

Сучасне електронне урядування у сфері освіти України дає змогу вести мову про те, що інформаційних матеріалів на урядовому порталі [8] представлено досить багато, вони охоплюють широкий спектр освітніх послуг взагалі. Громадянин України та іноземець, який вирішив скористатися електронною сторінкою Міністерства освіти і науки України, зможе отримати інформацію і про нормативно-правову базу діяльності міністерства, і про державні установи, які підпорядковані міністерству, і про різні ланки освіти – від початкової до вищої та дистанційної. Пересічний користувач також зможе довідатись на якій стадії обробки перебувають документи громадян у Міністерстві освіти і науки України. В цілому рівень розвитку електронного урядування у сфері освіти України перебуває на стадії переходу до етапу інтерактивної взаємодії. Це дає можливість зробити інтернет-сторінку не лише дошкою оголошень, а й інструментом двосторонньої комунікації. На даній стадії у користувачів державного інтернет ресурсу є можливості спілкування з представниками державної влади за допомогою електронної пошти, форуму або чата, наявна можливість завантаження різних документів та формулярів. Втім, з огляду на проведений аналіз, треба зазначити, що у сфері освіти України ще не всі елементи такої стадії розвитку електронного урядування як інтерактивна взаємодія використовуються на повну потужність. Мова йде про те, що не всю міністерську інформацію можна знайти в режимі он-лайн, обмеженим також є можливість взаємодіяти за допомогою чату та форуму.

Загалом, можна констатувати, що електронне урядування в цілому та у сфері освіти зокрема, у межах європейської моделі, має нерівномірний розвиток. До загальних проблем розвитку електронного урядування слід віднести наступне положення: «У більшості країн урядові установи не забезпечують можливостей спільної роботи своїх інформаційних систем. Все ще більша частина урядових процедур / послуг виконуються вручну» [3, с. 25]. Те, саме можна сказати і про Україну, як частину європейської моделі електронного урядування.

Таким чином, проведений аналіз дає можливість стверджувати, що з розглянутих моделей, для української моделі електронного урядування, яка перебуваючи в процесі формування, цікавою є можливість організації переходу з урядових до неурядових порталів, що суттєво підвищує якість організації процесу управління освітою. Окремого статусу потребує досвід організації системи «Послуги для громадян», коли система зв'язків перестає бути обмежена традиційними формами взаємодії з відвідувачами сайтів, а перетворюється на своєрідну систему підтримки громадян через чати, форуми, віртуальні книжки скарг, соціальні мережі, розгляд пропозицій (Іспанія, Естонія, Польща, Фінляндія, Франція).

Список використаних джерел

1. Базаров Р. Политическая карта мирового киберпространства / Р. Базаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://offline.cio-world.ru/2006/49/273982/>
2. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua
3. Иванов В.В. Государственное и муниципальное управление с использованием информационных технологий / В.В. Иванов, А.Н. Коробова. – М.: ИНФРА-М, 2013. – 383 с.

4. Клімушин П.С. Електронне урядування в інформаційному суспільстві / П.С. Клімушин, А.О. Серенок. – Х.: Магістр, 2010. – 312 с.
5. Кирилюк І. Росія / І. Кирилюк // Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування / [за заг. ред. д-ра наук з держ. упр., проф. С.А. Чукут]. – К., 2008. – С. 89 – 112.
6. Министерство образования и науки Эстонии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.hm.ee/ru/ministerstvo/ministerstvo-obrazovaniya-i-nauki>
7. Министерство образования и науки Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.mon.gov.ru>
8. Міністерство освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua
9. Официальный веб-портал Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://government.ru>
10. Портал электронных государственных услуг Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gosuslugi.ru>
11. Рейтинг стран мира по уровню развития электронного правительства / The E-Government Development Index // Центр гуманитарных технологий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/e-government-survey/info>
12. Хасаншин И.А. Системы поддержки принятия решений в управлении региональным электронным правительством / И.А. Хасаншин. – М.: Горячая линия – Телеком, 2013. – 104 с.
13. Education.gouv.fr [Ressource électronique]. – Mode d'accès: www.education.gouv.fr/
14. Le site officiel de l'administration de la France [Ressource électronique]. – Mode d'accès: www.servise-public.fr
15. E-the government of Finland [Electronic resource]. – Access mode: government.fi/etusivu/en.gsp
16. The Ministry of education and culture of Finland [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.minedu.fi>
17. Government portal Spain [Electronic resource]. – Access mode: www.lamoncloo.gob.es/gobierno/gabinete
18. The Ministry of education, culture and sports Spain [Electronic resource]. – Access mode: www.mecd.es/portada-mecd
19. Estonian Official Web Portal [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.eesti.ee>
20. The Federal Government [Elektronische ressource]. – Access modus: www.bundesregierung.de/webs/breg/de/
21. Bundesministeriums für Bildung und Forschung [Elektronische ressource]. – Access Modus: www.bmbf.de
22. Rządowy portal Ministerstwa edukacji narodowej Polski [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu: www.men.gov.pl
23. Ministerstwo nauki i szkolnictwa wyższego RI [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu: www.mnisw.gov.pl
24. Oficjalny portal rządu Polski [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu: <http://polska.pl>

References

1. Bazarov R. Polytycheskaya karta myrovoho kyberprostranstva / R. Bazarov [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://offline.cio-world.ru/2006/49/273982/>
2. Yedynyy veb-portal orhaniv vykonavchoyi vlady Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: www.kmu.gov.ua
3. Yvanov V.V. Hosudarstvennoe y munitsypalnoe upravlenye s yspolzovanyem ynformatsyonnykh tekhnolohyy / V.V. Yvanov, A.N. Korobova. – М.: YNFRA-M, 2013. – 383 с.
4. Klimushyn P.S. Elektronne uryaduvannya v informatsynomu suspilstvi / P.S. Klimushyn, A.O. Serenok. – Kh.: Mahistr, 2010. – 312 с.

5. Kyrylyuk I. Rosiya / I. Kyrylyuk // Zarubizhnyy dosvid uprovadzhennya elektronnoho uryaduvannya / [za zah. red. d-ra nauk z derzh. upr., prof. S.A. Chukut]. – K., 2008. – S. 89 – 112.
6. Mynysterstvo obrazovanyya y nauky Estonyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.hm.ee/ru/ministerstvo/ministerstvo-obrazovaniya-i-nauki>
7. Mynysterstvo obrazovanyya y nauky Rosyyskoy Federatsyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://old.mon.gov.ru>
8. Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: www.mon.gov.ua
9. Ofytsyalnyy veb-portal Rosyyskoy Federatsyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://government.ru>
10. Portal elektronnykh hosudarstvennykh usluh Rosyyskoy Federatsyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.gosuslugi.ru>
11. Reytynh stran myra po urovnyu razvytyya elektronnoho pravytelstva / The E-Government Development Index // Tsentr humanytarnykh tekhnolohyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://gtmarket.ru/ratings/e-government-survey/info>.
12. Khasanshyn Y.A. Systemy podderzhky prynyatyia resheny v upravleny rehyonalnym elektronnym pravytelstvom / Y.A. Khasanshyn. – M.: Horyachaya lynyya-Telekom, 2013. – 104 s.
13. Education.gouv. fr [Ressource électronique]. – Mode d'accès: www.education.gouv.fr/
14. Le site officiel de l'administration de la France [Ressource électronique]. – Mode d'accès: www.service-public.fr
15. E-the government of Finland [Electronic resource]. – Access mode: government.fi/etusivu/en.gsp
16. The Ministry of education and culture of Finland [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.minedu.fi>
17. Government portal Spain [Electronic resource]. – Access mode: www.lamoncloo.gob.es/gobierno/gabinete
18. The Ministry of education, culture and sports Spain [Electronic resource]. – Access mode: www.mecd.es/portada-mecd
19. Estonian Official Web Portal [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.eesti.ee>
20. The Federal Government [Elektronische ressource]. – Access modus: www.bundesregierung.de/webs/breg/de/
21. Bundesministeriums für Bildung und Forschung [Elektronische ressource]. – Access Modus: www.bmbf.de
22. Rządowy portal Ministerstwa edukacji narodowej Polski [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu: www.men.gov.pl
23. Ministerstwo nauki i szkolnictwa wyższego RI [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu: www.mnsw.gov.pl
24. Oficjalny portal rządu Polski [Elektroniczny zasób]. – Tryb dostępu: <http://polska.pl>

УДК 378.091

Децюк Т.М.

*старший викладач кафедри соціальної роботи
Навчально-наукового інституту права та соціальних технологій
Чернігівського національного технологічного університету
(Україна, Чернігів), tarodi_volk@mail.ru*

ТРЕНІНГ ЯК МЕТОД ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

У публікації автор аналізує різні підходи до понять «професійна компетентність», «формування професійної компетентності», «професійна підготовка», «інновації в освітній діяльності», «тренінг», а також пропонує новий підхід до можливостей використання

тренінгу як інноваційного методу підготовки фахівців соціальної сфери. Розглянуто основні вимоги до якісної організації та проведення тренінгу в умовах вищого навчального закладу. Запропоновано орієнтовний перелік тренінгових занять та рекомендації щодо їх проведення. Здійснено аналіз впливу даного методу підготовки фахівців на формування професійної компетентності в умовах вищого навчального закладу. На думку автора використання тренінгу дає можливість впливати на формування професійної компетентності. У процесі тренінгу людина засвоює значно більше інформації ніж під час традиційних занять, оскільки під час тренінгу активізуються всі органи чуття, і вона є не пасивним спостерігачем, а активним учасником.

Ключові слова: професійна компетентність, формування професійної компетентності, професійна підготовка, тренінг.

Detsiuk T.M.

senior lecturer of Department of social work
of Educational scientific institute of law and social
technologies, Chernihiv National Technological University
(Ukraine, Chernihiv), tarodi_volk@mail.ru

Training as professional competence forming method

In the article the author analyses various approaches to the terms “professional competence”, “forming of professional competence”, “professional training”, “educational activity innovations”, “training” and offers new approach to using the training as innovation method for preparation of social workers. The author reviews the main requirements to the proper organization and conducting of the training in the higher educational institutions. He offers rough list of training sessions and recommendations for them and carries out the analysis how this method for preparation of workers influences professional competence in the conditions of higher educational institutions. In author’s view the usage of trainings allows to influence the formation of professional competence. During their participation in training a person learns much more information than at the traditional classes, because during the training all the senses are activated, man is not a passive observer, but an active participant.

Key words: professional competence, forming of professional competence, professional training, training.

Децюк Т.М.

старший преподаватель кафедры социальной работы
Учебно-научного института права и социальных технологий
Черниговского национального технологического университета
(Украина, Чернигов), tarodi_volk@mail.ru

Тренинг как метод формирования профессиональной компетентности

В публикации автор анализирует различные подходы к понятиям «профессиональная компетентность», «формирование профессиональной компетентности», «профессиональная подготовка», «инновации в образовательной деятельности», «тренинг», предлагает новый подход к возможностям использования тренинга как инновационного метода подготовки специалистов социальной сферы. Рассмотрены основные требования к качественной организации и проведению тренинга в условиях высшего учебного заведения. Предложен ориентировочный перечень тренинговых занятий и рекомендации по их проведению. Осуществлен анализ влияния данного метода подготовки специалистов на формирование профессиональной компетентности в условиях высшего учебного заведения. По мнению автора использование тренинга дает возможность влиять на формирование профессиональной компетентности. В процессе тренинга человек усваивает значительно больше информации, чем при проведении традиционных занятий, поскольку во время тренинга активизируются все органы чувств, и он является не пассивным наблюдателем, а активным участником.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, формирование профессиональной компетентности, профессиональная подготовка, тренинг.

Сучасне українське суспільство переживає складні часи трансформації. Відтак постає потреба в новій генерації професіоналів. Особливо це стосується сфери «людина – людина», таких професій, як соціальний працівник, державний службовець, працівник інформаційного центру. Суспільство ставить перед фахівцями жорсткі вимоги і очікує отримати не виконавця певних завдань, а генератора ідей, який уміє швидко реагувати на зовнішні зміни, пристосовуватися до нових умов, приймати ефективні рішення, бути мобільним, постійно займатися самовдосконаленням та підвищенням своєї кваліфікації тощо. Зважаючи на це, змінюються вимоги до процесу підготовки висококваліфікованих фахівців. Традиційні методи формування професійної компетентності фахівців у вищій школі втрачають свою актуальність. З упровадженням болонської системи освіти в українських вищих навчальних закладах час, відведений на аудиторні заняття, значно скорочений, більше уваги приділяється самопідготовці. За таких умов усе більшої популярності серед професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів та інститутів підвищення кваліфікації набуває такий метод навчання як тренінг. Саме тому нами було обрано дану тему.

Проблематика використання нових методів навчання, зокрема використання тренінгу, є актуальною для українських науковців. Питання використання інноваційних технологій у вищій школі досліджувались у працях О.В. Павлової [6], використанню тренінгових технологій викладання у вищій школі значну увагу в своїх працях приділяла М.О. Скуратівська [8]. Проблематикою розробки основних положень щодо проведення тренінгів займалися такі науковці, як В. Бевз, О. Главник [2]. Тренінг як оптимальний метод формування професійної комунікативної компетентності соціальних працівників розглядає Д.М. Годлевська [3]. Проте проблема використання тренінгу як методу формування професійної компетентності досі є мало дослідженою і потребує подальшого вивчення та аналізу.

Метою нашої публікації є аналіз різних підходів до визначення тренінгу як методу навчання та формування професійної компетентності в умовах вищого навчального закладу.

Перш ніж аналізувати тренінг як метод формування професійної компетентності варто визначитися з основними дефініціями: «професійна компетентність» та «тренінг».

На думку українського науковця Л.В. Балабанової, «компетентність» – це ступінь кваліфікації працівника, яка дозволяє успішно вирішувати задачі, що стоять перед ним. Авторка визначає здатність працівника якісно і безпомилково виконувати свої функції як у звичайних, так і в екстремальних умовах, успішно освоювати нове і швидко адаптуватися до умов, що змінюються [1].

Під професійною компетентністю соціальних працівників російські дослідники М.В. Фірсов, О.Г. Студьонова мають на увазі «сформовану в процесі освіти і самоосвіти систему науково-практичних знань та вмінь, що впливають на якість вирішення професійних завдань, а також розвинені особистісно-професійні якості, що виявляються в діловому і партнерському спілкуванні з людьми при вирішенні їх життєвих проблем» [9].

Український соціальний педагог А.Й. Капська розглядає компетентність соціальних працівників як комплекс знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтирів, психологічних якостей, професійних позицій та акмеологічних варіантів [5].

Формування професійної компетентності майбутніх соціальних працівників відбувається в процесі професійної підготовки (здебільшого це період навчання у вищому навчальному закладі) або під час навчання на курсах підвищення кваліфікації.

Як зазначає М.О. Скуратівська, інновації в освітній діяльності розглядаються як використання нових знань, прийомів, підходів, технологій для одержання ефективного результату у вигляді освітніх послуг, що відрізняються соціальною та ринковою затребуваністю [8]. Ознаками інноваційного навчання є передбачення особистості та її участь сумісно з іншими «Я» в різних видах діяльності. Інноваційні технології у навчанні спрямовані на активізацію самостійної, пошукової роботи студентів, організатором якої є науково-педагогічний працівник. Останній виступає не головною діяльною особистістю в групі студентів, а режисером їхньої взаємодії з навчальним матеріалом [6, с. 16].

Серед інноваційних технологій викладання у вищій школі можна назвати впровадження тренінгових форм навчання в реальний процес вищого навчального закладу [8].

Термін «тренінг», як зазначають українські науковці В. Бевз та О. Главник, походить від англійського “to train”, що означає «навчати, тренувати, дресирувати». Також науковці зауважують, що тренінг – це одночасно:

- цікавий процес пізнання себе та інших;
- спілкування;
- ефективна форма опанування знань;
- інструмент для формування умінь і навичок;
- форма розширення досвіду [2].

Дещо інший підхід має Д.М. Годлевська, яка зазначає, що тренінг – це запланований навчальний процес, призначений сформувати чи поновити знання та вміння, сформувати чи перевірити ставлення учасників до певних ідей з метою його зміни чи оновлення [3, с. 50].

Також тренінг можна розглядати як форму групової роботи, що забезпечує активну участь і творчу взаємодію учасників між собою і з викладачем.

Упедагогіці співробітництва і розвивального навчання тренінг – це:

1. Нові підходи (співпраця, відкритість, активність, відповідальність).
2. Нові знання (інтенсивне засвоєння, уточнення).
3. Позитивні цінності, ставлення, ідеали.

4. Нові уміння і навички (ефективної комунікації, самоконтролю, лідерства, роботи в команді, уміння надавати й отримувати допомогу, аналіз ситуацій і прийняття рішень [7].

Під тренінговими формами навчання розуміють створення системи тренінгів за спеціальністю, які проводяться у процесі професійної підготовки і де також відображені основні проблеми та питання з навчальної дисципліни [8]. Їх проводять з метою моделювання певних ситуацій навчання, поведінки, прийняття рішення в тій чи іншій ситуації, аналізу і вироблення оптимальних варіантів рішень. Тренінг дозволяє вирішувати широке коло завдань: від формування знань, умінь та навичок до вироблення складних комплексів ідей, планів, програм тощо [3, с. 50].

Усіх учасників тренінгу називають тренінговою групою. За визначенням В. Бевз та О. Главник, «тренінгова група» – це спеціально створена група, учасники якої за сприяння ведучого (тренера) включаються в інтенсивне спілкування, спрямоване на досягнення визначеної мети та вирішення поставлених завдань. Тренінгова група зазвичай включає 15 – 20 осіб. Така кількість людей дозволяє оптимально використати час та ефективно навчати людей [2].

Оскільки тренінг – це групова форма роботи, то його характерними ознаками є:

- довіра і повага учасників один до одного;
- наявність спільної мети і спільної роботи задля досягнення цієї мети;
- баланс між структурованістю і спонтанністю групової роботи;
- взаємна підтримка учасників;
- прийняття учасниками відповідальності за свою роботу в групі;
- поєднання внутрішньої згуртованості групи і її відкритості зовнішньому світові;
- прийняття офіційних і неофіційних правил, які сприяють ефективній роботі групи;
- оптимальний робочий ритм;
- ставлення учасників до помилок, непорозумінь і конфліктів як до можливостей свого

подальшого професійного зростання [4].

Тренінг проводить тренер (ведучий), котрий спілкується з учасниками «на рівних», є таким же учасником тренінгової групи, як і всі інші учасники. Але одночасно він є й каталізатором усіх процесів, що відбуваються в групі на шляху до досягнення визначеної мети тренінгу (для цього він повинен розуміти настрій кожного учасника) [2]. В умовах вищого навчального закладу тренером може бути або викладач, або підготовлений студент старшого курсу.

Тренінгове заняття має свою структуру, яка містить вступну, основну та заключну частину. На реалізацію кожної частини відводиться певний час. Для того, щоб досягти мети тренінгового заняття, викладач має чітко дотримуватися плану та регламенту його проведення.

Вступна частина тренінгу передбачає вирішення таких завдань:

- оцінка рівня засвоєння матеріалу попереднього тренінгу (отримання зворотного зв'язку). Зазвичай це відбувається у формі опитування (що найбільше запам'яталося чи сподобалося на минулому тренінгу) або перевірки домашнього завдання;
- актуалізація теми поточного тренінгу і виявлення очікувань;
- створення доброзичливої і продуктивної атмосфери (цей етап називають загальним терміном «знайомство»). Він проходить у формі самопрезентації чи взаємопрезентації учасників тренінгу;
- підтримання демократичної дисципліни в формі прийняття, уточнення або повторення правил групи [7].

Час, який викладач використовує для вступної частини тренінгу, становить 15-20 хвилин. Після чого починається основна частина заняття.

Основна частина тренінгу – це кілька тематичних завдань у поєднанні з вправами на зняття м'язового і психологічного напруження. В основній частині тренінгу іноді виділяють теоретичний і практичний блоки. Проте цей поділ є досить умовним. Адже знання (як уміння та навички) на тренінгу здобуваються в процесі виконання практичних завдань (міні-лекції у формі бесіди, презентації, взаємонавчання, роботи в групах) [7]. Дана частина є найбільш тривалою і займає фактично 90% всього часу. Викладач має чітко розпланувати кожну вправу: визначити, які теоретичні матеріали потрібні, чи потрібен реквізит, скільки хвилин має займати сама вправа і скільки хвилин відведено на обмін думками та емоціями, які викликала дана вправа.

Останньою частиною тренінгу є заключна частина. Вона охоплює:

- підведення підсумків;
- отримання зворотного зв'язку за тематикою поточного тренінгу;
- релаксацію і процедуру завершення тренінгу [7].

Тренінгові заняття можуть бути різної тривалості: від 1,5 – 3-х годин (2 – 4 академічні години тривалістю 45 хвилин кожна) до декількох днів поспіль. За тривалістю найбільш вдалою формою групової роботи є марафон, тобто проведення занять тривалістю 6 – 8 годин щоденно протягом кількох днів. За такої форми роботи передбачається велика обідня перерва (не менше години) та дві перерви по 15 – 20 хвилин через кожні 1,5 – 2 години роботи. Під час коротких перерв учасникам доцільно запропонувати напої (чай, каву, воду, соки тощо), чи легку їжу (бутерброди, цукерки, печиво тощо). Вважається, що такої тривалості перерви достатньо для відновлення сил учасників [2].

Для того, щоб курс тренінг-навчання забезпечував досягнення намічених результатів, він має відповідати таким умовам, як:

- постановка чітких цілей;
- використання ефективних методів та процедур;
- забезпеченість тренінг-навчання всіма необхідними фінансовими та матеріальними ресурсами;
- відповідна кваліфікація виконавців тренінгу – викладачів-тренерів;
- наявність зафіксованих у документах обов'язкових правил, регламенту, процедур;
- періодичне оцінювання ефективності навчального курсу, коректування та удосконалення програми тренінгу [8].

Ефективність засвоєння матеріалу в ході тренінгових занять значно вища ніж на традиційних лекціях та семінарах. Це пояснюється тим, що в процесі тренінгу кожен є активним учасником, матеріал подається не тільки усно, а й наочно, висновки з теми підводить не викладач, а вся група разом.

Як було зазначено вище, професійна компетентність – це сукупність знань, умінь та навиків, а також ціннісних орієнтирів, психологічних якостей. Тренінгова форма заняття дозволяє одночасно засвоювати студентами знання, отримувати під час практичних вправ, ігор, аналізу ситуацій необхідні уміння та навички, а також завдяки значному емоційному впливу на учасників під час тренінгу цілком можливим стає формування ціннісних орієнтирів та психологічних якостей.

З метою формування професійної компетентності в майбутніх фахівців соціальної сфери в позааудиторній роботі зі студентами або під час курсів підвищення кваліфікації, на нашу думку, необхідно проведення тренінгів на теми: «Лідерство», «Формування комунікаційних навиків», «Позитивне мислення», «Ми – команда!», «Тренінг для тренерів», «Профілактика професійного вигорання», «Ефективний менеджмент волонтерських програм». Участь у тренінгових заняттях, на нашу думку, вплине на формування знань із запропонованих тем, а також умінь роботи в команді, самопрезентації, на розвиток лідерських здібностей, ораторського мистецтва, формування комунікативних навичок.

Також, виходячи з умов вищого навчального закладу, оптимальний час для проведення тренінгу – це 4-6 годин, протягом одного-двох днів.

Отже, на нашу думку використання тренінгу дає можливість впливати на формування професійної компетентності. У процесі тренінгу людина засвоює значно більше інформації ніж під час традиційних занять, оскільки під час тренінгу активізуються всі органи чуття, і вона є не пасивним спостерігачем, а активним учасником.

Список використаних джерел

1. Балабанова Л.В. Компетентність працівника: сутність, види (Управління персоналом) / Л.В. Балабанова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/12281128/menedzhment/kompetentnist_pratsivnika_sutnist_vidi
2. Бевз В. Основні положення щодо проведення тренінгів / В. Бевз, О. Главник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.osvita.ua/school/method/technol/598/>
3. Годлевська Д.М. Тренінг як оптимальний метод формування професійної компетентності соціальних працівників (навчально-методичний посібник) / Д.М. Годлевська. – К.: НПУ ім. Драгоманова, 2010. – 114 с.
4. Для чого потрібні тренінги. Університетський центр кар'єри Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uck.chnu.edu.ua/dlya-choho-potribni-treninhy>
5. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / [за ред. А.Й. Капської]. – К.: ДЦССМ, 2003. – 87 с.
6. Павлова О.В. Інноваційні технології соціальної роботи у вищій школі: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О.В. Павлова. – Донецьк: Видавництво «Норд-Прес», 210. – 197с.
7. Поняття тренінгу / Сайт методичного об'єднання вчителів предмета «Основи здоров'я» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zdorovyekonst.ucoz.ru/index/0-12>
8. Скуратівська М.О. Тренінгові технології викладання у вищій школі / М.О. Скуратівська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/skurativska-mo-treningovi-tehnologiyi-vikladannya-u-vischiy-shkoli/>
9. Фирсов М.В. Теория социальной работы / М.В. Фирсов, Е.Г. Студенова. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 432 с.

References

1. Balabanova L.V. Kompetentnist pratsivnyka: sutnist, vydy (Upravlinnya personalom) / L.V. Balabanova [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.com.ua/12281128/menedzhment/kompetentnist_pratsivnika_sutnist_vidi
2. Bevez V. Osnovni polozhennya shchodo provedennya treninhiv / V. Bevez, O. Hlavnuk [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ru.osvita.ua/school/method/technol/598/>

3. Hodlevska D.M. Treninh yak optymalnyy metod formuvannya profesiynoyi kompetentnosti sotsialnykh pratsivnykiv (navchalno-metodychnyy posibnyk) / D.M. Hodlevska. – K: NPU im. Drahomanova, 2010. – 114 s.
4. Dlya choho potribni treninhy. Universytetskyy tsentr karyery Chernivetskoho natsionalnoho universytetu im. Yu. Fedkovycha [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.uck.chnu.edu.ua/dlya-choho-potribni-treninhy>
5. Komunikatyvna profesiyna kompetentnist yak umova vzayemodiyi sotsialnoho pratsivnyka z kliyentom / [za red. A.Y. Kapskoyi]. – K.: DTsSSM, 2003. – 87 s.
6. Pavlova O.V. Innovatsiyni tekhnolohiyi sotsialnoyi roboty u vyshchiy shkoli: Navchalnyy posibnyk dlya studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv / O.V. Pavlova. – Donetsk: Vydavnytstvo «Nord-Pres», 210. – 197s.
7. Ponyattya treninhu / Sayt metodychnoho obyednannya vchyteliv predmeta «Osnovy zdorovya» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zdorovyekonst.ucoz.ru/index/0-12>
8. Skurativska M.O. Treninhovi tekhnolohiyi vykladannya u vyshchiy shkoli / M.O. Skurativska [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://intkonf.org/skurativska-mo-treningovi-tehnologiyi-vikladannya-u-vischiy-shkoli/>
9. Fyrsov M.V. Teoryya sotsyalnoy roboty / M.V. Fyrsov, E.H. Studenova. – M.: VLADOS, 2000. – 432 s.

УДК 352

Канавець М.В.

кандидат наук з державного управління,
директор Центру адаптації державної служби
до стандартів Європейського Союзу,
(Україна, Київ), kmarysya@gmail.com

РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

У статті розглядаються основні проблеми забезпечення ефективного функціонування інституту публічної служби, пріоритетні напрями і механізми його реформування. Проаналізовано польський досвід кадрової політики в аспекті адміністративних перетворень, виокремлено окремі варіації і розглянуто можливості впровадження їх в Україні. В цьому контексті визначено ключові позиції, на які варто звернути увагу в процесі реформування інституту державної служби в Україні. Сюди відноситься деполітизація та професіоналізація державної служби; запровадження принципу прозорості при вступі на державну службу; створення ефективної системи управління людськими ресурсами; конкурентоспроможність та відкритий конкурс з метою залучення до державної служби якісно нових фахівців; підвищення рівня заробітної плати, запровадження програм розвитку персоналу, планування кар'єри та побудову ефективної системи професійного навчання державних службовців.

Ключові слова: реформування, інститут публічної служби, державна служба, служба в органах місцевого самоврядування, децентралізація влади, управління, регіональне та місцеве управління.

Kanavets M.V.

Candidate of Sciences Of Public Administration,
Director of the Center for adaptation of the civil service
to the standards of the European Union,
(Ukraine, Kyiv), kmarysya@gmail.com

Reform of the public service institute: approaches and foreign experience

The basic problems of ensuring the effective functioning of the public service institute, priorities and mechanisms for its reform are considered in the article, the Polish experience of

personnel policy in terms of administrative reforms is analyzed, and also, individual variations and the possibilities of its application in Ukraine are determined. In this context the author defines key positions that are worth paying attention to in the process of reform of the civil service in Ukraine. These include depoliticization and professionalization of the civil service; introduction of the principle of transparency when entering the civil service; creating effective human resources management; competitiveness and open competition to involve qualitatively new professionals into Civil service; raising wages, the introduction of programs of personnel development, career planning and an effective system of professional training of civil servants.

Key words: *reform, public service institute, civil service, service in local government, decentralization of power, administration, regional and local government.*

Канавец М.В.

*кандидат наук с государственного управления,
директор Центра адаптации государственной службы
к стандартам Европейского Союза,
(Украина, Киев), kmarysya@gmail.com*

Реформирование института публичной службы: современные подходы и зарубежный опыт

В статье рассмотрены основные проблемы обеспечения эффективного функционирования института публичной службы, приоритетные направления и механизмы его реформирования, а также проанализирован польский опыт кадровой политики в аспекте административных преобразований, выделены отдельные вариации и рассмотрены возможности внедрения их в Украине. В этом контексте определены ключевые позиции, на которые стоит обратить внимание в процессе реформирования института государственной службы в Украине. Сюда относится деполитизация и профессионализация государственной службы; введение принципа прозрачности при поступлении на государственную службу; создание эффективной системы управления человеческими ресурсами; конкурентоспособность и открытый конкурс с целью привлечения к государственной службе качественно новых специалистов; повышение уровня заработной платы, внедрение программ развития персонала, планирования карьеры и построение эффективной системы профессионального обучения государственных служащих.

Ключевые слова: *реформирование, институт публичной службы, государственная служба, служба в органах местного самоуправления, децентрализация власти, управления, региональное и местное управление.*

Постановка проблеми. Однією з головних умов повноцінної європейської інтеграції України є удосконалення системи державного управління і місцевого самоврядування, децентралізація влади, реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування відповідно до європейських принципів, визначених у статті 6 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, та згідно з критеріями, визначеними в Угоді про фінансування (Контракт для України з розбудови держави), схвалений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07 травня 2014 р. № 452-р та підписаний 13 червня 2014 р. Президентом Європейської Комісії та Прем'єр-міністром України (далі – Угода). Ці процеси повинні здійснюватись з урахуванням різноманітного досвіду країн західної демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення та розвитку інституту публічної служби в аспекті розвитку кадрового потенціалу відображено в працях Н. Нижник, Н. Гончарук, М. Лахижі, С. Серьогіна, Л. Пашко, М. Пірен, Г. Іздебського, М. Кулеші, Й. Святкевича та ін.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є визначення основних проблем забезпечення ефективного функціонування інституту публічної служби та напрямів і механізмів його реформування, а також аналіз польського досвіду кадрової політики в

аспекті адміністративних перетворень, виокремлення окремих варіацій і розгляд можливості впровадження їх в Україні.

Виклад основного матеріалу. Угода є основною ініціативою ЄС для підтримки України у вирішенні ключових проблем, які раніше стояли на шляху реформ та європейської інтеграції, і підготовки до проведення докорінної реформи в контексті політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС на основі Угоди про асоціацію/Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі. Особливу увагу зосереджено на підтримці зусиль у боротьбі з корупцією та з реформування державної служби.

Так, вісім показників, що передбачаються, буде поділено на три основні групи:

- антикорупційні заходи – 50% від загального бюджету;
- реформа системи державного управління (РДУ)/управління державними фінансами (УДФ) – 25% від загального бюджету;
- «політична» сфера – 25% від загального бюджету.

В рамках кожної групи показники матимуть однакову вагу за виключенням групи РДУ/УДФ, де вага РДУ буде більша (20%) ніж УДФ (5%). В рамках кожної обумовленості всі показники матимуть однакову вагу.

Основні очікувані результати, яких планується досягти під час реалізації положень Угоди, безпосередньо пов'язані із формуванням та реалізацією єдиної державної політики в сфері державної служби – як основним завданням Нацдержслужби України, оскільки полягають у затвердженні та ефективному проведенні комплексної реформи державної служби та служби в органах місцевого самоврядування на основі європейських принципів державного управління.

Так, згідно з доповіддю ОЕСР «Антикорупційні реформи у Східній Європі та Центральній Азії: досягнення та виклики, 2009 – 2013 роки», коментарями Програми ОЕСР SIGMA, наданими до Закону України від 17 листопада 2011 р. № 4050-VI «Про державну службу», та попередніми результатами оцінки чинного законодавства України у сфері державної служби, зокрема Закону України від 16 грудня 1993 р. № 3723-XII «Про державну службу» (із змінами та доповненнями), яка була здійснена у рамках проведеного у 2014 р. Програмою ОЕСР SIGMA порівняльного дослідження «Професіоналізація державної служби у Вірменії, Азербайджані, Грузії, Молдові та Україні», до причин недоліків і проблем кадрової політики у сфері державної служби та служби в органах місцевого самоврядування слід віднести такі.

▪ *Відсутність чіткого розмежування норм приватного та публічного права.* Суміщення політичних і адміністративних повноважень у межах однієї посади державної служби або посади в органі місцевого самоврядування. Політизація таких посад може стати перешкодою для професійного, безперервного та належного надання державних послуг.

▪ *Недосконалість системи призначення на посади, просування по службі.* Для цієї системи характерна відсутність прозорості при вступі на державну службу та службу в органах місцевого самоврядування, чітких кар'єрних перспектив, що в цілому підриває авторитет цих служб та призводить до високого рівня плинності кадрів. Тому особливу увагу під час реформування інституту публічної служби в Україні потрібно приділити забезпеченню стабільності кадрових ресурсів та гарантій проти дискреційного звільнення з посади.

Законодавством має бути встановлена система проходження державної служби, яка передбачає рівний доступ до державної служби, служби в органах місцевого самоврядування та право державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування на просування по службі відповідно до принципу рівних можливостей і підходу щодо призначення та роботи, які визначені у Конвенції МОП від 27 червня 1978 р. № 151 про захист права на організацію та процедури визначення умов зайнятості на державній службі. Цей підхід спрямований проти будь-якого особливого ставлення, відмови у наймі або пільг в усіх питаннях, що стосуються добору, призначення на посади державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, навчання і просування по службі.

▪ *Надмірна політизація, як свідчить практика кадрової ситуації останніх років.* Це відбувається тому, що досить часто з приходом до влади нової команди політиків добір кадрів на державну службу та службу в органах місцевого самоврядування здійснюється не за принципом професійності й компетентності, а за належністю до певної партії або на основі особистої відданості конкретній особі.

▪ *Недосконалість системи управління персоналом.* Кадрові служби органів державної влади та органів місцевого самоврядування замість системної роботи з підбору персоналу, формулювання вимог до їх рівня професійної компетентності, вирішення питань рівномірного розподілу відповідальності всередині апарату та підготовки посадових інструкцій, планування навчання та кар'єрного зростання державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, здебільшого виконують технічні функції, пов'язані з веденням кадрової документації. Недостатніми є умови для розвитку та забезпечення стратегічної ролі кадрової служби в управлінні персоналом на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування, а також аналітичне та інформаційно-технологічне супроводження процесів управління персоналом. За умов наявного кількісного і якісного складу працівників кадрових служб досягти інших результатів досить проблематично. Очевидно, назріла необхідність спеціальної підготовки фахівців для роботи в службах управління персоналом органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

▪ *Недосконалість системи оплати праці державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.* Середній рівень оплати їхньої праці залишається доволі низьким. Проблемою залишається й непрозорість, зумовлена низькою часткою посадового окладу порівняно з різними доплатами, розрив у заробітній платі керівників I – II категорій посад і рядових державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Як наслідок, має місце великий ризик протекціонізму, нехтування інтересами суспільства на догоду інтересам керівництва, а відтак і службових зловживань та корупції. ОЕСР у рамках проведеного у 2008 р. аналізу систем оплати праці та оцінювання результатів службової діяльності у країнах-членах ЄС «The State of the Public Service» дійшла висновку, що децентралізоване прийняття рішень щодо заробітної плати державних службовців, зокрема на підставі результатів їх службової діяльності, може бути виправданим лише за умови, що запровадження власної схеми оплати праці з урахуванням потреб конкретного адміністративного органа дозволяє значно підвищити економічну ефективність його діяльності. Що стосується преміювання, Світовий Банк та ОЕСР за результатами дослідження «Rewarding Performance in the Public Sector: Performance – related Pay in OECD Countries», проведеного у 2012 р., дійшли висновку, що застосування такої практики може сприяти підвищенню ефективності службової діяльності, цілепокладання та індивідуального розвитку, а також залученню на державну службу висококваліфікованих кадрів та зменшенню плинності кадрів. Хоча між схемами преміювання у різних країнах-членах ОЕСР існують великі відмінності, розмір премій, як правило, не перевищує 20% посадових окладів, а фонд преміювання складає не більше 5% загального фонду оплати праці. У країнах, де лише триває процес становлення ефективних принципів і методів управління та контролю, розмір премій рекомендується встановлювати на рівні не вище 10% посадового окладу. При реалізації схем преміювання необхідно також враховувати додаткові витрати коштів і часу на планування та впровадження системи оцінювання службової діяльності і визначення відповідних показників і завдань, спеціальну підготовку керівників та їх підлеглих, експертну допомогу, розроблення і встановлення програмного забезпечення тощо. Такі реальні витрати є виправданими лише за умови підвищення ефективності діяльності, що має підлягати регулярному оцінюванню.

▪ *Недосконалість системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування.* Державні органи та органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за надання послуг, що створюють сприятливі умови для життя громадян. На жаль, кадрам і структурам державної

служби та місцевого самоврядування часто бракує досвіду, навичок і необхідних ресурсів для вирішення певних проблем.

▪ *Недостатність системи громадського та державного контролю за діяльністю персоналу* органів державної влади, органів місцевого самоврядування, критеріїв та механізмів об'єктивної оцінки їх роботи.

▪ *Недостатньо ефективні заходи, які здійснюються органами виконавчої влади щодо запобігання корупції в державному секторі.*

Ці та інші недоліки державної кадрової політики у сфері державної служби мають системний характер, а отже, потребують і системних рішень.

У зв'язку з цим Нацдержслужбою України виконується значний обсяг завдань щодо розробки у найкоротші строки нормативно-правових актів, необхідних для досягнення показників результативності, визначених в Угоді.

Зокрема, Нацдержслужбою спільно з експертами проекту Twinning «Підтримка розвитку державної служби в Україні» та представниками громадських організацій підготовлено *проекти нових редакцій законів України «Про державну службу» та «Про службу в органах місцевого самоврядування».*

Метою проектів Законів є визначення принципів, правових та організаційних засад державної служби як професійної і політичної неупередженої діяльності на благо держави й суспільства, а також для гарантування реалізації громадянами України права рівного доступу до державної служби та до служби в органах місцевого самоврядування.

Принциповими новаціями зазначених законопроектів стануть чітке окреслення сфери дії законів, відмежування політичних посад від посад державної служби, тільки конкурсний відбір; розмежування політичних та адміністративних посад; врегулювання статусу службовця органу місцевого самоврядування; компетентнісний підхід до управління людськими ресурсами в сфері державного управління та місцевого самоврядування; нові підходи до оцінювання службової діяльності та професійного навчання; введення в дію прозорого механізму прийняття на державну службу та службу до органів місцевого самоврядування; значне підвищення оплати праці державних службовців та службовців органу місцевого самоврядування шляхом оптимізації системи оплати праці, усунення міжгалузевих та територіальних диспропорцій; виключення корупційних механізмів під час призначення на посаду державної служби та протягом проходження служби, а також удосконалення системи управління державною службою: посилення ролі уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань державної служби, робота Комісії з питань вищого корпусу державної служби, роль керівників державної служби – держсекретарів та служб персоналу.

Водночас Нацдержслужбою України розроблено *проект Стратегії реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування в Україні на період до 2017 року.*

Реалізація Стратегії направлена на створення умов для побудови сучасних, демократичних, професійних, орієнтованих на результат, етичних, політично-нейтральних та сталих інститутів державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, інтегрованих у єдиний державний механізм управління країною, що відповідатиме міжнародним вимогам та стандартам Європейського Союзу.

Пріоритетними напрямками вдосконалення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування будуть:

– проведення комплексної реформи державної служби та служби в органах місцевого самоврядування на основі європейських принципів державного управління;

– запровадження нової класифікації посад державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, а також системи оплати їх праці відповідно до змісту і обсягу повноважень державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування, складності роботи та відповідальності;

- удосконалення державної кадрової політики у сфері державної служби та служби в органах місцевого самоврядування;
- оптимізація завдань і функцій державної служби та служби в органах місцевого самоврядування;
- удосконалення системи управління інститутами державної служби та служби в органах місцевого самоврядування;
- посилення повноважень та удосконалення інституційної спроможності центрального органу виконавчої влади з питань державної служби.

Зазначені законопроекти та Стратегія закладають основи для реформування державної служби, служби в органах місцевого самоврядування, з урахуванням Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої постановою Верховної Ради України від 27 лютого 2014 р. № 799-VII, Президентської Програми розвитку України «Стратегія – 2020», Коаліційної Угоди Верховна Рада України VIII скликання, рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи «Реформа служби в країнах Європи» № 1617 (2003), прийнятих Постійною комісією з економічних питань і розвитку 08 вересня 2003 р., загальних європейських принципів державного управління, представлених у публікації SIGMA Paper # 27 «European Principles for Public Administration» (1997), висновків програми SIGMA за результатами оцінювання системи врядування України, проведеного у 2006 р. відповідно до компетенції, методології та основних показників SIGMA¹, що використовуються для оцінки державного управління в країнах-кандидатах на членство в ЄС.

Впровадження вказаних реформ у сфері державної служби також повністю відповідає конституційній реформі, завершення якої в Україні підтримано Європейською Комісією, а також раз і назавжди має визначити пріоритетом змін верховенство права і національний інтерес у державницькій справі та службі.

Слід зауважити, що зазначені законопроекти та Стратегія враховують прогресивні вітчизняні напрацювання та успішний досвід реформ у європейських країнах, насамперед, у Республіці Польща.

Реформи, ініційовані польським урядом у 1997 р. (однією з яких і була адміністративна реформа), мали на меті трансформувати Польщу в сучасну конкурентоспроможну державу, яка була б здатна прийняти політичні й економічні виклики сучасної Європи і стати її інтегрованою частиною.

Інтеграція Польщі з Європейським Союзом вимагала приведення законодавства Речі Посполитої у відповідність із нормами права об'єднаної Європи. Польща не могла стати членом Європейського Союзу, не здійснивши уніфікації свого права з *acquis communautaire*.

Адміністративна реформа у Польщі мала два джерела натхнення: європейський досвід і практику та власні традиції. Принципи, закладені в проведення адміністративної реформи, базувалися на традиціях європейської цивілізації. Ці принципи також закладено в основу стратегії розвитку країн-членів Європейського Союзу. Серед них можемо виділити:

- побудова громадянського суспільства – впровадження нових рівнів урядування, які мають наблизити кожного громадянина до процесу управління, стимулювати подальший розвиток громад, водночас роблячи їх відповідальними за результати своєї діяльності;
- субсидіарність – фундаментальний принцип функціонування Європейського Союзу. Шляхом деконцентрації центральний уряд передає ряд функцій, що можуть ефективно здійснюватись на нижчому рівні, ближче до громадянина, місцевим органам влади, або делегує їх територіальним спільнотам, залишаючи водночас частину з них у сфері своєї компетенції;
- ефективність – місце Польщі в Європейському Союзі значною мірою визначається ефективністю використання здібностей її громадян і спроможністю локальних і регіональних громад успішно використовувати свої можливості для потенційного розвитку;

¹ Україна: Оцінювання системи врядування. Березень 2006 року = Ukraine: Governance Assessment. March 2006 / SIGMA; пер. з англ. О. Шаленко; наук. ред. пер. І. Ібрагімова; вип. ред. А. Вишневський. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2007. – 248 с.

– прозорість, відкритість і підзвітність – означає ліквідацію зайвих адміністративно-бюрократичних структур, радикальне реформування системи публічних фінансів, делегування нових, ширших повноважень для демократично вибраних місцевих влад;

– гнучкість – здатність оперативно реагувати на зміни зовнішніх і внутрішніх чинників, підвищення рівня гнучкості та встановлення ефективного зворотного зв'язку з публічною владою.

По суті, глибока структурна реформа публічної адміністрації складалася з двох взаємопов'язаних реформ, які проводилися одночасно, – реформи територіального устрою та реформи місцевого самоврядування (децентралізації). Крім того, трохи пізніше було проведено певне реформування у центральному уряді.

Важливо зазначити, що в кожній із цих сфер перед поляками стояв неоднаковий обсяг завдань. Так, якщо польські реформатори фактично перекроїли адміністративно-територіальний устрій держави, то система стосунків у трикутнику уряд-парламент-президент була вже викладена в польській конституції і практикована раніше. Щодо місцевого самоврядування, реформа змінила досить багато, але певні базові принципи, такі як, наприклад, самоврядування на рівні гміни, були прийняті задовго до реформи [7].

Як бачимо, ефективність проведеної реформи у Польщі можна пояснити досить прозаїчно: вона робилася не на пустому місці. У більшості сфер вона була швидше завершенням еволюційних змін, що розпочалися досить давно.

У польському законодавстві немає єдиного акту, що в консолідованій формі вирішує всі аспекти державної служби. Традиційно окремі її види регламентуються актами, які становлять основні параметри статусу державних службовців.

У Польській Республіці корпус державної служби розподіляється на дві основні категорії, власне корпус державної служби (державні службовці) та службовці державних установ. До корпусу державної служби належать службовці державної адміністрації, статус яких визначає закон «Про державну службу» від 21 листопада 2008 р. Цей закон вносив зміни до попередніх законів про цивільну службу Польщі від 24 серпня 2006 р., 18 грудня 1998 р., 5 липня 1996 р. та 17 лютого 1922 р. (що свідчить про давні традиції Польщі у сфері державної служби) [12]. Була зроблена спроба запровадити ефективний інструмент управління людськими ресурсами в системі державної служби, зокрема: включення управлінських посад до державної служби, зміцнення системи управління людськими ресурсами, підбір кадрів на вищі керівні посади в системі державної служби Польщі у формі відкритого та прозорого демократичного конкурсного набору, об'єднання системи винагород та заробітної плати з оцінкою роботи.

Процес реформування публічної служби відображений у тексті Конституції Польщі, що була прийнята 2 квітня 1997 р. У Конституції збереглися правові норми щодо формування органів державної влади і використовуються поняття «публічна служба» і «цивільна служба». Усі польські громадяни, які повною мірою користуються публічними правами, мають право на доступ до публічної служби, як вказано в статті 60 Конституції Польщі. Також на конституційному рівні визначено, що для забезпечення професійного, безпристрасного та політично нейтрального виконання державних рішень в установах державної адміністрації діє корпус цивільної служби. Головою корпусу є Прем'єр-міністр (стаття 153) [11].

Послідовно впродовж 1990-х рр. було проведено децентралізацію функцій та повноважень у системі державного управління. Найвищої точки цей процес досягнув у 1998 – 1999 рр., коли було створено нову трирівневу систему державного управління – воєводство, повіт, гміна, керівним органом яких є рада, що обирається відкритим голосуванням, яка потім призначає виконавчу колегію на кожному із зазначених рівнів. Центральний уряд здійснює свою діяльність у регіонах через своїх представників воєвод та їх офіси. До компетенції воєводи віднесено здійснення нагляду за діяльністю органів місцевого самоврядування з точки зору дотримання законодавства та співпраці із цими органами з метою досягнення виконання цілей програми уряду в регіонах [1; 2].

Діяльність органів територіального самоврядування регулювалась законами про гмінне самоврядування 1990 р., повітове самоврядування 1998 р., та про самоврядування воєводств 1998 р. Урядова адміністрація керувалась Статутом про Раду Міністрів 1996 р., статутом про діяльність урядової адміністрації 1997 р. та статутом про урядову адміністрацію у воєводстві 1998 р. Значну роль у реформуванні публічної служби відіграли залучені експерти, які діяли в рамках програми SIGMA. Подальший розвиток відобразився у Національній оперативній програмі «Людський капітал»: рамка стратегічних пріоритетів на 2007 – 2013 рр., розробленій Міністерством регіонального розвитку за підтримки Європейського соціального фонду і затвердженій урядом Польщі, та у пов'язаній з нею програмі «Розбудова інституцій». На її основі було встановлено партнерські відносини із зарубіжними колегами, завдячуючи яким Польща отримала потрібний досвід та необхідних експертів [6].

Система державної служби Польщі, що запроваджувалась з 1998 р., була ефективно інтегрованою до стандартів Європейського Союзу в таких сферах, як відкритість і конкурентоспроможність при прийомі на роботу, заохочення та оцінки, а також навчання і професійний розвиток. З метою уникнення політизації процесу добору персоналу в Польщі детально сформульовані жорсткі вимоги до кандидатів на посади в державному секторі. Діяльність державних службовців базується на чотирьох принципах: професіоналізм, надійність, позапартійність та політична нейтральність. Так, кандидати, перш ніж отримати статус державного службовця, мають пройти кваліфікаційні процедури протягом кількох років. Кандидата призначають на посаду на тимчасовій контрактній основі (до 3 років). У цей період працівник проходить шестимісячне стажування та отримує певну початкову професійну підготовку. Підготовчий період закінчується іспитом, який приймає екзаменаційна комісія. У разі позитивного результату та за умови, що кандидат має університетський ступінь, дворічний стаж роботи на державній службі, володіє щонайменше однією іноземною мовою, що є робочими мовами в Європейському Союзі, або однією з таких іноземних мов: арабська, білоруська, китайська, ісландська, японська, норвезька, російська, українська, та не стоїть у резерві збройних сил, кандидат отримує контракт на роботу у державному секторі на невизначений термін [14].

Не останню роль у становленні публічної адміністрації Польщі відіграє Кодекс етики державної служби, який затвердив своїм Указом 11 жовтня 2002 р. Прем'єр Ради Міністрів Єжек Міллер. Кодекс став результатом напрацювань дворічної роботи спеціальної комісії, наслідком наукового підходу до завдань етики, а також урахування урядової практики. Кодекс відображає основні норми і правила, якими має керуватись член корпусу цивільної служби. Безсторонність, політична відданість, моральність, сумлінність, творчість у виконанні поставлених завдань, компетентність, відповідальність, раціональність та лояльність – основні засади, які були покладені в створення Кодексу етики державної служби Польщі [13].

У Кодексі враховано іноземний досвід вироблення стандартів публічного життя, які мають універсальний характер. Основними з них є: безкорисність, відповідність праву, об'єктивність, відкритість, ввічливість тощо. Ці принципи впроваджувалися у країнах Західної Європи поступово, насамперед у результаті саморегуляції зацікавлених органів. Проте в Польщі процес саморегуляції виявився неефективним, оскільки протягом кількох десятиліть умови діяльності органів влади були радикально іншими, а після 1989 р. стандарти публічної служби створювалися наново, розвиваючись разом із суспільством, що примушувало вдаватися до видання актів так званого «м'якого права» (*miekkiego prawa; soft law*) [8].

Сприяє встановленню європейських стандартів публічного управління в Польщі також прийнятий 6 вересня 2001 р. Європейським Парламентом Кодекс доброї (приявної) адміністрації на основі проекту, розробленого Омбудсменом Європейського Союзу. Метою цього документа був намір встановити принципи і стандарти поведінки утворених європейських інститутів, а також працюючих у них службовців у їх відносинах із

громадянами та представниками громадськості, посилити можливість впливу громадянського суспільства на європейські інституції.

Кодекс затверджений як акт, що не має юридично обов'язкової сили, але положення документа мають важливе практичне значення для інститутів Європейського Союзу. Порушення його норм може потягнути за собою скаргу до Європейського омбудсмена, яка може спричинити, згідно зі статтею 26, для інституцій та їх службовців негативні наслідки, оскільки Омбудсмен використовує Кодекс при перевірці порушень, опираючись на нього у своїй контрольній функції, але Кодекс також і слугує певною інструкцією та ресурсом для службовців, підтримуючи максимально високі стандарти у сфері менеджменту. У цій якості даний Кодекс може бути корисний і для України у сфері підвищення рівня професійності до Європейського Союзу [10].

З 1998 р. Польща була залучена до співробітництва в рамках інструменту інституціональної розбудови Twinning як бенефіціар. Спочатку Польща використовувала фінансові ресурси в рамках програми PHARE, а з моменту вступу до Європейського Союзу – програми Transition Facility. Станом на сьогодні понад 200 проектів Twinning та Twinning Light були імplementовані органами влади Польщі. З другої половини 2003 р. польські інституції мають змогу брати участь у реалізації проектів Twinning, надаючи допомогу в проектах, що фінансуються в рамках таких програм, як CARDS, MEDA, TACIS, IPA та ENPI.

Загалом впровадження таких проектів, як Twinning відіграло ключову роль у адаптації національного законодавства Польщі до *aquis communautaire* та реформуванні державної адміністрації, підвищенні ефективності роботи кадрового потенціалу, а в подальшому – вступі до Європейського Союзу [3].

Ще на початку 1980-х рр. польські дослідники вивчали традиції місцевого самоврядування, проводили компаративні дослідження спільно з представниками університетів Данії, Великої Британії, Швеції, Норвегії, Італії, Бельгії, Франції і США, створювали моделі фінансування місцевого самоврядування, активно співпрацювали з Радою Європи, яка забезпечувала експертну підтримку.

Крім глибокого експертного опрацювання моделі реформ, звертає на себе увагу також і широка просвітницька кампанія. Зокрема, поширенням інформації щодо реформи займалася Комісія місцевого самоврядування при Громадянському Комітеті та неурядова організація «Фонд розвитку місцевої демократії». Були створені консультаційні та тренінгові центри; вже до 1998 р. тренінг-курси пройшли близько 50 тис. учасників [7].

Необхідним фактором успішного проведення реформування публічної адміністрації стала зацікавленість у ній державних установ, які були покликані забезпечити її реалізацію. Це передбачало високу мотивацію, формування системи стимулювання професійного зростання та високих результатів діяльності службовців на основі ротації кадрів, оцінки їх роботи, заохочення за сумлінну працю та вдосконалення системи оплати.

Висновки. Виконання завдань щодо реформування публічної служби та децентралізації влади сприятиме формуванню нової системи влади на принципах законності, відкритості і прозорості діяльності управлінських інституцій, через:

- деполітизацію та професіоналізацію державної служби;
- створення ефективної системи управління людськими ресурсами на державній службі;
- побудову сучасних, демократичних, професійних, орієнтованих на результат, етичних, політично-нейтральних та сталих інститутів державної служби, інтегрованих у єдиний державний механізм управління країною, що відповідатиме міжнародним вимогам та стандартам Європейського Союзу;
- залучення якісно нових фахівців до державної служби виключно через відкритий конкурс;
- впровадження ефективних інструментів оцінювання державних службовців з урахуванням досягнення відповідних цільових показників;

- підвищення рівня заробітної плати на державній службі та уніфікацію розмірів заробітних плат для всіх державних службовців;

- запровадження програм розвитку персоналу, планування кар'єри та розвитку талантів, створення кадрового резерву, побудову ефективної системи професійного навчання державних службовців.

Основними механізмами впровадження реформи державної служби має стати:

- створення термінового Спеціального Фонду для забезпечення доплати заробітної плати державним службовцям до завершення повноцінної реформи державної служби;

- посилення ролі та інституційної спроможності Національного агентства України з питань державної служби в системі управління державної служби;

- визначення вимог до професійної компетентності та розробка профілів професійної компетентності посад державної служби;

- створення ефективних та дієвих HR-департаментів в державних органах;

- комплексна розбудова системи навчання, підготовки та перепідготовки державних службовців;

- організація стажування та навчальних поїздок державних службовців та службовців органів місцевого самоврядування до країн-членів ЄС з метою перейняття кращих практик державного управління;

- створення та впровадження програмних засобів автоматизації процесів функціонального управління державною службою та службою в органах місцевого самоврядування.

Ключовими показниками ефективності реформи державної служби є:

- оновлення кадрового складу державних службовців (включаючи правоохоронні органи), суддів та працівників прокуратури на 70% до 2020 р.;

- стала частка заробітної плати державного службовця складає 70%;

- усі призначення/звільнення вищих державних службовців здійснюють лише за участі Комісії з питань вищого корпусу державної служби;

- 50% державних службовців прийнятих на державну службу в 2015 – 2016 рр. не мають попереднього досвіду роботи на державній службі, при цьому 100% таких державних службовців пройшли відповідне навчання протягом 6 місяців з дня призначення на державну службу;

- підвищення рівня професійних знань, умінь та навичок державних службовців відповідно до вимог, визначених у профілях професійної компетентності відповідних посад державної служби – 4 тис. осіб у 2015 р.;

- зростання рівня сукупного річного доходу державних службовців на 50% у 2015 р. та 30% у 2016 р.

Джерелом перевірки виконання Урядом України реформи інституту публічної служби та децентралізації влади будуть відповідні урядові акти, звіти підготовлені Кабінетом Міністрів України, у тому числі офіційні статистичні дані, звіти SIGMA та інші.

Реформування інституту публічної служби значною мірою залежить від кадрового забезпечення органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а отже, потребує залучення до системи управління на всіх рівнях професійно підготовлених, компетентних та ініціативних кадрів. Також необхідно активно залучати професійних експертів із-за кордону на постійне місце роботи, особливу увагу приділяючи службовцям зі Східної Європи як найбільш близької до України за стартовою структурою інституцій.

Адміністративна реформа в Польщі була проведена відносно за короткий час і була досить ефективною. Сенс полягає у сприятливій політичній ситуації, що склалася на той час, а також у ефективній роботі уряду, який за рік підготував необхідний пакет нормативних актів, що були потрібні для проведення реструктуризації публічної адміністрації. Також слід відмітити, що модель публічного управління створювалась за допомогою дослідників та експертів як польських, так і залучених із Євросоюзу. Поділ публічної служби на дві

категорії позитивно позначився на іміджі самої публічної служби, а імплементація таких актів Євросоюзу, як Кодекс доброї адміністрації та введення в дію свого Кодексу етики публічної служби підвищив рівень професійності серед публічних службовців.

Децентралізація державної влади шляхом передачі функцій і відповідальності на новостворені рівні місцевого самоврядування дала змогу звільнити центральну виконавчу владу від обов'язків локального адміністрування, надаючи їй більше можливостей для відповідального управління країною в цілому.

Нові управлінські кадри повинні вміти працювати в умовах демократії та ринку, орієнтуватися на потреби громадян, підвищення якості й доступності публічних послуг. Необхідно створити систему кадрового забезпечення органів державної влади та місцевого самоврядування, яка б забезпечила залучення до публічної служби найбільш підготовлених та здатних професійно виконувати посадові обов'язки осіб шляхом визначення критеріїв відбору та проведення на конкурсній основі об'єктивного й гласного добору кадрів, кар'єрне зростання на основі індивідуальних програм розвитку кар'єри та запровадження прозорої процедури просування по службі на підставі професійних досягнень шляхом імплементації таких механізмів освітньо-культурного обміну (програми ERASMUS MUNDUS, TEMPUS); механізму інституційної розбудови (проекти Twinning, заходи TAIEХ, оцінка SIGMA); фінансовий механізм (ЄІСП).

Список використаних джерел

1. Гнидюк Н., Януш Г. Розвиток державної служби в Польщі. Елементи стратегії реформування державної служби та проблеми, пов'язані з її впровадженням / Н. Гнидюк, Г. Януш // Вісник УАДУ. – 2007. – № 3. – С. 41 – 42.
2. Гонцяж Я., Гнидюк Н. Адміністративна реформа: нездійснені мрії та втрачені можливості. Як знайти конструктивний шлях для реалізації основних компонентів адміністративної реформи? / Я. Гонцяж, Н. Гнидюк. – Київ: Міленіум, 2002. – 136 с.
3. Досвід Польщі щодо децентралізації управління зовнішньою допомогою // Бюрократ. – 2008. – 27 груд. – № 23-24 (76-77).
4. Красівський Д.О. Впровадження європейських стандартів кадрового забезпечення політичного управління: польський досвід / Д.О. Красівський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Krasivskiy.pdf>
5. Прокопчук Т. Адаптація законодавства України до *acquis communautaire* / Т. Прокопчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/12927/%D2>
6. Публічна адміністрація в Україні: становлення та розвиток / [за заг. ред. А.В. Толстоухова, Н.Р. Нижник, Н.Т. Гончарук]; Секретаріат Кабінету Міністрів України. – К.: Монолит, 2010. – 400 с.
7. Шаповалова Н., Пресняков І. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати / Н. Шаповалова, І. Пресняков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page3636.html>
8. Izdebski H. Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności / H. Izdebski. – Warszawa -Lexis-Nexis, 2006. – 312 s.
9. Kearney R.C. Reinventing Government. The New Public Management and Civil Service Systems in International Perspective. The Danger of Throwing the Baby out with the Bathwater / R.C. Kearney, S.W. Hays // Review of Public Personnel Administration. 1998. – Vol. XVIII. – N 4.
10. Swiatkiewicz J. Europejski Kodeks Dobrej Administracji (tekst i komentarz o zastosowaniu kodeksu w warunkach polskich procedur administracyjnych) / J. Swiatkiewicz. – Warszawa, 2002. – 38 s.
11. The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>

12. Ustawa z dnia 21 listopada 2008 r. o służbie cywilnej (Dz.U. 2008 nr 227 poz. 1505) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20082271505>; [https://www.agidata.org/pam/Legislation.axd/Poland\(2008\)ActCivil%20Service.pdf](https://www.agidata.org/pam/Legislation.axd/Poland(2008)ActCivil%20Service.pdf)
13. Zarządzenie Nr 114 Prezesa Rady Ministrów z dnia 11 października 2002 r. w sprawie ustanowienia Kodeksu Etyki Służby Cywilnej [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wetgiw.gov.pl/bip/files/51_Kodeks%20Etyki%20Sluzby%20Cywilnej.pdf; <http://www.oecd.org/mena/governance/35521348.pdf>
14. Open and competitive recruitment in the Polish civil service as an aspect of human rights protection: UN report on the public service as an essential component of good governance in the promotion and protection of human rights. – Warsaw, September 06, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ohchr.org/documents/issues/development/goodgovernance/corruption/poland.pdf>

References

1. Hnydyuk N., Yanush H. Rozvytok derzhavnoyi sluzhby v Polshchi. Elementy stratehiyi reformuvannya derzhavnoyi sluzhby ta problemy, povyazani z yiyi vprovadzhennyam / N. Hnydyuk, H. Yanush // Visnyk UADU. – 2007. – № 3. – S. 41 – 42.
2. Hontsyazh Ya., Hnydyuk N. Administratyvna reforma: nezdiysneni mriyi ta vtracheni mozhlivosti. Yak znyaty konstruktyvnyu shlyakh dlya realizatsiyi osnovnykh komponentiv administratyvnoyi reformy? / Ya. Hontsyazh, N. Hnydyuk. – Kyiv: Milenium, 2002. – 136 s.
3. Dosvid Polshchi shchodo detsentralizatsiyi upravlinnya zovnishnoyu dopomohoyu // Byurokrat. – 2008. – 27 hrud. – № 23-24 (76-77).
4. Krasivskyy D.O. Vprovadzhennya yevropeyskykh standartiv kadrovoho zabezpechennya politychnoho upravlinnya: polskyy dosvid / D.O. Krasivskyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Krasivskiy.pdf>
5. Prokopchuk T. Adaptatsiya zakonodavstva Ukrayiny do acquis communautaire / T. Prokopchuk [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/12927/%D2>
6. Publichna administratsiya v Ukrayini: stanovlennya ta rozvytok / [za zah. red. A.V. Tolstoukhova, N.R. Nyzhnyk, N.T. Honcharuk]; Sekretariat Kabinetu Ministriv Ukrayiny. – K.: Monolyt, 2010. – 400 s.
7. Shapovalova N., Presnyakov I. Administratyvna reforma u Polshchi: napryamky zmin ta realni rezultaty / N. Shapovalova, I. Presnyakov [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page3636.html>
8. Izdebski H. Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i dzialnosci / H. Izdebski. – Warszawa – Lexis-Nexis, 2006. – 312 s.
9. Kearney R.C. Reinventing Government. The New Public Management and Civil Service Systems in International Perspective. The Danger of Throwing the Baby out with the Bathwater / R.C. Kearney, S.W. Hays // Review of Public Personnel Administration. 1998. – Vol. XVIII. – N 4.
10. Swiatkiewicz J. Europejski Kodeks Dobrej Administracji (tekst I komentarz o zastosowaniu kodeksu w warunkach polskich procedur administracyjnych) / J. Swiatkiewicz. – Warszawa, 2002. – 38 s.
11. The Constitution of the Republic of Poland of 2nd April, 1997 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/angielski/kon1.htm>
12. Ustawa z dnia 21 listopada 2008 r. o służbie cywilnej (Dz.U. 2008 nr 227 poz. 1505) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20082271505>; [https://www.agidata.org/pam/Legislation.axd/Poland\(2008\)ActCivil%20Service.pdf](https://www.agidata.org/pam/Legislation.axd/Poland(2008)ActCivil%20Service.pdf)

13. Zarządzenie Nr 114 Prezesa Rady Ministrów z dnia 11 października 2002 r. w sprawie ustanowienia Kodeksu Etyki Służby Cywilnej [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.wetgiw.gov.pl/bip/files/51_Kodeks%20Etyki%20Sluzby%20Cywilnej.pdf; <http://www.oecd.org/mena/governance/35521348.pdf>
14. Open and competitive recruitment in the Polish civil service as an aspect of human rights protection: UN report on the public service as an essential component of good governance in the promotion and protection of human rights. – Warsaw, September 06, 2012 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ohchr.org/documents/issues/development/goodgovernance/corruption/poland.pdf>

УДК 347.788.4

Кочина О.С.

*асистент кафедри цивільного, господарського,
адміністративного права та процесу
Навчально-наукового інституту права і соціальних технологій
Чернігівського національного технологічного університету
(Україна, Чернігів), Aleksandra.cn88@gmail.com*

ВИДИ ПОРУШЕНЬ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ТА МАЙНОВИХ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ

Метою дослідження є аналіз особистих немайнових та майнових прав суб'єктів авторського права та суміжних прав, видів їх порушень та наведення пропозицій щодо вдосконалення законодавства в зазначеній сфері. В основу роботи покладені діалектичний, логічний, системний, аналітичний, порівняльний, історичний методи наукового дослідження. В статті досліджено дуалістичну природу та основні відмінності між особистими немайновими та майновими елементами авторських та суміжних прав. На основі аналізу особистих немайнових та майнових прав суб'єктів авторського права та суміжних прав сформульовані основні види їх порушень. При цьому констатується відсутність єдності у відповідному законодавстві щодо визначення конкретних особистих немайнових та майнових прав авторів, виконавців, виробників фонограм, відеограм, організацій мовлення. Тому пропонується напрацювати єдиний підхід щодо нормативно-правового регулювання особистих немайнових та майнових прав зазначених суб'єктів та більш детально закріпити види їх порушень.

Ключові слова: *авторське право, суміжні права, особисті немайнові права, майнові права, право на ім'я, право на недоторканість твору, порушення.*

Kochyna O.S.

*assistant of Department of civil, economic,
administrative law and procedure of Educational
scientific institute of law and social technologies,
Chernihiv National Technological University
(Ukraine, Chernihiv), Aleksandra.cn88@gmail.com*

Infringements of moral and property rights of copyright and related rights

The aim of the study is to analyze the moral and property rights of copyright and related rights, types of violations and guidance proposals to improve legislation in this area. The work was based on dialectical, logical, systematic, analytical, comparative and historical research methods. The paper investigates the dual nature and the main differences between moral and property elements of copyright and related rights. On the basis of moral and property rights of copyright and related rights the main types of violations are set out. This lack of unity is stated in the relevant legislation to identify specific moral and property rights of authors, performers, producers of phonograms, video recordings, broadcasting organizations. It is therefore proposed to work out a

common approach to legal regulation of moral and property rights of these subjects and to consolidate kinds of violations in more detail.

Key words: *copyright, related rights, moral rights, property rights, the right to name, the right to integrity of the work, a violation.*

Кочина А.С.

*ассистент кафедры гражданского,
хозяйственного, административного права и процесса
Учебно-научного института права и социальных технологий
Черниговского национального технологического университета
(Украина, Чернигов), Aleksandra.cn88@gmail.com*

Виды нарушения личных неимущественных и имущественных прав субъектов авторского права и смежных прав

Целью исследования является анализ личных неимущественных и имущественных прав субъектов авторского права и смежных прав, видов их нарушений и наведения предложений по совершенствованию законодательства в указанной сфере. В основу работы положены диалектический, логический, системный, аналитический, сравнительный, исторический методы научного исследования. В статье исследовано дуалистическую природу и основные различия между личными неимущественными и имущественными элементами авторских и смежных прав. На основе анализа личных неимущественных и имущественных прав субъектов авторского права и смежных прав сформулированы основные виды их нарушений. При этом констатируется отсутствие единства в соответствующем законодательстве по определению конкретных личных неимущественных и имущественных прав авторов, исполнителей, производителей фонограмм, видеограмм, организаций вещания. Предлагается разработать единый подход нормативно-правового регулирования личных неимущественных и имущественных прав указанных субъектов и более подробно закрепить виды их нарушений.

Ключевые слова: *авторское право, смежные права, личные неимущественные права, имущественные права, право на имя, право на неприкосновенность произведения, нарушения.*

Постановка проблемы. У глобалізованому світі третього тисячоліття право на успіх має лише та держава, в якій людина та її права є вищою соціальною цінністю. Кожна держава має створити гідні умови для реалізації всіх інтелектуальних, культурних, творчих можливостей людини і нації. Одним із пріоритетних завдань, що стоїть перед Україною, є формування належного захисту інтелектуальної власності.

Та кількість правопорушень, яка існує в сфері права інтелектуальної власності, не може не спонукати до необхідності їх детального дослідження, включаючи проблему особистих немайнових та майнових прав суб'єктів авторського права та суміжних прав, видів їх порушень та можливих шляхів їх подолання.

Хотілося б звернути увагу на відсутність в літературі комплексного дослідження видів порушень особистих немайнових та майнових прав суб'єктів авторського права та суміжних прав. Основними джерелами, які стали предметом дослідження, є праці науковців у галузі авторського права, таких як І. Берестова, Р.О. Стефанчук, С.А. Судариков, Л. Оуен, та праці фахівців в галузі цивільного права, а саме В.І. Борисової, О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Л.В. Федюка, В.Л. Яроцького.

Метою даної статті є аналіз та дослідження особистих немайнових та майнових прав суб'єктів авторського права та суміжних прав, а також видів їх порушень.

Виклад основного матеріалу. Стаття 50 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [4] (далі – Закон) на перше місце серед порушень авторського права та суміжних прав, що дають підстави для судового захисту, ставить вчинення будь-якою особою дій, які порушують особисті немайнові та майнові права суб'єктів авторського права і суміжних прав.

Слід звернути увагу на дуалістичну природу авторських та суміжних прав, передбачену вітчизняним законодавством, яка проявляється у поєднанні особистих немайнових та майнових прав. Майнові права на міжнародному рівні стали визнаватися за суб'єктами авторського права і суміжних прав на багато раніше, ніж особисті немайнові. Вперше на міжнародному рівні особисті немайнові права автора були визнані в 1928 р. Бернською конвенцією про охорону літературних і художніх творів [1], а особисті немайнові права виконавців – в 1996 р. Договором Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми [2]. Але не зважаючи на те, що більшість країн приєдналися до цих міжнародних документів, в науковому світі не існує єдиного підходу щодо включення до авторських та суміжних прав немайнового елементу.

Так, в авторсько-правовому законодавстві західних країн переважають два основних підходи. По-перше, це концепція англосаксонського (загального) права, яка розглядає авторське право лише з точки зору майнового права, що дозволяє першому власнику права (зазвичай автору) вільно і на власний розсуд вести переговори з потенційними користувачами свого твору з метою поступки або повної передачі їм прав користування. Ця концепція лежить в основі авторського законодавства в Сполученому Королівстві і США. Інша концепція авторського права, названа французьким терміном *droit d'auteur* («право автора»), широко застосовується в законодавстві континентальної Європи. Ця концепція права орієнтована на право автора як творця твору і включає поняття «моральних прав автора». Це, насамперед, право творця, автора твору бути визнаним автором свого твору і право недоторканності твору [6, с. 8-9].

В основі авторського законодавства України лежить остання концепція, проте український законодавець використовує термін «особисті немайнові права», який тотожний терміну «моральне право», притаманному європейському законодавству.

Найважливішою відмінністю між особистими немайними і майновими правами суб'єктів авторського та суміжних прав є їх різна тимчасова дія і їх абсолютна або відносна приналежність автору або виконавцю. Закон передбачає, що особисті немайнові права авторів та виконавців охороняються безстроково (ст. 28 и 44 відповідно), тоді як майнові права обмежені терміном дії: строк охорони майнових прав автора складає 70 років після його смерті (ст. 28), а майнові права суб'єктів суміжних прав охороняються протягом 50 років від дати першого запису виконання, першого опублікування фонограми (відеограми) або їх першого звукозапису (відеозапису), якщо фонограма (відеограма) не була опублікована протягом зазначеного часу, та першого публічного сповіщення передачі (ст. 44).

Друга відмінність полягає в тому, що, якщо особисті немайнові права автора не можуть бути передані (відчужені) іншим особам (ст. 14 Закону), то майнові права можуть бути передані іншим особам. Тобто на відміну від особистих немайнових прав, які в більшості країн визнані за творцем об'єкта авторських та (або) суміжних прав, майнові права можуть йому і не належати.

Особисті немайнові права суб'єктів авторського права та суміжних прав, як і особисті немайнові права інтелектуальної власності загалом, належать до особистих немайнових прав фізичної особи. Проте серед науковців немає однастайності щодо якої саме категорії особистих немайнових прав фізичної особи слід віднести зазначені права. Так, І. Берестова вважає, що з огляду на класифікацію, запропоновану законодавцем, особисті немайнові права інтелектуальної власності варто віднести до особистих немайнових прав фізичної особи, що забезпечують її соціальне буття, хоч вони і не визначені у главі 22 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України [3]. Саме в силу специфічності даних прав, вважає науковець, законодавець приділив їм увагу у книзі 4 ЦК України [5, с. 52].

Л.В. Федюк виділяє інститут особистих немайнових прав інтелектуальної власності в окрему групу прав на рівні з особистими немайними правами, що забезпечують природне існування фізичної особи, та особистими немайними правами, що забезпечують соціальне буття [10, с. 9].

Н.С. Кузнецова взагалі відносини у сфері інтелектуальної власності відносить до немайнових відносин, пов'язаних з майновими, як це передбачалося ст. 1 ЦК УРСР 1963 р. [7, с. 12]. На нашу думку, така позиція є не зовсім правильною, оскільки проаналізувавши нормативно-правову базу як у сфері авторського права і суміжних прав, так і взагалі права інтелектуальної власності загалом, можна побачити наявність чітко визначеної законодавцем системи особистих немайнових та майнових прав, які належать суб'єктам інтелектуального права і які в силу ст. 1 ЦК є предметом цивільного права. Крім того, вважаємо, що особисті немайнові права суб'єктів інтелектуального права слід виділити в окрему групу особистих немайнових прав фізичної особи, оскільки вони мають специфічні риси і мають відокремлене нормативно-правове регулювання.

У ст. 438 ЦК України закріплено такі особисті немайнові права авторів творів:

1) вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо;

2) забороняти зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору;

3) обирати псевдонім у зв'язку з використанням твору;

4) на недоторканність твору.

Такі саме права авторів зазначені і в ст. 14 Закону, а саме:

1) вимагати визнання свого авторства шляхом зазначення належним чином імені автора на творі і його примірниках і за будь-якого публічного використання твору, якщо це практично можливо;

2) забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо він, як автор твору, бажає залишитись анонімом;

3) вибирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі і його примірниках і під час будь-якого його публічного використання;

4) вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора.

Розглянемо більш детально зазначені особисті немайнові права автора та види їх порушення.

Перше особисте немайнове право автора – це право вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору. Це означає, що автор може використовувати твір самостійно або дозволити іншим особам його використовувати під його справжнім ім'ям чи псевдонімом. Дане право багато в чому збігається з правом авторства, яке передбачене ст. 423 ЦК, оскільки право авторства виражається саме в можливості автора називати себе творцем, зазначаючи своє ім'я чи ні. Крім того в Україні діє презумпція авторства, яка полягає в тому, що за відсутності доказів іншого автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору, включаючи опублікування твору під псевдонімом, який ідентифікує автора.

Закон передбачає, що ім'я автора – це сукупність слів чи знаків, що ідентифікують автора: прізвище та ім'я автора; прізвище, ім'я та по батькові автора; ініціали автора; псевдонім автора; прийнятий автором знак (сукупність знаків) тощо.

Дане визначення дозволяє виділити наступні способи зазначення автором твору свого імені:

1) вказати своє справжнє ім'я шляхом зазначення свого прізвища та ім'я або прізвища, ім'я та по батькові;

2) вказати псевдонім, тобто вигадане ім'я, вибране автором для позначення свого авторства;

3) оприлюднити твір анонімно, включаючи позначення лише своїх ініціалів;

4) використати прийнятий автором знак або сукупність знаків.

Даному праву автора на ім'я кореспондує передбачений ст. 21 Закону обов'язок всіх осіб, які вільно використовують твір без згоди автора чи іншої особи, яка має авторське право, зазначення імені автора і джерела запозичення.

У деяких випадках реалізація права на авторство і права на ім'я викликає певні ускладнення. Тому законодавець робить вказівку, що зазначення імені автора на творі може бути, якщо це практично можливо. Так, Р.О. Стефанчук доречно зазначає, що ставити ім'я художника на сервізі, тканині чи шпалерах просто неможливо. Проте на вимогу автора його ім'я може бути зазначене іншим подібним способом, наприклад, шляхом випуску додаткових етикеток, табличок, оголошень, на яких буде зазначено назву результату творчої діяльності та ім'я автора [9, с. 50-51].

Типовими порушеннями права на авторське ім'я та використання інших способів індивідуалізації автора є:

- незазначення імені автора;
- спотворення цього імені;
- зазначення замість або поряд із іменем автора імені іншої особи [9, с. 50-51].

Якщо з першими двома видами порушення все більш-менш зрозуміло, то останній є найбільш цікавим, оскільки він може бути здійснений у двох формах: без згоди автора (плагіат) та за згодою автора (гетеронімство). Що стосується плагіату, то ним є оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору. Плагіат є достатньо поширеним і відомим явищем, який відповідно до ст. 50 Закону виділений як окремий вид правопорушення, що дає суб'єкту авторського чи суміжних прав право на судовий захист.

А ось щодо поняття «гетеронімство», то воно нашим законодавством не визначено, хоча має місце бути. Напевно, кожному відомі випадки, коли такі твори, як мемуари, сповіді, автобіографії пишуть зовсім інші люди, а не ті, що зазначені на обкладинках книг. Аналогічна моральна проблема виникає у разі написання статей, доповідей, виступів, промов різних політичних, державних та інших діячів, а також керівників будь-якого рангу і рівня. Не секрет, що для подібних осіб їх інтелектуальну продукцію створюють особливі спічрайтери, які є літературними поденниками в чистому вигляді і завжди залишаються анонімними [8, с. 254].

Природно виникає питання, яким чином співвідносяться такі явища із законодавством про авторське право і суміжні права, а також чи реально можливе існування гетеронімів (осіб, які пишуть книги на замовлення) в межах чинного законодавства?

Слід погодитися з С. Судариковим, який вірно зазначає, що правомірне існування гетеронімів є можливим у рамках майже будь-якого національного закону про авторське право і суміжні права. Оскільки взаємини співавторів за законодавством більшості країн, включаючи Україну (ст. 436 ЦК України), можуть визначатися угодою між ними, то відносини замовника та гетероніма можуть також регулюватися такою угодою. Крім того, замовник, як правило, пропонує разову (паушальну) суму за працю гетероніма за умови, що останній висловить бажання опублікувати твір анонімно, а замовник – під своїм власним ім'ям і що гетеронім відмовиться від прав на авторську винагороду при опублікуванні твору [8, с. 254-255].

Таким чином, гетеронімство є латентним видом порушення авторського права, виявити його практично неможливо, адже жодна сторона в цьому не зацікавлена: замовник – отримує популярність, визнання, а виконавець – винагороду або інші блага, які замовник йому обіцяє взамін на анонімність і мовчання.

Суб'єкти суміжних прав відповідно до ст. 423 ЦК та ст. 38 Закону мають також право на ім'я, але з певною специфікою. Так, виробнику фонограми, виробнику відеограми та організації мовлення належить немайнове право на ім'я, тобто на зазначення свого імені або назви на носії і примірниках запису, а також на згадування імені чи назви під час використання об'єкта. Виконавцеві також надано право на ім'я, але воно має більш широкий зміст і включає можливість вимагати згадування його імені у зв'язку з кожним його

виступом, записом чи виконанням, якщо це можливо за даних умов використання. Крім того, право виконавця поширюється на можливість використання псевдоніма і згадування під час використання саме псевдоніма, а не дійсного імені виконавця [11, с. 564].

Отже, право на ім'я суб'єктів суміжного права також може бути порушено шляхом:

- незазначення імені виконавця, імені (назви) виробника фонограми, відеограми та назви організації мовлення;
- спотворення імені виконавця, імені (назви) виробника фонограми, відеограми та назви організації мовлення;
- зазначення замість або поряд із іменем (назвою) суб'єкта суміжних прав імені (назви) іншої особи або організації [9, с. 50-51].

Як нами було розглянуто вище, похідними права на ім'я є право автора та виконавця на псевдонім і право автора на анонімність. Зазначені права можуть також стати об'єктом правопорушень, таких як:

- неправомірне використання права на псевдонім іншими особами (наприклад, використання певною фірмою відомого псевдоніму як торговельної марки або комерційного найменування; публікація творів інших авторів під псевдонімом, який їм не належить, виконання твору під псевдонімом іншої особи);
- розкриття псевдоніму особи без згоди автора або виконавця, крім випадків встановлених законом (наприклад, в інтересах національної безпеки, економічного добробуту, з метою захисту прав та свобод людини тощо);
- зазначення імені автора без його згоди, порушуючи його право на анонімність.

Ще одним особистим немайновим правом як автора, так і виконавця є право на забезпечення недоторканності твору. Для авторів дане право полягає в тому, що автор має право протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню або іншій зміні твору чи будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі та репутації автора, а також супроводження твору без його згоди ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями тощо (ч. 1 ст. 439 ЦК). А для виконавців це право означає, по-перше, можливість протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні виконання. По-друге, воно дозволяє виконавцеві вимагати забезпечення належної якості запису його виконання (п. в ч. 1 ст. 38 Закону).

Аналіз змісту права на недоторканість дозволяє виділити наступні види порушень прав авторів та виконавців:

- внесення будь-яких змін, як у самий твір (виконання), так і в його назву, без згоди автора (виконавця);
- скорочення обсягу твору (виконання) без згоди автора (виконавця);
- зміна або заміна окремої глави (частини) або будь-яке інше порушення цілісності твору (виконання) без згоди автора (виконавця);
- супроводження твору ілюстраціями, передмовами, післямовами, коментарями та будь-якими іншими позначеннями без згоди автора;
- вилучення з твору авторської посвяти, епіграфа, анотації тощо без згоди автора;
- використання твору за іншим призначенням, ніж передбачалося автором, виконавцем та таким чином, що призвело до неправильного сприйняття твору тощо.

Крім того, Р.О. Стефанчук, виділяє ще й такі нові види порушення права на недоторканість твору, які потребують спеціального наукового осмислення та пошуку компромісного варіанта вирішення: пародії на твори, використання музичних творів у караоке, рінгтонах мобільних телефонів [9, с. 56-57]. На сьогодні, безперечно, на такі дії має бути згода автора.

Слід також пам'ятати, що законодавством передбачені випадки, коли допускається правомірне порушення цілісності твору, наприклад, цитування в оригіналі і перекладі в наукових, дослідницьких, полемічних, навчальних, інформаційних цілях із правомірно оприлюднених творів в обсязі, виправданому метою цитування; відтворення в оглядах поточних подій в кіно, на радіо, по телебаченню випущених в світ літературних і художніх

творів в обсязі, що відповідає інформаційній меті, творча інтерпретація твору виконавцем чи режисером-постановником за умови відсутності змін форми і змісту тощо [7, с. 708].

На сьогодні найпоширенішими порушеннями авторського права і суміжних прав є такі, що пов'язані з незаконним використанням майнових прав відповідних суб'єктів.

Під майновими правами автора зазвичай розуміються права автора на використання твору. Іншими словами, автор самостійно вирішує, яким чином буде використовуватися його твір. При цьому ніхто не має права використовувати твір без дозволу автора чи іншого правовласника.

Слід зазначити, що законодавство не містить вичерпного переліку майнових прав автора. Як ЦК (ст. 440), так і Закон (ст. 15) до майнових прав відносять виключне право на використання твору, виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами.

Виключне право на використання твору автором (чи іншою особою, яка має авторське право) дозволяє йому використовувати твір у будь-якій формі і будь-яким способом. Тобто тільки автор має право вирішувати використовувати створений ним твір чи ні, так само як і вирішувати дозволяти чи забороняти його використання іншими особами.

Законодавством передбачений невичерпний перелік форм використання твору, а саме опублікування (випуск у світ); відтворення будь-яким способом та у будь-якій формі; переклад; переробка, адаптація, аранжування та інші подібні зміни; включення складовою частиною до збірників, баз даних, антологій, енциклопедій тощо; публічне виконання; продаж, передання в найм (оренду) тощо; імпорт його примірників, примірників його перекладів, переробок тощо (ст. 441 ЦК).

Так само Закон не містить вичерпного переліку форм використання творів третіми особами, на які автор твору може давати дозвіл або навпаки забороняти.

Крім перелічених вище майнових прав, автор має право на винагороду за кожний вид використання твору. С. Судариков зазначає, що в деякому відношенні право на авторську винагороду – це в певній мірі анахронізм, оскільки питання авторської винагороди повинно регулюватися договорами між автором і користувачем твору. Дана норма залишена в багатьох законах країн СНД лише для того, щоб гарантувати отримання автором винагороди у випадках використання деяких видів творів (наприклад, службових творів), коли з автором навмисне не укладається договір на використання твору [8, с. 269].

Перерахувати всі можливі порушення майнових прав автора неможливо, оскільки ні ЦК України, ні Закон не містить вичерпного переліку майнових прав та форм їх здійснення. Порушенням майнових прав автора будуть вважатися будь-які дії, які перешкоджають автору розпоряджатися виключними правами на використання твору, а також вчинення будь-яких інших дій щодо користування та розпорядження об'єктом авторського права без згоди на те автором.

Отже, до порушення майнових прав автора можна віднести:

- вчинення будь-яких дій, які перешкоджають автору розпоряджатися твором;
- вчинення без дозволу автора твору відтворення, публічного виконання, публічного сповіщення, публічної демонстрації, публічного показу, розповсюдження, оприлюднення, перекладу, переробки, адаптації, аранжування та інших подібних змін творів, включення творів як складових частин до збірників, антологій, енциклопедій тощо, здавання в майновий найм, комерційний прокат, імпорт примірників творів;
- будь-яке інше використання твору особою без дозволу автора;
- відмова сплатити винагороду за використання об'єкта авторського права або її несвоєчасна чи неповна виплата тощо.

Щодо майнових прав суб'єктів суміжних прав, то їх зміст складається з таких правомочностей: використання об'єкта, можливість дозволяти використання іншим особам, право перешкоджати неправомірному використанню, у тому числі забороняти таке. Види майнових прав розрізняються за способами використання, які можуть бути різними залежно від того чи іншого об'єкта суміжних прав. Тому види майнових прав виконавця, виробника

фонограм чи відеограм, а також організації мовлення передбачені окремо у ст. 453-455 ЦК, а також ст. 39-41 Закону.

Комплекс майнових прав суб'єктів суміжних прав є достатньо великим, тому проаналізувати його в межах даного дослідження не вбачається можливим. Отже, перейдемо одразу до з'ясування переліку тих порушень, які зачіпають майнові права зазначених суб'єктів. Таким чином, до них відносимо:

– протидія виконавцю виконувати роль, співати, читати, декламувати, грати на музичному інструменті, танцювати чи будь-яким іншим способом виконувати твори, а також протидія диригенту виконувати свої функції;

– протидія виробнику фонограм, відеограм використовувати свої фонограми, відеограми;

– протидія організації мовлення використовувати свої програми;

– здійснення без дозволу виконавця будь-яких дій, зазначених в ч. 1 ст. 39 Закону (фіксація у фонограмах чи відеограмах виконань, відтворення, розповсюдження, комерційний прокат, майновий найм виконань тощо без дозволу виконавця);

– здійснення без дозволу виробника фонограм, відеограм будь-яких дій, зазначених в ч. 1 ст. 40 Закону (відтворення, розповсюдження, комерційний прокат, публічне сповіщення фонограм, відеограм та їх примірників, будь-яка видозміна фонограм, відеограм, ввезення на митну територію України фонограм, відеограм та їх примірників з метою їх поширення серед публік без дозволу виробника фонограм, відеограм);

– здійснення без дозволу організації мовлення публічного сповіщення їхніх програм, фіксації програм на матеріальному носії та їх відтворення, публічного виконання і публічної демонстрації у місцях з платним входом;

– відмова сплатити винагороду за використання об'єкта суміжного права або її несвоєчасна чи неповна виплата тощо.

Висновок. Отже, враховуючи вищевикладене, слід зазначити, що суб'єкти авторського права та суміжних прав володіють достатньо великим комплексом особистих немайнових та майнових прав, що дозволяє їм бути повноцінними учасниками цивільних відносин. Законодавець визначає, що вчинення будь-якою особою дій, які порушують особисті немайнові права суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав є порушенням, що дає підстави для судового захисту, при цьому конкретно не визначаючи види такого порушення.

Така позиція законодавця, з одного боку, є виправданою, адже перелік зазначених прав суб'єктів авторського права і суміжних прав є невичерпним, а отже і неможливо визначити виключний перелік способів їх порушення. Але, з іншого боку, чим конкретніше законодавство, тим легше його застосовувати на практиці, легше боротися з правопорушеннями, до того ж це не дозволяє правомірно існувати деяким видам правопорушень (наприклад, гетеронімство).

Привертає увагу відсутність єдності ЦК та Закону у визначенні конкретних особистих немайнових та майнових прав авторів, виконавців, виробників фонограм, відеограм, організацій мовлення. Вбачається необхідним вироблення єдиного підходу до закріплення цих прав, гарантій їх здійснення з урахуванням тих особливостей, зумовлених різноманітністю об'єктів авторських та суміжних прав.

Список використаних джерел

1. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, прийнята 9 вересня 1886 року, ратифікована Законом України від 31 травня 1995 року № 189/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/>.
2. Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, прийнятий Дипломатичною конференцією від 20 грудня 1996 року; Закон України про приєднання від 20 вересня 2001 року № 2732-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/>

3. Цивільний кодекс України, прийнятий 16 січня 2003 року, № 435-IV (з под. змінами і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 35.
4. Про авторське право і суміжні права: закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII (з под. змінами і доп.) // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – С. 64.
5. Берестова І. Особисті немайнові права інтелектуальної власності авторів творів / І. Берестова // Юридична Україна. – 2008. – № 3. – С. 52 – 57.
6. Линет Оуэн. Приобретение и продажа авторских прав на литературные произведения / Оуэн Линет. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 215 с.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. – 4-те вид., перероб. і допов. / [за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця]. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – Т. I. – 808 с.
8. Основы авторского права / [С.А. Судариков]. – Минск: Амалфея, 2000. – 512 с.
9. Стефанчук Р.О. Перспективи розвитку права інтелектуальної власності в Україні / Р.О. Стефанчук // Право України. – 2011. – № 3. – С. 45 – 59.
10. Федюк Л.В. Система особистих немайнових прав у цивільному праві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л.В. Федюк; КНУТШ. – Київ, 2006. – 16 с.
11. Цивільне право: підручник: у 2 т. / [В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бегова та ін.; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького]. – Х.: Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.

References

1. Bernska konventsija pro okhoronu literaturnykh i khudozhnikh tvoriv, pryynyata 9 veresnya 1886 roku, ratyfikovana Zakonom Ukrayiny vid 31 travnya 1995 roku № 189/95-VR [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/>
2. Dohovir Vsesvitnoyi orhanizatsiyi intelektualnoyi vlasnosti pro vykonannya i fonohramy, pryynyatyy Dyplomatychnoyu konferentsiyeyu vid 20 hrudnya 1996 roku; Zakon Ukrayiny pro pryednannya vid 20 veresnya 2001 roku № 2732-III [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua>
3. Tsyvilnyy kodeks Ukrayiny, pryynyatyy 16 sichnya 2003 roku, № 435-IV (z pod. zminamy i dop.) // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 2003. – № 40-44. – St. 35.
4. Pro avtorske pravo i sumizhni prava: Zakon Ukrayiny vid 23 hrudnya 1993 r. № 3792–XII (z pod. zminamy i dop.) // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 1994. – № 13. – S. 64.
5. Berestova I. Osobysti nemaynovi prava intelektualnoyi vlasnosti avtoriv tvoriv / I. Berestova // Yurydychna Ukrayina. – 2008. – № 3. – S. 52 – 57.
6. Lynet Ouen. Pryobretenye y prodazha avtorskykh prav na lyteraturnye proyzvedenyaya / Ouen Lynet. – M.: Aspekt Press, 2000. – 215 s.
7. Naukovo-praktychnyy komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrayiny: u 2 t. – 4-te vyd., pererob. i dopov. / [za red. O.V. Dzery (ker. avt. kol.), N.S. Kuznyetsovoyi, V.V. Lutsya]. – K.: Yurinkom Inter, 2011. – T. I. – 808 s.
8. Osnovy avtorskoho prava / [S.A. Sudarykov]. – Mynsk: Amalfeya, 2000. – 512 s.
9. Stefanchuk R.O. Perspektyvy rozvytku prava intelektualnoyi vlasnosti v Ukrayini / R.O. Stefanchuk // Pravo Ukrayiny. – 2011. – № 3. – S. 45 – 59.
10. Fedyuk L.V. Systema osobystykh nemaynovykh prav u tsyvilnomu pravi: Avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.03 / [L.V. Fedyuk; KNUTSh]. – Kyiv, 2006. – 16 s.
11. Tsyvilne pravo: pidruchnyk: u 2 t. / [V.I. Borysova (ker. avt. kol.), L.M. Baranova, T.I. Byehova ta in.; za red. V.I. Borysovoyi, I.V. Spasybo-Fatyeyevoyi, V.L. Yarotskoho]. – Kh.: Pravo, 2011. – T. 1. – 656 s.

Кучвальська І.В.

кандидат юридичних наук, доцент,
Гомельський філіал міжнародного
університету «МИТСО» (Білорусь, Гомель),
kuchvalskaya@gmail.com

**ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД ПРИ ПРИЙНЯТТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ
В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

У сучасній міжнародно-правовій антидискримінаційній практиці гендерний підхід ґрунтується на значимості не біологічних відмінностей між чоловіками та жінками, а на тому, який культурний та соціальний зміст надає їм соціум.

Обумовлену статтю соціальну роль, тобто гендер, необхідно змінювати у зв'язку з еволюцією суспільних відносин. Такі перетворення вже відбулися і відбуваються в державах Європейського Союзу, які не тільки закріпили гендерну рівність у законодавстві, а й створили реально діючі механізми його реалізації в життя. Стратегія таких перетворень відома під назвою «гендерний мейнстрімінг» або «комплексний підхід до проблеми рівності статей». Його сутність полягає в тому, щоб замінити традиційні економічні та ідеологічні показники успішності державної політики (переважаючи в білоруській системі управління) іншими, що відображають ступінь благополуччя і комфорту громадян.

Такі перетворення поки що не торкнулися Білорусь через тривале панування патріархальної культури та сформовану за останні два десятиліття авторитарної системи управління. Тим не менш, в республіці існують позитивні передумови для просування ідеї гендерної рівності, відповідної вимогам міжнародного права. В першу чергу, це пов'язано з високим освітнім рівнем жіночого населення, економічною активністю жінок, діяльністю громадянського суспільства.

Ключові слова: *стать, гендер, гендерна рівність, гендерний підхід, гендерний мейнстрімінг, комплексний підхід до проблеми рівності статей, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, система влади та управління, патріархальне суспільство.*

Kuchvalska I.V.

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Gomel branch of international
University "MITSO" (Belarus, Gomel)
kuchvalskaya@gmail.com

***Gender approach in management decisions in state authorities and local self-government:
the current state and prospects of development***

In modern international legal practice anti-discrimination based on gender approach significance not biological differences between men and women, and what cultural and social meaning of society gives them.

Due to social gender role, gender, should be changed in relation to the evolution of public relations. Such transformations have occurred and are occurring in the countries of the European Union, which not only consolidated gender equality in the law, but also created a practical mechanism of its realization in life. The strategy of such transformations is known as “gender mainstreaming” or “an integrated approach to gender equality”. Its essence is to replace the traditional economic and ideological success rates of public policy (prevailing in the Belarusian management system) other, reflecting the degree of well-being and comfort of citizens.

In the context of the continued dominance of patriarchal culture and developed in the last two decades in Belarus authoritarian control such conversion has not yet touched on Belarus. However, in the country there are positive preconditions for the promotion of gender equality,

consistent with the requirements of international law. Primarily, this is due to the high level of education of the female population, economic activity of women, civil society activities.

Key words: *sex, gender, gender equality, gender mainstreaming, gender mainstreaming, an integrated approach to gender equality, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, the system of power and control, patriarchal society.*

Кучвальская И.В.

кандидат юридических наук, доцент,

Гомельский филиал международного университета «МИТСО» (Беларусь, Гомель), kuchvalskaya@gmail.com

**Гендерный подход при принятии управленческих решений
в органах государственной власти и местного самоуправления:
современное состояние и перспективы развития**

В современной международно-правовой антидискриминационной практике гендерный подход основывается на значимости не биологических различий между мужчинами и женщинами, а на том, какой культурный и социальный смысл придает им социум.

Обусловленную полом социальную роль, т.е. гендер, необходимо менять в связи с эволюцией общественных отношений. Такие преобразования уже произошли и происходят в государствах Европейского Союза, которые не только закрепили гендерное равенство в законодательстве, но и создали реально действующие механизмы его реализации в жизнь. Стратегия таких преобразований известна под названием «гендерный мейнстриминг» или «комплексный подход к проблеме равенства полов». Его сущность заключается в том, чтобы заменить традиционные экономические и идеологические показатели успешности государственной политики (преобладающие в белорусской системе управления) другими, отражающими степень благополучия и комфорта граждан.

Такие преобразования пока не затронули Беларусь по причине длительного господства патриархальной культуры и сложившейся за последние два десятилетия авторитарной системы управления. Тем не менее, в республике существуют позитивные предпосылки для продвижения идеи гендерного равенства, соответствующей требованиям международного права. В первую очередь, это связано с высоким образовательным уровнем женского населения, экономической активностью женщин, деятельностью гражданского общества.

Ключевые слова: *пол, гендер, гендерное равенство, гендерный подход, гендерный мейнстриминг, комплексный подход к проблеме равенства полов, Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, система власти и управления, патриархальное общество.*

1. Понятие гендера и гендерного подхода в управлении

В современном международном праве понятие «пол» применяется в двух смыслах: во-первых, для обозначения анатомо-физиологических различий (т.е. биологических особенностей), позволяющих определить человеческие существа как мужчин или женщин (пол/sex), и, во-вторых, для обозначения психологических, социальных и культурных различий между полами (гендер/gender), обуславливающих их общественный статус.

Биологический пол, которым каждый (каждая) из нас обладает от рождения, и социальные роли, которые мы исполняем в обществе, не есть одно и то же. Сам по себе факт различий не так важен, как важна их социокультурная оценка и интерпретация, последствием которой является построение соответствующей системы власти и подчинения. Поэтому применяемый в международно-правовой антидискриминационной практике гендерный подход основывается на значимости не биологических или физических различий между мужчинами и женщинами, а на том, какой культурный и социальный смысл придает им социум.

Биологический пол дан нам от рождения, и его нельзя изменить. Единичные исключения из этого правила можно считать несущественными, поскольку они составляют ничтожную долю в удельном весе населения и не влияют на его общую картину. По мнению

исследователей, такие трансформации представляют собой тупиковую ветвь эволюции по той причине, что изменение пола имеет своим последствием и утрату способности к деторождению. В этом контексте можно утверждать, что биологический пол изменить нельзя.

Социальную роль, обусловленную полом, т.е. гендер, не только можно, но и нужно менять в связи с развитием научно-технического прогресса, улучшением условий труда и занятости, эволюцией общественных отношений и другими обстоятельствами. Цивилизация не стоит на месте, и для выживания рода, мужчина уже может и не заниматься охотой на диких зверей. Этот и другие очевидные факты ставят на повестку дня вопрос о перераспределении обязанностей, связанных с происходящей трансформацией социальных ролей, исполняемых женщинами и мужчинами. Особенно актуальным вопрос представляется с учетом того обстоятельства, что «охотой» за добычей средств, необходимых для выживания семьи, женщины в настоящее время занимаются почти в такой же пропорции, как и мужчины. Между тем, перераспределения обязанностей, связанных с поддержанием «домашнего очага», не произошло. Для достижения большей гармонии и справедливости в отношениях между мужчинами и женщинами назрела необходимость произвести корректировку сложившихся общественных установок (гендерных стереотипов), связанных с распределением общих ресурсов и доходов, прав и обязанностей, нагрузки и отдыха.

Исследования, в которых соблюдается методологический принцип разделения социального пола и биологического пола, называются гендерными. Одно из основных положений гендерных исследований – определение общества, в котором мы живем, как патриархального. Основным признаком патриархальной культуры заключается в том, что представления по различным вопросам одной социальной группы (мужской), выдаются за общечеловеческий стандарт и признаются «единственно верными». Патриархальное общество исходит из отождествления человека и «подлинно человеческих» качеств с мужчиной и мужскими качествами. Представления, способы познания и деятельности женщин при этом объявляются «неправильными», «второсортными», «несерьезными».

На основе этой исторически сложившейся концепции мужское восприятие мира и мужские образцы поведения закрепляются и воспроизводятся «мужской властью» и становятся в обществе доминирующими. Даже само слово «человек» в сознании многих людей приравнивается к слову «мужчина». В некоторых языках, в том числе и украинском, слова «мужчина» и «человек» совпадают. Такая «мужская» направленность культуры оказывает значительное влияние на отношения между людьми, ущемляет права женщин.

Представители гендерного подхода настаивают на том, что способы бытия женщин так же «правильны», значимы и важны, как и способы бытия мужчин. Задача приверженцев гендерного подхода заключается в том, чтобы изменить мир в сторону социальной справедливости и гармонии, оставив неповторимые и уникальные особенности двух гендерных миров.

Гендерный подход при принятии любых решений дает возможность разглядеть проблемы «двух половинок» человечества в контексте интересов всего общества на основе концепции равноправия и социальной справедливости, т.е. глазами и мужчин и женщин. При таком подходе женщине, желающей сделать карьеру, не надо отказываться «от собственного естества» и ориентироваться на мужское начало в поведении, стиле общения, отношении к окружающей действительности. Ей не надо выбирать одно из двух: карьеру или семью, поскольку в обществе, с одинаковым уважением относящемся к правам женщин и мужчин, проблема решается путем создания условия для успешного совмещения профессиональной самореализации с заботой о семье для представителей обоих полов.

Затягивание с разрешением конфликта, заключающегося в том, что одна половина человечества, а именно женская, находится в худшем положении, чем другая (мужская), препятствует развитию всего общества в целом. Концепция прав человека, основанная на принципе равенства всех людей, независимо от пола, расы и других факторов, требует признания и вытекающего из нее принципа гендерного равенства.

Гендерное равенство – это свободный, сознательный выбор мужчинами и женщинами своих социальных ролей независимо от биологического пола. Эта целостность гендерного подхода делает его сильным оружием в борьбе за достижение подлинного равенства не только в формально-юридическом смысле, но и во всех сферах повседневной жизни.

Такого равенства нельзя достичь без реального участия женщин в принятии решений на всех уровнях власти и местного самоуправления. Это касается и распределения общих ресурсов, и выполнения бесконечной и изнурительной работы по дому, по уходу за членами семьи, которая не считается социально значимой и соответственно оплачиваемой.

Ключевым вопросом в решении проблемы гендерного равенства является вопрос о том, кто будет главной действующей силой, проводящей концепцию назревших преобразований.

Очевидно, что в условиях длительного господства патриархальной культуры наивно рассчитывать, что актуальные проблемы, затрагивающие интересы женщин, будут разрешены властью, представленной мужской половиной человечества. Эти «женские» проблемы мужчинами не только не могут быть разрешены, во многих случаях они даже не будут сформулированы, хотя бы в силу того, что у мужчин иной социальный опыт и иное представление о потребностях и предназначении женщин.

2. Особенности национальной системы управления и местного самоуправления с позиции гендерного измерения

Особенностью сложившейся в последние два десятилетия в Беларуси системы государственного управления является построение жесткой вертикали власти, охватывающей всю территорию республики. Критерием оценки качества работы «вертикальчиков» является выполнение доведенных им прогнозных показателей в экономическом, социальном, культурном развитии, благоустройстве соответствующей административно-территориальной единицы, выполнении иных поручений Президента, проведении политических кампаний.

Последняя функция особенно важна, и если недоработки в достижении каких-то показателей в сфере экономики или благоустройства территории (что также является серьезным критерием для оценки работы) влекут за собой относительно мягкие санкции, то в случае «провала» политической кампании провинившегося управленца ожидают серьезные неприятности.

Все «винтики» этой жесткой конструкции, начиная от глав районной администрации и до Премьер-министра, находятся в прямом подчинении Президента, назначаются и освобождаются от должности им же, хотя в некоторых случаях к этому имеет какое-то отношение и парламент. Например, согласно действующей Конституции, Премьер-министр назначается Президентом с согласия Палаты представителей. Случаев несогласия с Президентом в истории белорусского парламента после проведенного в 1996 г. референдума, существенно изменившего их полномочия, еще не было.

Судебная ветвь власти также находится под полным контролем Президента, поскольку всех без исключения судей в стране также назначает и освобождает от должности Президент, хотя положение о судебской независимости содержится в Конституции, Кодексе о судостроительстве и статусе суде и иных законодательных актах.

В отличие от Украины и России, в Беларуси до сих пор не создан Административный Суд, в который граждане могли бы обращаться с жалобами на представителей власти, отсутствует институт Уполномоченного по правам человека, а Конституционный Суд не наделен полномочиями рассматривать обращения граждан в случае нарушения их конституционных прав. При отсутствии всех этих цивилизованных механизмов защиты прав человека, единственной инстанцией, в которой можно «добиться правды» остается «гарант Конституции, прав и свобод человека и гражданина» – Президент (ст. 79 Конституции). Понятно, что в сознании многих людей именно он ассоциируется с высшей справедливостью

и больше половины всех жалоб от граждан, не доверяющих представителям местной вертикали, адресованы в Администрацию Президента.

Президент уделяет особое внимание подбору кадров для выстроенной им вертикали власти, попасть туда случайному человеку, имеющему критический склад мышления или не лояльному к проводимой в государстве политике, невозможно. Вопросам идеологии придается такое же значение, какое придавалось им и в Советском Союзе. А учитывая то обстоятельство, что практически на всех ключевых постах остались специалисты в сфере управления с советским опытом работы и соответствующими установками, можно сделать вывод, что с тех времен в республике мало что изменилось.

Например, действующим Премьер-министром является М.В. Мясникович, имеющий опыт «партийно-советской работы» с 1983 г. Верховный Суд уже 15 лет возглавляет В.О. Сукало, назначенный в 1994 г. молодым президентом А.Г. Лукашенко министром юстиции, а затем и с 1997 г. Председателем Верховного Суда.

Среди 24 министров нынешнего белорусского правительства до лета этого года министр труда и социальной защиты Марианна Щеткина была единственной женщиной, представляющей в правительстве свою социальную группу. С 30 июня в Правительстве появилась еще одна женщина – министром информации была назначена Лилия Ананич. Женщины-министры также пришли в правительство, имея достаточный опыт «партийно-советской работы», им хорошо известны сложившиеся в номенклатурной среде правила, которыми они, конечно же, руководствуются. При том, что большинство специалистов в стране – женщины, руководящие должности занимают лишь 3,8% женщин от всех, занятых в республиканских органах государственного управления. Среди руководителей областей, назначенных президентом, женщин нет, главами районных администраций в виде исключения назначены несколько женщин. При этом интеллектуальный потенциал женщин Беларуси очень высокий – женщин с высшим образованием в стране больше, чем мужчин.

Объективности ради, надо признать, что в рамках Министерства по труду и социальным вопросам проводится гендерная политика, в общем соответствующая требованиям международных стандартов. Вопрос в том, что это министерство имеет влияние только в узких, ограниченных рамках отведенного для этого пространства. На большом «политическом поле» главенствуют игроки с иным пониманием гендерного равенства.

Президент, не являющийся, главой исполнительной власти согласно Конституции, фактически единолично ее возглавляет. Аналогичная ситуация сложилась и с законодательной властью, самые важные сферы общественных отношений все больше регулируются не путем принятия законов парламентом, а изданием главой государства Декретов, Указов и Директив. А поскольку и в парламенте на ключевых постах находятся люди «советской закалки», хорошо усвоившие золотое правило «всякая инициатива наказуема» и понимающие «кто в доме хозяин», то ждать от них инициативы и прогрессивных идей не приходится.

Мировой опыт парламентаризма показал, что если в законодательном органе меньше 10% мест принадлежит женщинам, то это затрудняет принятие законов в защиту детей. При увеличении в составе парламента до 20 – 30% женского представительства на более быстрое и реальное проведение в жизнь программ, отражающих интересы женщин. Женщины выдвигают законодательные инициативы, которые близки интересам женщин и которые на практике часто предаются забвению в «мужском» парламенте. Следовательно, через женщин-законодателей подобные вопросы легче ставятся на повестку дня парламента, происходит трансформация женских интересов в политические курсы и социальные программы.

С точки зрения статистики, можно говорить, что в Беларуси в плане участия женщин в законодательной деятельности достигнуты хорошие показатели. Цифра женского представительства в парламенте республики достаточно высока – около 30%. Реальностью является то, что степень участия в политической жизни женщин, допущенных в парламент с

позволения действительно влиятельных политических субъектов (субъекта) ничтожно мала, как и самого парламента в целом.

Яркой иллюстрацией этого тезиса является высказывание в телевизионном интервью в ходе последних президентских выборов председателя Центральной комиссии по выборам Л. Ермошиной, ставшее нарицательным. Высокопоставленная чиновница осудила женщин, принявших участие в акции протеста, прошедшей в ходе последних президентских выборов и напомнила им о том, что их предназначение «сидеть дома и варить борщ». Понятно, что такое мировоззрение одной из самых известных в республике женщин (по должности), не только не способствует вовлечению в женщин в политическую деятельность, но и дискредитирует саму эту деятельность. Поэтому в парламенте республики отсутствуют женщины из числа независимых кандидатов или оппозиционных партий, что не способствует учету интересов различных социальных групп, особенно уязвимых, разнообразию мнений и подходов при принятии решений.

Слабая попытка выработать свое коллективное «Я» и сформулировать с этих позиций свои групповые интересы была предпринята в процессе создания женской политической партии. В октябре 2007 г. по решению Верховного Суда единственная женская партия «Надзея» была ликвидирована по причине отсутствия юридического адреса и других формальных требований. Так действующая «мужская власть» отреагировала на желание женской социальной группы выработать собственную программу действий по преобразованию общества и стать полноправным субъектом на политическом пространстве страны. Потеснить «всерьез и надолго» обосновавшихся там политических игроков (игрока), и в перспективе создать в парламенте хотя бы малочисленную группу, выражающую интересы тех женщин, которые не хотят приспособляться к сложившейся в стране «вертикальной» системе управления, неопытным новичкам не удалось.

Право граждан на управление делами общества и государства закреплено на уровне Основного закона в нескольких нормах. В действующей Конституции даже имеется отдельный раздел, озаглавленный «Местное управление и самоуправление». Его первая статья содержит положение о том, что местное управление и самоуправление осуществляется гражданами через местные Советы депутатов, исполнительные и распорядительные органы, органы территориального общественного самоуправления, местные референдумы, собрания и другие формы прямого участия в государственных и общественных делах.

В последующих нормах определяется порядок формирования указанных органов. Местные Советы депутатов избираются гражданами соответствующих административно-территориальных единиц сроком на четыре года. А руководители местных исполнительных и распорядительных органов назначаются на должность и освобождаются от должности Президентом Республики Беларусь или в установленном им порядке и утверждаются в должности соответствующими местными Советами депутатов.

Согласно Конституции, местные Советы депутатов, исполнительные и распорядительные органы в пределах компетенции решают вопросы местного значения исходя из общегосударственных интересов и интересов населения, проживающего на соответствующей территории, исполняют решения вышестоящих государственных органов.

Более детально полномочия этих органов определены в Законе «О местном управлении и самоуправлении в Республике Беларусь», вступившем в силу в 2010 г. Из 18 вопросов, которые отнесены им к исключительной компетенции местных Советов, только 4 действительно значимы для всех граждан: об утверждении программ социально-экономического развития территории и местных бюджетов, а также отчетов об их исполнении; определение порядка управления и распоряжения коммунальной собственностью; установление местных налогов и сборов и назначение местных референдумов.

Следует отметить, что процесс формирования в республике законодательства в сфере местного управления и самоуправления идет бессистемно и противоречиво. Таким образом,

в настоящее время местное управление и самоуправление в Беларуси как реальная власть местного сообщества отсутствует, хотя формально советы депутатов сохранились. В Беларуси по-прежнему присутствует взгляд на местные органы власти как на органы государственной власти и управления, и все местные вопросы рассматриваются как государственные. В связи с этим центральная власть не видит для себя каких-либо ограничений в регулировании и управлении на местах.

Причиной сложившейся негативной ситуации является то, что в настоящее время в Беларуси и структуры власти и общественные институты не подготовлены для разработки эффективной правовой базы в сфере местного управления и самоуправления, не осмыслена социально-политическая природа самоуправления. Граждане, проживающие в определенных административно-территориальных единицах, по-прежнему ощущают себя «населением», а не местным сообществом, имеющим свои автономные интересы и выступающими в качестве субъектов права.

Основные вопросы, которые затрагивают первоочередные интересы граждан, находятся в компетенции исполнительных комитетов. Местные советы депутатов делегируют или поручают решать большинство вопросов своей компетенции из-за отсутствия исполнительных органов местного самоуправления. При этом местные советы подотчетны и подконтрольны гражданам, а исполкомы – нет, хотя очевидно, что именно они фактически решают все вопросы повседневного жизнеобеспечения граждан.

Удельный вес женщин-депутатов на уровне местных Советов в сельских и поселковых советах чрезвычайно высок – 45%. Очевидно, по той причине, что именно там нет финансовых и технических ресурсов реального влияния на решение существующих региональных проблем.

3. Оценка участия женщин в принятии решений на всех уровнях власти в контексте требований международных стандартов и национального законодательства

Вопрос участия женщин в процессе принятия решений следует рассматривать в контексте соблюдения принципа демократического государственного устройства, закрепленного в универсальных международных документах и в национальном законодательстве.

Республика Беларусь взяла на себя обязательства обеспечивать соблюдение прав человека, закрепленных в основных международных документах, ратифицировала Конвенцию о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, и соответственно несет перед международным сообществом ответственность за их реальное исполнение.

В первой статье Конституции Беларусь определяется как демократическое социальное правовое государство. Недостаточное представительство в органах власти и управления всех уровней социальной группы, составляющей большинство населения, позволяет усомниться в том, что государство действительно, а не на бумаге, является демократическим, представляющим интересы всех своих граждан, а не только мужской его половины.

По результатам переписи 2009 г. в Беларуси насчитывалось 5083,8 тыс. лиц женского пола, что составляет 53,3% в удельном весе всего населения. В соответствии с принципами демократического государства, логичным представляется участие женщин на всех уровнях власти в пропорции, соответствующей удельному весу женского населения страны.

Власть, позиционирующая себя демократической, просто обязана принять безотлагательные «антимонопольные меры» по исправлению ситуации, связанной с «засильем мужчин» на ключевых постах в органах власти и управления.

Недостаточное представительство женщин в структурах, реально принимающих решения, затрагивающие их интересы, ставит вопрос о том, насколько легитимны такие структуры. В этой связи аргумент знаменитой французской феминистки Симоны де Бовуар,

закрывающийся в том, что женщины имеют право не исполнять принятые мужчинами решения, поскольку они не участвовали в их принятии, представляется убедительным.

Вторым важным аргументом, касающимся необходимости участия женщин в принятии управленческих решений является признание того факта, что женщины как социальная группа имеют свои специфические интересы и политические предпочтения. Естественно, что мнение этой социальной группы, которая, например, в Беларуси составляет большинство населения, должно быть отражено при разработке государственной политики, определении ее приоритетов.

Речь идет о том, что в обществе всегда существуют интересы мужской и женской социальных групп. Партнерство мужчин и женщин в политике является источником более полной демократии, поскольку создаются реальные возможности учета многополюсных интересов в обществе. На практике это означает приход женщин в те сферы деятельности, в которых данный пол представлен недостаточно, в первую очередь, в те структуры власти, которые реально, а не декларативно принимают ключевые решения в жизни общества и распределяют общие ресурсы.

Исторически сложилось, что отношения женщины с государством осуществлялись через мужчину (мужа), который как наемный работник получал вознаграждение за труд. Женщина обладала средствами существования как иждивенка мужчины при том, что работа мужчины в производственной сфере являлась результатом не индивидуальных, а совместных усилий. Никакая деятельность невозможна без обеспечения быта, так как дом – это «отель, прачечная, ресторан и детский сад одновременно» [1, с. 5]. Естественно, концепция зарплаты должна была предусматривать возможность содержания семьи одним работающим, а законодательство в сфере социального обеспечения строилось на том, что женщины осуществляют свой социальный вклад бесплатно.

При социализме отношения женщины с государством осуществлялись на основе ее обязательного участия в общественном производстве, что являлось условием получения привилегий, в основном, связанных с материнством. Новая концепция зарплаты уже означала вознаграждение отдельному работнику, а источником социальных льгот для женщин стало государство. Без этой связи биологическое воспроизводство населения, которое поощрялось государством, было бы невозможным. Обе модели означали полную зависимость женщины, в одном случае – это была зависимость от мужчины, а в другом случае – от государства.

В наследство от советских времен Беларусь получила сравнительно высокий уровень профессиональной занятости и образования женщин, а также формально провозглашенное гендерное равенство. Положение о равноправии было закреплено и в Конституции нового независимого государства, однако в такой редакции, через которую четко просматривался патриархальный подтекст:

«Женщинам обеспечивается предоставление равных с мужчинами возможностей в получении образования и профессиональной подготовке, в труде и продвижении по службе (работе), в общественно-политической, культурной и других сферах деятельности, а также создание условий для охраны их труда и здоровья». Оказывается, равноправие женщин и мужчин вытекает не из естественной концепции прав человека, а зависит от того, кто может это равноправие обеспечить, а может и не обеспечить или интерпретировать это положение по своему собственному пониманию, посчитав, что для его обеспечения достаточно наличия в Конституции соответствующей статьи.

Как оказалось в дальнейшем, признание за женщинами и мужчинами равных прав даже на уровне Основного закона государства, автоматически не решает проблемы исторически сложившегося неравенства во всех сферах жизни. Мировая практика показывает, что гендерно-нейтральное законодательство, только закрепляющее равноправие в правовых актах, которое существует и в Беларуси, реального гендерного равенства не обеспечивает.

Принятие в 1979 г. Генеральной Ассамблеей ООН Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин (Конвенции CEDAW), несомненно, явилось важным шагом в утверждении идеи гендерного равенства в качестве международно-правового стандарта, к которому необходимо стремиться всем цивилизованным государствам. Однако и этим документом не были в достаточной мере учтены особые потребности определенных групп – пол, возраст, состояние здоровья и т.д., которые по этим объективным причинам оказались в худших условиях.

Последующее принятие на уровне ООН специальных документов, касающихся прав отдельных социальных групп, понадобилось по той причине, что принцип справедливости оказался нарушенным. Реализация этого принципа в отношении людей, имеющих особые потребности, предполагает обязанность государства принять дополнительные меры, которые позволяют обеспечить равные права и возможности для всех людей, в том числе и имеющих особые потребности или оказавшихся в худших условиях, учитывая существующую между ними разницу. Если для реализации этого принципа необходимо переосмыслить сложившуюся исторически культурную и социальную реальность и признать, что она противоречит требованиям равенства и справедливости, то это необходимо сделать.

Важные решения, касающиеся устранения главного препятствия на пути достижения гендерного равенства, были приняты на Четвертой Всемирной конференции по положению женщин, состоявшейся в 1995 г. Пекине и зафиксированы в документе, получившем название «Пекинская платформа действий». Поскольку несправедливое распределение власти, сложившееся исторически, является существующей реальностью, то для достижения равенства полов в будущем, сейчас необходимо принятие специальных мер. К ним следует отнести требование гендерного паритета для лиц, назначаемых на высшие должности в структурах исполнительной власти, а также введение обязательных квот для избрания в представительные структуры власти определенного числа женщин-кандидатов.

Совокупность таких правовых норм, необходимых для того, что бы социальная группа, ранее дискриминируемая, смогла «догнать» тех, кто сейчас находится в лучшем положении, называют правом «позитивного действия». Международные документы, направленные на утверждение идеи гендерного равенства, признают необходимость таких позитивных действий и обязывают государства-участники Конвенции (CEDAW) двигаться в этом направлении, создавая такие возможности для женщин.

Участие женщин в принятии решений, касающихся распределения имеющихся в государстве ресурсов является одновременно и вопросом социальной справедливости.

С распадом Советского Союза в самом худшем положении оказались женщины, поскольку налаженная прежде система социального обеспечения, основанная на жестком государственном контроле, 100 % занятости и плановом распределении ресурсов, перестала существовать. Переход на контрактную систему в трудовой сфере больше всего ударил по женщинам, связанным семейными обязанностями и не имеющими высокой квалификации, они стали для нанимателя невыгодными работниками. В особенно сложном положении оказались женщины, вынужденные работать и в одиночку воспитывать детей.

Как отмечается во многих социологических исследованиях, в постсоветский период в республике устойчиво проявляется негативная тенденция кризиса семьи, увеличения уровня разводимости, роста смертности молодых мужчин, что увеличивает число неполных семей.

По данным, приведенным бывшим депутатом парламента республики М.А. Жоровой, в стране растет число детей у женщин, не состоящих в зарегистрированном браке. В 1990 г. таких детей было 8,5% от всех родившихся, в 2000 – 18,6%, в 2005 – 24,1% . По состоянию на начало 2013 г. каждый пятый ребенок рождался вне зарегистрированного брака [2, с. 12].

По мнению доктора медицинских наук Э.К. Капитоновой, семья, в которой мать вынуждена работать и воспитывать ребенка без мужа, представляется исключительно неблагоприятной для развития детей. Такой ребенок по определению не может получить хорошего ухода со стороны вечно занятой матери. Как правило, материальные условия жизни такой семьи оставляют желать лучшего, и порой ребенок не может получить самого

необходимого – качественного питания, хорошей одежды, игрушек по возрасту, книг, лекарств и т.п. Кроме того, бесконечно уставшая от работы женщина часто страдает невротическими расстройствами, имеет одно или несколько соматических заболеваний, что делает ее малопригодной для реализации принципов грамотного воспитания. Ребенок, растущий в условиях бедности, ощущающий на себе психологическое давление невротичной матери, не может реализовать заложенный потенциал развития, часто заметно отстает от сверстников, как в физическом, так и в умственном плане, плохо учится, склонен к поведенческим нарушениям и антисоциальным поступкам [3, с. 110].

С.В. Туркенич, исследовавший причины распада семей в республике, указывает, что основной из них является пьянство одного из супругов. Эта причина была главной и в советское время. Но тогда по этой причине распадалось около 50% семей, сегодня – около 80% [4, с. 222].

Обозначенные негативные тенденции, проявившиеся в последнее время, требуют незамедлительного государственного реагирования. Очевидно, оно должно носить комплексный характер и выражаться в принятии ряда мер законодательного, финансового, организационного и другого характера, направленного на поддержание семей, оказавшихся в трудной ситуации, корректировки по многим направлениям проводимой семейной политики и т.п.

Между тем, проводимая в государстве политика в этой области не только не способствует поддержанию неполных семей, возглавляемых женщинами, но и усугубляет сложившееся здесь неравенство, вызывая справедливое возмущение в обществе. Например, установленное государством вознаграждение за труд учителя, оказывается в несколько раз меньшим, чем сотрудника милиции самого низового уровня или чиновника. Общеизвестно, что сферы образования, культуры, социальной защиты феминизированы в наибольшей степени. Хотя очень большой процент работающих там за нищенскую зарплату женщин возглавляют домашние хозяйства, вынуждены в одиночку воспитывать детей, ухаживать за пожилыми родителями, т.е. выполнять несколько социальных ролей.

Таким же вопиюще несправедливым является и разрыв в пенсионном обеспечении. При этом все те же «привилегированные» силовики получают право на пенсию по достижении 45 лет. Будучи здоровыми, трудоспособными и с пенсией в два раза, превышающей зарплату учителя, они чувствуют себя весьма комфортно и защищены в отличие от матерей-одиночек или разведенных женщин.

С учетом того обстоятельства, что по количеству сотрудников правоохранительных органов на душу населения Беларусь занимает первое место в мире, а расходы на содержание силовых структур и государственного аппарата в республике являются приоритетом № 1, «женские» сферы занятости оказываются в значительно худшем положении. При этом следует заметить, что штаты этих хорошо оплачиваемых структур раздуты, финансирование чрезмерно завышено, а методы работы давным-давно изжили себя. Таким образом, за счет общих бюджетных денег содержатся неэффективные и непрофессиональные «мужские» сферы деятельности, не только не способствующие решению назревших социальных проблем, но и усугубляющие их.

Опыт развитых стран показывает, что для поддержания общественного порядка и предупреждения преступности необходимо укрепление социальной сферы, а не и без того многочисленных, но бесполезных силовых структур. Требуется оказание помощи и проведение профилактической работы с теми слоями населения, которые по тем или иным причинам оказались в трудной жизненной ситуации, им необходимо помочь в адаптации к самостоятельной и ответственной жизни, что наилучшим образом сделают специалисты сферы социальной защиты, образования, культуры, неправительственных организаций, а не сотрудники силовых структур. А для улучшения качества управления необходимо идти в направлении децентрализации власти, укрепления органов местного самоуправления, а не построения жесткой вертикальной системы власти, оторванной от понимания нужд и потребностей людей.

В Конституции Республика Беларусь определяется как социально ориентированное государство, однако, исходя из того «кому в Беларуси жить хорошо» можно говорить не о социальном, а о «полицейско-чиновничьем государстве». Рассчитывать на изменение этих приоритетов, справедливого распределения бюджета в интересах социально уязвимых групп населения – неполных семей, детей, инвалидов и т.д. без изменения состава ключевых «игроков» на политическом поле не приходится.

Было бы неверным утверждать, что действующая власть не заботится о детях, женщинах, не принимает мер для улучшения в стране демографической ситуации. Напротив, Декреты, Указы и Директивы Президента, Президентские Программы, направленные на решение проблем неблагополучных, многодетных, молодых и иных семей и детей принимаются постоянно. Проблема заключается в том, что они не основаны на понимании потребностей той целевой группы, к которой адресованы, в авторитарном стиле принятия таких решений, отсутствии обратной связи с обществом, прогнозировании последствий их реализации. Ведь одни и те же политические решения по-разному воспринимаются и отражаются на мужской и женской социальных группах, как и отличаются стили лидерства мужчин и женщин.

В международных документах акцент делается на важности вовлечения в решение сложных социальных проблем неформальных общественных структур, местного сообщества, женских объединений. Игнорирование указанных рекомендаций влечет за собой массу негативных последствий: бесполезно потраченное время и ресурсы, разочарование людей, дискредитацию неэффективной системы управления и т.д.

В качестве иллюстрации такого подхода можно привести попытку действующей в патриархальном стиле власти решить обострившуюся в республике демографическую проблему и связанную с ней проблему социального сиротства. Для решения обозначенных проблем Администрацией Президента в ноябре 2006 г. был разработан Декрет за № 18 «О дополнительных мерах по государственной защите детей в неблагополучных семьях» (далее – Декрет № 18), вступивший в действие сразу же после его подписания Президентом. Как следует из его содержания, документ был принят в целях обеспечения защиты прав и законных интересов детей в неблагополучных семьях, повышения ответственности родителей, не выполняющих обязанности по воспитанию и содержанию своих детей, улучшения в республике демографической ситуации.

В соответствии с его положениями, родители детей, находящихся на государственном обеспечении, обязывались возмещать расходы, затраченные государством на их содержание. Для этого был разработан целый комплекс репрессивных мер, включающих обязательное трудоустройство этих родителей, их принудительный привод на работу сотрудниками органов внутренних дел, изъятие у них жилья и т.д. В случае уклонения от возмещения расходов на содержание детей, к нерадивым родителям или «обязанным лицам», по используемой в документе терминологии, применялись суровые меры уголовной ответственности, в том числе и в виде лишения свободы.

Как оказалось впоследствии, около 80% «обязанных лиц» – женщины, многие из которых родили не одного ребенка и продолжают выполнять эту функцию, пополняя армию неблагополучных детей. Это обстоятельство не было принято во внимание при подготовке Декрета. Многие из «обязанных женщин» сами вышли из социально неблагополучных семей и передают эту печальную эстафету своим детям – продолжателям этого замкнутого круга социального неблагополучия. Для того, чтобы не попасть под установленные Декретом № 18 санкции и не оказаться в местах лишения свободы они вынуждены рожать еще более «интенсивно», выполняя таким образом Программу национальной демографической безопасности.

Хотя прогрессивные практики решения проблем социального неблагополучия, наоборот, рекомендуют отказываться от репрессивного подхода и оказывать семье, оказавшейся в трудной жизненной ситуации комплексную помощь. Под ней понимается и материальная, и социальная, и обеспечение поддержкой специалистов – психологов,

социальных работников – вовлекать в корректирующие программы избавления от зависимости, налаживать детско-родительские отношения и т.д.

Сконцентрировавшись на контроле и ужесточении ответственности родителей, разработчики Декрета не предусмотрели тех мер, которые необходимы для оказания помощи семье в восстановлении ее благополучия. Выпали из их поля зрения и сами дети, принцип наилучшего учета и обеспечения их интересов в этой ситуации не стал главным критерием эффективности работы всех вовлеченных в исполнение Декрета государственных структур. Все усилия были направлены на достижение другой цели – повышение процента взыскания расходов, затраченных государством на содержание этих несчастных детей с их нерадивых родителей в доход бюджета.

Достиг ли Декрет № 18 поставленной цели? Ответ на этот вопрос содержится в обосновании Национальной программы демографической безопасности, принятой через 5 лет после его применения на практике: «Вместе с тем на протяжении последних лет не уменьшилось число вновь выявляемых детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей».

С еще худшим результатом оказалась «проваленной» и Программа национальной демографической безопасности. Количество детей в Беларуси неуклонно снижается: с 2000 года – на 630 тыс. человек. По данным на 1 января 2014 г. в Беларуси проживало 1.761.000 детей, или 18,6% от общей численности населения страны. При том, что число неблагополучных детей постоянно возрастает.

Практика применения с 2006 г. Декрета № 18 лишь подтвердила тезис о том, что игнорирование гендерного подхода при принятии важных решений не только не достигает результата, но и усугубляет существующие проблемы. Очевидно, что игнорирование при принятии Декрета № 18 мнения женской социальной группы, опыта женщин в воспитании детей и понимания потребностей семьи и не могло привести к успешному решению проблемы.

Очевидно, что для эффективного решения рассматриваемой проблемы более пригоден иной сценарий, предусматривающий привлечение для обсуждения вопроса широкого круга заинтересованных в его решении субъектов, анализа сложившейся ситуации специалистами и научным сообществом, изучения успешной практики решения подобных проблем в других странах и т.д.

Как известно, наилучшим образом подобного рода проблемы решаются в странах отличающихся эффективной стратегией достижения реального гендерного равенства. Такого рода стратегия разработана Отделом Совета Европы по проблемам равенства между мужчинами и женщинами известна как «комплексный подход к проблеме равенства полов» или гендерный мейнстриминг.

В документе четко обозначена основная задача комплексного подхода, заключающегося в том, чтобы поместить людей в самую сердцевину процесса формирования политики. Авторы документа убеждены, что любую политику следует основывать и оценивать, исходя из ее воздействия на реальное положение индивидов и социальных групп, идет ли речь о женщинах или о мужчинах.

Такой комплексный подход может открыть новые пути и возможности, заменив традиционные экономические и идеологические показатели другими, отражающими степень благополучия и комфорта граждан. Он является существенным прорывом на пути к более человеческой и менее экономической оценке развития и системе управления демократическими обществами. При учете перспективы равенства между мужчинами и женщинами, при учете вопросов гендерного равенства политика будет более проработанной с точки зрения реальных потребностей женщин и мужчин, в интересах обеспечения более высокого качества их жизни.

Также следует отметить, что гендерный мейнстриминг – это еще и новое видение инструментов политики: замечать социальное неравенство полов в любом планировании и принятии решений и устранять его. Эта стратегия расширяет подходы к проблеме

гендерного равенства, а также знакомит с «позитивным опытом» выравнивания социальных статусов женщин и мужчин в ряде наиболее продвинутых в этом отношении странах – Дании, Швеции, Нидерландах, Новой Зеландии, Португалии.

Использование такой стратегии позволило уже через короткое время выделить государства, достигшие наилучших успехов. При этом была выявлена следующая закономерность – государства, власти которых проявили политическую волю и активность в реализации такой гендерной политики, оказались лидерами и по всем другим показателям качества жизни своих граждан: развитию экономики, уровню благосостояния людей, продолжительности жизни, политической стабильности и отсутствию коррупции, эффективности управления и т.д.

Беларусь можно считать страной гендерного парадокса. Во-первых, образовательный уровень и профессиональная квалификация женщин республики находятся на очень высоком уровне, хотя отстранение их от реальной власти и принятия решений, касающихся приоритетов в политике, делает их нищими и бесправными. Во-вторых, наша страна подписала все международные документы по обеспечению гендерного равенства, закрепила это положение на уровне Конституции, оставив нерешенным вопрос продвижения его через систему управления обществом.

Оценивая перспективы утверждения гендерного подхода при принятии решений на всех уровнях власти и местного самоуправления, нельзя не согласиться с исследователем этой проблемы А.И. Лысюком, который связывает их с изменением в стране рамочных условий для деятельности структур гражданского общества, а также перспективами демократизации белорусского общества в сторону «большой Европы» [5, с. 17].

Список использованных источников

1. Гапова Е.И. Пол и право / Е.И. Гапова // Проблемы конституционализма: Гендерные вопросы в сфере права. Сборник научных трудов / [Под ред. Е.И. Гаповой]. – Минск, 1998. – Вып. 3. – С. 4 – 8.
2. Жорова М.А. Государственная политика Республики Беларусь в сфере семейных отношений / М.А. Жорова // Проблемы детей Гомельщины решаем вместе: материалы науч.-практ. конф. (г. Гомель, 4 февраля 2012 г.) / [под общ. ред. И.В. Кучвальской]. – Гомель, 2012. – С. 12.
3. Капитонова Э.К. Неблагополучные дети: медицинские и социальные проблемы / Э.К. Капитонова // Проблемы детей Гомельщины решаем вместе: материалы науч.-практ. конф. (г. Гомель, 4 февраля 2012 г.) / [под общ. ред. И.В. Кучвальской]. – Гомель, 2012. – С. 110.
4. Туркенич С.В. Роль семьи в процессе социализации современного человека / С.В. Туркенич // Проблемы социально-ориентированного инновационного развития белорусского общества и профсоюзы (6 февраля 2014 года, г. Гомель) / [под общ. ред. А.З. Бежанишвили]. – Гомель: Гомельский филиал Международного университета «МИТСО», 2014. – 172 с.
5. Лысюк А.И. Институционализация социальных инициатив в контексте устойчивого регионального развития / А.И. Лысюк // Правовая система общества: приоритетные направления развития: сб. науч. ст. / [редкол: И.И. Эсмантович (гл. ред.; М-во образования РБ, Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины)]. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2013. – 142 с.

References

1. Napova E.Y. Pol y pravo / E.Y. Napova // Problemy konstytutsyonalizma: Hendernye voprosy v sfere prava. Sbornyk nauchnykh trudov / [Pod red. E.Y. Napovoy]. – Mynsk, 1998. – Vyp. 3. – S. 4 – 8.
2. Zhorova M.A. Hosudarstvennaya polytyka Respublyky Belarus v sfere semeynykh otnoshenyy / M.A. Zhorova // Problemy detey Homelshchyny reshaem vmeste: materyaly

- nauch.-prakt. konf. (h. Homel, 4 fevralya 2012 h.) / [pod obshch. red. Y.V. Kuchvalskoy]. – Homel, 2012. – S. 12.
3. Kapitonova E.K. Neblahopoluchnye dety: medytsynskye y sotsyalnye problemy / E.K. Kapitonova // Problemy detey Homelshchyny reshaem vmeste: materyaly nach.-prakt. konf. (h. Homel, 4 fevralya 2012 h.) / [pod obshch. red. Y.V. Kuchvalskoy]. – Homel, 2012. – S. 110.
  4. Turkenych S.V. Rol semy v protsesse sotsyalyzatsyyi sovremennoho cheloveka / S.V. Turkenych // Problemy sotsyalno-oryentirovannogo ynnovatsyonnoho razvytyya belorusskoho obshchestva y profsoyuzy (6 fevralya 2014 hoda, h. Homel) / [pod obshch. red. A.Z. Bezhanyshevyy]. – Homel: Homelskyy fylyal Mezhdunarodnoho unyversyteta «MITSO», 2014. – 172 s.
  5. Lysyuk A.Y. Ynstytutsyonalizatsyya sotsyalnykh ynytsyativ v kontekste ustoychyvoho rehyonalnoho razvytyya / A.Y. Lysyuk // Pravovaya systema obshchestva: pryorytetnye napravlenyya razvytyya: sb. nach. st. / [redkol: Y.Y. Esmantovych (hl. red.; M-vo obrazovanyya RB, Homelskyy hos. un-t ym. F. Skoryny)]. – Homel: HNU ym. F. Skoryny, 2013. – 142 s.

УДК 351.354:303.094.7

Олійченко І.М.

*доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри менеджменту інноваційної діяльності
та державного управління, Чернігівський національний
технологічний університет, (Україна, Чернігів), stu_management@ukr.net*

Дітковська М.Ю.

*кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри менеджменту інноваційної діяльності
та державного управління,
Чернігівський національний технологічний університет,
(Україна, Чернігів), stu_management@ukr.net*

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

В статті проведено аналіз процесів формування системи електронного урядування на загальнодержавному та місцевому рівнях. Досліджувалися рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, нормативно-правове забезпечення державної політики у сфері розвитку електронного урядування. Розглянуто загальнодержавні проекти, які повинні охопити всі види електронної взаємодії держави, а саме: Систему електронної взаємодії органів виконавчої влади, Інформаційну систему електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів; Автоматизовану систему «Єдине вікно подання електронної звітності» та Державну систему звернень громадян. Досліджено формування складових електронного урядування на місцевому рівні. Виявлено проблеми формування системи електронного урядування в органах державної влади. Запропоновано шляхи подолання існуючих проблем та заходи щодо забезпечення реалізації проектів впровадження технологій електронного урядування.

Ключові слова: *електронне урядування, мережева готовність, інформаційне забезпечення, інформаційні технології, електронний документообіг.*

Oliychenko I.M.

*Doctor of Sciences in Public Management,
Professor, Professor of the Department
of management innovation and public administration,
Chernihiv National Technological University
(Ukraine, Chernihiv), stu_management@ukr.net*

Ditkovska M.U.

*Candidate of Sciences in Public Administration,
Associate Professor of the Department
of management innovation and public administration,
Chernihiv National Technological University
(Ukraine, Chernihiv), stu_management@ukr.net*

The formation of e-governance in the state bodies

In the article the processes of formation of e-government at the national and local levels is analyzed. The level of development of information and communication technologies, regulatory support public policies on e-government is considered. Also the authors reviewed national projects that cover all types of electronic interaction of the state: the System of electronic interaction between executive bodies; Information system of electronic interaction between government electronic information resources; Automated system of “Single window submission of electronic reporting” and the Public system of appeals. The formation of the components of e-government at the local level is studied. The problems of formation of e-government in executive bodies are revealed. The authors suggest the ways to overcome the existing problems and measures to ensure the implementation of projects of e-government.

Key words: *e-government, network readiness, information, information technology, electronic document management.*

Олійченко І.М.

*доктор наук с государственного управления,
профессор, профессор кафедры менеджмента
инновационной деятельности и государственного управления,
Черниговский национальный технологический университет,
(Украина, Чернигов), stu_management@ukr.net*

Дитковская М.Ю.

*кандидат наук с государственного управления,
доцент кафедры менеджмента инновационной
деятельности и государственного управления,
Черниговский национальный технологический университет,
(Украина, Чернигов), stu_management@ukr.net*

Формирование системы электронного управления в органах государственной власти

В статье проведен анализ процессов формирования системы электронного управления на общегосударственном и местном уровнях. Исследовались уровень развития информационно-коммуникационных технологий, нормативно-правовое обеспечение государственной политики в сфере развития электронного управления. Рассмотрены общегосударственные проекты, которые должны охватить все виды электронного взаимодействия государства, а именно: Систему электронного взаимодействия органов исполнительной власти, Информационную систему электронного взаимодействия государственных электронных информационных ресурсов; Автоматизированную систему «Единое окно представления электронной отчетности» и Государственную систему обращений граждан. Исследовано формирование составляющих электронного управления на местном уровне. Выявлены проблемы формирования системы электронного управления в органах государственной власти. Предложены пути преодоления существующих проблем и мероприятия по обеспечению реализации проектов внедрения технологий электронного управления.

Ключевые слова: *электронное управление, сетевая готовность, информационное обеспечение, информационные технологии, электронный документооборот.*

Постановка проблеми. Концепція електронного урядування передбачає розвиток системи державного управління у напрямі забезпечення інтересів громадян, організацій і підприємств, надання їм широких можливостей для участі у виробленні державної політики. У результаті такої взаємодії утворюється нова форма самоорганізованого громадянського суспільства, підвищується прозорість та ефективність роботи влади. Електронне урядування – це новий тип державної влади, яка взаємодіє з суспільством і гнучко реагує на його потреби і впливає на його настрої.

Інформаційне забезпечення є важливою функцією державно-управлінської діяльності. Формування інформаційної бази для прийняття управлінських рішень в державному управлінні є надзвичайно актуальним на сучасному етапі розвитку України. Впровадження та розвиток сучасних інформаційних технологій надає інформаційну підтримку прийняття державних управлінських рішень, забезпечує своєчасною, актуальною і репрезентативною інформацією державних службовців та інші категорії громадян, створює умови для об'єктивного формування громадської думки щодо діяльності органів влади, а також послуг, які вони надають.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку інформаційного забезпечення в державному управлінні та електронного урядування вивчалися в роботах О.О. Бакаєва, Я.Г. Берсуцького, А.Я. Берсуцького, В.М. Глушкова, Р.А. Калюжного, А.М. Колмогорова, В.І. Корогодіна, М.М. Лепи, В.М. Порохні, В.Ф. Ситника, В.О. Шамрая та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на ґрунтовні дослідження інформаційного забезпечення в системі державної влади, питання формування та розвитку систем електронного урядування вивчені недостатньо. Тому проблеми їх впровадження в органах державної влади є особливо актуальними.

Метою даної роботи є дослідження розвитку інформаційного забезпечення системи державного управління та можливостей впровадження системи електронного урядування в органах державної влади.

Об'єктом дослідження є процес формування системи електронного урядування в органі державної влади.

Предметом дослідження є теоретичні положення та прикладні підходи до впровадження системи електронного урядування в органі державної влади.

Виклад основного матеріалу. Електронне урядування – це форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

Головною складовою електронного урядування є електронний уряд – єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання [8].

Процеси формування системи електронного урядування вимагають здійснення їх оцінки та побудови моделі розвитку. Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ) пропонує триступеневу модель, за якою країни або регіони рухаються у розвитку інформаційного суспільства.

Першим етапом є мережева готовність, яка відображається поширенням інфраструктури інформаційних технологій в суспільстві або країні, ступінь доступу приватних осіб, підприємств та організацій до цієї інфраструктури. Основним акцентом є доступ до інформаційних технологій. Другий етап включає інтенсивність, зокрема, ступінь впровадження інформаційних технологій, наголос робиться на навичках ефективного використання ІТ. Третій етап характеризується ефективністю використання інформаційних технологій в конкретному суспільстві або регіоні [2].

Згідно з концепцією МСЕ участь в інформаційному суспільстві неможлива за відсутності мережевої інфраструктури ІТ. Суспільство також не одержить переваг інформаційного суспільства без великого відсотка людей, у яких є знання і навички з максимального використання ІТ. Підхід МСЕ забезпечує основи для вивчення і аналізу поширення та впливу ІТ, які багато в чому збігаються з іншими методами порівняльного аналізу розвитку країн, зокрема, через індекс мережевої готовності NRI Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ). Всесвітній економічний форум (ВЕФ) – швейцарська неурядова організація, найвідоміша організацією щорічних зустрічей у Давосі. Форум було створено у 1971 р. Членами ВЕФ є близько 1000 великих компаній і організацій з різних країн світу.

У доповіді «Глобальний звіт про розвиток інформаційних технологій – 2014», складеній Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ) повідомляється, що Україна посіла 81-е місце в світі за рівнем розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). При формуванні рейтингу організація розрахувала «Індекс мережевої готовності», який характеризує рівень розвитку ІКТ у 148 країнах світу.

Таблиця 1

*Індекс мережевої готовності NRI по деяких країнах
(The Networked Readiness Index 2014)*

Рейтинг	Країна	2014	Рейтинг 2013
1	Фінляндія	6.04	1
2	Сінгапур	5.97	2
3	Швеція	5.93	3
4	Нідерланди	5.79	4
5	Норвегія	5.70	5
6	Швейцарія	5.62	6
7	США	5.61	9
8	Гонконг	5.60	14
9	Велика Британія	5.54	7
10	П. Корея	5.54	11
...			
38	Казахстан	4.58	43
50	Російська Федерація	4.30	54
81	Україна	3.87	73

Індекс мережевої готовності (Networked Readiness Index) вимірює рівень розвитку ІКТ за 53 параметрами, об'єднаними в три основні групи: наявність умов для розвитку ІКТ, готовність громадян, ділових кіл і державних органів до використання ІКТ, рівень використання ІКТ у громадському, комерційному і державному секторах [9].

Очолюють рейтинг Фінляндія, Сінгапур і Швеція. На четвертому місці – Нідерланди, далі йде Норвегія. Серед країн СНД лідирує Азербайджан, який піднявся на 49-е місце з 56-го роком раніше. За ним йде Росія, що посідає 50-е місце (у 2013 р. посідала 54-е). Останнє місце в рейтингу ВЕФ посідає Республіка Чад, яка опустилася з 142-го місця минулого року на 148-е.

Україна рухається в розвитку інформаційного суспільства повільними темпами, що говорить про недостатність заходів державної політики, відсутність серйозного інтересу до ІТ-сфери у приватного сектору, розуміння важливості високих темпів розвитку інформаційного суспільства.

Концептуальні засади державної політики у сфері розвитку електронного урядування визначено в низці законодавчих актів: закони України «Про інформацію» [5], «Про

Концепцію Національної програми інформатизації» [6], «Про електронні документи та електронний документообіг» [4], «Про електронний цифровий підпис» [3], Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» [7], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» [8] та ін.

В Україні започатковано впровадження низки загальнодержавних проектів, які повинні охопити всі види електронної взаємодії держави, громадян та бізнесу, такі як: Систему електронної взаємодії органів виконавчої влади; Інформаційну систему електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів; Автоматизовану систему «Єдине вікно подання електронної звітності»; Державну систему звернень громадян [1].

Система електронної взаємодії органів виконавчої влади (СЕВ ОВВ) призначена для: створення єдиного інформаційного простору для обміну, обробки та зберігання організаційно-розпорядчих документів в електронному вигляді, що є передумовою для подальшого створення центрального електронного архіву електронних документів; посилення контролю за виконанням організаційно-розпорядчих документів; підвищення оперативності прийняття управлінських рішень; створення передумов для переходу на внутрішній електронний документообіг у відомстві з використанням виключно електронного документу. СЕВ ОВВ дозволяє приєднатися до єдиного інформаційного простору обігу юридично-значимих організаційно-розпорядчих документів всі міністерства та центральні органи виконавчої влади.

Кількість надісланих електронних документів через СЕВ ОВВ наведено на рисунку 1.

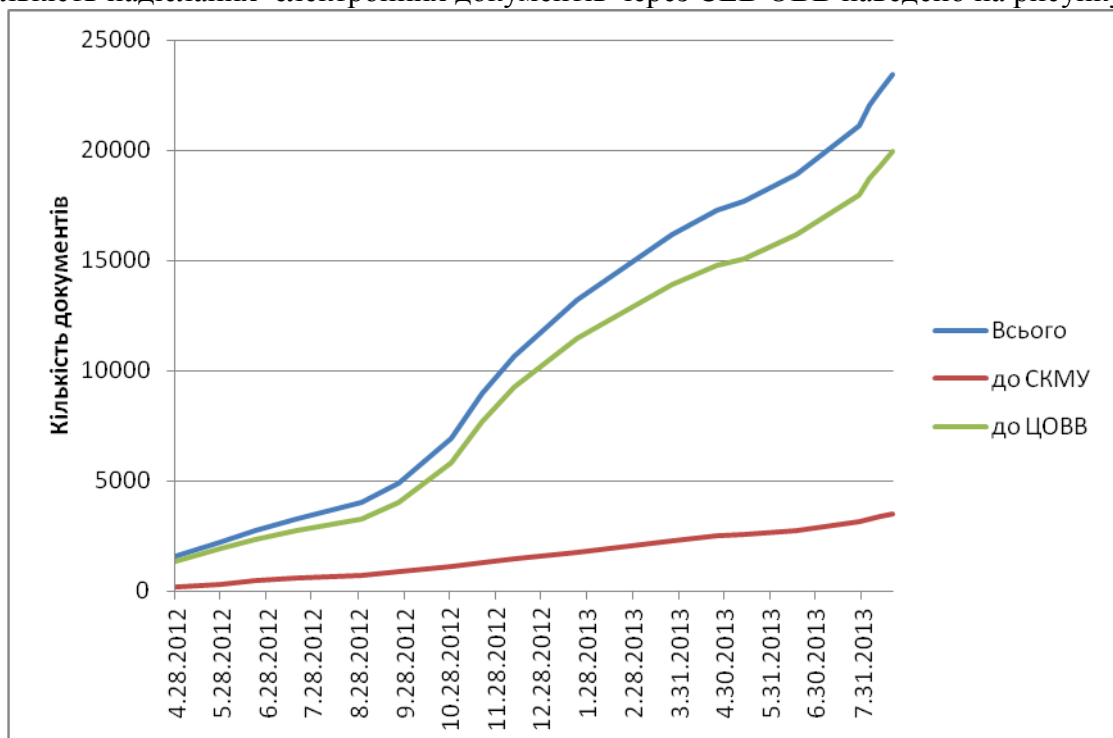

Рис. 1. Кількість надісланих електронних документів через СЕВ ОВВ

Інформаційна система електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів має забезпечити: автоматизовану інформаційну взаємодію електронних інформаційних систем та баз даних державних органів, у тому числі прямого автоматичного обміну інформацією та взаємоузгодження логічно пов'язаних та інформаційно залежних реєстрів; автоматизовану міжвідомчу електронну взаємодію державних органів у процесі роботи, що проводиться із фізичними та юридичними особами з використанням єдиної, достовірної та несуперечливої інформації, що розміщена в електронних інформаційних системах та базах даних державних органів; безпеку інформації відповідно до вимог законодавства про захист інформації та персональних даних.

Автоматизована система «Єдине вікно подання електронної звітності» має за мету впорядкування механізмів електронної взаємодії контролюючих органів державної влади та суб'єктів подання звітності через впровадження єдиних уніфікованих стандартів процесу подання, оброблення, використання та зберігання звітності, належне нормативно-правове, методологічне, організаційне та технологічне забезпечення взаємодії учасників процесу подання електронної звітності.

Єдиний державний портал адміністративних послуг має стати офіційним джерелом інформації про надання адміністративних послуг в Україні. 7 жовтня 2012 р. набрав чинності **Закон України «Про адміністративні послуги»**, яким закладені основи та визначені правила функціонування сфери адміністративних послуг, розбудови центрів адміністративних послуг та Всеукраїнського порталу адміністративних послуг.

Державна інформаційна система електронних звернень громадян – це єдиний інформаційний веб-ресурс звернень громадян до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, створений у 2012 р. з метою впровадження та забезпечення стійкого, безпечного та надійного функціонування одного з компонентів національної системи електронного урядування.

Серед інших компонентів електронного урядування: електронна ідентифікація, інформаційні ресурси та бази даних, електронні сервіси.

В Україні з грудня 2012 р. набув чинності закон про введення біометричних паспортів. Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» від 20 листопада 2012 року № 5492-VI як метод **біометричної ідентифікації**. Відповідно до закону, паспорт громадянина України має виготовлятися у формі карти, яка містить безконтактний електронний носій інформації. Біометричні паспорти будуть видаватися всім громадянам України з народження строком на 10 років. Єдиний державний демографічний реєстр – це функціонально єдина система, що складається з головного і резервного обчислювальних центрів і вузлів уповноважених суб'єктів.

Згідно із Законом України «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 р. № 852-IV в Україні діє ідентифікація користувача з використанням **криптографічних методів і засобів** – за допомогою електронного цифрового підпису.

Однак, в Україні на сьогодні відсутня загальнодержавна система електронної ідентифікації.

Стосовно розвитку **інформаційних ресурсів та баз даних** розпочато створення інформаційної системи «Електронний парламент», котра має об'єднати всі існуючі бази даних Верховної Ради України. З червня 2013 р. працює система «Електронний суд» з обміну електронними документами між судами та учасниками судового процесу. Державна служба фінансового моніторингу України забезпечує експлуатацію та розвиток єдиної державної інформаційної системи у сфері попередження та протидії легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинними методами або фінансування тероризму.

В Україні відсутній єдиний ресурс, який забезпечував би доступ до всіх **електронних сервісів країни**. Але відповідно до Закону України від 6 вересня 2012 р. №5203 «Про адміністративні послуги» з 2012 р. в Україні створюється Єдиний державний портал адміністративних послуг. Активно впроваджуються технології з надання сервісів у електронному вигляді в деяких регіонах України та органах місцевого самоврядування.

Важливою складовою впровадження електронного урядування в Україні є формування його компонентів на місцевому рівні державного управління. Місцеві державні адміністрації є тими органами державної влади, на які покладається виконання програм інформатизації на рівні областей і районів. Дослідження інформаційних процесів в цих органах влади підтверджують загальні процеси характерні для країни в цілому, однак низьке ресурсне забезпечення інформатизації на місцевому рівні створює додаткові перешкоди у розвитку електронного урядування. Для аналізу процесів формування системи електронного урядування на рівні району було проведено їх дослідження у Новгород-Сіверській районній

державній адміністрації. На даний час забезпеченість апарата райдержадміністрації, її структурних підрозділів комп'ютерною технікою сягає 50%, 25% з якої є морально застарілою. Не всі комп'ютери підключені до локальної мережі, що не дозволяє мати доступ до мережі Інтернет, електронної пошти, мережевих програмних комплексів на всіх робочих місцях. У 2008 р. створено локальну мережу в апараті райдержадміністрації.

У роботі райдержадміністрації використовуються такі програмні продукти: Windows XP, Windows 98, Windows 2003, Windows 2000 (Millenium), FireFox, Internet Explorer, Microsoft Exchange, Microsoft Outlook Express, Firefox, Net Ware, Opera, Outlook Express, Offline Explorer, The Bat, Winamp, Acrobat, DrWeb, Lotus Notes, Microsoft Aceed, Microsoft Office 95(97, 98, 2000, 2003, 2007), Microsoft Office XP, Microsoft Power Point, Total Commander, WinRAR, WinZip тощо.

Практично вся комп'ютерна техніка, що працює в райдержадміністрації, не має ліцензійного програмного забезпечення, що у свою чергу негативно впливає на якість комп'ютерних робіт.

Інформація до районної державної адміністрації надходить з джерел, як: Кабінет Міністрів України; депутати рад різних рівнів; обласна державна адміністрація та її управління, відділи, структурні підрозділи; підприємства, установи та організації області та району; громадяни тощо. На рисунку 2 надано результати досліджень кількостей вхідної і вихідної інформації за п'ять років.

Дослідження свідчать, що кількість інформації, яка проходить обробку в районній державній адміністрації збільшується і кількість вихідної документації більше ніж вхідної.

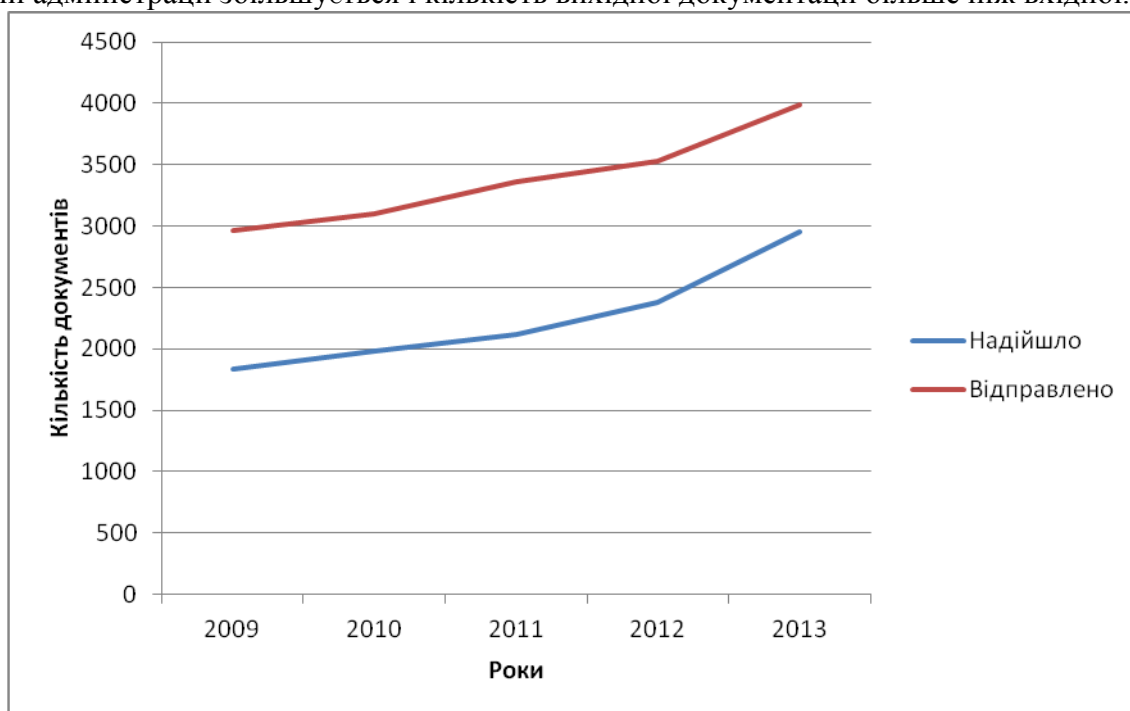

Рис. 2. Кількість вхідної та вихідної кореспонденції районної державної адміністрації

Змішана система документообігу, що зараз переважно застосовується в органах державної влади передбачає використання як паперових так і електронних документів. Такий документообіг є надміру повільним і призводить до значних витрат ресурсів, необхідних для роботи поштових служб, канцелярії та функціональних підрозділів. Практика вимагає удосконалення документування та документообігу з застосуванням сучасних комп'ютерних технологій. Комп'ютерні технології дозволяють автоматизувати весь цикл роботи з документами, починаючи з їх розробки, редагування, контролю за виконанням, реєстрації, аналітичної роботи, організації руху документів, прийому і передачі до електронного архіву.

Традиційний паперовий документообіг в даний час не втрачає свого значення. Враховуючи сучасний стан технічного і програмного забезпечення інформаційних систем на районному рівні можна прогнозувати, що у найближчі роки важливі документи будуть

видаватися, затверджуватися і доставлятися у паперовому вигляді. Буде діяти змішана електронна технологія, у якій документ пересилається в електронному вигляді, реєструється і саме з електронною копією здійснюється робота, а паперова копія передається звичайним шляхом. Зокрема, на даний час, це реалізовано на рівні Новгород-Сіверської райдержадміністрації за допомогою програми електронного документообігу «Foss Doc».

Аналіз документообігу в районній державній адміністрації свідчить про наявність проблем, які ускладнюють процеси впровадження автоматизованих систем: недостатнє забезпечення комп'ютерною технікою, брак високошвидкісних засобів зв'язку, недостатня кількість кваліфікованих кадрів з інформаційних технологій, неготовність спеціалістів до використання нових інформаційних технологій, консервативне ставлення керівництва до процесів удосконалення інформаційних систем, недостатнє фінансування потреб інформатизації. Однією з проблем інформатизації в органах державної влади районного рівня є відсутність підрозділів інформаційно-комп'ютерного забезпечення.

Для функціонування системи електронного урядування на районному рівні необхідно забезпечити основні рівні реалізації моделі Електронного уряду: «Уряд – громадянам» (Government 2 Citizens, G2C), «Уряд – бізнесу» (Government 2 Business, G2B) та «Уряд – уряду» (Government 2 Government, G2G). Першим кроком до впровадження моделі «Уряд – громадянам» у районі є підключення громадян до мережі Інтернет. Новгород-Сіверський центр електрозв'язку надає послуги доступу до Інтернет. З 2005 р. запроваджено ADSL-підключення, що забезпечує постійний доступ до Інтернету та телефонний зв'язок по одній лінії. До вузлу глобальної мережі мають вихід понад 5 тисяч абонентів у Новгороді-Сіверському.

Райдержадміністрація у 2008 р. запровадила у практику роботи висвітлення своєї діяльності у мережі Інтернет через власний офіційний веб-сайт, що створений за допомогою облдержадміністрації та комунального підприємства обласної ради. Завдяки створенню офіційного веб-сайту райдержадміністрації в районі створені умови для забезпечення широкого доступу громадян до інформації щодо життєдіяльності району в усіх основних сферах.

Модель «Уряд – бізнесу» представлена можливістю організацій району через Інтернет звертатися із запитом до державних установ для одержання необхідної інформації та виконання юридичних трансакцій. Це також дає можливість он-лайн закупівель, участі в електронних торгах, що сприяє забезпеченню прозорості діяльності суб'єктів господарювання; можливості на відстані отримати різноманітні офіційно засвідчені довідки через Інтернет.

Модель «Уряд – уряду» забезпечується введенням в дію оптоволоконної лінії, завдяки якій райдержадміністрація має змогу користуватися швидкісним Інтернетом, і забезпечувати взаємодію між райдержадміністрацією і облдержадміністрацією. Однією із новітніх технологій являється IP-телефонія, яка діє у райдержадміністрації і дозволяє використовувати IP-мережу, як засіб організації та ведення телефонних розмов, передачі відеозображень тощо. Запроваджується система електронного документообігу.

За підсумками дослідження електронного урядування в органах державної влади можна зазначити, що досягнутий певний рівень інформаційної присутності і надання послуг з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, впроваджуються інформаційні технології, що забезпечують електронну взаємодію органів влади між собою, організаціями та громадянами. Відбуваються процеси удосконалення державного управління на базі інформаційно-комунікаційних технологій. Але є ще проблеми правового та ресурсного забезпечення. Сфера інформатизації розвивається повільно, що призводить до втрати позицій України в світових рейтингах.

Аналіз процесів впровадження системи електронного урядування на рівні району свідчить, що цей процес знаходиться на стадії мережевої готовності, яка характеризується поширенням інфраструктури інформаційних технологій. В той же час наявні тенденції до розвитку системи електронного урядування у напрямі інтенсифікації та підвищення ступеня

впровадження інформаційних технологій, що проявляється у наданні користувачам динамічної, спеціалізованої і постійно оновлюваної інформації через урядові сайти. Також наявні позитивні тенденції у формуванні та розвитку систем електронного документообігу.

Для вирішення існуючих проблем необхідно створити єдиний план заходів по впровадженню е-урядування та плани у органах державної влади. Налагодити діалог між органами влади та громадянським суспільством. Забезпечити реалізацію проектів з впровадження технологій електронного урядування. Приділити увагу світовому досвіду при реалізації проектів впровадження електронного урядування.

Список використаних джерел

1. Доповідь про стан інформатизації та розвиток інформаційного суспільства в Україні за 2013 рік, Київ [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://dknii.files.wordpress.com/2013/09/d0b4d0bed0bfd0bed0b2d196d0b4d18c-2013-09-16.pdf>
2. Дубов Д.В. Основи електронного урядування / Д.В. Дубов, С.В. Дубова. – К.: ЦНЛ, 2006 – 176 с.
3. Про електронний цифровий підпис: закон України від 22.05.2003 р. № 852–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – С. 276 – 285.
4. Про електронні документи та електронний документообіг: закон України від 22.05.2003 р. № 851–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – С. 275 – 281.
5. Про інформацію: закон України від 02.10.1992 р. N 2657–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – С. 650 – 669.
6. Про Концепцію Національної програми інформатизації: закон України від 04.02.1998 р. № 75/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 27-28. – С. 182 – 199.
7. Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. N 3 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – С. 57.
8. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 р. N 2250-р.
9. The Global Information Technology Report 2014, Rewards and Risks of Big Data // Committed to improving the state of the world, World economic forum, 2014 – 345 с.

References

1. Dopovid pro stan informatyzatsiyi ta rozvytok informatsiynoho suspilstva v Ukrayini za 2013 rik, Kyiv [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu <http://dknii.files.wordpress.com/2013/09/d0b4d0bed0bfd0bed0b2d196d0b4d18c-2013-09-16.pdf>
2. Dubov D.V. Osnovy elektronnoho uryaduvannya / D.V. Dubov, S.V. Dubova. – K.: TsNL, 2006 – 176 s.
3. Pro elektronnyy tsyfrovyy pidpys: zakon Ukrayiny vid 22.05.2003 r. № 852-IV // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 2003. – № 36. – S. 276 – 285.
4. Pro elektronni dokumenty ta elektronnyy dokumentoobih: zakon Ukrayiny vid 22.05.2003 r. № 851–IV // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 2003. – № 36. – S. 275 – 281.
5. Pro informatsiyu: zakon Ukrayiny vid 02.10.1992 r. N 2657–XII // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 1992. – № 48. – S. 650 – 669.
6. Pro Kontseptsiyu Natsionalnoyi prohramy informatyzatsiyi: zakon Ukrayiny vid 04.02.1998 r. № 75/98-VR // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 1998. – № 27-28. – S. 182 – 199.
7. Pro poryadok opryludnennya u merezhi Internet informatsiyi pro diyalnist orhaniv vykonavchoyi vlady: postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 4 sichnya 2002 r. N 3 // Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny. – 2002. – № 2. – S. 57.
8. Pro skhvalennya Kontseptsiyi rozvytku elektronnoho uryaduvannya v Ukrayini: rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 13.12.2010 r. N 2250-r.
9. The Global Information Technology Report 2014, Rewards and Risks of Big Data // Committed to improving the state of the world, World economic forum, 2014. – 345 с.

Терещенко-Кайдан Л.В.

кандидат мистецтвознавства, доцент, докторант,
професор Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв, автор та керівник міжнародного
науково-практичного проекту «Діалог культур: Україна – Греція»
(Україна, Київ), lilijatereshenko@rambler.ru

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ПРОЕКТ «ДІАЛОГ КУЛЬТУР: УКРАЇНА – ГРЕЦІЯ» ЯК ПРОВІДНИЙ ЦЕНТР ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

У статті йдеться про роботу міжнародного науково-практичного проекту «Діалог культур: Україна – Греція», про його роль і місце у вітчизняному державотворенні та міжнародній практиці. Представлені спектр питань та сфера діяльності проекту, що включає налагодження співпраці в галузі науки, культури і мистецтва між Національною академією керівних кадрів культури і мистецтв та провідними університетами Греції, Сербії, Кіпру, іншими вищими навчальними закладами, проведення міжнародних науково-практичних конференцій, «круглих столів», культурних заходів, обмін делегаціями та посольствами. Показано історію розвитку проекту та накреслені перспективи подальшої роботи, що охоплює наукову діяльність у вигляді сприяння у підготовці дисертаційних досліджень, монографій, збірників наукових праць, співпрацю з посольствами вищезазначених країн та МЗС України з метою подальшого розвитку культурного діалогу.

Ключові слова: «Діалог культур: Україна – Греція», співпраця, наука, культура, мистецтво, конференції, взаємозв'язки.

Tereshchenko-Kaidan L.V.

Ph.D. in Art History, Associate Professor, PhD,
Professor of the National academy of leadership culture and arts,
author and head of international scientific and practical project
«Dialogue of cultures: Ukraine – Greece» (Kyiv, Ukraine),
lilijatereshenko@rambler.ru

International scientific practical project «Dialogue of cultures: Ukraine – Greece» as a leading center of state building

The article deals with the work of international scientific project “Dialogue of cultures: Ukraine – Greece”, its role and place in home state building and international practice. The range of issues and the scope of the project are presented. Those include cooperation in science, culture and art between the National Academy of Culture and Arts and the leading universities of Greece, Serbia, Cyprus and other higher educational institutions; holding international scientific and practical conferences, “round tables”, cultural events and exchange of delegations and embassies. The history of the project is revealed and the prospects for further work are outlined, including research activities in the form of assistance in the preparation of dissertations, monographs, collections of scientific works, cooperation with the embassies of the aforementioned countries and the Foreign Ministry of Ukraine with the aim of further development of cultural dialogue.

Key words: “Dialogue of cultures: Ukraine – Greece”, Collaboration, Science, Culture & Art, conference, relationship.

Терещенко-Кайдан Л.В.

кандидат искусствоведения, доцент, докторант,
профессор Национальной академии руководящих кадров
культуры и искусств, автор и руководитель международного
научно-практического проекта «Диалог культур: Украина – Греция»
(Украина, Киев), lilijatereshenko@rambler.ru

Международный научно-практический проект

«Диалог культур: Украина – Греция» как ведущий центр создания государства

В статье речь идет о работе международного научно-практического проекта «Диалог культур: Украина – Греция», о его роли и месте в государственном строительстве и международной практике. Представлены спектр вопросов и сфера деятельности проекта.

Представлены спектр вопросов и сфера деятельности проекта, касающиеся налаживания сотрудничества в области науки, культуры и искусства между Национальной академией руководящих кадров культуры и искусств и ведущими университетами Греции, Сербии, Кипра, другими высшими учебными заведениями, проведения международных научно-практических конференций, «круглых столов», культурных мероприятий, обмена делегациями и посольствами. Показана история развития проекта и намечены перспективы дальнейшей работы, включая научную деятельность в виде содействия в подготовке диссертационных исследований, монографий, сборников научных трудов, сотрудничество с посольствами вышеуказанных стран и МИД Украины с целью дальнейшего развития культурного диалога.

Ключевые слова: «Диалог культур, Украина – Греция», сотрудничество, наука, культура, искусство, конференции, взаимосвязи.

Звертаючись до питань формування сучасної держави, до глобалізаційних процесів в світовій практиці, до міжнародних відносин між країнами європейського спрямування розвитку, міжнародний науково-практичний проект «Диалог культур: Україна – Греція» відіграє особливу роль у вирішенні цих питань.

Основна проблематика проекту «Диалог культур: Україна – Греція» пов'язана з широким спектром тем культурного діалогу України – Греції, діалогістики країн західної Європи, проблемам культурології, філософії, філології, мистецтвознавства, богословських наук в контексті культурно творчих, діалогових процесів тощо.

Міжнародний проект «Диалог культур: Україна – Греція» сформований на базі Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв і покликаний окрім науково-дослідної та практичної діяльності, сприяти вихованню керівної еліти в галузі культури і мистецтв. Отже тема даного дослідження є актуальною.

Об'єктом роботи є держава та державотворення. В даному випадку – Україна та Греція.

Предметом роботи є міжнародний проект «Диалог культур: Україна – Греція» як провідний центр державотворення.

Мета та завдання роботи: сприяти засобами проблематики міжнародного проекту «Диалог культур: Україна – Греція» формуванню базових напрямків культурного діалогу, а звідси й державотворенню України та Греції.

Література, до якої можна звертатися з вищепоставлених питань, є продуктом самого міжнародного проекту «Диалог культур: Україна – Греція». Сюди відносяться матеріали конференцій, збірники наукових праць, публікації в зарубіжних виданнях. До безпосередніх видань проекту належать: збірники матеріалів міжнародних науково-практичних конференцій «Диалог культур у контексті історії українсько-грецьких зв'язків» [1], «Диалог культур: Україна – Греція» [2], збірник наукових праць «Поліфонія діалогу в постсучасній культурі» [3], інформаційний вісник Греко-українсько-сербського товариства ім. Трьох святих Василія Великого, Івана Золотоустого та Григорія Богослова та Кирила і Мефодія [4 – 6], збірка наукових праць філософського факультету університету Криту «Ариадна» [7].

Міжнародний науковий проект «Диалог культур: Україна – Греція» був започаткований у 2010 р. на базі Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Спочатку це був більш мистецький захід. А точніше сказати – захід духовної музики. В його програму входили хорові концерти хору Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв під керуванням кандидата мистецтвознавства, професора М.С. Юрченка «Академія» та ансамблю православного моно дійного співу «Sacra». Концерти давалися в тих церквах, де працювали українсько-грецькі товариства. Велику підтримку заходу надавала Свято-Ольгінська парафія на чолі з о. Всеволодом Рибчинським. Закінчився захід «круглим столом» під назвою «Духовний спів України та Греції в контексті історії греко-українських зв'язків». Крім професорсько-викладацького складу та студентів академії у «круглому столі» взяли участь представники Греції та посольства Греції в Україні, студенти та викладачі Київського славистичного університету та Національного університету ім. Т.Г. Шевченка,

представники грецьких товариств «Зорбес», Еллінського братства «Енотіта», Київсько-грецького товариства «Еллада» тощо. Це була перша, але надзвичайно змістовна зустріч українсько-грецької спільноти, котра започаткувала щорічну науково-практичну конференцію «Діалог культур: Україна – Греція».

Наступного 2011 р. проект «Діалог культур: Україна – Греція» проводив вже потужну міжнародну науково-практичну конференцію. В ній брали участь надзвичайний та повноважний посол республіки Греція в Україні Георгіос Георгунтзос, заступник міністра культури України Тимофій Григорович Кохан, професорсько-викладацький склад ВНЗ м. Києва та України, аспіранти та студенти. Так як це була науково-практична конференція, до наукової частини заходу долучилася концертна програма, в котрій, крім ансамблю Sacra та хору Академія, взяли участь діти, а саме – Дитячий театр пісні «Ладоньки» під керівництвом кандидата мистецтвознавства, доцента С.М. Садовенко та учні спеціалізованої школи № 94 «Еллада» під керівництвом Л.В. Косюк. Ці два колективи стали постійними учасниками конференцій проекту. Саме вони наштовхнули на думку включити до програми конференції секцію «Україна – Греція очима молодих».

Крім того до роботи другої науково-практичної конференції активно долучилося грецьке духовництво в особі о. Сотіріса Коскоріса та візантієвіста-богослова Панайотіса Коскоріса. Ці зв'язки призвели до дуже цікавої, плідної праці.

Результатом конференції стало видання збірки матеріалів «Діалог культур у контексті історії українсько-грецьких зв'язків» [1]. Тут необхідно окремо наголосити на тому, що надзвичайно велику працю доклали до видань цієї та інших збірок матеріалів та наукових праць С.М. Садовенко, З.О. Босик, А.В. Стрельникова та С.І. Супруненко. Завдяки цій команді світ побачили надзвичайно гарні в оформленні і фахові за будовою програми та збірки всіх київських конференцій проекту.

У порівнянні з попереднім круглим столом конференція викристалізувалась у потужну наукову подію. Окрім урочистого пленарного засідання на конференції працювало п'ять великих секцій, на яких підіймалися проблеми культурологічних, мистецтвознавчих, філософських та філологічних наук.

До згаданих вище учасників «круглого столу» додалися викладачі та студенти київського національного лінгвістичного університету, університету образотворчого мистецтва, національної музичної академії, Ніжинського університету ім. М. Гоголя, викладачі Приазовського державного технічного університету, викладачі Вінницького державного технічного університету.

Після Київської конференції грецьке духовництво запропонувало зробити зустріч-відповідь на території Сербії в м. Ніш. Отже, проект «Діалог культур: Україна – Греція» став дійсно міжнародним. Делегація науковців з України, з Києва, на чолі з доктором мистецтвознавства, професором В.Д. Шульгіною вирушила до Сербії для участі у 1-й міжнародній науковій конференції «Діалог культур: Україна – Греція – Сербія». П'ять днів потужної роботи об'єднали три держави в єдину наукову сім'ю. Кожен ділився своїми здобутками, представляв свою країну, в результаті чого цей захід вийшов яскравим, сповненим наукових, культурно-мистецьких та культурно-релігійних вражень. Результатом конференції були публікації у грецьких виданнях інформаційного вісника Товариства трьох святих, що очолює Сотіріс Коскоріс [4; 5].

Наступним кроком міжнародного проекту «Діалог культур: Україна – Греція» було відрядження групи науковців НАКККіМ до Салонік до університету ім. Аристотеля. Мета цього відрядження полягала у налагодженні міжвузівських зв'язків та підписання угод про співпрацю. Тільки в цьому році угоди про співпрацю дали свій перший результат. Але, якби не було тієї поїздки і перших спроб української сторони здійснити діалог, то не було б і результату зараз.

20 – 21 вересня 2012 р. у Києві відбулася третя міжнародна конференція «Діалог культур: Україна – Греція». До участі у конференції додалися науковці сербського (м. Ніш) та грецьких ВНЗ з Афін, Патр, Салонік. З українського боку до заходу активно долучилася

Одеса. Як зазначалося вище, до програми конференції долучилися діти Київської малої академії та Спеціалізованої школи № 94. Конференцією знов опікувалося посольство республіки Греція в Україні в особі надзвичайного та повноважного посла Георгіоса Георгунтзоса. З українського боку конференцію представляв 1-й заступник міністра культури України Юрій Петрович Богущкий.

Результатом конференції було видання однойменної збірки матеріалів [2].

В грудні 2012 р. в рамках міжнародного проекту «Діалог культур: Україна – Греція» на базі Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв відбувся майстер клас візантійського співу Панайотіса Коскоріса. Ця подія відзначилася тим, що майстер клас з показу перетворився на свято українсько-грецького співу й музики. Замість 45 хвилин відведених для представлення знань з візантійського співу звучало 3 години співу як грецької, так і української традиції.

Влітку 2013 р. делегація київських науковців знов вирушає до Греції. На цей раз зустрічі відбуваються в університеті ім. Кападістрії (м. Афіни), інституті туризму Le monde та патрському університеті. Мета цих зустрічей – зв'язки між Національною академією керівних кадрів культури і мистецтв та грецькими ВНЗ. До складу делегації входили доктор мистецтвознавства, професор В.Д. Шульгіна, доктор мистецтвознавства, академік академії наук А.К. Терещенко, доктор педагогічних наук, професор А.В. Козир. Під час зустрічей підіймалися питання спільного видання музичної енциклопедії, взаємодопомоги при написанні дисертацій, обмін студентами та професорсько-викладацьким складом, підписання угод про співпрацю.

Крім офіційних зустрічей та підготовки до підписання угод про співпрацю між академією та вищезазначеними університетами, продовжилася співпраця з українсько-грецько-сербським товариством трьох святих. Результатом цих зустрічей були публікації статей в інформаційному віснику [6] та грамота про співпрацю й дружбу між товариством та НАКККіМ.

І от 19 – 20 вересня 2013 р. в Києві відбулася грандіозна конференція за участі послів та представників посольств Греції, Кіпру, Італії, Польщі, Сербії, ректоратів та професорсько-викладацького складу Афінського, Салонікійського, Патрського та Нішського університетів. На надзвичайно високому професійному рівні була представлена Україна. Участь взяли представники всіх провідних культурно-мистецьких ВНЗ нашої держави. Окрім цього, відбулося два яскравих концерти українсько-грецького мистецтва. Надзвичайно багатим на проблематику виявився «круглий стіл», модератором якого був В.А. Личковах. Також учасники конференції мали можливість взяти участь в ній дистанційно. Так, з Росії, за допомогою Skype, виступав Д.С. Шабалін. Результатом конференції стало видання збірки наукових праць [3].

19 – 27 вересня 2014 р. відзначилося проведенням п'ятої справді міжнародної науково-практичної конференції «Діалог культур: Україна – Греція (поліфонія діалогу у постсучасній культурі)». Вперше в цьому році конференція була міжвузівською. 19 вересня відбулося пленарне засідання і відкриття конференції у Києві, а з 20 по 27 вересня конференція відбувалась у м. Ретімноні на Криті на базі університету Криту.

Українська, київська частина конференції на цей раз відзначилася великою зацікавленістю до проблем культурного діалогу України та Греції різними підрозділами Міністерства закордонних справ. Знов співала Sacra і новий ансамбль «Арт Креатин». Звучали надзвичайно цікаві доповіді. За результатами цієї конференції планується чергове видання збірки наукових праць.

Але, міжнародний проект «Діалог культур: Україна – Греція» – це не тільки конференції та зустрічі. Це потужна співпраця між Національною академією керівних кадрів культури і мистецтв з ВНЗ України, Росії, Болгарії, Сербії, Польщі, Італії, Кіпру і безумовно Греції. Сюи відносяться й угоди про співпрацю, обмін досвідом та перші спроби обміну кадрами. Все це охоплює проект «Діалог культур: Україна – Греція».

В цьому році до проекту «Діалог культур» звернувся факультет славістики університету ім. Кападістрії (м. Афіни, Греція) з проханням про допомогу. На цьому факультеті серед інших слов'янських мов викладається українська мова. Факультет прохає про допомогу у вигляді підручників та грошей на викладання української мови у Греції. Університет ім. Кападістрії в Афінах – це єдиний ВНЗ у Європі, в якому офіційно викладається українська мова. Зараз це унікальне явище європейської практики знаходиться на межі зникнення через відсутність фінансування. От і звернулись викладачі факультету славістики до нашого проекту про допомогу. А ми, в свою чергу, звертаємось до держави з тим самим питанням. Отже, міжнародний проект «Діалог культур: Україна – Греція» має пряме відношення до державотворення за кордоном.

Окремо можна виділити той вид наукової роботи, що стосується написання і захисту докторських та кандидатських дисертацій. Українсько-грецькою проблематикою на даний момент цікавиться цілий ряд науковців, які мають пряму, або дотичну сферу діяльності, що сприяє захисту дисертацій.

Також хотілося б наголосити на двох постатях, без сприяння яких проект «Діалог культур: Україна – Греція» не мав би такого потужного розквіту. Це два Василя. Василь Гнатович Чернець та Василь Дмитрович Шинкарук.

Василь Дмитрович Шинкарук донедавна був проректором з наукової роботи та міжнародних зв'язків НАКККіМ, доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України. За підтримки його відбувалися найяскравіші події проекту.

Керманічем та ідейною основою проекту є ректор Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв – Василь Гнатович Чернець. Ректор з ректорів, доктор філософії, професор, заслужений працівник освіти України, лауреат державної премії України в галузі науки і техніки, академік Академії наук вищої освіти України, член Національної спілки журналістів України. Надзвичайно багато зусиль та підтримки вкладає Василь Гнатович в розвиток і проекту і української науки в цілому. Дякуючи прогресивному баченню розвитку міжнародних відносин і співпраці Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв та ВНЗ Греції, викладачі та наукові академії можуть відвідувати грецькі унікальні рукописні фонди та співпрацювати з такими потужними університетами як Університет ім. Кападістрії (м. Афіни) та університет ім. Аристотеля (м. Салоніки).

Як вже йшлося вище, без самої тісної підтримки цих людей, проект не мав би такого яскравого розквіту й сили.

Отже, міжнародний науково-практичний проект «Діалог культур: Україна – Греція» має кілька напрямів своєї діяльності, що прямо впливають на проблеми і державотворення і співпраці між ВНЗ, і культурного діалогу, і сумісних програм як в Україні так і в дотичних до проекту країнах. А саме: міжнародні науково-практичні конференції сприяють розвитку культурного діалогу як в Україні так і за її межами; співпраця в галузі науки, культури і мистецтва між Національною академією керівних кадрів культури і мистецтв та провідними університетами Греції, Сербії, Кіпру тощо; наукова робота у вигляді сприяння підготовки дисертаційних досліджень та сумісних видань; співпраця з посольствами вищезазначених країн та МЗС України.

Список використаних джерел

1. Діалог культур у контексті історії українсько-грецьких зв'язків. // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції – К.: НАКККіМ, 2011. – 276 с.
2. Садовенко С.М., Терещенко-Кайдан Л.В. Діалог культур: Україна – Греція / С.М. Садовенко, Л.В. Терещенко-Кайдан // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Діалог культур: Україна – Греція». – К.: НАКККіМ, 2012. – 502 с.
3. Поліфонія діалогу у постсучасній культурі: Збірник наукових праць / [упор. С.М. Садовенко, Л.В. Терещенко-Кайдан]. – К.: НАКККіМ, 2013. – 388 с.

4. Πολιτιστικό Ενσωμάτωση ως παράγοντα σταθερότητας στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία: η ευρωπαϊκή διάσταση 28 Μοεμβριος 2012. 140 σ
5. Πολιτιστικό Ενσωμάτωση ως παράγοντα σταθερότητας στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία: η ευρωπαϊκή διάσταση 29 Ιανουαρος 2013, 148 σ
6. Πολιτιστικό Ενσωμάτωση ως παράγοντα σταθερότητας στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία: η ευρωπαϊκή διάσταση 26. 09. 2013, 148 σ.
7. Αριαδνη. Ελλιστημονικο της φιλοσοφικης; Σχολης. – Ρεθγμνο, 2014.

References

1. Dialog kultur u konteksti istoriyi ukrayinsko-greczkyh zvyazkiv // Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. – K.: NAKKKiM, 2011, – 276 s.
2. Sadovenko S.M., Tereshhenko-Kajdan L.V. Dialog kultur: Ukrayina – Greciya / S.M. Sadovenko, L.V. Tereshhenko-Kajdan // Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi “Dialog kultur: Ukrayina – Greciya”. – K.: NAKKKiM, 2012, – 502 s.
3. Polifoniya dialohu u post-suchasniy kulturi: Zbirnyk naukovykh prats / [upor. S.M. Sadovenko, L.V. Tereshchenko-Kaydan]. – K.: NAKKKiM, 2013. – 388 s.
4. Cultural Integration as a factor of stability in the globalized economy: the European dimension 28 Moemvrios 2012. 140 p.
5. Cultural Integration as a factor of stability in the globalized economy: the European dimension January 29, 2013, 148 p.
6. Cultural Integration as a factor of stability in the globalized economy: the European dimension 26. 09. 2013, 148 p.
7. Ariadne. Ellistimoniko the philosophical Comments. – Rethgmno, 2014.

УДК 111.85+159.937

Чабак Л.А.

*кандидат філософських наук, учений секретар
Чернігівського центру перепідготовки
та підвищення кваліфікації працівників органів
державної влади, органів місцевого самоврядування,
державних підприємств, установ і організацій
(Україна, Чернігів), seminog82@ukr.net*

СПРИЙНЯТТЯ ТЕКСТУ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

В статті розкрито особливості сприйняття текстів, що передаються через канали телебачення, Інтернет, радіо, друкованих ЗМІ тощо. Йде мова про специфічні можливості кожного з цих каналів передачі інформації для здійснення впливу на реципієнта. Проаналізовані чинники, які впливають на сприйняття тексту, зокрема, його складність, психологічні та вікові особливості реципієнтів (що визначають певну «модель світу»), їхній загальний культурний рівень, естетичний досвід, глибина та об'єм знань, соціально-культурні передумови, приховані потреби та очікування. Також досліджується сприйняття тексту в опозиції свій/чужий, розглядається емоційне навантаження на текст. При цьому звертається увага на проблеми рецепції в умовах застосування маніпулятивних технологій, активізації інформаційних війн. Проаналізовано зміни у свідомості людей, що потрапили у полон інформаційних маніпуляцій. Наводяться шляхи захисту від маніпуляцій на інформаційному полі.

Ключові слова: *сприйняття, реципієнт, інформаційна війна, текст.*

Chabak L.A.

*Candidate of Philosophical Sciences, scientific secretary
of the Chernihiv center for Retraining and In-service
Training of Employees of the Bodies of State Power
and the Bodies of local self-government, State Enterprises,
Institutions and Organizations (Ukraine, Chernihiv)
seminog82@ukr.net*

Perception of the text under information war

In the article the features of perception of the text that is passed through the channels of TV, Internet, radio, print media transmission of information. It is about the specific capabilities of each information channel for the influence on the recipient. The factors that affect the perception of the text, in particular its complexity, psychological and age characteristics of the recipients (which determine certain "model of the world"), their general cultural level, aesthetic experience, depth of knowledge, socio-cultural background, hidden needs and expectations. Also investigated the perception of the text in opposition to own/stranger, consider the emotional burden on the text. Attention is paid to problems in the reception conditions of use manipulative technologies, enhance information warfare. Analyzed changes in the minds of people who were in captivity information manipulation, ways of protection from manipulation in the information field.

Key words: *perception, recipient, information warfare, text.*

Чабак Л.А.

*кандидат философских наук, ученый секретарь
Черниговского центра переподготовки
и повышения квалификации работников органов
государственной власти, органов местного самоуправления,
государственных предприятий, учреждений и организаций
(Украина, Чернигов), seminog82@ukr.net*

Восприятие текста в условиях информационной войны

В статье раскрыты особенности восприятия текстов, которые передаются посредством телевидения, Интернет, радио, печатных СМИ. Идет речь о специфических возможностях каждого из этих каналов передачи информации для осуществления влияния на реципиента. Проанализированы факторы, которые влияют на восприятие текста, в частности, его сложность, психологические и возрастные особенности реципиентов (которые определяют некоторую «модель мира»), их общий культурный уровень, эстетический опыт, глубина и объем знаний, социально-культурные предпосылки, скрытые потребности и ожидания. Также исследовано восприятие текста в оппозиции своей/чужой, рассмотрена эмоциональная нагрузка на текст. При этом обращается внимание на проблемы рецепции в условиях использования манипуляционных технологий, активизации информационных войн. Проанализированы изменения в сознании людей, которые оказались в плену информационных манипуляций. Приведены пути защиты от манипуляций на информационном поле.

Ключевые слова: *восприятие, реципиент, информационная война, текст.*

Текст, у широкому розумінні цього слова, постає не лише засобом комунікації та передачі інформаційного повідомлення, але й серйозною зброєю у битвах за свідомість громадян.

Масове маніпулювання людьми за допомогою текстових повідомлень, розміщених у засобах масової інформації, соціальних мережах є досить поширеним у світі. Як свідчить історія, за відповідних умов воно здатне призвести до жахливих наслідків відчуження, протистояння, ненависті.

Аналітика процесу сприйняття тексту в умовах інформаційних війн дозволяє не лише зрозуміти механізми їх ведення та впливу на реципієнта, але й запобігти глобальним змінам у свідомості громадян, що досить актуально для нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що українські науковці та фахівці-практики починають розуміти рівень загрози, який несе в собі війна на інформаційному полі для існування державності, морального здоров'я її громадян. Відтак, у засобах масової інформації, а згодом і наукових виданнях з'являється низка досліджень, есе, роздумів, присвячених інформаційній війні та засобам маніпулювання людською свідомістю посередництвом текстових повідомлень. Наприклад, Г. Почепцов в циклі статей досліджує інформаційну складову трансформації соціальних систем, смислові зони та веде мову про інформаційно-смислову війну в Україні, яка, на його думку, ведеться на віртуальному рівні [1]. Українське інтернет-видання медіа публіцистики «Телекритика» час від часу публікує матеріали, присвячені дегуманізації як інструменту інформаційної війни, інформаційній гігієні, методам пропаганди, поширенню чуток та фейків. Дослідники ведуть мову і про психологічну війну як компонент інформаційної війни. Значна кількість публікацій датована 2006 – 2010 рр., що пов'язано з розквітом політичних, виборчих технологій в нашій державі. Маніпулятивному мовному впливу так чи інакше присвячені роботи як українських так і зарубіжних авторів: О. Дмитрука, О. Доценко, В. Криська, Р. Левіна, В. Лисенка, В. Посмітної, В. Шейнова та ін. Дослідження інформаційних впливів та інформаційної безпеки фахівцями різних галузей знань активізувалися у 2014 – 2015 рр., з розвитком україно-російського протистояння.

У більшості вітчизняних публікацій розглядаються маніпуляції з інформаційними повідомленнями з позиції змістовного наповнення текстів, або ж з точки зору прихованого задуму їх творців, замовників. Водночас механізми рецепції таких текстів їх читачами, слухачами, глядачами часто ще залишаються поза увагою дослідників.

Метою статті є аналіз механізмів сприйняття текстових повідомлень в умовах інформаційної війни, текстів, які передаються через канали телебачення, Інтернет, радіо, друкованих засобів передачі інформації.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні громадяни України починають відчувати на собі всі наслідки викривленої, негативної, відверто неправдивої інформації. Не усвідомлюючи цього, вони стають об'єктами маніпулятивного впливу інших держав, різних політичних сил, які через свідомість громадян реалізують свої власні інтереси, провокують певні вчинки, реалізують вигідні їм сценарії подій.

Насправді, українці вже не перше століття є об'єктами інформаційних маніпуляцій. Показовою в цьому плані є доба СРСР. Але останні двадцятиріччя дещо зменшили, чи скоріше зробили більш витонченими дії в цьому напрямі. До недавнього часу активізація інформаційних технологій відчувалася переважно в контексті політичних маніпуляцій та виборчих кампаній всередині країни. Відтак, інформаційне протистояння з боку сусідньої держави стало загалом неочікуваним, а отже болучим за наслідками для багатьох жителів України.

Аналіз цих наслідків триватиме ще не один рік, їх ліквідація вимагатиме зусиль багатьох фахівців. Адже в результаті інформаційної війни відбувається кардинальна зміна свідомості людини. Трансформації в багатьох випадках набувають невідворотного характеру, назавжди вкорінюючи відповідні думки та стереотипи. Відтак, постає нагальна необхідність розібратися в природі сприйняття текстової інформації в умовах викликів сьогодення.

Текст як змістовно та структурно цілісний, завершений мовний витвір має значні можливості для маніпуляцій людською свідомістю. Величезний масив текстових повідомлень передається засобами теле- та радіозв'язку, посередництвом Інтернет мережі, друкованих ЗМІ. Саме від адекватності сприйняття тексту залежить рівень його розуміння реципієнтом, сила та характер впливу на духовний світ, а далі – вплив на вчинки та дії. Різні типи текстів: усні та письмові, літературні та розмовні, наукові мають свої функції в умовах інформаційних війн та протистоянь.

Однак, прямий та безпосередній вплив на людину через текстове повідомлення здійснюється лише в окремих складових інформаційної війни. Загалом же набір їх дуже широкий та перевірений кількасотлітньою практикою різноманітних протистоянь. Серед елементів інформаційної війни називають дезінформування, психологічні операції із застосуванням

інформаційно-психологічної зброї, фізичне руйнування інформаційних ресурсів супротивника, фізичні та електронні напади на його інформаційну структуру, зараження комп'ютерними вірусами його інформаційних мереж тощо [2, с. 64].

При цьому, в якості інформаційно-психологічної зброї використовуються засоби радіоелектронної боротьби, програмно-комп'ютерні технології, психотропні та психотронні засоби, навіювання, гіпноз, НЛП, лінгвістичні методи і засоби, чутки, плітки, анекдоти, прислів'я і приказки, системи обмеженого доступу до інформації, дезінформація, цензура, пропагандистська діяльність. Така інформаційно-психологічна зброя, як зазначає В. Лисенко, може бути спрямована на придушення, знищення, дезорганізацію, дезінформацію, дезадаптацію об'єкта впливу, порушення психічного здоров'я, спонукання до спонтанних, немотивованих, агресивних дій, спричинення тимчасових чи незворотних змін та самознищення, підкорення свідомості особистості [3, с. 135 – 147].

Відтак, в умовах інформаційної війни текст постає одним із засобів, видів інформаційно-психологічної зброї. Але важливою є не лише інформація, розміщена в тексті, але й спосіб її подання, передачі через засоби теле- та радіо зв'язку, Інтернет, різноманітні друковані видання, усне мовлення тощо.

Кожен із зазначених вище каналів передачі інформації спрямований на конкретну аудиторію. І рецепція тексту у широкому розумінні цього слова, переданого засобами телебачення, радіо, Інтернету, друкованих ЗМІ та книг матиме певні відмінності.

Зокрема, телебачення, вплив якого на свідомість людей середнього та старшого віку є найпотужнішим, передає інформацію у режимі реального часу, супроводжуючи текст звуко- та відеорядом. Але його трансляція в телеєфірі практично не дає можливості зупинки кадру, повтору, паузи для роздумів, миттєвого повернення назад, до попереднього сюжету, фрази для уточнення та більш уважного аналізу, погляду з іншої перспективи. Звичайно, теоретично, така можливість існує, але вона вимагає додаткового часу, технічних засобів, і, як правило, використовується лише вузьким колом фахівців. Телебачення не передбачає формулювання висновків. Завчасно підготовлені, вони подаються засобами телезв'язку у вигляді вже сформованої, яскравої картини, яку потрібно сприйняти як догму, як остаточну, правдиву.

Окремо слід сказати про кінематограф, який поєднує, синтезує аудіовізуальні засоби передачі інформації та за допомогою своїх художніх засобів здійснює вплив на глядача. На відміну від телепрограм, кінострічки рідко містять пряму пропаганду. Але в умовах інформаційної війни вони уміло використовуються для формування в свідомості реципієнта необхідного образу. При цьому велике значення мають асоціації: наприклад силове вирішення конфлікту розцінюється як дієве та успішне, погана поведінка героя сюжету асоціюється з поведінкою нації, держави загалом. Прикладом можуть слугувати і ролі третього плану в низці російських художніх фільмів та серіалів останніх років, які зображають вихідця з України, республік середньої Азії тощо у непривабливому для глядача світлі. Кількасекундний образ, фраза в загалом приємній та цікавій за змістом кінострічці не чинить тиску на глядача та не обтяжує сюжет, але, водночас, залишає у підсвідомості реципієнта певні враження, які, за умови їх накопичення, формують необхідну думку та ставлення не лише до окремих представників, але й до всієї країни. Такі концепти можна відшукати у переважній більшості російських серіалів, кінострічок, продемонстрованих на українському телебаченні влітку – восени 2014 р.

Дієвим каналом передачі інформації, що набирає обертів, стає Інтернет. Аудиторія користувачів Інтернет-мережі більш молода, але з кожним роком розширює свій віковий діапазон. Читач в Мережі має вільний вибір власного способу і порядку читання і тим самим може творити з окремих частин власний текст. При цьому гіпертекст залучає всі засоби естетичного впливу на читача – від суто літературних до надскладних композиційних та дизайнерських. Також Інтернет надає широкі можливості роботи з представленим у мережі текстом: скачування, часткового перегляду, повернення до початку тощо. Це суто технічні речі, але проста функція «паузи» допомагає суттєво змінити сприйняття сюжету, дозволяє елементарно замислитись над почутим, побаченим, здійснити його аналіз, перевірити правильність розуміння. Разом з Інтернетом з'являється нова швидкість пізнання інформації й

таке явище як «вивільнення авторства» – нічим не обмежена можливість кожному публікувати власні думки, а отже й поширювати будь-яку, в тому числі й неправдиву інформацію. Однак, попри свої можливості для осмислення тексту, Інтернет постає досить дієвим засобом інформаційної війни. Допомагають цьому соціальні мережі, спеціалізовані сайти, що миттєво поширюють «фейкові» повідомлення, чутки тощо.

Менш потужним, у порівнянні з іншими засобами передачі інформації, щодо охоплення цільової аудиторії, впливу на реципієнта, є радіо. Адже носієм інформаційних повідомлень тут стає лише звук. Водночас, прихований вплив на реципієнта може здійснюватись через паузи, тембр голосу тощо. Радіо має свою цільову аудиторію – тих, хто позбавлений в даний момент доступу до інших каналів передачі інформації (водіїв, відвідувачів супермаркетів, пенсіонерів тощо). Сучасні можливості передачі різних типів звуку дозволяють повноцінно відтворювати картину світу. Невізуальність радіо надає його слухачам нові можливості для сприйняття: радіо відфільтровує звук від усіх інших елементів, які при зоровому сприйнятті несуть непотрібну й зайву інформацію, й тим самим фокусує сприйняття. Також відсутність відеоряду дозволяє слухачам проявити свої здібності «фантазування» образу, відтворення власного бачення персонажів, сюжету, що відповідає особистому характеру сприйняття твору [4]. Як зазначає В. Крисько, мова радіо постає одночасно засобом емоційного впливу (через інтонації, смислові паузи, акцент, порядок розстановки слів, музику, шуми) і засобом інтелектуального впливу (сєнс слів). Відтак відбувається імітація прямого спілкування з людьми. На думку автора, під час радіомовлення відправник інформації та її адресат перебувають у стані акустичного контакту, завдяки чому виникає «ефект співучасті». Він зближує їх і сприяє кращому сприйняттю інформації [5].

Текст у його традиційній друкованій формі теж відіграє значну роль в умовах інформаційних війн. Протягом кількох століть не лише друковані засоби масової інформації (газети, журнали), але й художня література активно використовуються у якості пропаганди. Наприклад, газетний, журнальний текст, що передбачає вибірковість читання, дозволяє оперативно подати будь-яку сенсацію, неправдиву інформацію, видавши її за достовірну.

В. Посмітна серед мовних засобів, що сприяють реалізації прихованого впливу називає регулярне цитування висловлень керівництва в текстах повідомлень, уживання оцінної лексики, слів в переносному значенні, використання інклюзивної функції займенників тощо [6, с. 247]

Художні тексти у книжному форматі теж можуть містити ідеологічний, маніпулятивний компонент. Згадати хоча б так звану пролетарську, селянську літературу. Показовою в цьому плані є, наприклад, Постанова Політбюро ЦК РКП (б) «Про політику партії в області художньої літератури» від 18 червня 1925 р. [7]. Зачасту твори художньої літератури вимагають і супутніх роз'яснень, інтерпретацій для формування єдино правильного мислення та сприйняття.

Додатковим засобом маніпуляцій над читачем, окрім власне змісту тексту, виступають шрифти, ілюстрації тощо.

Перелік засобів інформаційної війни не обмежується зазначеними вище та може включати невербальні твори живопису, музики, кіно, архітектури, які з точки зору представників семіотики теж входять до поняття «текст».

Фактично всі існуючі канали передачі інформації можуть бути дієвою зброєю в умовах інформаційної війни. В той же час вони тісно пов'язані з маніпулятивними технологіями, які впливають на сприйняття тексту. Маніпуляції – це приховане управління поведінкою людини проти її волі, що здійснюється заради певної вигоди того, хто управляє.

Під час ознайомлення з текстом реципієнт найчастіше стикається з прихованою маніпуляцією, зокрема, зазнає інформаційно-психологічного впливу на свідомість та підсвідомість, внаслідок якого можливі зміни у його поведінці та світогляді.

Набір методів, способів та видів інформаційних маніпуляцій дуже широкий та включає в себе емоційні резонанси, інформаційні блокади, інформаційні хвилі, сенсації, асоціації, коментарі, аналогії, подання напівправди, бажаних фактів як дійсних тощо. В залежності від каналу передачі інформації можливі поєднання кількох методів.

Однак, окрім певних особливостей, продиктованих технічними можливостями тих чи інших каналів комунікації, суб'єктивності характеру сприйняття, є певні загальні особливості рецепції, знання та розуміння яких дозволяє уникнути чи мінімізувати негативний інформаційний вплив.

Насамперед, мова йде про активність процесу сприйняття, що передбачає дієву участь читача, глядача, слухача: обговорення, осмислення отриманої інформації. Чим більш усвідомлено відбувається рецепція тексту, тим менше шансів на бездумне використання почутого й побаченого. Саме тому засоби масової інформації, зокрема, телебачення свідомо намагаються подавати текст таким чином, аби максимально виключити процес «думання», відразу апелюючи до позасвідомого, асоціацій, образів тощо.

Слухові, зорові образи, фон, композиційне вирішення того чи іншого сюжету є активним чинником впливу на сприйняття, а відтак і на емоції реципієнта. Методики супроводу змістовного наповнення тексту включають відповідне музичне оформлення, ракурс зйомки, відповідний підбір кольорів, що дозволяє створити відповідний трагічний чи оптимістично-піднесений настрій сюжету.

Сприйняття тісно пов'язане з переживанням. Тобто реципієнт під час сприйняття тексту має пережити низку емоцій, викликаних образами, закладеними у тексті автором, але трансформованих відповідно до власної чуттєвої сфери читача, глядача. Непоодинокі приклади сугестивного впливу художніх текстів на реципієнта, що зумовлювало навіть відповідні до зображуваної у творі ситуації вчинки останніх у реальному ужитті. Тобто, текст виступає доволі дієвим чинником регуляції емоційної сфери людини, до якої апелюють і маніпулятивні технології.

Емоційне навантаження на текст дозволяє формувати враження про нього. Відтак, зачасту цілком прийнятні речі свідомо намагаються «навантажити» негативним емоційним супроводом, щоб надалі ми відмовлялися навіть обговорювати їх.

Найбільш зрозумілою та привабливою є інформація, що відповідає особистому досвіду реципієнта, його мріям, сподіванням. Відтак, демонстрація побутових ситуацій, мелодраматичних любовних історій знаходить швидкий відгук читацької, глядацької аудиторії. Наприклад, предметом інформаційних маніпуляцій можуть ставати умови життя переселенців зі Сходу України, проблеми мобілізації тощо.

Значення текстових повідомлень залежить від інтерпретативних уподобань реципієнта та відносної детермінованості сприйняття контекстом. Йдеться про так звану «впізнаваність» тексту. Реципієнт, сприймаючи текст як такий, що близький йому за духом, апелює до його попереднього досвіду, почуттів, вражень та оточення, набагато глибше переймається, висловленими в ньому ідеями, концептами, сприймає їх на підсвідомому рівні. Реципієнт, впізнаючи в тексті художнього твору, в сюжеті новин себе, своїх близьких, знайомих, типову для них ситуацію, стає більш відкритим та доброзичливо налаштованим до такої інформації та з більшим інтересом починає сприймати почуте та побачене. Цей момент і є найбільш вдалим для прихованої трансляції необхідних маніпулятору повідомлень.

На думку В. Шейнова, мішенями для впливу маніпулятора є основні потреби людини, її слабкості, особливості психіки та стереотипи поведінки [8, с. 23]. Враховуються при цьому і нереалізовані чи приховані сподівання, занижений рівень самооцінки та намагання взяти «реванш». В цьому ключі реалізуються і маніпулятивні стратегії сучасних ЗМІ на зразок «Донбас годує всю Україну» та ін. Відбувається не пряме нав'язування інформації, а її своєрідне проникнення у свідомість.

На сприйняття тексту суттєво впливають приховані очікування людини. Бажана або очікувана інформація сприймається як така, що відповідає дійсності, а не реальному стану справ. Тобто, людина чує те, що хоче почути та бачить те, що хоче побачити. Відтак, для читача інформаційного тексту, який очікує на інфляцію в економіці, активізацію бойових дій тощо, найбільш відповідатимуть дійсності тексти, які підтверджують цю інформацію. Водночас інформаційні повідомлення, офіційна позиція уряду, міністерств та відомств, думки експертів,

спрямовані на спростування такої інформації сприйматимуться з недовірою, розцінюватимуться як такі, що ставлять собі за мету приховати від населення реальний стан справ.

Сприйняття в умовах інформаційної війни відбувається в опозиції: свій/чужий, а відтак спостерігається відторгнення всього, що не відповідає особистому досвіду та переконанням. Як свій – сприймається текст, близький за ідеєю, написаний тою мовою, яку сприймає реципієнт. Чужий – текст іншої соціальної групи, інтерпретується як текст неправдивий ворожий.

Як зазначають дослідники В. Остроухов, В. Петрик, М. Присяжнюк, базовими методами інформаційно-психологічного впливу є переконання та навіювання. Кожен з цих методів тісно пов'язаний з процесами сприйняття людини. Відповідно, переконання звертається до власного критичного сприйняття дійсності об'єктом впливу, а навіювання натомість спрямоване на суб'єктів, які некритично сприймають інформацію. Тобто переконання апелює до власного досвіду реципієнта, його інтелектуального рівня, відомих йому але при цьому несуперечливих фактів. Навіювання (сугестія), натомість спрямовується на суб'єктів, які некритично сприймають інформацію, впливає на відчуття людини та не вимагає ні розгорнутого особистого аналізу, ні оцінки спонукання до певних дій [9].

Впливають на сприйняття тієї чи іншої інформації й такі опосередковані чинники як духовне середовище, загальні тенденції розвитку культурних традицій, естетичний аспект. Враховуються національні стереотипи та міфи, ментальність, особливості родинного, естетичного, патріотичного виховання, збереження та передачі національної пам'яті. Адже механізми сприйняття є глибоко вкоріненими у певний загальноісторичний й соціокультурний простір. Відтак, дієвим ґрунтом для маніпуляцій в умовах інформаційної війни стають ідеї Другої світової війни, доби СРСР тощо (в залежності від того, які саме ідеї культивувалися в сім'ї, оточенні реципієнта).

Важливим є контекст, ситуація, в якій відбувається сприйняття. Тобто, людина, суспільство мають бути готовими, чи навмисно підготовленими до сприйняття тих чи інших повідомлень про певні події, процеси та явища. Історія свідчить про мінливість історичної долі літературних текстів, а також «географічної приналежності» їхніх авторів. Інакше кажучи, у процесі сприйняття одних і тих же текстів різними поколіннями, навіть національностями відбуваються певні зміни. І навіть перечитування одного й того ж тексту однією й тією ж людиною зумовлює зовсім різну його рецепцію. Відтак, уникання протягом певного часу джерела інформації (наприклад кількаденна відмова від перегляду новин улюбленого телеканалу) дозволяє згодом по-іншому, більш критично сприйняти той же самий текст.

Сприйняття є процесом цілісним. Тобто, для пересічного реципієнта є непомітним виокремлення таких складових тексту як форма і зміст. Це означає, що маніпуляції зі змістом, шрифтами, кольором тощо, цілком зрозумілі для фахівців з комунікаційних технологій, є прихованими для реципієнта на свідомому рівні та водночас формують необхідне враження на рівні позасвідомому.

Варто звернути увагу і на поняття авторитетності. Наприклад, як достовірною сприймається інформація, розміщена в ЗМІ, рекомендованому авторитетними для реципієнта особами або ж розміщена такими особами у соціальних мережах. Саме тому довіру у суспільстві викликають прості тези, подані під виглядом думок авторитетних експертів, розмов очевидців, свідків чи учасників подій.

На сприйняття тексту певним чином впливає вік людини, соціальний статус. Зокрема, вік визначає індивідуальну «модель світу», від якої багато в чому залежить глибина розуміння тексту, вміння осмислити всі його змістовні компоненти. Відтак, важливе значення має використання усталених виразів, слів, зрозумілих певній соціальній, віковій групі.

Врахування вищезазначених особливостей рецепції тексту в умовах інформаційних війн дозволяє здійснювати потужний вплив на реципієнта.

Відтак, люди, що потрапляють у полон інформаційних маніпуляцій перестають критично та раціонально мислити. Вони починають сприймати нав'язану їм інформацію як догму, таку, що не піддається сумніву, викликає абсолютну довіру. Це згодом призводить до трансляції

нав'язаних їм ідей, вже як ідей власних. До того ж віра в представлені ідеї зумовлює лояльність та терпимість до тих, хто ці ідеї поширює, наприклад, до діючої влади.

Як зазначає В. Крисько, в залежності від сфери психологічного впливу, змін можуть зазнавати міжособистісні відносини людей, їх вольова активність, внутрішні переживання, уявлення, характер сприйняття нової інформації і, як наслідок, їх «картина світу» загалом [5].

Тривалий час людство шукає шляхи захисту від інформаційних маніпуляцій. Універсального рецепту не існує, але вміння відбирати головне, враховувати різні точки зору, аналізувати інформацію, намагатися сприймати її не на рівні емоцій, а на рівні розуму здатне значно посилити рівень захисту від пропаганди, негативних інформаційних впливів.

Також варто навчитися не довіряти одному джерелу інформації, намагатися перевірити почуте та прочитане, поза емоційним навантаженням задумуватися над сенсом повідомлення, ставитися до нього критично, як до відображення певної комбінації фактів, припущень і думок у тому вигляді, як їх розуміє автор цього тексту.

Як правило, тут дуже слабо діє переконання та подання інформації альтернативної. Дещо сильніше та ефективніше на тих, хто знаходиться в полоні негативного інформаційного впливу, діє погіршення навколишньої економічної ситуації, що викликає когнітивний дисонанс між реальним станом справ та почутим з екранів телевізорів. Це змушує засумніватися у достовірності офіційних месиджів, водночас, як правило, не дуже поліпшує стосунки з «ворожою» групою.

Як свідчить історія, наслідки інформаційної війни для суспільства доволі страшні та тривалі. Відтак, шанси на зміну свідомості людей старшого та середнього віку, які стали її жертвами, дуже мізерні.

До того ж, найбільш вразливі до негативного інформаційного впливу, панічних настроїв є, в першу чергу, неосвічені, з низьким рівнем доходів і низьким соціальним статусом групи населення. В групі ризику і агресивні та радикально налаштовані на захист своїх цінностей люди [10].

Висновки. Отже, сприйняття тексту в умовах інформаційних війн та протистоянь тісно пов'язане з відображенням у свідомості людини почутого, побаченого та подальшим формуванням на їх основі відповідних вражень, думок, переконань. На сприйняття тексту впливає низка чинників, зокрема, складність тексту, психологічні та вікові особливості реципієнтів (що визначають певну «модель світу»), їхній загальний культурний рівень, естетичний досвід, глибина та об'єм знань, соціально-культурні передумови.

Їх врахування дозволяє посилити чи зменшити інформаційний вплив. Однак, звільнення від «чарів» інформаційних маніпуляцій вкрай складне. Тому дієвою та вкрай необхідною є «інформаційна гігієна», критичне осмислення почутого та побаченого.

Список використаних джерел

1. Почепцов Г. Из жизни смыслов и людей: смысловые зоны / Г. Почепцов // Проект MediaSapiens [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/iz_zhizni_smyslov_i_lyudey_smyslovye_zony
2. Требін М. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи / М. Требін // Віче. – 2002. – № 4 (121). – С. 64 – 68.
3. Лисенко В. Проблеми інформаційної незалежності держави / В. Лисенко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 135 – 147.
4. Влияние радио // Психология влияния [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://sites.google.com/site/psihologiavliania/polozitelnoe-vlianie-sredstv-massovoj-informacii/vlianie-radio>
5. Крисько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задания методы, формы, опыт) / В.Г. Крисько. – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.
6. Посмітна В.В. Особливості маніпулятивного мовного впливу у військових і правоохоронних періодичних виданнях України / В.В. Посмітна // Філологічні студії. – 2012. – Випуск 7. – С. 245 – 257.

7. О политике партии в области художественной литературы: постановление Политбюро ЦК РКП(б) от 18 июня 1925 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.hist.msu.ru/ER/Etext/USSR/1925.htm
8. Шейнов В. Манипулирование и защита от манипуляций / В. Шейнов. – СПб.: Питер, 2014. – 304 с.
9. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: Навчальний посібник / В.В. Остроухов, В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк та ін. / [за заг. ред. Є.Д. Скулиша]. – К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2010. – 248 с.
10. Костюченко Ю. Про психологічну війну проти України як компоненту інформаційної війни / Юрій Костюченко – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espresso.tv/blogs/2014/09/10/pro_psykholohichnu_viyunu_proty_ukrayiny_yak_komponentu_informaciyno_yi_viyunu

References

1. Pocheptsov H. Yz zhyzny smyslov y lyudey: smislovie zoni / H. Pocheptsov // Proekt MediaSapiens [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/iz_zhizni_smyslov_i_lyudey_smyslovye_zony
2. Trebin M. Informatsiyne suspilstvo. Viyny novoyi epokhy / M. Trebin // Viche. – 2002. – № 4 (121). – P. 64 – 68.
3. Lysenko V. Problemy informatsiynoi nezalezhnosti derzhavy / V. Lysenko // Politychnyy menedzhment. – 2006. – № 4. – P. 135 – 147.
4. Vlyyanye radyo // Psykholohyya vlianyja [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <https://sites.google.com/site/psihologiavliania/polozitelnoe-vlianie-sredstv-massovoj-informacii/vlianie-radio>
5. Krysko V.H. Sekrety psykholohycheskoy voyni (tsely, zadannya metody, formi, opit) / V.H. Krysko. – Mynsk: Kharvest, 1999. – 448 s.
6. Posmitna V.V. Osoblyvosti manipulyatyvnoho movnoho vplyvu u viyskovykh i pravookhoronnykh periodychnykh vydannyakh Ukrayiny / V.V. Posmitna // Filolohichni studiyi. – 2012. – Vypusk 7. – S. 245 – 257.
7. О polytyke partyy v oblasti khudozhestvennoy lyteraturi: postanovlenye Polytbyuro TsK RKP(b) ot 18 iyunya 1925 goda [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: www.hist.msu.ru/ER/Etext/USSR/1925.htm
8. Sheynov V. Manypulyrovanye y zashchyta ot manypulyatsyy / Vyktor Sheynov. – SPb.: Pyter, 2014. – 304 s.
9. Suhestyvni tekhnolohiyi manipulyatyvnoho vplyvu: Navchalnyy posibnyk / V.V. Ostroukhov, V.M. Petryk, M.M. Prysyzhnyuk ta in. / [za zah. red. Ye.D. Skulysha]. – K.: Nauk.-vyd. viddil NA SB Ukrayiny, 2010. – 248 s.
10. Kostyuchenko Y. Pro psykholohichnu viynu proty Ukrayiny yak komponentu informatsiynoi viyny / Yuriy Kostyuchenko – 2014 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://espresso.tv/blogs/2014/09/10/pro_psykholohichnu_viyunu_proty_ukrayiny_yak_komponentu_informaciyno_yi_viyunu

Розділ II. Проблеми децентралізації влади та територіальної реформи

УДК 341.9

Антоненко-Куліченко Н.С.

старший викладач кафедри правознавства
УО Гомельського філіалу
«Международный университет “МИТСО”»
(Білорусь, Гомель), sicilia2010@tut.by

МІЖНАРОДНІ ДОМОВЛЕНОСТІ ЯК ЗАСІБ РЕГУЛЮВАННЯ СПАДКОВИХ ВІДНОСИН З МІЖНАРОДНИМ СКЛАДОМ

В статті автор розглядає проблемні моменти, що виникають при прийнятті спадкової маси в міжнародному приватному праві. Проводиться аналіз існуючих міжнародних угод, за допомогою яких здійснюється врегулювання спадкових правовідносин з іноземним складом в Російській Федерації. Розглядаються відповідні норми Конвенції про колізію законів, які стосуються форми заповітів (1961 р.), Вашингтонської Конвенції про єдиний закон стосовно форми міжнародного заповіту (1973 р.), Гаазької конвенції, що застосовується до майна, розпорядження яким здійснюється на засадах довірчої власності та його визнання (1985 р.), та Конвенції про право, яке підлягає застосуванню до спадкування нерухомого майна (1989 р.). Також наводяться приклади застосування положень конвенцій (зокрема, щодо форми заповіту) поряд з нормами цивільного законодавства окремих країн. Автором пропонуються оптимальні шляхи вирішення питань, що виникають в спадкових відносинах з іноземним складом в Російській Федерації.

Ключові слова: іноземний склад, міжнародне приватне право, міжнародні угоди, успадкування, колізія законів, обмовка.

Antonenko-Kulichenko N.S.

Master of Laws, Senior lecturer
of Department of laws, UO Gomel branch
of Belarusian Trade Union Federation,
“International University of “MITSO”
(Belarus, Gomel), sicilia2010@tut.by

International agreements as a means of regulation hereditary relations with foreign composition

In the article the author indicates the problematic issues that arise when making estates in private international law. The analysis of existing international agreements by which the settlement of hereditary relations with a foreign compound is exercised in Russian Federation is carried out. The relevant rules of the Convention on the conflicts of laws relating to the form of testamentary dispositions (1961), the Washington Convention on uniform law on the form of an international will (1973), the Hague Convention on the law applicable to the property, the disposal of which is carried out on the basis of trust, and its recognition (1985) and the Convention on the law applicable to the inheritance of immovable property (1989) are considered. Also, examples of application of the Convention (in particular, in the form of wills), along with the norms of the civil legislation of individual countries are given. The author proposes the best solutions of the problems arising in relations with foreign genetic composition in Russian Federation.

Key words: foreign structure, international private law, international conventions, inheritance, conflict of laws, the reservation.

Международные соглашения как средство регулирования наследственных отношений с иностранным составом

В данной статье автором указываются проблемные моменты, которые возникают при принятии наследственной массы в международном частном праве. Проводится анализ существующих международных соглашений, при помощи которых производится урегулирование наследственных правоотношений с иностранным составом в Российской Федерации. Рассматриваются соответствующие нормы Конвенции о коллизии законов, касающихся формы завещательных распоряжений (1961 г.), Вашингтонской Конвенции о единообразном законе о форме международного завещания (1973 г.), Гаагской конвенции о праве, применимом к имуществу, распоряжение которым осуществляется на началах доверительной собственности, и о его признании (1985 г.) и Конвенции о праве, подлежащем применению к наследованию недвижимого имущества (1989 г.). Также приводятся примеры применения положений конвенций (в частности, по форме завещания) наряду с нормами гражданского законодательства отдельных стран. Автором предлагаются оптимальные пути решения вопросов, возникающих в наследственных отношениях с иностранным составом в Российской Федерации.

Ключевые слова: иностранный состав, международное частное право, международные соглашения, наследование, коллизия законов, оговорка.

Постановка проблемы. Вопросам наследования всегда уделялось огромное внимание, тем более, вопросам, которые возникают при наследовании с участием иностранного состава. Данная область всегда являлась достаточно проблемной. Большинство конвенций, которые регулировали наследственные отношения с иностранным составом, были подписаны еще во времена СССР, но многие из них, так и не были ратифицированы в современной России. Именно по этому, в большинстве случаев, и возникают проблемы, при регулировании вопросов наследования.

Исследования и публикации. В данной области исследования существует много работ таких авторов, как: Л.П. Ануфриева [1], М.И. Брагинский [2], Н.И. Бондарев [3] и т.д. Но тем не менее, даже при наличии многочисленных исследований в данной области, проблемные моменты остаются.

Целями нашей статьи, является, прежде всего, проведение комплексного анализа международных соглашений, которые способствуют урегулированию наследственных отношений с иностранным составом и формулирование предложений, по урегулированию проблем, возникающих в вопросах наследования.

Основная часть. Для начала заметим, что в области наследственных отношений имеется незначительное число международных конвенций.

Одной из первых следует назвать Конвенцию о коллизии законов, касающихся формы завещательных распоряжений (Гаага от 5 октября 1961 г.). Конвенция включает коллизионные нормы, устанавливающие выбор права для осуществления завещания с иностранным составом. В США сформулирована альтернативная коллизионная норма, подчиняющая регулирование формы завещания одному из следующих правопорядков:

- праву государства, где было составлено завещание;
- праву государства гражданства наследования;
- праву государства, в котором наследодатель имел свой domicile. Причем вопрос в том, имел ли наследодатель свой domicile в данном государстве, определяется по праву этого государства, либо по закону суда;
- праву государства, в котором наследодатель имел обычное место жительства;

– праву государства, на территории которого находится недвижимое имущество, в случае если оно является предметом завещательного распоряжения [7].

Следует особо отметить, что применение коллизионных норм Конвенции не обусловлено какими-либо требованиями взаимности. Это означает, что если, например, соответствующая коллизионная норма Конвенции сделает выбор в пользу российского права, то применимым правом России не будет, так как нормы Конвенции не имеют для России юридической силы, поскольку Российская Федерация не является участником Конвенции. Интересным является и то, что нормы Конвенции применяются к регулированию завещательных распоряжений, сделанных двумя и более лицами в одном документе. В конвенции получила закрепление оговорка о «публичном порядке». Это означает, что право, избранное коллизионными нормами Конвенции, не будет применяться в случае, когда его применение противоречит публичному порядку. Следовательно, в зависимости от сложившейся ситуации, Конвенция предусматривает возможность применения законодательства того государства, гражданством которого лицо обладало к моменту составления завещания, либо в котором оно преимущественно проживало. Конвенция допускает, что законодательство того государства, в котором постоянно находилось недвижимое имущество, выступающее предметом наследования, точно также может оказаться полезным при установлении компетентного правопорядка, несмотря на то, что Конвенция может предполагать и иные варианты выбора права. В такой ситуации разрешается применение материального закона той страны, с которой у лица имеется наиболее тесная связь. Например, наследодатель проживает несколько лет на территории одного государства, оставаясь при этом гражданином другого государства. Нормы Конвенции позволяют избрать право другого государства. Указывается при этом, что наследодатель имеет право выбора предпочтительной правовой системы.

Конвенция относит к вопросам формы завещания любые предписания, ограничивающие допускаемые формы завещательных распоряжений и относящиеся к возрасту, гражданству или иным личным качествам завещателя. То же правило применяется к качествам, которыми должны обладать свидетели, необходимые для действительности завещательного распоряжения.

В ст. 10 установлено правило о том, что каждое государство-участник Конвенции может оговорить за собой право не признавать, кроме исключительных обстоятельств, завещательные распоряжения, сделанные в устной форме одним из его граждан, не имеющим какого-либо другого гражданства. Естественно, что наличие другого гражданства меняет ситуацию, так как в этом случае к наследственным отношениям может быть применено право того другого государства, но при условии, что оно не является членом Конвенции.

В Конвенции определены условия, при наличии которых государства – участники могут оговорить за собой право не признавать, в силу положений его законодательства, формы завещательных распоряжений, сделанных за границей, если:

- завещательное распоряжение является действительным в том, что касается формы в силу закона, применяемого исключительно в связи с местом, где завещатель сделал свое распоряжение;
- завещатель имел гражданство государства, делающего оговорку;
- завещатель имел там свое обычное место жительства;
- завещатель умер в государстве ином, чем то, в котором он сделал свое распоряжение.

Оговорка действует только в отношении собственности, находящейся в государстве, делающем оговорку.

Следует отметить, что одной из важных особенностей данной Конвенции является возможность оговорок для государств-участников, что делает ее вполне демократичной и приемлемой для расширения участников. Так, государство может оговорить за собой право исключить применение настоящей Конвенции к положениям завещания, которое, согласно

его законодательству, не относится к вопросам наследования, или может оговорить за собой право применять нормы Конвенции только к завещательным распоряжениям, сделанным после ее вступления в силу.

Оговорки по вопросам выбора права, применения компетентного материального закона, к которому отсылают коллизионные нормы Конвенции и другим содержатся в пяти статьях настоящего Акта. Но каждое присоединившееся к Конвенции государство не позднее дня ратификации или присоединения может сделать одну или несколько оговорок, указанных в ст. 9-13, а «другая» оговорка не допускается. Но каждое государство может не только внести оговорку, но и «может в любое время отозвать оговорку, которую оно сделало», уведомив при этом государство-депозитарий, которым по этой Конвенции является МИД Нидерландов [9, с. 362].

Таким образом, несмотря на то, что анализируемая Конвенция содержит унифицированные коллизионные нормы с наличием общих коллизионных привязок, о которых шла речь выше, и которые широко применяются и в национальном коллизионном праве, обращение заинтересованных и присоединившихся государств к нормам Конвенции существенным образом облегчает им выбор компетентных материальных законов для правового регулирования наследственных отношений с иностранным составом. Можно лишь сожалеть о том, что Российская Федерация до сих пор не присоединилась к данной Конвенции. Преимущества принадлежности к ней очевидны, но для России они пока не могут быть реализованы. Ведь выбор иностранного права для регулирования международных наследственных отношений на основе общих принципов типа последнего постоянного места жительства, места составления завещания, места нахождения имущества и других с учетом соблюдения публичного порядка и императивных норм государства может привести к неполной справедливости в отношении индивида, а иногда и почившего завещателя [6, с. 40].

Другой Конвенцией, выступающей в качестве средства регулирования наследственных отношений с иностранным составом, является Вашингтонская Конвенция от 5 октября 1973 г.

В отличие от Гагской, данная Конвенция о единообразном законе о форме международного завещания располагает единообразными материально-правовыми нормами, устанавливающими форму завещания.

Конвенция содержит две группы требований для государств-участников.

Во-первых, присоединившееся к Конвенции государство должно внести в свое законодательство правила составления завещания с иностранным составом в соответствии с текстом Конвенции. Включить в свое законодательство эти правила можно с помощью следующих методов, либо путем воспроизведения подлинного текста, либо путем его перевода на свой официальный язык или свои официальные языки. Каждая договаривающаяся сторона, кроме того, может включить положения, какие являются необходимыми для придания на своей территории полной силы положениям, содержащимся в приложении к тексту Конвенции.

Во-вторых, договаривающиеся стороны должны обеспечить осуществление положений Приложения «путем назначения лиц, уполномоченных совершать на ее территории действия, связанные с международными завещаниями» завещателя [6, с. 61].

В этой же статье Конвенции предусмотрен и другой вариант: при необходимости государство может назначить своих дипломатических и консульских представителей за границей «в качестве лиц, уполномоченных действовать в отношении ее граждан, поскольку это не запрещено местным законодательством». Компетенция лица, уполномоченного совершать действия, связанные с международным завещанием, при условии предоставления компетенции с законом государства, «признается на территории других договаривающихся сторон».

Два положения Конвенции важны с точки зрения формы и процедуры оформления завещания с международным составом. Во-первых, завещание должно быть

собственноручно выполненное наследодателем, им же и подписано. Во-вторых, подчеркнута важность оформления подписи завещателя с обязательным присутствием свидетелей и управомоченного лица. В-третьих, свидетель по международному завещанию должен отвечать условиям, которые определяются законом, «в соответствии с которым назначено управомоченное лицо». Однако никто не может быть лишен права выступать в качестве свидетеля по международному завещанию «только на том основании, что он является иностранцем». Наконец, свидетелю и управомоченному совсем не обязательно что-либо знать о содержании завещания.

Следовательно, единообразный закон о форме международного завещания однозначно высказался и закрепил письменную форму завещания, которое не обязательно должно быть записано самим завещателем, на любом языке и от руки или иным способом, установил обязательность институтов свидетелей и управомоченного и четкую процедуру назначения последних.

В отличие от Гагской Конвенции 1961 г., правила которой допускали одну или несколько оговорок, а также отзыв их, Вашингтонская 1973 г. Конвенция закрепила правило, согласно которому «никакие оговорки к настоящей Конвенции или приложения к ней не допускаются». Вашингтонская Конвенция содержит в себе серьезные гарантии принципа свободы завещания, для справедливости отмены и изменения уже совершенного завещания. Но Конвенция порою не в состоянии разрешить проблемы, которые могут возникнуть уже после вступления завещания в силу. С учетом этого Вашингтонскую Конвенцию принято рассматривать в совокупности с другой Гагской Конвенцией от 2 октября 1973 г. относительно международного управления имуществом умерших лиц.

Центральное место занимает в Конвенции положение об учреждении международного сертификата, «определяющего лицо или лиц, управомоченных управлять движимым имуществом умершего лица, и указывающего его или их полномочия» [5].

Аналогичная формулировка содержится в Конвенции и по поводу сертификата на управление недвижимым имуществом. Если право, в соответствии с которым сертификат был оформлен, представляет его владельцу полномочия в отношении недвижимости, расположенной за границей, указывается в главе 6 Конвенции, «выдающий орган указывает в сертификате эти полномочия».

Далее указывается, что сертификат составляется компетентным органом в государстве обычного проживания умершего. Определяет владельца сертификата и объем его полномочий тот же компетентный орган на основе своего внутреннего права за исключением следующих случаев:

- когда он (управомоченный орган) применяет внутреннее право государства, гражданином которого являлся умерший;
- если как государство его обычного проживания, так и государство его гражданства сделали заявление, предусмотренное ст. 31, т. е. (о том, что если умерший являлся гражданином этого государства его внутреннее право применяется для того, чтобы определить владельца сертификата и указать его полномочия);
- если государство его гражданства, но не государство его обычного проживания сделали заявление, предусмотренное уже известной нам ст. 31, и если умерший жил в государстве органа, выдающего сертификат не менее 5 лет непосредственно до его смерти.

Конвенция установила, что применимым правом, несмотря на ст. 3 в день определения владельца сертификата и указания его полномочий договаривающееся государство будет применять свое внутреннее или право государства, гражданином которого являлся умерший в соответствии с выбором сделанным им.

Достаточно подробно в Конвенции обосновывается не только порядок составления сертификата, но также порядок его признания, защиты, применения сертификата и его действие, а также его аннулирование, изменение или приостановление.

Так, договаривающееся государство «может обусловить признание сертификата либо решением органа, принимаемым по срочной процедуре, либо оглашением». Данная статья

Конвенция имеет принципиальное значение именно потому, что признание сертификата обусловлено в ней предельно четкими формами и процедурой, а именно – признание сертификата производится путем простого оглашения или же путем решения компетентного органа, принимаемым по срочной процедуре. Акт признания сертификата предоставляет его владельцу право при простом его предъявлении принимать (или добиваться принятия) любые защитные и срочные меры в отношении наследуемого имущества со дня вступления сертификата в силу и в течение всей процедуры его признания.

В Конвенции предусмотрены также случаи отказа в признании сертификата, как-то:

- если сертификат не является аутентичным либо не соответствует образцу, прилагаемому к Конвенции;
- если из содержания сертификата не следует, что он был составлен органом власти (судебной или административной инстанцией), компетентной в значении этой Конвенции;
- если умерший имел свое обычное место жительства в запрашиваемом государстве;
- если умерший имел гражданство запрашиваемого государства, внутренне право которого (ст. 3 и 4 Конвенции) должно быть применено для определения владельца сертификата и указания его полномочий;
- если сертификат несовместим с решением по существу, вынесенным или признанным в государстве;
- если такое признание явно несовместимо с публичным порядком запрашиваемого государства.

Отказ в признании может быть ограничен некоторыми из полномочий, указанных в сертификате.

Подобно ситуации с Конвенцией (Гаага 1961 г.) само наименование рассматриваемой Конвенции непосредственно указывает на те случаи, которые входят в сферу ее применения. Сертификат позволяет ее держателю осуществлять следующие юридические действия:

- собирать информацию о составе наследственной массы;
- выявлять объем имущества, которым предстоит управлять;
- определять наиболее приемлемые цены при продаже имущества для ликвидации долгов наследодателя;
- устанавливать разумные ставки арендных платежей при сдаче в случае необходимости в аренду имущества наследодателя.

Кроме того, анализируемая здесь Гаагская Конвенция 1973 г. предоставляет владельцу сертификата право предъявлять иски, встречные требования в стране-месте выдачи сертификата.

Как уже отмечалось выше, в Конвенции предусмотрены аннулирование-изменение-приостановление сертификата. Здесь важно отметить, что полномочия владельца сертификата может приостановить как запрашиваемое государство, так и государство, в котором был выдан сертификат. Но и в том и в другом случае полномочия владельца должны оспариваться по существу, а не ограничиваться пусть даже на первый взгляд серьезными наветами.

Иной порядок установления права на наследуемое имущество, применимым к имуществу, распоряжение которым осуществляется на началах доверительной собственности, установлен нормами Гаагской Конвенции от 1 июля 1985 г. Лицу, передающему наследуемое имущество, рекомендуется самостоятельно избрать право и сформулировать мотивы своего выбора в специально подготовленном акте. Если выбор права не состоялся, то действуют предписания той правовой системы, с которой наследование доверительной собственности наиболее тесно связано.

Следует особо отметить, что данная норма Конвенции отражает современный подход в анализе коллизионных привязок, используемых в МЧП. Суть его состоит в отказе во все более частных случаях от территориальной привязки какого-либо конкретного одного элемента правоотношения (места нахождения стороны имущества, которые могут оказаться несущественными и неопределенными) к нахождению правового пространства, к которому

привязано все правоотношение в целом. Лучшей иллюстрацией внедрения новых приемов решения правовых коллизий является использование в международных конвенциях привязки к праву страны, с которой правоотношение наиболее тесно связано, как это присуще Гаагской Конвенции 1985 г. Это дает возможность, по мнению Е.В. Кабатовой, максимально учитывать все обстоятельства дела, оценивать применимые материально-правовые нормы и достигать наиболее благоприятного и справедливого результата.

Российская наука МЧП в полной мере отражает изменения, о которых сказано выше. Речь идет о так называемых гибких коллизионных нормах, проявляющихся наиболее полно в формулировании коллизионной привязки к праву страны, с которой гражданское правоотношение наиболее тесно связано. В европейских странах такая гибкая коллизионная привязка стала применяться с 50-х годов XX в. и к сегодняшнему дню уже накопилась большая практика ее использования.

Данная практика нашла отражение в современных кодификациях по международному частному праву, в российском в том числе. Ныне она закреплена в VI разделе ГК РФ ч. 3. При отсутствии соглашения сторон оподлежащим применению праве к договору «применяется право страны, с которой договор наиболее тесно связан». Следовательно, российскому МЧП такая гибкая коллизионная норма, закрепленная в названной выше Конвенции не совсем незнакома [4].

Конвенция о праве, подлежащем применению к наследованию недвижимого имущества (Гаага, 1 августа 1989 г.) завершает перечень международных соглашений, действующих в сфере международных наследственных отношений [8].

Конвенция примечательна тем, что, как и в Гаагских Конвенциях 1961 и 1985 гг. в ней предоставляется возможность выбора права наиболее тесной связи для регулирования наследственных отношений с недвижимостью. Оригинальной является форма оформления такого выбора – посредством соответствующего заявления, которое определяется по законам той страны, где оно составляется. В ст. 5 как раз содержится положение о возможности применения права другой страны, с которой у лица имеется наиболее тесная связь. Однако в Конвенции содержится правило, устанавливающее, что применение закона государства, с которым у лица имеется тесная связь, возможна при условии, когда право этого государства не указывает, какими именно нормативными актами следует руководствоваться.

В Конвенции 1989 г. содержатся коллизионные принципы, призванные устанавливать действительность соглашения по наследованию как документа особого рода, определяющего, когда возникает права на наследство, а также как они изменяются или прекращаются. Особо следует отметить, что данная конвенция препятствует в ходе международного наследования возникновению негативных последствий, влиянию экономических, социальных или политических мотивов.

Опыт других стран в сфере международно-правовой регламентации отношений по наследованию актуален и для Российской Федерации. То, что Россия пока не ратифицировала ни одну из освещенных здесь Конвенций, дело временное. Расширение открытости государства в целом и контактов граждан РФ с гражданами других государств стимулирует присоединение России к названным Конвенциям. С другой стороны, сочетание норм Конвенций с национальным правом дает наиболее зримый эффект.

В качестве примера для подражания можно сослаться на опыт других стран. Так, применение норм Гаагской Конвенции о праве, применимом к форме завещания наряду с нормами Гражданского Кодекса Германии не вызывает трудностей и особых проблем с толкованием. В случаях же выявления различий решает более благоприятное для данных обстоятельств право, как это вытекает из ст. 3 названной Конвенции. В этой ситуации следует исходить из того, что наряду со ст. 26 Вводного закона к ГГУ будет применяться также и Конвенция, если это отвечает данному наследственному случаю. Так, когда форма завещания, действительна, достаточно сослаться на ст. 26 Вводного закона к ГГУ, а при ее недействительности привлечь оба источника, чтобы убедиться в том, что и тот и другой были проверены [5].

Каждая из освещенных выше Конвенций имеет свою особую ценность, свою изюминку. Так в Гагской Конвенции 1961 г. форма завещания подлежит специальной привязке. В ее ст. 1 в интересах завещателя перечисляется целая гамма право порядков, с предписанием которых в отношении формы может быть составлено завещание. Конвенция имеет всеобщее применение, и ее действие распространяется также на случаи, когда наследодатель является гражданином страны-участницы. Принципы привязки, закрепленные в соответствующих статьях, инкорпорированы в наследственное право многих стран. Что же касается, например, Вводного закона к ГГУ, то эти принципы не только инкорпорированы в него, но и расширены. Особо следует подчеркнуть, что ст. 26 Вводного закона в противоположность Конвенции действует не только в отношении (простых и общих) завещаний, но и других распоряжений на случай смерти, и в первую очередь договоров о наследстве.

Кроме того, Гагская Конвенция 1961 г. содержит возможность оговорок для государств-участников по нескольким позициям выбора применимого права и подчинения ее нормам.

Очевидная ценность Вашингтонской Конвенции состоит в том, что она направлена на создание единообразных материально-правовых норм, устанавливающих как форму завещания, так и порядок выбора права. Конвенция содержит также жесткие требования к государствам-участникам по вопросу присоединения к ее положениям или путем воспроизводства ее подлинного текста, или путем его перевода на официальный язык государства. Вторым важным положением Конвенции является назначение уполномоченных лиц для исполнения завещания и свидетелей с четким определением их полномочий. В отличие от Гагской 1961 г. Конвенции Вашингтонская 1973 г. Конвенция закрепила правило, не допускающее никаких оговорок в отношении ее положений.

Оригинальность Гагской Конвенции (1973 г.) состоит, прежде всего, в наличии в ней особого института, об учреждении международного сертификата, определяющего лиц, уполномоченных управлять имуществом умершего лица. Эта Конвенция применяется, как правило, совместно с Вашингтонской этого же года, являясь важным дополнением к ней.

Ценность последней в ряду анализируемых Конвенций Гагской 1989 г. состоит в том, что выбор применимого права в случае, если другие коллизионные привязки не удовлетворяют какую-либо сторону, осуществляется в соответствии с принципом наиболее тесной связи заинтересованного лица с конкретным государством, а оформление подобного выбора осуществляется посредством соответствующего заявления, содержание которого определяется по законам той страны, где оно составляется.

Таким образом, международный договор при всей значимости национальных отраслей права является важным средством регулирования наследственных отношений. Приведенные выше положения Конвенций в сочетании с нормами по наследственным отношениям разных государств существенным образом облегчают выбор применимого и оптимального права для решения вопросов наследования с иностранным составом.

Наряду с многосторонними соглашениями не менее важную роль в регулировании таких отношений играют двусторонние, региональные соглашения и консульские конвенции. Последние как раз более всего характерны для регулирования международного наследования по завещанию с участием российской стороны.

В связи с вышеизложенным, следует отметить, что опыт государств-участников действующих конвенций в сфере международно-правовой регламентации отношений по наследованию актуален для Российской Федерации. В связи с этим необходимо ратифицировать подписанные ранее СССР конвенции: Гагскую о коллизии законов, касающихся формы завещательных распоряжений (5 октября 1961 г.) и Вашингтонскую о единообразном законе о форме завещательного распоряжения (5 октября 1973 г.), что позволило бы обеспечить выбор наиболее оптимальных принципов применимого права при разрешении наследственных дел с наличием иностранного элемента.

Список использованных источников

1. Ануфриева Л.П. Международное частное право: Общая часть: Учебник / Л.П. Ануфриева. – М.: БЕК, 2002. – 380 с.
2. Брагинский М.И. О природе международного частного права / М.И. Брагинский // Проблемы совершенствования советского законодательства. Труды ВНИИСЗ. – М.: Прогресс, 1997. – Выпуск 24. – С. 34 – 39.
3. Бондарев Н.И. Вопросы наследственного права в нотариальной и судебной практике / Н.И. Бондарев // Советская юстиция. – 1971. – № 7. – С. 47 – 50.
4. Гражданский кодекс Российской Федерации: с постатейным приложением материалов практики Конституционного Суда РФ, Верховного Суда РФ, Высшего Арбитражного Суда РФ. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2014. – 1024 с.
5. Источники гражданского и торгового права ФРГ. Кн. пятая: Германское гражданское уложение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.com/book_513_chapter_12 (дата обращения: 11.03.2012 г.)
6. Конвенция, предусматривающая единообразный закон о форме международного завещания. Вашингтон. 26 октября 1973 г. Ст. 1. Текст конвенции и Приложение к ней // Журнал международного частного права. – 1997. – №1. – С. 40 – 70.
7. Конвенция о коллизии законов, касающихся формы завещательных распоряжений / Конвенция, Гаага от 05 октября 1961 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lawmix.ru/abro/970>. Дата доступа: 28.10.2014 г.
8. О праве, подлежащем применению к наследованию недвижимого имущества / Конвенция, Гаага от 01 августа 1989 г.: Технология 3000 / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информации, 2014 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ncpi.gov.by>
9. Теттли У. Канадская оценка американской теории и практики международного частного права в свете американской правовой и социальной системы / У. Теттли. – Колумбия, 1999. – 480 с.

References

1. Anufrieva L.P. Mezhdunarodnoe chastnoe pravo: Obshchaya chast: Uchebnik / L.P. Anufrieva. – М.: ВУЕК, 2002. – 380 s.
2. Braginskiy M.I. O prirode mezhdunarodnogo chastnogo prava / M.I. Braginskiy // Problemy sovershenstvovaniya sovetskogo zakonodatelstva. Trudy VNIISZ. Vypusk 24. – М.: Progress, 1997. – S. 34-39.
3. Bondarev N.I. Voprosynasledstvennogoprava v notarialnoyisudebnoypraktike / N.I. Bondarev // Sovetskaya yustitsiya. – 1971. – № 7. – S. 47-50.
4. Grazhdanskiy kodeks Rossiyskoy Federatsii: s postatey nymprilozheniem materialov praktiki Konstitutsionnogo Suda RF, Verkhovnogo Suda RF, VysshegoArbitrazhnogoSuda RF. М.: NORMA-INFRA-M, 2014. – 1024 s.
5. Istochniki grazhdanskogo i torgovogo prava FRG. Kn. pyataya: Germanskoe grazhdanskoe ulozhenie [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: http://www.com/book_513_chapter_12 (data obrashcheniya: 11. 03. 2012 g.)
6. Konventsiya, predusmatrivayushchaya edinoobraznyy zakon o forme mezhdunarodnogo zaveshchaniya. Vashington. 26 oktyabrya 1973 g. St. 1. Tekst konventsii Prilozhenie k ney. //Zhurnal mezhdunarodnogo chastnogo prava. – 1997. – №1. – S. 40 – 70.
7. Konventsiya o kollizii izakonov, kasayushchikhsya formy zaveshchatelnykh rasporyazheniy / Konventsiya, Gaagaot 05 oktyabrya 1961 g.: [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.lawmix.ru/abro/970>. Datadostupa: 28.10.2014 g.
8. O prave, podlehashchem prymenenyu k nasledovanyyu nedvyzhymoho ymushchestva / Konventsiya, Naaha ot 01 avhusta 1989 h.: Tekhnolohyya 3000 / ООО «YurSpektr», Nats. tsentr pravovoy ynformatsyy, 2014 h. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://ncpi.gov.by>
9. Tettli U. Kanadskaya otsenka amerikanskoy teorii i praktiki mezhdunarodnogo chastnogo prava v svete amerikanskoy pravovoy i sotsialnoy sistemy / U. Tettli. – Kolumbiya, 1999. – 480 s.

Апанасенко К.І.

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного, господарського, адміністративного права та процесу, Чернігівський національний технологічний університет (Україна, Чернігів), podsnezhnik2009@mail.ru

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕНТРІВ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ І ДОЗВІЛЬНИХ ЦЕНТРІВ

У роботі досліджується сучасний стан нормативно-правового забезпечення діяльності центрів надання адміністративних послуг і дозвільних центрів в Україні. Автор характеризує правовий режим функціонування центрів надання адміністративних послуг, викладає загальну схему взаємодії адміністратора центру, заявників і уповноважених органів державної влади та місцевого самоврядування. Окремо досліджуються інформаційні аспекти роботи центрів надання адміністративних послуг. Також автор аналізує питання узгодженості законодавства про дозвільну систему у сфері господарської діяльності із законодавством про адміністративні послуги. У ході дослідження доводиться необхідність внесення змін до дозвільного законодавства у зв'язку з прийняттям Закону «Про адміністративні послуги». У процесі роботи застосовані порівняльний, лінгвістичний, спеціально юридичний та інші методи наукового дослідження.

Ключові слова: адміністративні послуги, центр надання адміністративних послуг, дозвільний центр, портал адміністративних послуг, «єдиний офіс».

Apanasenko K.I.

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of Department of civil economic, administrative law and procedure, Chernihiv National Technological University (Ukraine, Chernihiv), podsnezhnik2009@mail.ru

Actual questions of the function of centers affording administrative services and permission's centers

The actual state of regulatory support of functioning of centers affording administrative services and permission's centers in Ukraine is researched in the work. The author characterizes the legal regime of functioning of centers affording administrative services, describes the common plan of relations between subjects of application, administrator in "single office" and organs authorized to afford administrative services. Information aspects of functioning of centers of administrative services are revealed. Also author analyzes the question of accordance of the legislation about permission's system in the sphere of economic activity with the legislation about administrative services. The study proved the need for changes to legislation according to the Law "About Administrative Services". In the process of work comparative, linguistic, legal and other special methods of scientific research are applied.

Key words: administrative services, center affording administrative services, permission's center, portal of administrative services, "single office".

Апанасенко Е.И.

кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского, хозяйственного, административного права и процесса, Черниговский национальный технологический университет (Украина, Чернигов), podsnezhnik2009@mail.ru

Актуальные вопросы функционирования центров предоставления административных услуг и разрешительных центров

В работе исследуется актуальное состояние нормативно-правового обеспечения деятельности центров предоставления административных услуг и разрешительных центров в Украине. Автор характеризует правовой режим функционирования центров

предоставления административных услуг, излагает общую схему взаимодействия администратора центра, заявителей и уполномоченных органов государственной власти и местного самоуправления. Отдельно исследуются информационные аспекты работы центров предоставления административных услуг. Также автор анализирует вопрос согласованности законодательства о разрешительной системе в сфере хозяйственной деятельности с законодательством об административных услугах. В ходе работы автор доказывает необходимость внесения изменений в разрешительное законодательство в связи с принятием Закона «Об административных услугах». В процессе исследования применены сравнительный, лингвистический, специально юридический и другие методы научного исследования.

Ключевые слова: административные услуги, центр предоставления административных услуг, разрешительный центр, портал административных услуг, «единый офис».

Теорія про адміністративні послуги досить активно досліджувалась в Україні вченими галузі адміністративного права. Проблематика адміністративних послуг до певної міри була предметом науково-теоретичних досліджень таких вчених як: В. Авер'янов, К. Афанасьєв, Б. Борисов, О. Вінніков, В. Гаращук, Н. Гнидюк, І. Голосніченко, І. Ібрагімова, Р. Калюжний, В. Кампо, В. Кудря, Т. Коломoeць, І. Коліушко, Є. Куріний, Р. Куйбіда, І. Лазарєв, А. Ластовецький, Н. Нижник, О. Пастух, Г. Писаренко та ін. Дослідниками аналізувалась також практика зарубіжних країн по наданню адміністративних послуг громадянам і юридичним особам за принципом «єдиного офісу». Принцип цілісності (результативності) адміністративної послуги та «єдиного офісу» чи «єдиного вікна» передбачає, що приватна особа подає заяву та за необхідності певний мінімум документів, а збір довідок, погодження тощо має здійснюватись органом влади та між органами влади. Г.М. Писаренко визначила «єдиний офіс» як спосіб організації діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, що надають адміністративні послуги [1, с. 11]. У вересні 2012 р. було прийнято Закон України «Про адміністративні послуги», в якому знайшли відображення і наукові напрацювання в цій сфері правовідносин. Згідно зі ст. 9 Закону адміністративні послуги надаються суб'єктами надання адміністративних послуг безпосередньо, через центри надання адміністративних послуг та/або через Єдиний державний портал адміністративних послуг. Зараз увага науковців до відносин у сфері надання адміністративних послуг дещо знизилась, однак питання належної організації відповідного процесу, в тому числі процедур видачі документів дозвільного характеру як одного з видів адміністративних послуг, залишається актуальним. Тому вважаємо за доцільне дослідити, якими є правові основи функціонування центрів надання адміністративних послуг, загальна процедура надання адміністративних послуг, проаналізувати інформаційну складову діяльності вказаних центрів, а також визначити, чи узгоджується правова база діяльності дозвільних центрів із нормативною базою у сфері надання адміністративних послуг.

Насамперед зазначимо, що центри надання адміністративних послуг за Законом є не єдиними суб'єктами, до яких можуть звернутись зацікавлені в отриманні адміністративної послуги фізичні та юридичні особи. Згідно з ч. 1 ст. 9 Закону адміністративні послуги надаються суб'єктами надання адміністративних послуг (т.т. органами виконавчої влади, іншими державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, уповноваженими відповідно до закону надавати адміністративні послуги): 1) безпосередньо, 2) через центри надання адміністративних послуг та/або 3) через Єдиний державний портал адміністративних послуг. Однак суб'єктам надання адміністративних послуг забороняється здійснювати прийом заяв суб'єктів звернень щодо надання адміністративних послуг, видавати суб'єктам звернень оформлені результати надання адміністративних послуг, якщо такі послуги за законом надаються через центри надання адміністративних послуг (ч. 8 ст. 12 Закону). Поки що в законах, які визначають правовий режим окремих видів адміністративних послуг (наприклад,

Закони «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців», «Про регулювання містобудівної діяльності», Земельний кодекс України), не передбачені норми про надання адміністративних послуг саме через центри надання адміністративних послуг. У розпорядженні Уряду України «Деякі питання надання адміністративних послуг органів виконавчої влади через центри надання адміністративних послуг» від 16 травня 2014 р. №523-р (пп. 8 п. 3) вказується на недопущення прийому заяв суб'єктів звернень щодо адміністративних послуг, які надаються через центри їх надання, видачі оформлених результатів надання адміністративних послуг або рішення про відмову в їх наданні. Такі заяви не пізніше одного робочого дня після їх надходження передаються відповідним центрам надання адміністративних послуг, про що повідомляються суб'єкти звернення.

Правову базу діяльності центрів надання адміністративних послуг складають: Закон України «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 р. (далі – Закон), Примірне положення про центр надання адміністративних послуг, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 лютого 2013 р. № 118, Примірний регламент центру надання адміністративних послуг, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2013 р. № 588, а також нормативно-правові акти, які визначають правові основи функціонування Реєстру адміністративних послуг і Єдиного державного порталу адміністративних послуг (будуть розглядатись далі). Розглянемо правовий статус центрів надання адміністративних послуг.

Центри надання адміністративних послуг утворюються при міських радах (їх виконавчих органах) міст обласного та/або республіканського Автономної Республіки Крим значення, Київській, Севастопольській міських, районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністраціях. У населених пунктах, які є адміністративними центрами областей, районів і Автономної Республіки Крим, а також у містах Києві та Севастополі центри надання адміністративних послуг утворюються за рішенням відповідних селищних або міських рад і можуть забезпечувати надання адміністративних послуг, у тому числі відповідними обласними, районними та міськими державними адміністраціями, на основі узгоджених рішень. З метою забезпечення створення зручних та доступних умов отримання послуг суб'єктами звернень у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці за рішенням органу (посадової особи), що утворив центр, можуть утворюватися територіальні підрозділи центру, які забезпечують надання адміністративних послуг відповідно до переліку, який визначається органом (посадовою особою), що прийняв рішення про його утворення.

Станом на 15 жовтня 2014 р. у Вінницькій області було створено 3 територіальні підрозділи, у Харківській області – 9 територіальних підрозділів відповідних регіональних центрів надання адміністративних послуг. Загалом в Україні діє 12 регіональних (міських) центрів надання адміністративних послуг (Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська і Чернігівська області), 461 районний, 157 міських і 10 районних у м. Києві центрів [2]. У Чернігівській області в складі районних державних адміністрацій і міських рад створено 31 центр надання адміністративних послуг. На сайті Міністерства економічного розвитку і торгівлі України можна ознайомитись із Моніторингом центрів надання адміністративних послуг у розрізі регіонів України [3].

Основними завданнями центру надання адміністративних послуг є:

- 1) організація надання адміністративних послуг у найкоротший строк та за мінімальної кількості відвідувань суб'єктів звернень;
- 2) спрощення процедури отримання адміністративних послуг та поліпшення якості їх надання;
- 3) забезпечення інформування суб'єктів звернень про вимоги та порядок надання адміністративних послуг, що надаються через адміністратора.

Перелік адміністративних послуг, які надаються через центр, визначається органом (посадовою особою), що прийняв рішення про його утворення. При цьому перелік тих

адміністративних послуг, суб'єктами надання яких є органи виконавчої влади, включає адміністративні послуги, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України. На основі узгоджених рішень із суб'єктами надання адміністративних послуг через центр надання адміністративних послуг також можуть надаватися інші адміністративні послуги. Відповідний перелік адміністративних послуг повинен розміщуватись у доступному та зручному для суб'єктів звернення місці, у тому числі на інформаційному терміналі (у разі його наявності). Адміністративні послуги в переліку групуються за моделлю життєвих ситуацій суб'єктів звернення та/або сферами правовідносин (законодавства), та/або суб'єктами надання адміністративних послуг. Варто звернути увагу на ту обставину, що на даний час Закон не визначає будь-яких територіальних прив'язок щодо місця надання адміністративних послуг тими або іншими органами державної влади і місцевого самоврядування.

Центри надання адміністративних послуг в Україні зараз перебувають на стадії формування і початкового етапу роботи; тільки невелика частина адміністративних послуг надається фізичним і юридичним особам через центри. Розпорядженням Уряду України від 16 травня 2014 р. № 523-р визначено Перелік адміністративних послуг органів виконавчої влади, які надаються через центр надання адміністративних послуг. Перелік складається з 52 найменувань послуг. До числа цих послуг, зокрема, віднесено послуги, пов'язані з: державною реєстрацією юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, реєстрацією громадських об'єднань, друкованих засобів масової інформації, оформленням і видачею паспорта громадянина України і проїзного документа дитини, реєстрацією місця проживання особи, державною реєстрацією земельної ділянки, наданням відомостей з Державного земельного кадастру, реєстрацією декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки, з охорони праці, видачею документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності.

Графік роботи центру затверджується органом, що утворив центр, з урахуванням вимог Закону «Про адміністративні послуги». Час прийому суб'єктів звернень у центрі становить не менш як шість днів на тиждень та сім годин на день без перерви на обід і є загальним (єдиним) для всіх адміністративних послуг, що надаються через центр. Центр не рідше ніж два дні на тиждень здійснює прийом суб'єктів звернень до 20-ї години. За рішенням органу, який прийняв рішення про утворення центру надання адміністративних послуг, час прийому суб'єктів звернень може бути розширено.

Центр забезпечує надання адміністративних послуг через адміністратора шляхом його взаємодії із суб'єктами надання адміністративних послуг. Адміністратор – це посадова особа органу, що утворив центр надання адміністративних послуг, яка організовує надання адміністративних послуг шляхом взаємодії з суб'єктами надання адміністративних послуг (ч. 1 ст. 13 Закону). На основі узгоджених рішень із суб'єктами надання адміністративних послуг у центрі можуть надаватися адміністративні послуги безпосередньо такими суб'єктами (п. 16 Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг).

Фізична особа, у тому числі фізична особа – підприємець, має право на отримання адміністративної послуги незалежно від реєстрації її місця проживання чи місця перебування, крім випадків, установлених законом. Юридична особа має право на отримання адміністративної послуги за місцезнаходженням такої особи або у випадках, передбачених законом, – за місцем провадження діяльності або місцезнаходженням відповідного об'єкта (чч. 2, 3 ст. 9 Закону).

Загальний порядок надання адміністративних послуг визначається згідно з чч. 4 – 8 ст. 9 Закону, пп. 27 – 51 Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг.

Заява на отримання адміністративної послуги подається в письмовій чи усній формі. Письмова заява може бути подана суб'єкту надання адміністративної послуги особисто, надіслана поштою або у випадках, передбачених законом, за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку. Перелік та вимоги до документів, необхідних для отримання адміністративної послуги, визначаються законом. Забороняється вимагати від суб'єкта

звернення документи або інформацію для надання адміністративної послуги, не передбачені законом. Суб'єкт надання адміністративної послуги не може вимагати від суб'єкта звернення документи або інформацію, що перебувають у володінні суб'єкта надання адміністративних послуг або у володінні державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ або організацій, що належать до сфери їх управління. Суб'єкт надання адміністративної послуги отримує відповідні документи або інформацію без участі суб'єкта звернення, у тому числі шляхом прямого доступу до інформаційних систем або баз даних інших суб'єктів надання адміністративних послуг, підприємств, установ або організацій, що належать до сфери їх управління. Згідно з ч. 9 ст. 9 Закону суб'єкт надання адміністративної послуги, підприємства, установи або організації, що належать до сфери його управління, які володіють документами або інформацією, необхідними для надання адміністративної послуги, зобов'язані: 1) забезпечити безоплатне надання таких документів або інформації не пізніше трьох робочих днів з дня отримання запиту від суб'єкта надання адміністративної послуги, якщо інше не передбачено законом; 2) вживати заходів щодо розбудови системи міжвідомчої електронної взаємодії, забезпечення безоплатного та відкритого доступу до своїх інформаційних систем та баз даних, якщо інше не передбачено законом.

Суб'єкт звернення для отримання адміністративної послуги в центрі звертається до адміністратора. Адміністратор центру перевіряє відповідність вхідного пакета документів інформаційній картці адміністративної послуги, у разі потреби надає допомогу суб'єктові звернення в заповненні бланка заяви. Адміністратор центру здійснює реєстрацію вхідного пакета документів шляхом внесення даних до журналу реєстрації (у паперовій та/або електронній формі), після чого формує справу у паперовій та/або електронній формі та в разі потреби здійснює її копіювання та/або сканування. Інформацію про вчинені дії адміністратор центру вносить до листа про проходження справи у паперовій та/або електронній формі (крім випадків, коли адміністратор є суб'єктом надання адміністративної послуги). Після вчинення цих дій адміністратор центру зобов'язаний невідкладно, але не пізніше наступного робочого дня, надіслати (передати) вхідний пакет документів суб'єктові надання адміністративної послуги, до компетенції якого належить питання прийняття рішення у справі, про що робиться відмітка в листі про проходження справи. Передача справ у паперовій формі від центру до суб'єкта надання адміністративної послуги здійснюється в порядку, визначеному органом, що утворив центр, але не менше ніж один раз протягом робочого дня, шляхом доставки працівником центру, надсилання відсканованих документів з використанням засобів телекомунікаційного зв'язку або в інший спосіб. Суб'єкт надання адміністративної послуги невідкладно, але не пізніше наступного робочого дня після оформлення результату надання адміністративної послуги, формує вихідний пакет документів та передає його до центру, про що зазначається в листі про проходження справи. Адміністратор центру невідкладно у день надходження вхідного пакета документів повідомляє про результат надання адміністративної послуги суб'єктові звернення у спосіб, зазначений в описі вхідного пакета документів, здійснює реєстрацію вихідного пакета документів шляхом внесення відповідних відомостей до листа про проходження справи, а також до відповідного реєстру в паперовій та/або електронній формі. Вихідний пакет документів передається суб'єктові звернення особисто під розписку або у випадках, передбачених законодавством, передається в інший прийнятний для суб'єкта звернення спосіб.

Суб'єкт надання адміністративних послуг надає адміністративну послугу, а центр надання адміністративних послуг забезпечує організацію надання такої послуги у найкоротший строк та за мінімальної кількості відвідувань суб'єктом звернення. Відповідно до ст. 20 Закону граничний строк надання адміністративної послуги визначається законом. Наприклад, строк державної реєстрації фізичної особи – підприємця не повинен перевищувати два робочих дні з дати надходження документів для проведення державної реєстрації фізичної особи – підприємця (ч. 3 ст. 43 Закону «Про державну реєстрацію

юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15 травня 2003 р.). У разі якщо законом не визначено граничний строк надання адміністративної послуги, цей строк не може перевищувати 30 календарних днів з дня подання суб'єктом звернення заяви та документів, необхідних для отримання послуги. Адміністративна послуга вважається наданою з моменту отримання її суб'єктом звернення особисто або направлення поштою (рекомендованим листом з повідомленням про вручення) листа з повідомленням про можливість отримання такої послуги на адресу суб'єкта звернення. У випадках, передбачених законодавством, відповідний документ може бути надісланий поштою (рекомендованим листом з повідомленням про вручення) або за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку.

На особливу увагу заслуговує *інформаційна складова* процесу надання адміністративних послуг, у законодавстві про адміністративні послуги їй присвячено окремі підзаконні нормативно-правові акти.

Відповідно до ст. 6, ч. 2 ст. 8 Закону, пп. 8, 12, 20 Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг суб'єкти звернення мають право на безоплатне отримання інформації про адміністративні послуги та порядок їх надання такими способами:

1) надання безоплатного доступу до Реєстру адміністративних послуг, розміщеного на Урядовому порталі;

2) використання цілодобової Урядової телефонної довідки;

3) через інформаційні стенди, а також у разі можливості – інформаційні термінали центру в зручному для перегляду місці, що містять актуальну, вичерпну інформацію, необхідну для одержання адміністративних послуг. Зокрема, там розміщується інформація про: адресу веб-сайту, електронної пошти центру, графік роботи центру, перелік адміністративних послуг, які надаються через центр, та відповідні інформаційні картки адміністративних послуг, строки надання адміністративних послуг, бланки заяв та інших документів, необхідних для звернення за отриманням адміністративних послуг, а також зразки їх заповнення, платіжні реквізити для оплати платних адміністративних послуг, положення про центр, регламент центру та ін.;

4) користування веб-сайтом центру або веб-сайтом органу, що утворив центр, де розміщується та ж інформація, що й на інформаційних стендах та інформаційних терміналах, а також відомості про місце розташування центру, найближчі зупинки громадського транспорту, під'їзні шляхи, місця паркування, інша корисна для суб'єктів звернення інформація;

5) користування веб-сайтом суб'єкта надання адміністративних послуг, на якому розміщується інформаційна картка адміністративної послуги, інформація про порядок надання відповідних адміністративних послуг, режим доступу до приміщення, в якому здійснюється прийом суб'єктів звернень, наявність сполучення громадського транспорту, під'їзних шляхів та місць паркування;

6) шляхом інформування через засоби масової інформації;

7) ознайомлення з довідково-інформаційними матеріалами про адміністративні послуги, які видаються і безоплатно поширюються у приміщеннях, в яких здійснюється прийом суб'єктів звернень, суб'єктами надання адміністративних послуг.

Безумовно, необхідна інформація щодо вимог та порядку надання адміністративних послуг отримується під час прийому суб'єктів звернень в органах надання адміністративних послуг та в центрі – від адміністраторів (п. 1 ч. 4 ст. 13 Закону).

Згідно з ч. 2 ст. 6 Закону *суб'єкти надання адміністративних послуг зобов'язані забезпечити, зокрема:*

- облаштування у місцях прийому суб'єктів звернень інформаційних стендів;

- створення та функціонування веб-сайтів, на яких розміщується вказана вище інформація;

- надання суб'єкту звернення, який звернувся за допомогою засобів телекомунікації (телефону, електронної пошти, інших засобів зв'язку), інформації про порядок надання адміністративних послуг;

- видання довідково-інформаційних матеріалів про адміністративні послуги та безоплатне поширення таких матеріалів у приміщеннях, в яких здійснюється прийом суб'єктів звернень.

Відповідно до чч. 1, 3 ст. 8 Закону суб'єктом надання адміністративних послуг на кожен адміністративну послугу, яку він надає відповідно до закону, затверджуються інформаційна і технологічна картки, а у разі якщо суб'єктом надання є посадова особа, – органом, якому вона підпорядковується. *Технологічна картка* адміністративної послуги містить інформацію про порядок надання адміністративної послуги. У технологічній картці адміністративної послуги зазначаються: 1) етапи опрацювання звернення про надання адміністративної послуги; 2) відповідальна посадова особа; 3) структурні підрозділи, відповідальні за етапи (дію, рішення); 4) строки виконання етапів (дії, рішення). Технологічна картка готується з урахуванням таких критеріїв: мінімізація дій суб'єкта звернення і витрат часу та інших ресурсів суб'єкта надання адміністративної послуги; оперативність та своєчасність надання адміністративної послуги.

Цей документ є однозначно важливим і корисним для суб'єктів, які отримують адміністративні послуги, однак закон і підзаконні акти не забезпечують належного правового режиму технологічних карток. Процедурні аспекти затвердження та оформлення технологічної картки визначаються Вимогами до підготовки технологічної картки адміністративної послуги, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 44. Однак у нормативно-правових актах не врегульовано, яким чином технологічна картка доводиться до відома суб'єктів звернення, в якому порядку вона застосовується. Зі змісту технологічної картки можна допустити, що вона використовується працівниками самого суб'єкта надання адміністративних послуг, однак це лише припущення.

Значно краща ситуація з правовим режимом інформаційних карток адміністративної послуги. Згідно з ч. 2 ст. 8 Закону інформаційна картка містить інформацію про: 1) суб'єкта надання адміністративної послуги та/або центр надання адміністративних послуг (найменування, місцезнаходження, режим роботи, телефон, адресу електронної пошти та веб-сайту); 2) перелік документів, необхідних для отримання адміністративної послуги, порядок та спосіб їх подання, а у разі потреби – інформацію про умови чи підстави отримання адміністративної послуги; 3) платність або безоплатність адміністративної послуги, розмір та порядок внесення плати (адміністративного збору) за платну адміністративну послугу; 4) строк надання адміністративної послуги; 5) результат надання адміністративної послуги; 6) можливі способи отримання відповіді (результату); 7) акти законодавства, що регулюють порядок та умови надання адміністративної послуги. Інформаційна картка розміщується суб'єктом надання адміністративних послуг на його офіційному веб-сайті та у місці здійснення прийому суб'єктів звернень.

Надання адміністративних послуг в електронній формі та доступ суб'єктів звернення до інформації про адміністративні послуги з використанням Інтернету забезпечуються через *Єдиний державний портал адміністративних послуг*. Порядок ведення Порталу затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 3 січня 2013 р. № 13. Портал забезпечує:

- доступ суб'єктів звернення до інформації про адміністративні послуги, суб'єктів їх надання та центри надання таких послуг;
- доступність для завантаження і заповнення в електронній формі заяв та інших документів, необхідних для отримання адміністративних послуг;
- можливість подання суб'єктами звернення заяв за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку;
- можливість отримання суб'єктами звернення інформації про хід розгляду їх заяв;
- можливість отримання суб'єктами звернення за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку результатів надання адміністративних послуг;
- можливість здійснення суб'єктами звернення оплати надання адміністративної послуги дистанційно, в електронній формі.

Держателем Порталу є Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Усі суб'єкти надання адміністративних послуг повинні бути представлені на Порталі окремими уніфікованими сайтами, які є складовою Порталу. На Порталі розміщуються: інформація про суб'єктів надання адміністративних послуг та центри їх надання; Реєстр адміністративних послуг; інформація про нормативно-правові акти з питань надання адміністративних послуг; електронні форми заяв та інших документів, необхідних для отримання адміністративних послуг; база даних суб'єктів надання адміністративних послуг. Наповнення Порталу забезпечується суб'єктами надання адміністративних послуг шляхом розміщення та оновлення інформації про такі послуги.

Створення Порталу – досить тривалий процес, на який слід витратити немало часу та зусиль. З технічної точки зору Портал повинен бути адаптованим до інформаційної системи електронної взаємодії державних інформаційних ресурсів та функціонувати цілодобово сім днів на тиждень. Розпорядженням КМУ від 24 липня 2013 р. № 614-р схвалено Державну цільову програму створення та функціонування інформаційної системи надання адміністративних послуг на період до 2017 р. Урядом України затверджено План заходів щодо створення Єдиного державного порталу адміністративних послуг (розпорядження від 11 вересня 2013 р. № 718-р). У 2014 р. планувалось створити базу даних про суб'єктів надання адміністративних послуг, центри надання адміністративних послуг, а також переліки послуг, які ними надаються; наповнення пілотної версії Порталу інформацією про суб'єктів надання адміністративних послуг, центри надання адміністративних послуг, а також переліки послуг, які ними надаються; розміщення у пілотній версії Порталу інформації про адміністративні послуги, які надаються суб'єктами та центрами надання адміністративних послуг, а також форм заяв, необхідних для одержання таких послуг. У 2014 – 2016 рр. планується, серед іншого, розроблення програмного забезпечення, що використовується для створення та забезпечення функціонування Порталу. Введення Порталу у промислову експлуатацію передбачається орієнтовно у 2017 р. Ознайомлення з Порталом (<http://poslugu.gov.ua>) свідчить, що зараз відбувається інформаційне наповнення Порталу, про можливість отримання адміністративних послуг за допомогою Порталу поки що не йдеться.

Як уже зазначалось, на Єдиному державному порталі адміністративних послуг розміщується Реєстр адміністративних послуг (п. 7 Порядку ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг). Порядок ведення Реєстру адміністративних послуг затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2013 р. № 57. Формування та ведення Реєстру забезпечується Мінекономрозвитку. До Реєстру вносяться відомості про: суб'єкта надання адміністративної послуги; назву адміністративної послуги; розмір плати (адміністративний збір) за надання адміністративної послуги (у разі її надання на платній основі); результат надання адміністративної послуги; правові підстави для надання адміністративної послуги та встановлення розміру плати за її надання. Підставою для внесення відомостей до Реєстру та змін до них, а також виключення відомостей є подання суб'єктами надання адміністративних послуг інформації про адміністративні послуги за встановленою формою. Реєстр адміністративних послуг складається з двох частин: Реєстр адміністративних послуг місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування (у розрізі адміністративно-територіальних одиниць України) і Реєстр адміністративних послуг центральних органів виконавчої влади, інших державних (колегіальних) органів (їх територіальних органів). Як бачимо, основна функція Реєстру – інформаційна. Водночас Єдиний державний портал адміністративних послуг у перспективі дозволить здійснювати електронне спілкування між суб'єктами звернення і суб'єктами надання адміністративних послуг.

На окрему увагу заслуговує питання застосування законодавства про адміністративні послуги до відносин, пов'язаних із функціонуванням *дозвільних центрів*.

Відповідно до п. 2-1 ст. 11 Закону «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», п. 8 Примірного положення про центр надання адміністративних послуг складовою частиною центру надання адміністративних послуг, утвореного при міській раді

(її виконавчому органі) міста обласного та/або республіканського (Автономної Республіки Крим) значення, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві держадміністрації, є дозвільний центр, утворений відповідно до Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», який забезпечує надання адміністративних послуг з видачі (переоформлення, видачі дублікатів, анулювання) документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності.

Згідно з ч. 2 ст. 7, ч. 4 ст. 4, ч. 4 ст. 5 Закону «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» в редакції від 13 травня 2014 р. прийняття від суб'єкта господарювання або уповноваженої ним особи заяви про одержання (переоформлення, одержання дублікату, анулювання) документа дозвільного характеру здійснюється державним адміністратором виключно в дозвільному центрі. Заява про одержання (переоформлення, одержання дублікату, анулювання) документа дозвільного характеру, що оформляється дозвільними органами, або декларація подається суб'єктом господарювання в паперовій формі – особисто, через уповноважену ним особу, надсилається поштою або у випадках, передбачених законом, – в електронній формі за допомогою засобів телекомунікацій (електронною поштою або через Єдиний державний портал адміністративних послуг). На державного адміністратора за рішенням керівника відповідного органу, що призначив його на посаду, можуть покладатися обов'язки адміністратора, визначені Законом України «Про адміністративні послуги».

Згідно з ч. 2 ст. 3 Закону «Про адміністративні послуги» надання адміністративних послуг здійснюється відповідно до цього Закону з урахуванням особливостей, визначених законами, які регулюють суспільні відносини у відповідних сферах. Згідно з Примірним регламентом центру надання адміністративних послуг (п. 28) прийняття від суб'єктів господарювання заяви про видачу документів дозвільного характеру та документів, що додаються до неї, декларації відповідності матеріально-технічної бази вимогам законодавства, видача (переоформлення, видача дублікатів, анулювання) документів дозвільного характеру, які оформлені регіональними та місцевими дозвільними органами, та зареєстрованих декларацій здійснюються відповідно до Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності».

У листі Мініекономрозвитку України від 26 лютого 2014 р. № 3622-08/6383-07 висловлено чітку позицію: видача документів дозвільного характеру належить до адміністративних послуг. Це повністю узгоджується з викладеними вище правовими положеннями, прямо впливає із визначень понять «документ дозвільного характеру», «адміністративна послуга». З огляду на викладене виникає ряд питань щодо можливості застосування норм Закону «Про адміністративні послуги» до дозвільних відносин у сфері господарської діяльності. Визначальним правилом при вирішенні відповідних колізій вважаємо те, що закріплено в ч. 2 ст. 3 Закону «Про адміністративні послуги»: надання адміністративних послуг здійснюється відповідно до цього Закону з урахуванням особливостей, визначених законами, які регулюють суспільні відносини у відповідних сферах.

Так, згідно з ч. 1 ст. 4 – 1 Закону «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» строк видачі документів дозвільного характеру становить десять робочих днів, якщо інше не встановлено законом. Представницький орган місцевого самоврядування розглядає та приймає на пленарних засіданнях рішення щодо видачі, переоформлення, видачі дублікатів, анулювання або відмови у видачі документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності протягом місяця з дня одержання від суб'єкта господарювання відповідної заяви. Зрозуміло, що з огляду на норму ч. 2 ст. 3 Закону «Про адміністративні послуги» положення статті 10 цього Закону про граничний 30-денний строк надання адміністративних послуг не можуть застосовуватись у дозвільних відносинах. Водночас норма ч. 4 ст. 10 Закону про строки надання адміністративної послуги суб'єктом надання адміністративних послуг, який діє на засадах колегіальності, може застосовуватись у дозвільних відносинах, якщо документ дозвільного характеру видає саме колегіальний орган

(окрім представницьких органів місцевого самоврядування, щодо яких діє процитована вище норма Закону «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності»).

Положення пункту 17 Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг вказують на необхідність розроблення інформаційних і технологічних карток для документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності. Слід враховувати, що законодавством про дозвільну систему (пп. 15 – 18 додатку 2 до постанови КМУ від 21 травня 2009 р. № 526 «Про заходи щодо упорядкування видачі документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності») також передбачається розроблення інформаційних карток (регламентів), в яких визначається послідовність дій для отримання документів дозвільного характеру, схеми дозвільних (погоджувальних) процедур. Примірна форма Регламенту (інформаційної картки) затверджена наказом Держкомпідприємництва від 3 липня 2009 р. № 116. За змістом такий регламент дуже схожий з інформаційною картокою адміністративної послуги, однак не повністю тотожний. Для практики дозвільних відносин важливою є чітка позиція законодавця щодо змісту та інших аспектів правового режиму інформаційних карток для документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності.

Прогресивна для законодавства України норма ч. 7 ст. 9 Закону «Про адміністративні послуги» має застосовуватись, на нашу думку, у дозвільних відносинах. Вона передбачає, що суб'єкт надання адміністративної послуги не може вимагати від суб'єкта звернення документи або інформацію, що перебувають у володінні суб'єкта надання адміністративних послуг або у володінні державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ або організацій, що належать до сфери їх управління. З контексту наведених вище положень законів і підзаконних нормативно-правових актів, які визначають порядок формування інформаційного забезпечення процесу надання адміністративних послуг, можна зробити висновок, що державні адміністратори дозвільних центрів матимуть доступ до інформаційної системи електронної міжвідомчої взаємодії державних органів, яка повинна забезпечувати отримання інформації, необхідної для надання адміністративних послуг, з електронних інформаційних систем та баз даних державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування в автоматичному режимі. А тому збір багатьох видів документів у процесі дозвільних відносин стане завданням державних адміністраторів, а не підприємців. Однак таку зміну ситуацію слід відобразити чіткіше в нормативно-правових актах з питань функціонування дозвільної системи. Поки що зміни до цього законодавства в зв'язку з прийняттям Закону «Про адміністративні послуги» практично не відбулись, за виключенням внесення незначних змін до Закону «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» Законом № 1252-VII від 13 травня 2014 р. Вважаємо, що коректив потребує в першу чергу постанова КМУ від 21 травня 2009 р. № 526 «Про заходи щодо упорядкування видачі документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності», якою визначаються різноманітні аспекти функціонування дозвільних центрів. Зараз в Законі «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» відображені лише поодинокі новели Закону «Про адміністративні послуги» (зокрема, процитовані норми ч. 2 ст. 7, ч. 4 ст. 4 цього Закону).

Отже, в Україні триває процес формування нової системи взаємовідносин між громадянами, підприємцями, з однієї сторони, і державою, з іншої, в результаті перші здобудуть можливості для найбільш зручного отримання послуг від держави. Серед основних змін – створення «єдиних офісів» (центрів надання адміністративних послуг), що сприятимуть отриманню різних видів публічних послуг в одному приміщенні, в тому числі здійснюватимуть збір інформації, необхідної для надання адміністративних послуг. Дослідження свідчить, що у зв'язку з прийняттям Закону «Про адміністративні послуги» потребує доопрацювання законодавство про дозвільну систему у сфері господарської діяльності. Дозвільні центри стали складовою частиною центрів надання адміністративних послуг, а тому їх діяльність в значній мірі підпорядковується законодавству про

адміністративні послуги. Однак окремі норми законодавства про дозвільну систему у сфері господарської діяльності вступають у колізію з нормами законодавства про адміністративні послуги, що потребує законодавчого вирішення.

Список використаних джерел

1. Писаренко Г.М. Адміністративні послуги в Україні: організаційно-правові аспекти. Автореф. дис... канд. юрид. наук (12.00.07) / Г.М. Писаренко. – Одеса, 2006. – 20 с.
2. Інформація щодо центрів надання адміністративних послуг у регіонах України (станом на 15.10.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&tag=AdministrativniPoslugi>
3. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=MonitoringTsentrivNadanniaAdministrativnihPoslugURozriziRegionivUkraini>

References

1. Pysarenko G.M. Administrativni poslugi v Ukrayini: organizatsiyno-pravovi aspekty. Avtoref. dis... cand. iuryd. nauk (12.00.07) / G.M. Pysarenko. – Odessa, 2006. – 20 s.
2. Informatsia schodo tsentriv nadannia administrativnih poslug u regionakh Ukraini (stanom na 15.10.2014) [Electronniy resurs]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Tags/DocumentsByTag?lang=uk-UA&tag=AdministrativniPoslugi>
3. Ministerstvo ekonomichnogo rozvytku i torgivli Ukrayiny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=MonitoringTsentrivNadanniaAdministrativnihPoslugURozriziRegionivUkraini>

УДК 354

Білуросов С.Г.

*кандидат технічних наук, доцент, магістр державного управління,
директор Херсонського обласного центру перепідготовки та підвищення
кваліфікації працівників органів державної влади,
органів місцевого самоврядування, державних підприємств,
установ і організацій (Україна, Херсон), ks.cprk@ukr.net*

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА РОЛЬ ЛІДЕРСТВА В КОНТЕКСТІ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

В статті висвітлений історичний екскурс формування теорій лідерства в контексті використання досвіду в публічному управлінні. Наведені найвагоміші досягнення науковців у визначеній сфері, показано вплив різноманітних концепцій лідерства на розвиток владних процесів в Україні. Розкрито одне з актуальних питань сучасного державного управління, присвячене ролі лідерства в контексті децентралізації влади в Україні. Наголошується на тому, що з метою підвищення ефективності функціонування системи державного управління, її реформування варто здійснювати з урахуванням основних складових ринкових механізмів та залученням базових компетенцій лідерства: ефективної комунікації, орієнтації на результат, управління людськими ресурсами та аналітичного мислення. Презентовано власне бачення моделі регіональної кадрової політики щодо підготовки нових лідерів для державної служби та місцевого самоврядування.

Ключові слова: *суспільство, державне управління, державна служба, місцеве самоврядування, лідерство, стратегії, механізми, кадри.*

Bilorusov S.G.

*Candidate of Engineering Sciences, Associate Professor, Master's Degree,
Director of the Kherson regional center for Retraining and In-service
Training of Employees of the Bodies of State Power and the Bodies
of local self-government, State Enterprises, Institutions and Organizations
(Ukraine, Kherson), ks.cppk@ukr.net*

***Historical origins and leadership role
in the context decentralization of power in Ukraine***

The paper deals with historical excursus formation theories of leadership in the context of the use of experience in public administration. These most significant achievements of scientists in a particular field, the influence of various concepts of leadership in the development of governance processes in Ukraine. Reveals one of the topical issues of modern public administration on the role of leadership in the context of the decentralization of power in Ukraine. It is noted that in order to improve the functioning of public administration, its reform should take into account the main components of market mechanisms and the involvement of basic leadership competencies: effective communication, focus on results, human resource management and analytical thinking. Presented own vision model of regional human resources policy for the preparation of new leaders for the civil service and local government.

Key words: *society, governance, civil service, local government, leadership, strategies, mechanisms, frames.*

Белорусов С.Г.

*кандидат технических наук, доцент,
магистр государственного управления,
директор Херсонского областного центра переподготовки
и повышения квалификации работников органов
государственной власти, органов местного самоуправления,
государственных предприятий, учреждений и организаций
(Украина, Херсон), ks.cppk@ukr.net*

***Исторические истоки и роль лидерства
в контексте децентрализации власти в Украине***

В статье освещен исторический экскурс формирования теорий лидерства в контексте использования опыта в публичном управлении. Приведены наиболее весомые достижения ученых в определенной сфере, показано влияние различных концепций лидерства на развитие властных процессов в Украине. Раскрыт один из актуальных вопросов современного государственного управления, касающийся роли лидерства в контексте децентрализации власти в Украине. Подчеркивается, что с целью повышения эффективности функционирования системы государственного управления, ее реформирование следует осуществлять с учетом основных составляющих рыночных механизмов и привлечением базовых компетенций лидерства: эффективной коммуникации, ориентации на результат, управление человеческими ресурсами и аналитического мышления. Представлено собственное видение модели региональной кадровой политики по подготовке новых лидеров для государственной службы и местного самоуправления.

Ключевые слова: *общество, государственное управление, государственная служба, местное самоуправление, лидерство, стратегии, механизмы, кадры.*

Постановка проблемы. Українське суспільство здійснює цивілізаційний вибір, який полягає в переході від одного якісного стану до іншого та ґрунтується на нових європейських принципах суспільного розвитку. Це насамперед передбачає децентралізацію влади та модернізацію механізмів публічного управління.

Внаслідок змін вектору цивілізаційного розвитку зростає вагомість та складність функціонування системи публічного управління, пов'язане зі зміною пріоритетів соціальних та економічних зв'язків щодо взаємодії суспільства та держави.

На часі є необхідність у формуванні суспільства знань та вкладанні інвестицій у підготовку кадрів публічної служби як нової суспільно-економічної формації, що зумовлене особливою роллю знання у сучасному цивілізаційному розвитку.

Зі зміною суспільного устрою України виникло завдання вдосконалення Стратегії державної кадрової політики в напрямку зміни концепції підготовки кадрів, одним із механізмів реалізації якої є пошук лідерів та формування еліти публічної влади. В даний час відбувається реформування державних інститутів, внаслідок чого змінюються також завдання публічного управління. Відпрацьовується система жорсткого, але публічного відбору персоналу та формування кадрового потенціалу в контексті нового бачення організаційно-правового забезпечення кадрової служби апарату органів публічної влади.

Серед основних цілей державної кадрової політики, визначено: підготовка та професійний розвиток вищих керівних кадрів державної служби, здатних забезпечити ефективність державної політики у сфері державного управління та лідерство у проведенні адміністративної та економічної реформ; формування дієвого кадрового потенціалу для заняття керівних посад у державному управлінні; відновлення прозорої технології добору кадрів на управлінські посади та розроблення механізмів залучення до роботи висококваліфікованих фахівців, успішних підприємців, працівників фінансової та економічної сфер, здібних випускників вищих навчальних закладів, проведення профорієнтаційної роботи серед молоді у сфері публічного управління [1].

Шлях до ефективного державного управління залежить від визначення та переосмислення історії формування ролі керівника-лідера в контексті формування сучасного бачення розвитку лідерства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення лідерства в системі державного управління є багатоплановим завданням та носить достатньо системний характер в контексті запровадження лідерства як інституту здійснення ефективної влади. Сучасні теоретико-методологічні засади становлення та розвитку лідерства розробляли такі науковці, як: В. Бакуменко, О. Воронько, Д. Дзвінчук, І. Ібрагімова, М. Іжа, В. Олуйко, Г. Опанасюк, Л. Пашко, М. Пірен, Л. Приходченко, Н. Протасова, С. Хаджирадева та ін., які визначили коло питань щодо впливу лідерства на процеси державотворення, політико-адміністративного реформування системи державного управління, пріоритетів розвитку державної служби.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Діючою Стратегією державної кадрової політики на 2012 – 2020 рр. визначені проблеми стосовно добору та розстановки керівних кадрів, відсутні ефективні системи моніторингу потреб держави в фахівцях і керівниках, із відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем підготовки, які мають фахові та лідерські здібності. Потребують вдосконалення сучасні технології професійного розвитку та кар'єрного просування, які мають базуватися на історично існуючих теоріях лідерства з метою сприяння формуванню сучасних прикладних програм регіонального лідерства в контексті децентралізації влади в Україні [1].

Формулювання цілей статті. Головною метою статті є вивчення витоків формування концепції сучасного лідерства та її використання при підготовці регіональних лідерів місцевого самоврядування та державної служби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лідерство є достатньо провідною темою в науці та має близько 200 років формування наукових теорій, які пояснюють різні аспекти цього явища. Незважаючи на велику різноманітність теорій лідерства, можна їх розділити на основні напрями.

Серйозний вплив на розвиток різних концепцій лідерства зробили відомі роботи Г. Тарда (1843 – 1904), Г. Лебона (1841 – 1931). Всі найбільші досягнення людства, на їхню думку, – результат діяльності великих особистостей; послідовники ж, що складають переважну більшість, тільки наслідують видатних людей. У цьому наслідуванні Тард вбачає основний закон соціального розвитку. Послідовників він позначає терміном «юрба» і вказує на їхню відсталість, невміння міркувати, рабську покірність сильному. Лідер же, на думку Тарда, в ім'я прогресу повинен боротися з відсталістю юрби.

Лебон трактує умови взаємодії юрби і лідера трохи інакше. Він стверджує, що юрба (послідовники) відіграє головну роль у суспільному житті і домінує над лідером, задає йому мету, завдання і програму поведінки.

Слідом за роботами Тарда і Лебона поступово починають складатися перші теорії лідерства, з'являється сам термін «лідер», що позначав людину, що володіє владою і управляє іншими. Цю теорію можливо позначити як теорію орієнтації на «великі особистості».

До середини 1950-х рр. найбільшою популярністю користувалася так названа теорія рис лідерства. Ця теорія визнає неповторність характерних рис лідера, тому лідерство як соціально-психологічний феномен можна розглядати у вигляді сукупності видатних рис особистості, що забезпечують лідерам можливість висунутися, зайняти провідну позицію й утримувати владу в своїх руках завдяки цим унікальним рисам.

Над розвитком теорії рис лідерства працювали відомі соціологи Е. Богардус, Е. Сміт, Р. Крюгер. Вони вивчали лідерство в різних соціальних групах на рівні мікросередовища: батьки, знайомі, найближчі родичі. Е. Богардус виділив десятки якостей, якими володіє лідер: почуття гумору, такт, вміння передбачати, розум, здатність привертати до себе увагу, енергія, сильний характер тощо. Істотний недолік теорії рис лідерства – положення про те, що здатність бути лідером є природженою рисою.

Здатність керувати властива обмеженому колу людей, що визначають суспільно-історичний процес. Таким чином, виявилось, що лідер і лідерство є продукт не конкретних соціальних умов, ситуацій, відносин, а уроджений комплекс, біопсихічних властивостей, що забезпечують наділеній цими властивостями людині владу.

Теорія рис лідерства не відзначала тієї важливої обставини, що лідерство, виконання його функцій саме по собі формує або принаймні сприяє формуванню необхідних якостей у суб'єкта лідерських процесів і, якщо довгий час людина виконує цю роль, відбувається присвоєння нормативних вимог ролі, що приводить до закріплення рис особистості, що сприяють ефективному виконанню даної ролі.

Криза теорії «рис лідерства» приводить до того, що дослідники переносять свою увагу на інші фактори, що впливають на лідерські процеси в групі і детермінують їх. Одним з основоположників нової теорії лідерства є Р. Стогділл, що опублікував у 1948 р. роботу «Особистісний фактор, зв'язаний з лідерством». Автор висуває гіпотезу, з якої випливає, що лідером стає людина не в силу своїх рис, а в силу ситуації. Лідерство дедалі частіше починає розглядатися як функція групи. Ця точка зору стає домінуючою у проведених дослідженнях.

Теорія ситуативного лідерства одержала широке поширення в соціальній психології. Представниками даної теорії були В. Дженкінс і Ф. Селзник. Вони відзначали, що в теорії ситуативного лідерства існують серйозні розбіжності з питань варіативності рис і характеристик лідерів, ситуацій і їх мінливості.

Приблизно одночасно з теорією ситуативного лідерства виникає і формується інший напрям у розробці проблеми лідерства – «лідерство як функція групи». Нова теорія стверджує, що група сама вибирає лідера, який здатний задовольнити її інтереси, потреби; лідер виступає в ролі певного інструменту при досягненні групою визначеної мети. Засновником теорії «лідерство як функція групи» є Г. Хоманс, що розглядає лідера як людину, що фокусує на собі основні цінності групи. Всі види взаємодії між членами групи проходять у концентрованому вигляді через лідера, що направляє ведених на досягнення цілей і здійснює контроль над ними. М. Грегор у роботі «Лідерство і мотивація» вказує, що лідер для членів групи представляється як людина, здатна здійснити досягнення групою мети і задовольнити її потреби.

Теорія «лідерство як функція групи» пропонує розглядати інтереси, потреби групи якнайважливіші елементи ситуацій, що в сукупності представлені як психічні стани групи, що відображають очікування її членів. Відповідно до цього лідер орієнтується на очікування, бере до уваги й прагне виконати вимоги групи.

На початку 1960-х рр. робляться спроби створити нову, синтетичну теорію лідерства, з'єднати всі наявні концепції. Лідерство розглядається в ній як процес, що виникає зі специфічного набору факторів середовища культурних і групових. Серед представників

синтетичної теорії лідерства варто назвати Б. Басе, Ф. Фідлера, З. Холландера і Дж. Джуліана. Басе пропонує враховувати три найважливіші змінні у дослідженні лідерства: 1) цілі групи, 2) особистість лідера, 3) фактори, що визначають зміни в груповій поведінці. Холландер і Джуліан розглядають лідерство як відносини впливу між членами групи, що вирішують єдине завдання.

Відносини впливу містять в собі насамперед відносини лідера і послідовників, коли лідер, віддаючи щось, одержує дещо від ведених. При цьому, якщо внесок лідера в вирішення завдання значний, то зростає його вплив на інших, підвищується його статус, оцінка, визнання.

У роботах Фідлера, що ґрунтуються на експериментальних фактах, представлені нові ідеї, суть яких зводиться до наступного. Ефективність групової діяльності залежить від трьох факторів: 1) структурованості завдання (зовнішній об'єктивний фактор), 2) взаємин між членами групи (внутрішній об'єктивний фактор), 3) сили позиції лідера (суб'єктивний фактор). Найбільш цікавий висновок, до якого прийшов Фідлер, полягає в тому, що орієнтований на завдання лідер – більш ефективний, коли ситуація в групі або дуже сприятлива, або вкрай несприятлива для нього. Лідер же, орієнтований на взаємини, більш ефективний у ситуаціях помірковано сприятливих або в міру несприятливих.

Прихильники синтетичної теорії лідерства вважають свій підхід вільним від однобічності і таким, що позбавляє від суперечностей між теорією рис лідерства, ситуаційною і функціональною теоріями.

Вищерозглянута еволюція основних напрямів у вивченні лідерства переважає в американській соціальній психології та соціології. Деякі аналогії можна простежити в дослідженнях фахівців Франції і Німеччини. Аналіз стану проблеми, еволюція концепцій лідерства свідчать про те, що в соціальній психології загальна теорія лідерства поки відсутня, що визнають і самі американські психологи. Е. Холландер зауважує, що лідерство є поки самим невловимим поняттям у мові групової динаміки.

У соціальній психології колишнього СРСР розвиток проблеми лідерства мало досить складний і часом суперечливий характер. Першими роботами в цій галузі були дослідження С.О. Лозинського, А.С. Залужного, П.Л. Загоровського та ін. У цих роботах розглядалися питання лідерства головним чином у дитячих групах і колективах, організованих і стихійних. Більш пізні роботи з лідерства належать Г.К. Ашину, І.П. Волкову, Н.С. Жеребовій, Р.Л. Кричевському, Б.Д. Паригіну, Л.Й. Уманському та ін. Суперечливість у підході до проблеми лідерства була обумовлена різним розумінням його природи, механізмів і змісту. Так, Б.Т. Лихачов відзначав, що лідерство як явище не характерне для нашого суспільства і його конкретних спільностей – різних соціальних груп і колективів, – і ставити питання про лідерство, як про наукову проблему у вітчизняній психології неправомірно [5].

В даний час лідерство як наукова проблема не викликає сумніву. Більш того, намітився явний інтерес і увага до неї не тільки в рамках соціальної психології, але й у соціології, педагогіці, у різних прикладних дослідженнях. Розробка питань лідерства в даний час ведеться на трьох рівнях: теоретико-методологічному, концептуальному й операційному.

Теоретико-методологічний рівень припускає насамперед дотримання основних психологічних принципів у підході до проблеми лідерства. Провідні спеціалісти при її аналізі виходять з принципів єдності свідомості й діяльності, детермінізму, опосередкованості. Основним системоутворюючим фактором лідерства є категорія взаємодії, що передбачає активні взаємовідносини в поведінці учасників групи. Тому, лідерство розглядається як вторинне, похідне явище, як результат взаємодії учасників групи, і представляється структурно-функціональною характеристикою даної групи. Відбиваючи структуру малої групи, лідерство опосередковано несе інформацію про її статичні властивості. Лідерство, розглянуте у функціональному аспекті, несе інформацію про динамічні властивості групової організації. Родовим поняттям стосовно проблеми лідерства є категорія управління, загальне уявлення про яке запозичено з кібернетики. Під управлінням у даному випадку розуміється процес упорядкування системи.

Методологія вивчення проблеми лідерства вимагає аналізу об'єктивних потреб громадської організації в цілому, обліку й аналізу потреб, цілей самої групи і потреб, інтересів індивідів, що складають дану групу.

Концептуальний рівень підходу до проблеми лідерства представлений двома основними позиціями. Першою з них розглядаються переважно динамічні, функціональні характеристики лідерства в рамках групової організації. І.П. Волков, Н.С. Жеребова, О.Є. Кузьмін, Б.Д. Паригін та інші дослідники розуміють лідерство як процес і спосіб організації групової діяльності, спрямований на досягнення цілей у «оптимальні терміни та з оптимальним ефектом». Принцип детермінізму виявляє себе в лідерстві тим, що лідерство як соціально-психологічний феномен задається об'єктивно існуючими реальними соціальними відносинами. Але природа лідерства вміщує і відображає суб'єктивний момент – інтереси, потреби особистостей, що беруть участь у груповій діяльності, їхні психологічні особливості. Другою позицією розглядаються переважно структурні, статичні характеристики лідерства в груповій організації. Лідерство розуміється передусім як певна загальна якість групи, що, з одного боку, тісно пов'язана з іншими її якостями, а з іншого боку – може характеризувати не тільки групу в цілому, але і розглядатися через кожну з її підструктур.

Операційний рівень аналізу досліджень лідерства дозволяє відмітити наступне. Досить повно вивчені типи і стилі лідерства в різних видах групової діяльності й ефективність того або іншого стилю в залежності від орієнтації групи на досягнення успіху, участі у діяльності, від типу і змісту завдань групової діяльності.

Найбільш повна типологія лідерства з обліком трьох критеріїв (змісту, стилю і характеру діяльності) пропонується в роботі Б.Д. Паригіна «Основи соціально-психологічної теорії». У ній досліджені питання структури і механізмів лідерства, особливості поведінки в залежності від особистості лідера і функцій лідерства в груповій діяльності.

Якби керівнику першої половини ХХ століття раптом довелось потрапити в наш час, він прийшов би в жах від того, наскільки змінилася сама філософія менеджменту. В часи Г. Форда і Ф. Тейлора все було просто: ти – або ведучий, або ведений. Авторитет менеджера був безумовний і знаходився поза межами критики з боку персоналу. Сьогодні все по-іншому. Грань між ведучими і веденими в сучасному менеджменті стає більш умовною. Компаніям насамперед потрібні не виконавці, а лідери. Ця революція в теорії і практиці менеджменту вражає не менше, ніж нові інформаційні технології початку третього тисячоліття.

Ще в 1950 – 60-х рр. більшість компаній у кадровому менеджменті зосереджували основні зусилля на підборі і підготовці слухняного й інтенсивно працюючого персоналу. Керівництво обіцяло підлеглим гарні умови праці й оплату в обмін на лояльність і готовність беззаперечно виконувати його вказівки.

Все було просто, формальні лідери розробляють стратегію і тактику, а персонал працює над тим, щоб втілити задумане в життя. Механізм подібної моделі менеджменту підтримувався найсуворішими посадовими інструкціями й описами виробничих завдань, виконанням корпоративного гімну перед початком трудового дня, детальним регламентуванням стилю одягу співробітників тощо, нововведеннями організаційної культури. Лідерство в такій управлінській парадигмі сприймалося винятково на формально регламентованому рівні, а будь-яка критика й інакомислення вважалися порушенням її принципів.

Однак революція менеджменту зробила свою справу. Уже до кінця 1960-х рр. формальні лідери передових компаній Заходу усвідомили, що навчання слухняних виконавців привело до формування типу службовця, нездатного виявляти ініціативу, прогнозувати проблеми й ефективно використовувати потенційні можливості. Співробітництво між персоналом і менеджментом – предмет раніше другорядний – стало нагальною потребою. Менеджерів більше не задовольняли підлеглі, що уникали вирішення нагальних організаційних проблем тільки тому, що це не вписувалося в рамки їхніх посадових інструкцій або заздалегідь отриманих розпоряджень керівництва. Крім того, керівники зрозуміли, що такий тип службовців здатний ефективно виконувати свої функції і вирішувати проблеми тільки в умовах відносної

економічної стабільності, однак у динамічно мінливому конкурентному середовищі, в умовах кризових ситуацій такий персонал найчастіше виявлявся неспроможний.

Таким чином, постала усе більш очевидна необхідність кардинальної зміни філософії і принципів організаційної поведінки персоналу. На перше місце відтепер вийшли незалежність і творчий потенціал. Вище керівництво організації змушене було змиритися з тим, що лідери необхідні на всіх рівнях. Компанії повинні були розкрячати свій інтелектуальний капітал, нормальне управління яким стало неможливим через суворі формальні ієрархічні настанови. Топ-менеджери захотіли, щоб їх підлеглі відкрито висловлювали свої думки, пропонували нові ідеї і проекти, конструктивно критикували менеджмент компанії.

Отже, необхідний був зовсім новий стиль управління. Адміністратор, що закостенів, став уже непридатний для виконання нових управлінських завдань. Менеджери нового типу повинні були радикально трансформувати корпоративну культуру і структуру компанії – перебудувати її з безпілотного літального апарату, що беззаперечно виконував розпорядження керівництва, в гнучку організацію, що займається самоудосконаленням, де панує інноваційний дух.

Нині лідер – це не просто формальний керівник, він одночасно стратег, тренер і наставник. Лідер не повинен брати участь у кожному рішенні, прийнятому командою. Він вірить у її компетентність: у те, що його підлеглі мають відповідний рівень знань і умінь, щоб приймати оптимальні рішення. Сьогодні вище керівництво делегує повноваження на найнижчі рівні організаційної ієрархії, що дозволяє командам професіоналів повною мірою усвідомити цілі своєї роботи, дає їм відчуття причетності до справи і, отже, відповідальності за його успіх.

Можна констатувати, що сучасний державний менеджмент – результат складного багаторівневого процесу, який розпочався в світі у 80-х роках ХХ ст. та базується на теоріях державного управління, в тому числі, теоріях з питань лідерства; формує нову стратегію та підходи щодо управління на першу половину ХХІ ст. Він передбачає реформування та модернізацію державного суспільного сектору з орієнтацією на впровадження в його діяльність основних складових ринкових механізмів, підвищення ефективності функціонування системи державного управління на основі базових компетенцій лідерства: ефективної комунікації, орієнтації на результат, управління людськими ресурсами, аналітичного мислення.

Сьогодні вимагає від справжнього лідера в публічній службі вміння допомагати працівникам у реалізації їх управлінських завдань. Цей процес є специфічним, оскільки лідери завжди настирливі й цілеспрямовані в досягненні кращого як для себе так і для своєї організації та працівників. Сформована ними управлінська команда зазвичай натхненно працює, а не відбуває повинність. Останнім часом інтерес до проблеми лідерства підвищився, це пов'язано певною мірою із особливостями сучасного управління в умовах швидких змін в світлі постійних світових криз. Підтвердженням зазначеного стало проведення XVI Конгресу з підготовки вищих державних службовців «Роль вищих державних службовців – лідерство і управління на початку ХХІ ст.» (м. Варшава, Польща) та XVIII Конгресу «Демократичний розвиток: вищі державні службовці та політико-адміністративні стосунки» (м. Київ, Україна), на якому представник Польщі Я. Паства зазначив, що в країнах Центральної Європи, які пройшли через системні реформи й нещодавно стали членами Європейського Союзу стосунки між управліннями та політиками є дуже чутливим питанням та призвели до еволюції системи державної влади, результатом чого стало підвищення ролі управлінців у виробленні політичних програм. Україна як і Польща підтримує дії, спрямовані на підсилення професійного корпусу посадовців, визначає деполітизацію державної служби найнагальнішим і найпоєднанішим завданням з реформування державної служби, яка має усунути пряме політичне керування державною службою та водночас зміцнити політичне лідерство та в даний час відпрацьовує проекти законів «Про державну службу» та «Про службу в органах місцевого самоврядування» [3].

На договірних засадах Нацдержслужба України, Школа вищого корпусу державної служби та регіональні центри перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів в межах Програми розвитку лідерства спираючись на досвід використання лідерства в структурах державної служби США, Канади та розвинутих країн Європи, сприяють забезпеченню розвитку публічного управління та професіоналізму керівних кадрів.

Херсонським обласним центром перепідготовки та підвищення кваліфікації розроблена та запроваджена модель організації та змістовного наповнення навчального процесу реалізації програми розвитку публічного управління на обласному рівні. Досвід Центру пропонується до використання при формуванні стратегій розвитку регіонального лідерства [2].

Херсонська область має значний досвід щодо підготовки керівних кадрів публічної служби. Так, вперше в Україні в Херсонській області була запроваджена пілотна навчальна Програма для керівників місцевих органів виконавчої влади, яка була спрямована на формування бачення розвитку та вдосконалення ключових управлінських та лідерських компетенцій керівників усіх рівнів публічної служби. Вона є ключовим аспектом модернізації публічної служби України та приведення її у відповідність до принципів та стандартів Європейського Союзу.

Програма розрахована на заступників голови Херсонської обласної державної адміністрації, голів районних державних адміністрацій у Херсонській області та міських, селищних та сільських голів та включає в себе серію навчально-тренінгових модулів тривалістю 1-2 дні: «Стратегічне планування розвитку регіону», «Залучення ресурсів для розвитку», «Ефективне управління організацією», «Комунікації».

До забезпечення навчальних модулів залучені висококваліфіковані тренери, які мають міжнародну практику викладання зазначеної тематики і використовують інтерактивні форми навчання.

Продовженням зазначеної роботи стало підписання Договору про співробітництво між Школою вищого корпусу державної служби, Управлінням державної служби ГУДС в Херсонській області та Херсонським обласним центром перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій. Серед пріоритетів визначено: розвиток керівників та оволодіння лідерськими та управлінськими навичками, підготовки тренерів з питань лідерства в державній службі. Забезпечено діяльність робочої групи з питань лідерства, проведення науково-методичних та інформаційно-освітніх заходів. Так, в межах навчання проводяться тематичні постійно діючі семінари: «Формування іміджу та лідерських якостей держслужбовця», «Лідерство у сфері державного управління та в системі державної служби», окремі лекції та тренінги з розвитку лідерських якостей на державній службі.

Серед останніх заходів Центру можна виділити проведення відео-конференції спільно з Київським міським центром перепідготовки та підвищення кваліфікації «Розвиток лідерства на державній службі». В даний час відпрацьовується навчальна програма розвитку лідерства для керівників органів місцевого самоврядування, з використанням 12-ти принципів доброго демократичного врядування на місцевому рівні, в межах програми навчання «Тренінг для тренерів “Академія лідерства”» на базі інструментарію Програми Ради Європи «Посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування в Україні» [2].

Висновки. Розвиток публічної служби в Україні на початку XXI ст. має спиратися на сучасну ідеологію та філософію, світову інтелектуальну базу та стратегічне бачення змін для підтримки процесів її реформування та використовувати конкурентні умови для розвитку лідерства із застосуванням фахових інновацій. Нове бачення лідерів є вкрай потрібним для діалогу всіх учасників процесу з метою визначення нових завдань публічної служби, модернізації системи публічного адміністрування, в цілому, через нові технології управління. Важливим є розуміння їх ролі в реалізації пріоритетів зовнішніх та внутрішніх функцій в місцевому самоврядуванні та на державній службі на регіональному рівні.

Список використаних джерел

1. Стратегія державної кадрової політики на 2012 – 2020 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/45/2012>
2. Білорусов С.Г. Реалізація програми розвитку лідерства для державної служби на регіональному рівні / С.Г. Білорусов // Актуальні проблеми державного управління: зб.наук.пр. ОРІДУ / [голов. ред. М.М. Їжа]. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. – Вип. 4 (56). – С. 161 – 164.

3. Лідерство в системі державної служби: навч. посіб. / [за заг. ред. М.М. Іжі]. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2013. – 132 с.
4. Лідерство в муніципальному управлінні: навчально-методичний посібник / ДП «Укртехінформ». – Київ, 2013. – 263 с.
5. Розвиток лідерства / [Л. Бізо, І. Ібрагімова, О. Кікот, Є. Барань, Т. Федорів; за заг. ред. І. Ібрагімової]. – К.: Проект «Реформа управління персоналом на державній службі в Україні», 2012. – 400 с.
6. Управлінське лідерство: колективна монографія / [за заг. ред. В.В. Толкованова]. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2013. – 600 с.

References

1. Stratehiya derzhavnoyi kadrovoyi polityky na 2012 – 2020 roky [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/45/2012>
2. Bilorusov S.H. Realizatsiya prohramy rozvytku liderstva dlya derzhavnoyi sluzhby na rehionalnomu rivni / S.H. Bilorusov // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnya: zb.nauk.pr. ORIDU / [holov. red. M.M. Izha]. – Odessa: ORIDU NADU, 2013. – Vyp.4 (56). – S. 161 – 164.
3. Liderstvo v systemi derzhavnoyi sluzhby: navch. posib. / [za zah. red. M.M. Izhi]. – Odessa: ORIDU NADU, 2013. – 132 s.
4. Liderstvo v munitsypalnomu upravlinni: navchalno-metodychnyy posibnyk / DP «Ukrtekhinform». – Kyiv, 2013. – 263 s.
5. Rozvytok liderstva / [L. Bizo, I. Ibrahimova, O. Kikot, Ye. Baran, T. Fedoriv; za zah. red. I. Ibrahimovoyi]. – K.: Proekt «Reforma upravlinnya personalom na derzhavniy sluzhbi v Ukrayini», 2012. – 400 s.
6. Upravlinske liderstvo: kolektyvna monohrafiya / [za zah. red. V.V. Tolkovanova]. – Khmelnytskyu: PP Melnyk A.A., 2013. – 600 s.

УДК 342.25

Копиленко О.Л.

*член-кореспондент НАН України,
директор Інституту законодавства
Верховної Ради України (Україна, Київ),
zak_norm@rada.gov.ua*

Костилюв О.М.

*кандидат юридичних наук,
завідувач сектору Інституту законодавства
Верховної Ради України (Україна, Київ),
a.kostilyev@gmail.com*

КОНСТИТУЦІЙНІ НОВЕЛИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

У статті визначаються питання децентралізації влади в Україні у контексті проведення конституційних реформ та попереднього досвіду реформ у відповідній сфері. Здійснюється аналіз законопроектів, які прямо чи опосередковано стосуються окремих питань, пов'язаних із децентралізацією влади, що розглядалися Верховною Радою України різних скликань. Питання децентралізації влади розглядається з огляду на співвідношення цієї категорії з централізацією. Особлива увага приділяється аналізу положень законопроекту про внесення змін до Конституції України, який було внесено Президентом у червні 2014 року. Розглядається також можливість застосування окремих інноваційних методів у законотворчій діяльності. Наголошується на тому, що в процесі передачі частини повноважень на місця, органи, що їх отримують, мають бути підготовлені до реалізації відповідних функцій. Сюди відноситься формування юридичного середовища для реалізації владних повноважень та організаційно-адміністративне забезпечення реформ.

Ключові слова: децентралізація влади, централізація влади, Конституція України, конституційна реформа, проект змін до Конституції України, територіальний устрій, оцінка ризиків.

Kopylenko O.L.

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Director of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), zak_norm@rada.gov.ua

Kostylyev O.M.

PhD in Law, Chief of sector,
Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), a.kostylyev@gmail.com

Constitutional innovations for decentralization of power in Ukraine

The article describes the issue of power decentralization in Ukraine within the context of future constitutional reforms and legislative reformation experience thereto. The analysis of legislative solutions which are directly or indirectly related to specific issues considering decentralization of power, that were considered by the Verkhovna Rada of Ukraine of different convocations is conducted. Decentralization of power is examined through the scope of the interrelation of this term with centralization. Special attention is provided for the comprehensive analysis of the provisions of the bill amending the Constitution of Ukraine, which was issued by the President in June 2014. The article also researches the possibility of using several innovative methods in legislative activity. It is noted that in the transfer of authority to the field, the bodies that they will have to be prepared to implement the relevant functions. This includes the formation of the legal environment for power, organizational and administrative support reforms.

Key words: decentralization of power, centralization of power, the Constitution of Ukraine, constitutional reform, the draft amendments to the Constitution of Ukraine, territorial structure, impact assessment.

Копыленко А.Л.

член-корреспондент НАН Украины,
директор Института законодательства
Верховной Рады Украины
(Украина, Киев), zak_norm@rada.gov.ua

Костылев А.М.

кандидат юридических наук, заведующий сектором
Института законодательства Верховной Рады Украины
(Украина, Киев), a.kostylyev@gmail.com

Конституционные новеллы децентрализации власти в Украине

В статье определяются вопросы децентрализации власти в Украине в контексте проведения конституционных реформ и предыдущего опыта реформ в соответствующей сфере. Осуществляется анализ законопроектов, прямо или косвенно связанных с отдельными аспектами децентрализации власти, которые рассматривались Верховной Радой Украины разных созывов. Вопрос децентрализации власти рассматривается с учётом соотношения этой категории с централизацией. Особое внимание уделяется анализу положений законопроекта о внесении изменений в Конституцию Украины, которые были предложены Президентом в июне 2014 года. В статье также рассматривается возможность применения отдельных инновационных методов в законотворческой деятельности. Подчеркивается, что в процессе передачи части полномочий на места, органы, которые их получают, должны быть подготовлены к реализации соответствующих функций. Сюда относится формирование юридической среды для реализации властных полномочий и организационно-административное обеспечение реформ.

Ключевые слова: децентрализация власти, централизация власти, Конституция Украины, конституционная реформа, проект изменений в Конституцию Украины, территориальное устройство, оценка рисков.

Тема децентралізації має давню історію в нашому і сучасному житті, а якщо згадати і далі, то і сягає своїм корінням ще позаминулого століття. Ще восени 1990 р., тобто 24 роки тому, було розроблено перший законопроект «Про місцеве та регіональне самоврядування». Аналізуючи ж той проект закону, який було внесено нещодавно діючим Президентом, слід звернути увагу, що в ньому знову виникає ідея регіонального самоврядування регіонів; власне кажучи, це те, що обговорювалося, принаймні у науково-експертному середовищі та серед представників і діячів місцевого самоврядування, всі ці останні роки. Більше того, протягом цих більше ніж двадцяти років не змінюється спрямованість ані наукового пошуку, ані посилів (або меседжів, як зараз модно говорити) до влади, коли йдеться, в принципі, про три основні речі.

По-перше, це реальна здатність органів місцевого самоврядування реалізовувати свої повноваження, власне кажучи, йдеться про те, як записано в Конституції України, і навіть при внесенні змін до Основного Закону ця позиція – реальна здатність місцевого самоврядування здійснювати свої повноваження – залишається незмінною, як би не змінювалася Конституція України.

По-друге – це наявність фінансових ресурсів, і незважаючи на зростаючу актуальність цієї проблематики серед вітчизняної наукової спільноти, значну кількість присвячених цій темі конференцій, експертних зустрічей, наукових, науково-практичних круглих столів, все одно ця проблема існує, триває широке обговорення питання про наявність ресурсів, у тому числі фінансових.

По-третє, – це відчуття гідності, про яке представники наукового та експертного середовища стали говорити тільки зараз. Саме це відчуття гідності у представників місцевого самоврядування у їхніх відносинах з центральною владою відображає те, наскільки вони сприймаються центральною владою як самостійні суб'єкти для спілкування і реалізації повноважень місцевого самоврядування. Варто зазначити, що ці проблеми не втрачають своєї актуальності не один десяток років, беручи до уваги і Хартію місцевого самоврядування, і активну участь і європейських політиків, і європейських інституцій у реалізації наших прагнень до створення реальної та ефективної системи місцевого самоврядування. Саме це відчуття гідності і є тим новим, що лежить у площині навіть не стільки законодавчої політики. Ключовий момент – це реальна воля нашого вищого керівництва реалізувати цю програму реформ і, в тому числі, програму реформування місцевого самоврядування.

Наша давня історія мала певний досвід децентралізації. Якщо ми згадаємо АР Крим, – а Крим, як ви знаєте нашу позицію, він є і залишиться українським, незважаючи на ті сюжети, які мають місце сьогодні, – слід зауважити, що досвід децентралізації влади на кримському ґрунті виявився певною мірою невдалим, оскільки з одного боку цьому заважали амбіції кримських політиків, з іншого – певні застереження центральної влади, яка, даючи певні прерогативи для реалізації, насамперед, економічних повноважень на територіях АР Крим, водночас знаходила спроможність для того, щоб обмежити ці повноваження. Згадаємо, наприклад, багатостраждальний процес прийняття і затвердження Конституції АР Крим, закон, прийнятий Верховною Радою з приводу затвердження Конституції АР Крим. Однак далі АР Крим і центральна влада пішли паралельним курсом, оскільки перша посилалася на прерогативи, які були записані в Конституції, а центральна влада – лише на закон про затвердження Конституції АР Крим, який складався лише з однієї фрази і, власне кажучи, АР Крим згадувалася в одному рядку з обласними, міськими, сільськими, селищними радами, що, звичайно, викликало роздратування на території республіки. Звісно, цей досвід, хоч він і був негативним, так чи інакше може бути використаний у процесі нинішньої децентралізації влади і розробки цілого пакету законодавчих актів, які сприятимуть реалізації цієї ідеї.

Більше того, слід згадати про коріння того, про що зараз йде мова на всіх рівнях – і вищого керівництва нашої держави, і народних депутатів, і діячів місцевого самоврядування, і в експертному науковому середовищі. Адже ми маємо, передусім, пам'ятати нашу давню історію і звернути увагу на те, що з цього приводу писали наші класики. Зокрема, якщо згадати ще Кирило-Мефодіївське товариство, Драгоманова, Франка, Грушевського і плеяду тих діячів, які стояли біля витоків державотворчих зусиль України вісімнадцятого – початку двадцятого

століття, то для них ідея децентралізації вписувалась у пакет тих ідей, які вони прагнули покласти в основу будови майбутньої Української держави. І, звичайно, напрями, які для нас зараз є підтвердженням того, що Україна виборола свою незалежність, – це будівництво відносин з частиною колишньої Російської імперії, що залишається історичним фактом, проте два інших напрями – це децентралізація влади з тим, щоб місцеві зусилля, як писав Іван Франко, тисячі місцевих справ не залежали від волі центрального апарату, а також те, що лежить в основі нашого прагнення до того, що називається узагальненим терміном «децентралізація» – це дебіюрократизація влади для того, аби, як писав Іван Франко (і це співзвучно з нинішнім етапом нашого життя), кожна людська одиниця відчувала свою гідність у відносинах з державою.

Отже, сучасні виклики, що стоять нині вже перед суверенною та незалежною Україною, є логічним продовженням тих проблем, що виникли на цій землі ще за часів державотворчих пошуків початку ХХ століття. Останні події, що мали місце в Україні, суттєво актуалізували питання необхідності удосконалення механізмів реалізації державної політики та перерозподілу владних повноважень у наявній системі органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Політична криза, що почалася в Україні наприкінці 2013 р. та триває до сьогодні, виявила суттєві недоліки у наявній системі розподілу владних повноважень, усунення яких вимагає проведення системних реформ. Серед основних перспективних напрямів реформування законодавства України окремо виділяється децентралізація влади. Однак, єдиним можливим шляхом до ефективної децентралізації влади є, насамперед, конституційна реформа.

У статті 132 чинної Конституції України прямо наголошується на використанні принципу децентралізації у контексті основних засад територіального устрою України. Ця стаття містить таке формулювання: «Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій» [1, с. 141]. Слід звернути увагу на те, що у цій статті наголошується саме на поєднанні централізації та децентралізації, що, своєю чергою, можна пояснити унітарною формою державного устрою України, адже виключення централізації з основних засад територіального устрою було б більш характерним для федеративної держави. Необхідно наголосити, що у цій статті Конституції України мова йде лише про територіальний устрій України, але децентралізація є комплексним поняттям, яке стосується не тільки територіального устрою, хоча й тісно пов'язане з ним.

У цілому, децентралізація є загальнонауковим поняттям, що у своїй переважній більшості вживається саме у контексті способу розподілу державних повноважень. Вперше цей термін виник у першій половині ХІХ ст. у Франції, і його первинний зміст цілком відповідав сучасному розумінню децентралізації державної влади. Винахідником цього терміну вважають відомого французького історика та політолога Алексіса де Токвіля [2, с. 10]. У ті далекі часи поняття децентралізації стосувалося лише розподілу функцій держави, а основною перевагою децентралізації вважалася лише певна диверсифікація ризиків від некоректної або некомпетентної політики центральної влади у державі.

Однак майже за два століття поняття децентралізації суттєво еволюціонувало, а основні проблеми й переваги децентралізації були виявлені у результаті численних наукових досліджень та неодноразово підтверджені на практиці багатьма державами світу.

У сучасній юридичній науці децентралізацією вважається такий спосіб визначення та розмежування завдань і функцій держави, за якого більшість із них передається з рівня центральних органів державної влади на рівень нижчий (місцеві органи) і стає власним завданням та частиною повноважень органів нижчого рівня [3]. У юридичній науці загальноприйнятою є теза про поділ державної влади на три гілки – законодавчу, виконавчу та судову. Децентралізація владних повноважень у сфері законотворчості є характерною лише для федеративних держав, адже форма державного устрою унітарної держави не передбачає можливість надання законотворчих повноважень адміністративно-територіальним одиницям. Децентралізація повноважень у рамках судової гілки влади має обмежений характер, адже

система органів правосуддя має включати суди різних інстанцій для забезпечення можливості оскарження рішень. Таким чином, найбільше значення принцип децентралізації має у контексті реформування системи органів виконавчої влади України.

У будь-якому випадку, правовою основою для розподілу функцій та завдань української держави є Конституція України. Таким чином, децентралізація влади без внесення змін до Конституції України є неможливою, а, отже, обмеження виконавчих та адміністративних функцій центральних органів держави та, відповідно, розширення спектру аналогічних функцій місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування матиме наслідком внесення суттєвих змін до чинної редакції (можливе навіть виникнення необхідності у прийнятті нової редакції) Конституції України.

Конституційна реформа, спрямована на децентралізацію влади, може, *inter alia*, призвести до певних негативних наслідків. Деякі українські науковці виділяють навіть певні групи ризиків, пов'язаних з децентралізацією влади. Так, наприклад академік НАПрН України, д.ю.н., професор О.В. Скрипнюк зазначає про такі ризики:

- можливе поглиблення негативних тенденцій посилення регіональних ідентичностей серед населення, сепаратистських тенденцій в окремих регіонах за умов надання їм можливості вирішувати свою долю у складі держави;

- зростання свавілля місцевих чиновників;

- зростання незадоволення населення владою, включаючи центральну, яка не в змозі і нездатна буде захистити інтереси та права регіональних громад;

- посилення відцентрових тенденцій через вкрай низький рівень відповідальності держави перед адміністративно-територіальними суб'єктами [4].

У аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України «Очікувані ризики у процесі децентралізації влади в Україні» сформульовані п'ять груп ризиків, що можуть виникнути у процесі децентралізації влади в Україні, а саме:

- ризики, пов'язані з необхідністю перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць;

- послаблення державного контролю за органами місцевого самоврядування на регіональному та субрегіональному рівнях щодо реалізації повноважень, які будуть передані виконавчим органам місцевих рад;

- небезпека розбалансування системи бюджетоутворення та інші ризики, пов'язані з бюджетною системою;

- зниження якості місцевого управління та легітимності прийнятих рішень;

- легітимізація у суспільній свідомості претензій регіонів на правосуб'єктність щодо тих політичних інтересів, які суперечать загальнонаціональним [5].

Отже, враховуючи наявність таких ризиків, проведення децентралізації влади в Україні має бути ретельно сплановане задля унеможливлення настання таких несприятливих наслідків або ж мінімізації потенційних негативних ефектів. Будь-які реформи, що здійснюються у надзвичайно важкі часи глибокої політичної кризи та за вкрай несприятливих економічних умов мають бути детально проаналізовані з використанням ефективних методів, таких як, наприклад, *impact assessment*.

У березні 2014 р. Віце-прем'єр-міністром України Володимиром Гройсманом були представлені пропозиції щодо внесення змін до Конституції України, що стосувалися саме проблеми децентралізації влади. В рамках цих змін пропонувалася нова редакція статей 85, 118, 119, 133, 140, 141, 142 та 143 Конституції України [6]. Згодом, з урахуванням запропонованих В. Гройсманом тез, було розроблено проект змін до Конституції України. Суб'єктом законодавчої ініціативи виступив Президент України Петро Порошенко, а проект закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування)» (4178а від 26.06.2014 р.) станом на сьогодні знято з розгляду. Тут варто зазначити, що сам факт початку діалогу Верховної Ради України з Президентом України з питань конституційної реформи є потужним поштовхом для реалізації ініціатив з децентралізації влади. Сподіваємося, що цей діалог матиме логічне продовження вже з новим скликанням парламенту.

Основними новаціями проекту є докорінні зміни територіального устрою України та суттєвий перерозподіл повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування. У пояснювальній записці до законопроекту, зокрема, зазначається: «Проектом Закону України «Про внесення змін до Конституції України» чітко, повно, системно та однозначно запропоновано вдосконалити конституційні засади функціонування Верховної Ради України як єдиного законодавчого представницького органу, уточнити окремі аспекти конституційно-правового статусу Президента України, Кабінету Міністрів України та прокуратури, а також реформувати систему місцевого самоврядування і засади організації державної влади в областях і районах» [7].

У рамках цього проекту пропонується внесення змін до понад 20 статей Конституції України. Значна увага приділяється саме питанням децентралізації: пропонується трирівнева система адміністративно-територіального устрою (регіони, райони, громади), розширюються повноваження органів місцевого самоврядування, запроваджуються посади Представників Президента України у регіонах та районах [8].

Водночас, незважаючи на позитивне прагнення авторів та ініціатора законопроекту посилити позиції децентралізації державної влади в Україні, цей проект не є досконалим. Певні питання викликає формулювання запропонованої редакції статті 132 Конституції України: «Стаття 132. Адміністративно-територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, децентралізації у здійсненні державної влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування, сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій». По-перше, виключення слова «централізації» з цієї статті, хоча і відображає загальні сучасні тенденції українського конституціоналізму, однак не відповідає реальному механізму формування державної влади в Україні. Державна влада у будь-якому випадку будується на засадах поєднання централізації та децентралізації, а варіативним є лише баланс між цими поняттями. Прагнення українського політикуму до децентралізації спрямоване лише на її посилення, але не на повну відмову від централізації. Наявність і широкі повноваження центральних органів державної влади, що є характерним для унітарних держав (у т.ч. й України) і є основним проявом централізації державної влади. По-друге, не зрозуміло, що саме мали на увазі автори законопроекту вживаючи терміни «повсюдність» та «спроможність» місцевого самоврядування. Яке юридичне змістовне навантаження мають ці терміни та яке відношення вони мають до основних засад побудови адміністративно-територіального устрою (не місцевого самоврядування)? По-третє, концепція сталого розвитку є однією з ідеологічних концепцій ефективного розвитку інформаційного суспільства. Яке відношення має сталий розвиток до адміністративно-територіального устрою? Чи є практична необхідність включати неюридичні концепції до тексту основного закону?

До запропонованої редакції статті 140 КУ також виникає чимало запитань. «Місьцеве самоврядування є правом і спроможністю жителів громад у межах Конституції і законів України самостійно вирішувати питання місцевого значення в інтересах місцевого населення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування». По-перше, із запропонованого тексту виникає враження, що громада – це не сукупність чи спільнота людей а територіальна одиниця, що, своєю чергою, є сумнівним. По-друге, «місьцеве самоврядування є правом і спроможністю...». Право у цій статті – це суб'єктивне право особи. Що мали на увазі автори під поняттям «спроможність» – невідомо. По-третє, яке співвідношення між поняттями «місьцеве населення» та «громада»? По-четверте, який механізм безпосереднього вирішення питань місцевого значення громадою, чим цей механізм встановлюється?

Слід наголосити, що не зважаючи на наявність певних недоліків, цей законопроект є важливим прогресивним кроком на шляху до реальної децентралізації влади та до побудови дієвих механізмів місцевого самоврядування. Серед позитивних рис цього проекту слід насамперед виділити можливість його прийняття за звичайною процедурою внесення змін до

Конституції України, адже зміни не стосуються розділів I, III та XIII, внесення змін до яких вимагає затвердження всеукраїнським референдумом. Більш того, проведення такого референдуму, враховуючи тяжке фінансове становище, у якому опинилася Україна, тимчасову окупацію Криму та проведення антитерористичної операції у Луганській та Донецькій областях є майже неможливим.

Конституційна реформа з акцентом на децентралізацію влади в Україні тільки розпочинається. Перший законопроект з конкретними пропозиціями щодо внесення змін до Конституції вже активно обговорюється громадськістю та ретельно аналізується парламентаріями. У цьому контексті слід зазначити, що однією з основних поточних проблем на шляху до реальної децентралізації влади в Україні є безальтернативність запропонованих реформ. Наразі маємо лише консолідовану позицію центральних органів державної влади, що має задовольняти інтереси органів нижчого рівня, органів місцевого самоврядування та громадянського суспільства. Для здійснення дієвих конституційних реформ необхідно активізувати роботу експертів-конституціоналістів та налагодити конструктивний діалог з представниками громадськості.

Ініціатива децентралізації влади має відповідати інтересам не тільки центральної влади а й реальним можливостям державних органів нижчого рівня та органів місцевого самоврядування. Передання частини повноважень має бути поетапним, адже органи, що ці повноваження отримують, необхідно підготувати до реалізації відповідних функцій. Така підготовка має включати два основні етапи: формування юридичного середовища для реалізації владних повноважень (розробка проектів законів та підзаконних актів, що регулюватимуть відповідні відносини) та організаційно-адміністративне забезпечення реформ.

Таким чином, на сьогодні в Україні сформувалися усі необхідні умови для реалізації конституційної реформи, спрямованої на посилення децентралізації влади. Усі сторони (центральні органи держави, органи нижчого рівня, органи місцевого самоврядування, громадськість) виявили свою зацікавленість у відповідних реформах та розпочали активну роботу над плануванням і проектуванням змін до законодавства України. Наступними кроками мають стати формування єдиної концепції реформ, спрямованих на децентралізацію влади, узгодження цієї концепції з усіма зацікавленими сторонами та її подальша реалізація. При цьому, на нашу думку, у процесі узгодження слід використовувати метод *impact assessment*, що дозволить суттєво знизити ймовірність виникнення несприятливих наслідків у ході реалізації реформ.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Vivien A. Schmidt. *Democratizing France: The Political and Administrative History of Decentralization* / Schmidt A Vivien. – Cambridge University Press, 2007.
3. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О.М., Заверуха І.Б., Школик А.М. та ін.]; Центр політико-правових реформ. – К.: Москаленко О.М., 2012. – 212 с.
4. Скрипнюк О.В. Децентралізація влади як фактор забезпечення стабільності конституційного ладу: питання теорії і практики / Офіційний сайт Конституційного Суду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document;jsessionid=E3D0F7338B17ADA5C5564ACFAF68F3BB?id=251115>
5. Очікувані ризики у процесі децентралізації влади в Україні. Аналітична записка / Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1021>
6. Децентралізація влади. Реформа місцевого самоврядування / Презентаційний матеріал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/3023/.pdf>

7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513
8. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513

References

1. Konstytutsiya Ukrayiny vid 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Vivien A. Schmidt, Democratizing France: The Political and Administrative History of Decentralization / Schmidt A. Vivien. – Cambridge University Press, 2007.
3. Detsentralizatsiya publichnoyi vlady: dosvid yevropeiskyh krayin ta perspektyvy Ukrayiny / [Boryslavska O. M., Zaveruha I. B., Shkolyk A. M. et al.]; Tsentr polityko-pravovyh reform. – К., Moskalenko O. M., 2012. – 212 p.
4. Skrypnyuk O. V. Detsentralizatsiya vlady yak faktor zabezpechennya stabilnosti konstytutsiynoho ladu: pytannya teorii i praktyky / Ofitsiynyy sait Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document;jsessionid=E3D0F7338B17ADA5C5564ACFAF68F3BB?id=251115>
5. Ochikuvani ryzyky u protsesi detsentralizatsiyi vlady v Ukrayini. Analychna zapyska / Ofitsiynyy sait Natsionalnoho instytutu strategichnyh doslidjen pry Presydentovi Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/1021>
6. Detsentralizatsiya vlady. Reforma mistsevoho samovryaduvannya / Presentatsiynyy material [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/3023/.pdf>
7. Poyasnyvalna zapyska do proektu Zakonu Ukrayiny «Pro vnesennya zmin do Konstytutsiyi Ukrayiny» [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513
8. Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do Konstytutsiyi Ukrayiny (shchodo povnovajen orhaniv derjavnoyi vlady ta mistsevoho samovryaduvannya) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513

УДК 351.82:330.101

Оліфіренко Л.Д.

*кандидат технічних наук, доцент,
Чернігівський національний технологічний університет
(Україна, Чернігів), liliyaforever@mail.ru*

УДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ КРИЗОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ

Стаття присвячена обґрунтуванню теоретичних і методологічних аспектів інституалізації державного регулювання розвитку територіальних суб'єктів господарювання. Проведено інституціональний аналіз функцій держави, обґрунтовано теоретико-методологічні підходи щодо формування державної політики розвитку суб'єктів господарювання з позицій удосконалення інституційного простору. Проаналізована існуюча практика, виявлено кризові тенденції та визначено особливості сучасного етапу державного управління в Україні. Обґрунтовані логіко-структурні складові формування інституціональної політики держави у сфері розвитку корпоративних суб'єктів господарювання. Запропоновано методологічні підходи щодо вибору способу

узгодження державного регулювання та корпоративного управління по відношенню до суб'єктів господарювання. Вони засновані саме на використанні механізмів нової інституціональної політики держави.

Ключові слова: державна політика, інституційний простір, корпоративні суб'єкти господарювання.

Olifirenko L.D.

Candidate of Engineering Sciences,
Associate Professor,
Chernihiv National Technological University
(Ukraine, Chernihiv), liliyaforever@mail.ru

Improving institutional space as a factor of overcoming crisis tendencies in public administration

The article is devoted scientific ground theoretical and methodological principles of formation of the institutional foundations of public regulation of regional business entity. Justification of the methodological approaches to the formation of governmental policy for development of business entity from the point of view of institutional environment improving was given. The institutional analysis of state functions was carried out, which allowed to prove the effectiveness of institutional changes in the development of public policy. The existing practice and trends in regional business entity of Ukraine were analyzed; certain features of the present stage of their development were defined. Methodological approaches to the model formation of the mechanism of institutional change are justified. The regulatory and methodological support of state regulation of corporate structures for implementation of institutional policy in the field of regional business entity was developed.

Key words: public policy, institutional environment, regional business entity.

Олифиренко Л.Д.

кандидат технических наук, доцент,
Черниговский национальный технологический университет
(Украина, Чернигов), liliyaforever@mail.ru

Совершенствование институционального пространства как фактор преодоления кризисных тенденций в государственном управлении

Статья посвящена обоснованию теоретических и методологических аспектов институционализации государственного регулирования развития территориальных субъектов хозяйствования. Проведен институциональный анализ функций государства, обоснованы теоретико-методологические подходы формирования государственной политики развития таких субъектов с позиций совершенствования институционального пространства. Проанализирована существующая практика, выявлены кризисные тенденции и определены особенности современного этапа государственного управления. Обоснованы логико-структурные составляющие формирования институциональной политики государства в сфере развития корпоративных субъектов хозяйствования. Предложены методические подходы в вопросах выбора способа согласования государственного регулирования и корпоративного управления, которые основаны на использовании механизмов новой институциональной политики государства.

Ключевые слова: государственная политика, институциональное пространство, региональные субъекты хозяйствования.

Постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Удосконалення інституціонального простору функціонування і розвитку суб'єктів економіки, а також визначення ролі і місця держави у створенні якісно нового інституціонального порядку визначають напрями сучасної державної політики [12]. Чинники, що впливають на вибір державної інституціональної політики, можуть бути різноманітними. Ступінь їх впливу залежить від результативності попереднього розвитку,

рівня розвиненості ринкових відносин, системи захисту прав власності, ефективності ринкової інфраструктури, забезпеченості ресурсами тощо. Багатогранність проблем веде до різноманітностей форм і способів модернізації національної системи державного управління. Проте, в умовах кризи модернізаційні аспекти можуть стати окремим ресурсом, який спроможний змінити не тільки динаміку трансформацій, а також її траєкторію щодо уникнення повторень у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стратегією національної модернізації [12] головною проблемою визначено неготовність суб'єктів господарювання до адекватної економічної поведінки в умовах загострення глобалізаційних викликів та перманентних криз різної природи походження. Багаточисельні праці вітчизняних і закордонних вчених звертають увагу на зв'язок макроекономічної, економічної та промислової політик [3 – 5; 11], формування яких здійснюється на рівні державного управління, та інституціональними механізмами, що діють за певною структурою відносин і потребують формування та контролю за інституціональними змінами, що передбачають значні витрати на здійснення реформ не тільки державою, а всіма учасниками, навіть тими, чиї інтереси безпосередньо не пов'язані з інституціональним реформуванням. Проте, вітчизняна система державного управління продовжує перебувати в інституціональній пастці реформаторських «провалів», що потребує окремих глибоких наукових розвідок.

Формування цілей статті (постановка завдання). Через призму викладеного, першочергове місце відводиться ролі держави щодо ініціювання удосконалення інституціонального простору та пошуку механізмів його якісних змін у питаннях ефективного функціонування та розвитку корпоративних суб'єктів господарювання, які можуть стати підвалинами розв'язання системних проблем економічного розвитку держави, уникнення критичних кризових явищ та забезпечення економічної, ресурсної та екологічної безпеки. Аналізу та систематизації інституціональних факторів, що чинять найбільш глибокий вплив на формування державної політики розвитку корпоративних суб'єктів господарювання, відповідно створюючи унікальний інституціональний простір їхнього розвитку, присвячене дане дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Формування державної політики розвитку корпоративних суб'єктів господарювання пов'язано з факторами удосконалення інституційного простору їх функціонування і розвитку, а також роллю держави у створенні якісно нового інституційного порядку. Ці фактори можна диференціювати у групи: за ступенем участі держави в організаційно-економічному реформуванні; станом і розвиненості інституціонального середовища; динаміці інституційних перетворень; ефективності механізмів, що забезпечують реалізацію державної політики економічного розвитку та контролю її виконання [1, с. 22; 2, с. 26 – 29; 5, с. 19; 8, с. 287 – 297; 11].

Інституціональний простір у контексті цього дослідження розуміється як певна система відносин економічних суб'єктів господарювання у питаннях трансакцій, що реалізуються у національних нормативно-правових, культурно-історичних, інформаційно-освітніх формах і функціях діяльності, ціннісний зміст яких визнається суспільством як прийнятний.

Особливість інституціонального впливу держави на рівень розвитку корпоративних суб'єктів господарювання, як однієї з найбільш поширеною і ефективною форм організації бізнес-середовища, полягає в тому, що відповідне функціонування ринку неможливе без виконання державою своїх функцій. При цьому під відповідністю розуміється наявність і дотримання визнаних правових та морально-етичних норм, форм і методів взаємодії суб'єктів, що відбуваються в: інституціях – функціональній, та інститутах – структуроутворюючій, складових соціально-економічних відносин, рекурсивно обмежують їхню діяльність. Держава створює частину таких правил, закладених у законодавчих актах, кодексах, стандартах, постановах, наказах, інструкціях тощо. Саме формальні правила – формальні інститути – надалі закріплюються у законодавчій та інструктивній формах, регламентуючи діяльність економічних суб'єктів.

Іншою складовою інституціонального простору виступають неформальні правила (неформальні інститути): архетипи, фенотип, стереотипи, звичаї, традиції та норми поведінки, у тому числі – економічної, що формуються культурно-інформаційними потоками у суспільстві [7, с. 8 – 13; 12].

Специфіка держави як особливої організації проявляється, на нашу думку, у тому, що, формуючи правила функціонування та розвитку інституціонального простору, вона має й сама їм підкорятися. Останнє є домінантою щодо становлення та розвитку новітніх форм господарювання (публічних корпорацій, кластерних, мережових структур тощо), відповідного ресурсного (інформаційного, бюджетного, матеріального, інвестиційного, кадрового) забезпечення, що регламентує економічну поведінку учасників ринку, а стимули й мотиваційні чинники посилюють структурування інституціонального простору. Якщо економічні суб'єкти є носіями прогресивних правил і норм, які відображаються в інститутах, то такий простір може створювати відповідні механізми, які здатні блокувати опортуністичні прояви у суспільно-економічному житті, не створюючи прецедентів для появи неадекватних неформальних (іноді – кримінальних) правил. Систематизації найбільш вагомих складових інституціонального простору розвитку корпоративних структур і встановленню взаємозв'язків між ними присвячена низка досліджень [1; 2; 6 – 11; 13], у яких визначаються моделі держави та системи державного управління у залежності від властивостей інституціонального середовища.

Одним з аспектів інституційного простору виступає його вплив на раціональність управлінських дій економічних суб'єктів. Ступінь раціональності залежить від розвиненості інститутів, здатності зменшити ступінь невизначеності і асиметрії ринкової інформації незалежно від того, за рахунок яких саме формальних чи неформальних норм це досягається.

Таким чином, інституціональний простір як прояв холізму формальних і неформальних інститутів може формувати позитивну динаміку розвитку суб'єктів економіки, багато в чому визначеної місцем і роллю держави щодо відповідності якісних змін викликам конкуренції. Останнє полягає в тому, що одночасно зі створеним простором держава виробляє інституціональні механізми, дієвість яких гарантує ринковий принцип (вільного доступу та свободи вибору) у забезпеченні виконання формальних правил на законодавчій основі.

Перевагою держави щодо інших економічних суб'єктів виступає те, що держава, виконуючи нормотворчу функцію, здатна створювати нові формальні правила (інститути), виступати ініціатором модернізації інституціонального простору та індукувати інституціональні зміни. З іншого боку, надмірне втручання держави в економіку призводить до зниження мотивації, інвестиційної активності та її «тінізації». Нецільове використання інститутів (інформаційної асиметрії, маніпулювання інститутами, використання інститутів як прикриття, «пригнічення інститутів») може призвести до спотворення неефективного інституціонального простору [3].

Стратегія модернізації системи державного управління України, на нашу думку, потребує вирішення завдань щодо формування інститутів, які забезпечували б ефективну взаємодію держави, бізнес-структур і суспільства. Політика стимулювання до швидкого зростання при поступовому поліпшенні інститутів може забезпечити успішність модернізації завдяки тому, що причинний зв'язок між розвитком та якістю інститутів – двосторонній. Не тільки поліпшення інститутів сприяє економічному зростанню, але й швидке зростання сприяє вдосконаленню інститутів [9, с. 29 – 30]. На думку С. Липсета, ефективна дія інститутів є скоріше результатом економічного зростання, ніж його причиною [13].

Прихильники інституціональної доктрини більше акцентують увагу на динаміці інституціональних змін і джерелах їх рушійної сили. «Причини інституційних змін – прагнення агентів зменшити трансакційні витрати інституціональної системи, створити нові соціальні ролі та адміністративні позиції, створити і закріпити правила «гри» у нових та оновлених видах діяльності, зокрема – забезпечити вироблення і формування нової політики, яка відповідає стратегії розвитку, змінилися» [10, с. 125 – 127]. Тому дослідники вважають,

що головною рушійною силою інституційних змін є динаміка інституційних змін. Інакше всі реформаторські зусилля можуть бути поглинені інституційними «пастками», такими як бартер, неплатежі або їх затримка, ухилення від сплати податків, корупція, недосконала дивідендна політика, нерозвиненість фондового ринку, пастки «часткових реформ», «тіньова» економіка, низький культурно-освітній рівень та низка освіченість тощо.

Вчені відзначають, що головна причина інституціональних пасток – недостатня координація. У стандартній економічній теорії вивчається два основних механізми, які забезпечують координацію економічної поведінки – ринок і державна політика [10]. Якщо ринок зазнає поразки, то уряд повинен спробувати запобігти формуванню інституціональних пасток, або забезпечити вихід з них, удосконалюючи механізми репутації, використовуючи економічні амністії, покращуючи практику адміністрування і вибираючи відповідну політику стимулювання зростання економіки. Однак, іноді, ні ринкові механізми, ні урядові заходи не можуть привести до бажаного ефекту. Не вирішує проблеми і введення політичної демократії. У цьому випадку рекомендується удосконалювати таку складову механізму координації як інститут громадянського суспільства та державну політику країни, які, на думку автора мають зосереджуватись на удосконаленні державного менеджменту.

Динаміка інституціональних перетворень виступає одним з факторів державної політики, що відбивається у:

- здатності змінювати властивості суб'єктів;
- здатності змінювати відносини між суб'єктами в рамках знову організаційних структур (обмін правами на ресурси тощо);
- здатності змінювати управлінські технології і продукти, що реалізують ресурсний потенціал корпоративні суб'єкти господарювання.

Динаміка економічного розвитку суб'єктів господарювання є прямим наслідком динаміки змін інституціонального порядку, що включає не лише зміну інститутів, статусів, норм, стандартів, ролей, але і зміну контрактних відносин і стратегій розвитку учасників бізнес-спільноти. Стратегічна поведінка компанії змінюється під впливом чинників [2; 8, с. 290 – 293], головними серед яких можна визначити: 1) ступень прямого державного впливу на компанії; 2) опосередкований (практично немає прямого) впливу держави.

Аналіз розвитку компаній першої групи показав, що немає ніяких підстав вважати їх орієнтованими на зростання конкурентоспроможності або таких, які прагнуть до глобальної конкурентоспроможності.

Відносно компаній другої групи подібний аналіз виявив значні розбіжності в уявленнях про напрямки розвитку різних секторів економіки, що привело до створення різноманіття стратегій розвитку корпоративних активів. Узагальнюючи великий аналітичний матеріал з різних галузей економіки, можна сказати, що за останні 50 – 70 років спостерігалися тенденції щодо вдосконалення діяльності компаній, то поглиблюючи, то розширюючи форми суспільного поділу праці. При цьому держава намагалася зберегти власні структури, вибудовуючи відносини з інституціональним середовищем за корпоративним типом управління, створюючи державу-корпорацію за принципами корпоративних відносин і культурою. Така модель держави є прикладом прямої конкуренції з економічними організаціями, що привело до нехтування головними державними функціями втрати ролі держави-реформатора та провідного агента інституціональних змін, спроможного самостійно реалізовувати політичну та економічну волю та владу.

Держава в особі уряду і компаній – дві абсолютно різні організації. Уряд як суспільний інститут організує та здійснює зовнішні контракти. Компанії – це бізнес-структури, які орієнтовані на збільшення власної прибутковості, реалізують цілі власників, як приватних, так й інституціональних. Тому побудова їх взаємовідносин більшою чи меншою мірою вимагає особливого прогнозування та адекватного проектування траєкторії стратегічного розвитку, збалансованого зі стратегією держави [8, с. 214 – 221].

Глобальні аспекти також впливають на інституціональний простір і вибір моделі державного управління. Ефективність останнього буде залежати від змін у структурі

інститутів суспільства, форм міжнародної інтеграції та взаємодії корпоративних суб'єктів господарювання і держструктур у масштабі національних економік, і що дуже важливо – зміни менеджменту компаній у бік соціалізації та екологізації економік.

Про зміну інституціонального простору можна говорити тільки тоді, коли поведінка компаній почне обумовлюватися більш фундаментальними причинами, наприклад, пов'язаними з більш ефективним використанням ресурсів, інноваціями, підвищенням продуктивності праці тощо. У кінцевому рахунку – процес появи нових спонукальних стимулів поведінки компаній є змістом процесу інституціонального перетворення суспільства та економіки. І поки рентоорієнтована поведінка всіх зацікавлених учасників інституціонального середовища переважатиме, особливо в тих випадках, коли статус власності нечітко визначений, будуть спостерігатися несистемні і несинхронізовані інституціональні зміни щодо зміни застарілих та створення нових інститутів. Незавершеність попередніх реформ, нові зміни, що безперервно виникають, ускладнюють та перешкоджають динамічній модернізації державної та економічної системи України [8, с. 299 – 300].

На думку автора, наразі для України можливі два варіанти здійснення модернізації економіки та державного управління: продовження політики адаптація до нових викликів у разі їх виникнення, або через використання кризових ситуацій на користь пошуку та посилення ролі корпоративних джерел економічного зростання – потенціалу великих корпоративних суб'єктів господарювання, як засобу стимулювання розвитку, здатного розширити спектр пропозицій товарів та послуг на внутрішньому та зовнішньому ринках. У першому варіанті здійснення модернізації економіки та державного управління держава виступає головним джерелом зростання – як власник основних ресурсів і нейтралізатор «провалів ринку», і як творець нових суспільно-економічних інститутів, необхідних для розвитку. Держава визначає пріоритети, концентрує ресурси, вбудовуючи відповідні новостворені інститути, безпосередньо здійснює управління розвитком. Держава замовляє, стимулює, розвиває виробничу та інфраструктури не тільки на товари і послуги, але й на суспільні інститути, створює основу для подальшого економічного розвитку.

У другому варіанті держава заміщається і поступово «видавлюється» з підприємницького середовища. Її місце займають підприємницькі структури, які здатні компенсувати «провали» держави і забезпечити «точки зростання». Як показує досвід розвинених країн, такими підприємницькими структурами найчастіше виступають великі корпорації. За державою залишаються функції по створенню «сприятливих умов» розвитку [12]. Проте, така модель держави ефективно функціонує тільки за умови високої якості інституціонального простору функціонування суспільства. Інакше – неефективна [6; 7].

Чинники, що впливають на вибір державної інституціональної політики, можуть бути різними. Ступінь їх впливу залежить від результативності попереднього розвитку, рівня розвиненості продуктивних сил і ринкових відносин, інституціональної інфраструктури, системи захисту прав власності, ринкової інфраструктури, забезпеченості ресурсами тощо. Багатогранність проблем веде до різноманітності форм і способів модернізації економіки та державного управління.

У багатьох країнах, що розвиваються, інституціональні зміни, на думку Д. Норта [7], сприяють, в основному, діяльності, спрямованої на перерозподіл матеріальних благ, а не на їх виробництво, на створення монополій, а не умов для конкуренції, на обмеження можливостей, а не в їх розширення. Організації, що функціонують на такій інституціональній основі, не є продуктивними для суспільства, у результаті чого державна політика ще меншою мірою стимулює продуктивну діяльність економічних суб'єктів господарювання. Нечітко визначені або неефективні права власності рідко сприяють збільшенню інвестицій, що спрямовуються на впровадження інновацій та зростання продуктивності праці, пролонгуючи довгострокові угоди, необхідні для забезпечення прогресивних змін в економіці. За відсутності відповідних інститутів швидка приватизація контрпродуктивна [6, с. 19].

Кожна корпорація прагне максимізувати та повторити позитивні результати, а інституціональне середовище має, за Д. Нортон, «максимізувати можливості». Іншими словами, факторні властивості інституціонального простору обумовлюють його функціональні властивості, що у подальшому визначає закономірності розвитку економічних суб'єктів.

В Україні триває формування нових корпоративних структур, інтегрованих об'єднань, асоціацій, альянсів, союзів, що, в цілому, відображає світові тенденції розвитку підприємництва. Створення корпоративних структур пов'язано, головним чином, з умовами формування акціонерного капіталу і роллю держави у відносинах з ним та якістю інституціонального середовища, дозволяють ефективно розвиватись підприємству. Останню умову більшість науковців зводять до двох вимог: захищеності прав власності та ефективної діяльності (з відповідною рентабельністю).

Інституціональні передумови державної політики об'єднують взаємопов'язані проблеми: координації та регулювання, кожна з яких має кілька аспектів – правовий, організаційний, економічний. Втручання держави у механізм координації пов'язано з необхідністю зниження трансакційних витрат саме на координацію діяльності підприємницьких структур, підвищення визначеності та ефективності функціонування економічної системи в цілому, тобто досягнення основної мети – ефективного розміщення і використання ресурсів.

Разом з тим, слід зазначити, що процес змін інституціонального простору може виступати тільки ефективним каталізатором стимулювання змін поведінки економічних організацій [2]. Однак сам по собі цей процес не створює ніяких додаткових цінностей. Реальними двигунами створення цінностей стають зміни поведінки компаній та ефективно економічне використання ресурсів у межах цього процесу. Результати перетворень відображаються переорієнтацією стратегій компаній, зміною стимулів і поведінки продуктивних сил у всіх процесах відтворення, особливо, коли компанії обирають стратегічний напрям щодо соціалізації розвитку. Тому удосконалення державної політики щодо розвитку суб'єктів господарювання, реформування яких досі не привело до очікуваних результатів, повинно мати прозорі основоположні принципи, поєднання державних і приватних інтересів. Такий підхід дозволяє отримати довгострокові переваги – встановлення адекватного інституціонального середовища.

Вибудовуючи систему регулювання, яка стимулює високоефективну діяльність і конкуренцію, держава може зіткнутися з такими проблемами як: протиріччя конкуруючих інтереси (аж до антагоністичних) у різних аспектах бізнес-середовища, високий рівень монополізму; нечіткі межі державних регулюючих заходів; вихідна структура компаній мало пристосована до сучасних вимог корпоративного управління міжнародної інтеграції.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, використовуючи положення інституціональної теорії, можна зробити висновок про те, що удосконалення інституціонального простору у сфері регулювання розвитку публічних суб'єктів господарювання полягає у врахуванні факторів і тенденцій розвитку національної системи державного та корпоративного управління. Обираючи революційний напрям удосконалення інституціонального простору, держава має ініціювати індукційований вплив на вибір культурно-ціннісних орієнтирів суспільства до готовності здійснення радикальних перетворень, в першу чергу, в нормативно-правовій сфері, фінансовій та економічній, від успішності реформування яких буде залежати ефективність реформування в інших сферах.

Обираючи еволюційний напрям удосконалення інституціонального простору, держава змушена реформувати соціальну сферу, змінюючи стратегію розвитку у напрямку відтворення людського капіталу, оскільки саме у цій сфері формуються нові інститути як принципи і правила організаційної поведінки в інших сферах суспільного життя. Інші напрями реалізації стратегії реформування може взяти на себе приватний сектор. Для цього держава має продемонструвати приклад власних відповідальних намірів суб'єктам

господарювання так, щоб вони відчували себе рівноправними учасниками реформ щодо здійснення довгострокового інвестування з вітчизняних джерел, прибутковість яких може стати запорукою довготривалого іноземного інвестиційного партнерства.

Доки держава визначається зі шляхом реформ, удосконалення системи державного управління, економічної системи країни та її публічного корпоративного сегменту залишатиметься в інституціональних «пастках», вихід з яких, як показує історичний досвід країн, які подолали глибокі кризові та трансформаційні перетворення (КНР, Сінгапур, Тайвань, Бразилія та ін.), вимагає значних витрат. Проте, зволікання реформування потребує ще більших зусиль і витрат, інакше – неминуча небезпека втрати економічної незалежності та суверенітету. Науковому доробку з удосконалення інституціональних механізмів реформування державного управління та економічного відтворення будуть присвячені наступні дослідження.

Список використаних джерел

1. Валевський О.Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження : монографія / О.Л. Валевський. – К.: НІСД, 2001. – 242 с.
2. Дементьев В.В., Вишнеvский В.П. Почему Украина не инновационная держава: институциональный анализ? / В.В. Дементьев, В.П. Вишнеvский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/12875/1/Dementiev.pdf>
3. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади / [за заг. ред. проф. Н.Р. Нижник]. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 164 с.
4. Енциклопедичний словник з державного управління / [за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощинського, Ю.П. Сурміна. – К.: НАДУ, 2010. – 820 с.
5. Лопушинский И.П. Опыт и проблемы административной реформы: уроки Российской Федерации для Украины / И.П. Лопушинский // Государственное управление в XXI веке: традиции и инновации. 9-я Междунар. конф. (25 – 27 мая 2011 г.). – М.: Изд-во Московского университета. – 2011. – Ч. 2. – С. 22 – 33.
6. Мау В.О. Экономическая политика 2010 года: в поисках инноваций / В.О. Мау // Вопросы экономики. – 2011. – № 2. – С. 4 – 21.
7. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа / Д. Норт // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6 – 17.
8. Оліфіренко Л.Д. Державне регулювання розвитку корпоративних структур: інституціональний аспект: монографія / Л.Д. Оліфіренко. – Ніжин: Аспект–Поліграф, 2013. – 356 с.
9. Полищук Л. Нецелевое использование институтов: причины и следствия / Л. Полищук // Вопросы экономики. – 2008. – № 8. – С. 28 – 44.
10. Полтерович В.М. Экономика теории реформ / В.М. Полтерович. – М.: Экономика, 2007. – 447 с.
11. Сурмін Ю.П. Методологічні аспекти реформування державного управління в Україні / Ю.П. Сурмін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10syrduu.pdf>.
12. Україна 2020: стратегія національної модернізації: проект розпорядження Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/consult/old/show_fullbill/956.
13. Lipset S. Political Man: The Social Bases of Modern Politics. Garden City / S. Lipset // Doubleday, 1960. – P. 4. / Glaeser. Ed.al. Do Institutions Cause Growth? // Journal of Economic Growth, 2004. – Vol. 9, № 3. – P. 271 – 303.

References

1. Valevskyy O.L. Derzhavna polityka v Ukrayini: metodolohiya analizu, stratehiya, mekhanizmu vprovadzhennya : monohrafiya / O.L. Valevskyy. – K.: NISD, 2001. – 242 s.

2. Dementev V.V., Vyshnevskyy V.P. Pochemu Ukrayna ne ynnovatsyonnaya derzhava: ynstytutsyonalnyy analiz? / V.V. Dementev, V.P. Vyshnevskyy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://ea.donntu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/12875/1/Dementiev.pdf>
3. Derzhavne upravlinnya v Ukrayini: orhanizatsiyno-pravovi zasady / [za zah. red. prof. N.R. Nyzhnyk]. – K.: Vyd-vo UADU, 2002. – 164 s.
4. Entsyklopedychnyy slovnyk z derzhavnoho upravlinnya / [za red. Yu.V. Kovbasyuka, V.P. Troshchynskoho, Yu.P. Surmina. – K.: NADU, 2010. – 820 s.
5. Lopushynskyy Y.P. Opyt y problemy admynystratyvnoy reformy: uroky Rossyyskoy Federatsyy dlya Ukrayny / Y.P. Lopushynskyy // Hosudarstvennoe upravlenye v XXI veke: tradytsyy y ynnovatsyy. 9-ya Mezhdunar. konf. (25-27 maya 2011 h.). – M.: Yzd-vo Moskovskoho unyversyteta. – 2011. – Ch. 2. – S. 22 – 33.
6. Mau V.O. Ekonomycheskaya polytyka 2010 hoda: v poyskakh ynnovatsyy / V.O. Mau // Voprosy ekonomyky. – 2011. – № 2. – S. 4 – 21.
7. Nort D. Ynstytutsyonalnye yzmeneniya: ramky analiza / D. Nort // Voprosy ekonomyky. – 1997. – № 3. – S. 6 – 17.
8. Olifirenko L.D. Derzhavne rehulyuvannya rozvytku korporatyvnykh struktur: instytutsionalnyy aspekt : monohrafiya / L.D. Olifirenko. – Nizhyn: Aspekt-Polihraf, 2013. – 356 s.
9. Polyshchuk L. Netsselevoe yspolzovanye ynstytutov: prychny y sledstviya / L. Polyshchuk // Voprosy ekonomyky. – 2008. – № 8. – S. 28 – 44.
10. Polterovych V.M. Ekonomyka teoryy reform / V.M. Polterovych. – M.: Ekonomyka, 2007. – 447 s.
11. Surmin Yu.P. Metodolohichni aspekty reformuvannya derzhavnoho upravlinnya v Ukrayini / Yu.P. Surmin [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10sydpuu.pdf>.
12. Ukrayina 2020: stratehiya natsionalnoyi modernizatsiyi: proekt rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://civic.kmu.gov.ua/consult MVC_kmu/consult/old/show_fullbill/956.
13. Lipset S. Political Man: The Social Bases of Modern Politics. Garden City / S. Lipset // Doubleday, 1960. – P. 4. / Glaeser. Ed.al. Do Institutions Cause Growth? // Journal of Economic Growth, 2004. – Vol. 9, № 3. – P. 271 – 303.

УДК 349.3–058.862(477)+364–3(477)

Олифіренко Ю.І.

*здобувач кафедри менеджменту інноваційної діяльності та державного управління Чернігівського національного технологічного університету (Україна, Чернігів),
yulia_olifirenko@ukr.net*

РОЛЬ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ

В статті здійснено аналіз форм взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та неурядових організацій у сфері захисту прав дітей. Запропоновано класифікацію об'єднань громадян, які здійснюють діяльність у цій сфері, охарактеризовано їхні основні функції та окреслено напрями діяльності в галузі захисту прав дитини. Проаналізовано стан фінансування громадських організацій з державного та місцевих бюджетів, а також рівень залучення громадських організацій до реалізації проектів у сфері дитинства. Досліджено, які проекти зазначеного спрямування реалізовувались на території України, за підсумками чого зроблено висновок про регіональну вибірковість та неоднорідність поширення здійснюваних заходів. Автором визначено основні проблеми

у діяльності неурядових організацій, що стримують їх розвиток та запропоновано шляхи підвищення ефективності функціонування цих об'єднань.

Ключові слова: дитяча бездоглядність, безпритульність, соціальне сирітство, діти, які опинились у складних життєвих обставинах, соціальний захист, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства.

Olifirenko Y. I.

researcher of Department of management innovation and state administration of Chernihiv National Technological University (Ukraine, Chernihiv), yulia_olifirenko@ukr.net

The role of non-governmental organizations in the system of social children's protecting

The forms of interaction between the bodies of governmental, non-governmental organizations and local governmental institutions, protecting children's rights, have been analysed in the article, classifications of social communities, working in this sphere, have been proposed, their main functions have been defined and directions of their activity in the sphere of children's right protection have been outlined. The financial state of social organizations, lunding by the state or local budgets, as well as their implementation of the projects in the field of childhood have been analysed. It have been investigated in article which projects directions were implemented on the territory of Ukraine and on the basis of these results the regional selectivity and heterogeneity in their distribution have been concluded. The main problems in the work of non-governmental organizations, hampering their development have been defined and the ways of improving their activity effectiveness have been suggested.

Key words: child neglect, homelessness, social orphanhood, children who are in difficult life circumstances, social protection, public authorities, local authorities, local self-governmental institutions.

Олифиренко Ю.И.

соискатель кафедры менеджмента инновационной деятельности государственного управления Черниговского национального технологического университета (Украина, Чернигов), yulia_olifirenko@ukr.net

Роль неправительственных организаций в системе социальной защиты детей

В статье осуществлен анализ форм взаимодействия органов государственной власти, местного самоуправления и неправительственных организаций в сфере защиты прав детей, предложена классификация объединений граждан, осуществляющих деятельность в этой сфере, охарактеризованы их основные функции и обозначены направления деятельности в области защиты прав ребенка. Проанализировано состояние финансирования общественных организаций из государственного и местных бюджетов, а также уровень привлечения общественных организаций к реализации проектов в сфере детства. Исследовано, какие проекты указанного направления реализовывались на территории Украины, в результате чего сделан вывод о региональной избирательности и неоднородности в их распространении. Автором определены основные проблемы в деятельности неправительственных организаций, которые сдерживают их развитие и предложены пути повышения эффективности их функционирования.

Ключевые слова: детская безнадзорность, беспризорность, социальное сиротство, дети, которые оказались в сложных жизненных обстоятельствах, социальная защита, органы государственной власти, органы местного самоуправления, институты гражданского общества.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що дитяча безпритульність в нашій державі вже не має масового характеру, питання дитячої бездоглядності та соціального сирітства досі не втрачають своєї актуальності. Щороку близько 8 тисяч дітей з різних причин залишаються

без батьківського піклування [25]. Крім цього, набуває розвитку та поширення приховане соціальне сирітство у формі інституціалізації дітей, батьки яких з різних причин не мають можливості забезпечити їм належний догляд та виховання в домашніх умовах [19].

У зв'язку з цим, важливого значення набуває пошук нових інструментів впливу на процеси поширення цих негативних явищ у сфері дитинства. Досвідом застосування інноваційних підходів та ініціатив у сфері захисту дітей та сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, нині володіють неурядові організації, взаємодія з якими набуває все більшого значення для органів публічної влади, які діють в системі захисту прав дитини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемі взаємовідносин органів державної влади, місцевого самоврядування та неурядових організацій присвячено ряд наукових досліджень, серед яких праці О. Безпалько [2], М. Левчук [17], А. Матвійчук [16], Ю. Горемикіної [3], Л. Сідельнік [23], Н. Калінкіної [13], О. Котукова [15] та інших. Водночас, на нашу думку, більшої уваги потребує вивчення питання їх взаємодії безпосередньо у сфері захисту прав дитини.

Метою статті є аналіз діяльності інститутів громадянського суспільства у сфері формування та реалізації державної політики щодо попередження дитячої бездоглядності та соціального сирітства та окреслення основних напрямків їх взаємодії з органами державної влади.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення ефективного процесу децентралізації влади, що передбачає реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади [21], актуалізує пошук результативних механізмів взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства, як представників інтересів конкретної громади.

Як зазначає М.Г. Левчук впровадження політики партнерства між цими суб'єктами дає змогу вдосконалювати систему місцевого самоврядування, розвивати громадянське суспільство, підвищувати рівень місцевої демократії, активізувати представників місцевої громади.

Це стосується також реального підвищення ролі інститутів громадянського суспільства у процесі регулювання суспільних відносин, зростання самовідповідальності громадян у захисті їх приватних інтересів через вплив на владу та контроль над нею, а також передачі деяких функцій державних органів (органів місцевого самоврядування) недержавним суб'єктам. Громадські об'єднання впливаючи на органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування, контролюючи виконання ними управлінських функцій значно оптимізують та поглиблюють процеси децентралізації в системі «держава – місцеве самоврядування – громадські об'єднання» [16].

Неурядові організації беруть активну участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері захисту прав дітей, адже охоплюючи своєю діяльністю різні рівні суспільного життя, вони добре розуміють сутність і специфіку відповідних соціальних проблем та шляхи їх подолання, виступають універсальним посередником між громадянами й державою [4, с. 140].

Чинним законодавством України визначено широке правове поле для взаємодії органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства, у тому числі і у сфері охорони дитинства.

У відповідності до статті 36 Конституції України [14] громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Законом України «Про громадські об'єднання» [10] інститутам громадянського суспільства надано право брати участь у розробленні проектів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, які стосуються важливих питань державного і суспільного життя.

Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» [11] благодійні та інші громадські організації, фізичні особи можуть брати участь у забезпеченні реалізації заходів

з охорони дитинства, поліпшення становища дітей, створення розвиненої системи патронату дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, підтримки батьків або осіб, які їх замінюють, заходів, спрямованих на забезпечення відповідних умов для виховання, освіти, всебічного гармонійного культурного і фізичного розвитку дитини.

На розвиток партнерських відносин між державним і неурядовим секторами спрямований Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [12], що діє з 1999 р. Зокрема, статтею 8 цього Закону передбачається залучення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування дитячих організацій до розроблення й обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей. В державі діє механізм надання фінансової підтримки таким організаціям у реалізації їх соціальних програм, передбачена пільгова система оподаткування, здійснюється державна інформаційно-методична підтримка [1].

Серед інструментів взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства в нашій державі є: консультації з громадськістю, участь у спільних організаційних заходах (громадські, координаційні ради, круглі столи), спільні робочі групи (складаються із представників органів виконавчої влади, законодавчої влади, місцевих органів влади) тощо. На загальнодержавному та місцевому рівнях інститути громадянського суспільства застосовують доступ до публічної інформації (інформаційні запити), звернення до органів державної влади, участь у громадських слуханнях, проведення громадських експертиз, участь у реалізації політики через конкурси соціальних проектів (так зване соціальне замовлення) [20, с. 19].

Так, однією із основних структурно-організаційних форм, які забезпечують взаємодію інститутів громадянського суспільства та органів державної влади у сфері захисту дітей є консультативно – дорадчі органи на різних рівнях влади.

На законодавчому рівні: Експертна рада з питань дотримання прав дитини при Представникові Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в частині дотримання прав дитини, недискримінації та гендерної рівності.

На центральному рівні виконавчої влади – Громадська рада при Міністерстві соціальної політики України .

На місцевому рівні – координаційні ради у справах дітей при обласних, районних адміністраціях та виконавчих комітетах міських рад, а також громадські ради при облдержадміністраціях та районних державних адміністраціях, у складі яких утворені профільні комісії з питань сім'ї та дітей.

Крім цього, для забезпечення прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, сімейне виховання та всебічний розвиток при районних державних адміністраціях та виконавчих комітетах міських і районних у містах рад (як органах опіки та піклування) створені та діють консультативно-дорадчі органи – Комісії з питань захисту прав дитини, до участі в яких можуть залучатись також і представники громадських об'єднань.

Слід зазначити, що на базовому рівні місцевого самоврядування – сільських та селищних радах законодавчо не врегульовано участь громадськості у здійсненні соціального захисту дітей. Однією з причин цього є відсутність в цих адміністративно-територіальних одиницях відповідних громадських об'єднань.

Існують різні класифікації недержавних організацій, залежно від їх організаційної структури, обсягу та видів послуг, джерел фінансування, поширення діяльності на місцевому або національному рівні, спеціалізації послуг чи специфіки клієнтів.

В результаті вивчення діяльності громадських об'єднань, що діють в інтересах дітей нами запропонована їх класифікація за наступними ознаками: за формою реєстрації (громадські організації; благодійні фонди; спілки); за масштабом діяльності (міжнародні, всеукраїнські, місцеві); залежно від соціальної групи дітей, на яку сфокусована увага організації; за обсягом діяльності (широкого спектру діяльності та спеціальної спрямованості); за напрямком діяльності (правозахисні, освітні, профілактичні, благодійні та ін.) (Таблиця 1).

Класифікація неурядових організацій

Класифікаційна ознака	Вид	Приклади
За формою реєстрації	громадські організації; громадські спілки, благодійні організації	<i>Громадські організації</i> – «Всеукраїнська благодійна організація «Всеукраїнська мережа людей, що живуть з ВІЛ», Міжнародна громадська організація «Школа Рівних Можливостей» і т.д. <i>Громадські спілки</i> – Громадська спілка «Українська Гельсинська спілка з прав людини» і т.д. <i>Благодійні організації</i> – Благодійний фонд «Карітас», Благодійний фонд – «Майбутнє України» і т.д.
За масштабом діяльності	міжнародні, всеукраїнські, місцеві (обласні, районні, міські)	<i>Міжнародні</i> – Міжнародна організація ЕКПАТ, Міжнародна благодійна фундація «Отчий дім»; Міжнародна асоціація «СОС – Дитячі містечка» і т.д. <i>Всеукраїнські</i> – Всеукраїнська мережа проти комерційної сексуальної експлуатації дітей; Всеукраїнський благодійний фонд «Дорога майбутнього» і т.д. <i>Місцеві</i> – Міська молодіжна громадська організація «М'АРТ» (Молодіжна АльтеРнаТива) м. Чернігова; Волинська обласна організація «Ми і віра», обласна правозахисна організація «Егіда Запоріжжя»
Залежно від цільової групи	громадські організації, увага яких сфокусована на захисті конкретних соціально- незахищених груп дітей: інвалідів, багатодітних сімей, дітей – сиріт і т.д.	Чернігівське міське громадське об'єднання інвалідів «Шанс», громадсько-молодіжна організація «Братерство сиріт» (м. Тернопіль), Спілка багатодітних сімей Львівщини «Щаслива родина» і т.д.
За обсягом діяльності	широкого спектру діяльності та спеціальної спрямованості	<i>Широкого спектру діяльності:</i> Міжнародний фонд «Відродження», Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український фонд «Благополуччя дітей», Представництво благодійної організації «Надія і житло для дітей», МБО «Партнерство «Кожній дитині» та ін. <i>Спеціальної спрямованості:</i> Міжнародна організація з Міграції (запобігання торгівлі людьми), Данська рада з проблем біженців (захист прав дітей – біженців та дітей, які перебувають в Україні без законних представників), Представництво «Право на здоров'я» в Україні (допомога ВІЛ-

		позитивним, наркозалежним жінкам та їх дітям, дітям вулиці та вуличній молоді), Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна» (протиція насильству в сім'ї, торгівлі людьми) та ін.
За видом діяльності	Правозахисні Благодійні Профілактичні Просвітницькі	<i>Правозахисні:</i> Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна», Чернігівський комітет захисту прав людини, благодійна організація «Чернігівський жіночий правозахисний центр» і т.д. <i>Благодійні</i> – Представництво благодійної організації «Надія і житло для дітей» в Україні. <i>Профілактичні</i> – Чернігівська Громадська організація «Жменя» (організація дозвілля дітей); Чернігівська обласна організація Співки жінок України (запобігання насильству та протиція торгівлі людьми) і т.д. <i>Просвітницькі</i> – центр гуманістичних технологій «АХАЛАР» (проведення для представників ЗМІ, громадських організацій, школи лідерів, школи комунікації і т.д.), адаптаційний центр «Продовження життя».

Серед основних напрямів в яких здійснюється діяльність громадських організацій у сфері попередження дитячої бездоглядності, безпритульності, соціального сирітства є:

1) Сприяння державним органам у розробці стратегічних документів, які передбачають посилення соціального захисту, розвиток системи профілактичних соціальних послуг для сімей з дітьми.

2) Допомога у створенні законодавчої бази із забезпечення прав дітей.

3) Надання соціальних послуг, шляхом створення недержавних закладів для соціально-психологічної реабілітації дітей, які опинились у складних життєвих обставинах (соціально-реабілітаційних центрів, центрів соціально-психологічної реабілітації, дитячих містечок і т.д).

4) Надання адресної допомоги дітям та сім'ям, які опинились у складних життєвих обставинах (речової, фінансової).

5) Оздоровлення дітей.

6) Реалізація освітніх проектів, спрямованих на підвищення професійного рівня фахівців, що здійснюють соціальний захист дітей, надають соціальні послуги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах.

7) Вивчення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на інформаційно-аналітичному рівні, виконання соціологічних досліджень, опитувань з метою пошуку ефективних практичних форм та методів роботи з цією категорією дітей та їх батьками.

Враховуючи вищезазначене, можна виділити наступні функції неурядових організацій, які діють в інтересах дітей:

Нормотворча – громадські організації мають право на участь у законодавчому процесі шляхом вироблення законопроектів та пропозицій, поправок до нормативно-правових актів.

Інформаційна – полягає в тому, що вони доводять до органів влади відомості про стан громадської думки щодо тієї чи іншої проблеми у сфері охорони дитинства, ефективності вирішення цих проблем державними органами, а також результати проведення власних досліджень. Наявність такої інформації дає можливість формувати та реалізовувати державну політику у зазначеній сфері з урахуванням інтересів громадян, корегувати прийняті управлінські рішення.

Посередницька – полягає в забезпеченні двостороннього діалогу між суспільством та державою, лобюванні інтересів конкретних дітей або їх груп.

Захисна – спрямована на забезпечення прав та інтересів дітей через реалізацію конкретних заходів, соціальних проектів, створення закладів для дітей, відстоювання прав та свобод дітей при прийнятті органами влади та місцевого самоврядування рішень, які стосуються їх інтересів. Надання безпосередньої правової, матеріальної, соціальної, психологічної допомоги дітям та/або їх сім'ям.

Контролююча – здійснення громадського контролю за прийняттям та реалізацією управлінських рішень в інтересах дітей, через здійснення громадської експертизи нормативно-правових актів, які регулюють відносини у сфері охорони дитинства, участі у роботі консультативно-дорадчих органів, громадських слуханнях.

Освітня – полягає у підвищенні обізнаності та професійної кваліфікації кадрового складу державних органів та громадських організацій у сфері дотримання прав дитини.

За даними статистики на кінець 2013 р. було зареєстровано 67155 центральних органів громадських організацій (з них 409 – із всеукраїнським статусом), громадських спілок – 599, професійних спілок – 5746, об'єднань профспілок – 1133 та благодійних організацій – 10482 [9].

Найбільша кількість неурядових організацій зареєстровано в м.Києві – 7747 осередків, Одеській – 5859, Львівській – 5101 та Дніпропетровській – 4682 областях.

Найменше – у Чернівецькій – 1150, Чернігівській – 1266, Тернопільській – 1480 та Волинській – 1500.

Рис.1. Основні сектори діяльності неурядових організацій [24; с. 23]

Хоча державна статистика, не проводить обстежень щодо кількості неурядових організацій, діяльність, яких пов'язана із захистом прав дітей, деяке розуміння щодо кількості таких об'єднань дають результати дослідження «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002 – 2011 рр.», проведеного у 2012 р. Творчим центром ТЦК [24; с.8]. Так, 44 % респондентів зазначили, що діти та молодь є одним з основних секторів їхньої діяльності. У секторі соціальних питань працюють 25% опитаних неурядових організацій (Рис. 1).

Проведений аналіз державних доповідей про становище дітей впродовж 2007 – 2012 рр. свідчить про те, що найбільш активно ініціативи щодо захисту дітей реалізовувались у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Київській, Харківській, Кіровоградській областях та м. Києві [4], [5], [6], [7], [8].

Найпопулярнішою для реалізації проектів неурядових організацій та фондів є Київська область. На її території, реалізовувались такі проекти:

- у 2007 р. Асоціацією «СОС-Кіндердорф Інтернешнл» (Австрія) створено СОС – дитяче містечко у м. Бровари Київської області;
- проект «Розробка та впровадження механізмів деінституціалізації на території Макарівського району» Представництва благодійної організації «Надія і житло для дітей» на території Макарівського району Київської області, в результаті якого протягом 2011 р. введено в експлуатацію та передано в комунальну власність району Центр соціальної підтримки дітей та сімей «Промінь надії», який є комплексом сімейно орієнтованих послуг на рівні територіальної громади;
- проект Міжнародної благодійної організації «Партнерство «Кожній дитині» «Попередження вилучення дітей із сімейного середовища шляхом упровадження механізму гейткіпінгу в Україні» (за підтримки GR Foundation (США)), метою якого є зменшення кількості дітей, які перебувають в інтернатних закладах Київської області;
- проект Міжнародної благодійної організації «Партнерство «Кожній дитині» «Зростаємо разом» в м. Біла Церква. Його метою визначено покращення задоволення потреб дітей та їхній розвиток у ранньому віці шляхом посилення батьківського потенціалу й навичок задля збереження сімей (цей же проект реалізувався і в м. Полтава);
- проект міжнародної благодійної фундації «Отчий дім» із соціальної реабілітації безпритульних дітей на території Київської області та ін.

На території Дніпропетровського району Дніпропетровської області впродовж 2012 – 2014 рр. реалізується пілотний проект Благодійного фонду «Розвиток України» «Родина для дитини», націлений на реформування інтернатних закладів, розвиток сімейних форм виховання та профілактику сирітства (робота з кризовими сім'ями). У рамках проекту розпочато відпрацювання моделі реформування районного дитячого будинку «Сім'я» з одночасним розвитком сімейно орієнтованих послуг для дітей і сімей (партнером у реалізації цього проекту є Представництво благодійної організації «Надія і житло для дітей» в Україні).

У Луганській області «Благодійним фондом «СОС Дитячі містечка» в 2011 р. було започатковано програму з підтримки сімей та захисту прав дітей. У рамках реалізації програми передбачалось сприяння реінтеграції дітей, які були влаштовані до інтернатних закладів із соціально-економічних причин, до їх сімей, а також робота із сім'ями, що опинилися в складних життєвих обставинах, з метою недопущення виходу з них дітей.

Проектом Фонду Ріната Ахметова «Технології профілактики соціального сирітства охоплено Донецьку, Дніпропетровську та Харківську області. В рамках цього ж проекту у травні 2013 р. відкрито соціальну квартиру для вагітних та мам з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах [7, с. 143].

Завдяки цьому ж фонду створено 39 дитячих будинків сімейного типу у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Львівській, Кіровоградській, Херсонських областях, м. Києві та Криму.

Територія Чернігівської області була двічі пілотним майданчиком для впровадження громадських ініціатив. Так, у 2007 р. Міжнародною організацією «Лікарі Світу – США»

впроваджено проект щодо створення Центру соціально-психологічної реабілітації дітей, а починаючи з 2014 р. на території області Всеукраїнською громадською організацією «Ліга соціальних працівників України» та Міжнародною організацією «Партнерство кожній дитині» реалізується проект Світового Банку спрямований на розвиток системи соціальних послуг та трансформацію інтернатних установ, в якому беруть участь 4 інтернатні заклади області.

Такий проект Світового банку реалізується також і в Житомирській області.

Деякі проекти міжнародних благодійних організацій реалізовувались також на території Черкаської (2007), Вінницької (2010), Кіровоградської (2007), Одеської (2010), Полтавської (2011), Хмельницької (2010) області. Зазначені проекти переважно фінансувались за кошти міжнародних донорів.

Щодо інших регіонів України, то ситуація відрізняється меншою увагою з боку впливових інститутів громадянського суспільства.

Зазначене свідчить про просторову стратифікацію поширення соціальних проектів щодо дітей. Найвища їх концентрація спостерігається переважно на рівні великих адміністративно – територіальних одиниць. У зв'язку з цим, погоджуємось із висновками О. Безпалько, що здебільшого діяльність неурядових організацій зосереджена у великих містах та обласних центрах. На жаль, у малих містах зустрічаються лише поодинокі приклади активної діяльності неурядових організацій, а в селищах та селах вони майже відсутні. Безумовно, що життєдіяльність громадської організації можлива за умови певних фінансових дотацій, які швидше можна знайти в містах з розвинутою соціально-економічною інфраструктурою, там, де краще наповнені місцеві бюджети та більше можливостей для пошуку спонсорів [2, с. 330].

Порядок розподілу коштів, які виділяються з Державного бюджету України на державну підтримку реалізації програм молодіжних і дитячих організацій, врегульовано постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1049 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка» [22].

На центральному та місцевих рівнях організація та проведення конкурсів з визначення таких програм стосовно дітей, сімей та молоді серед інститутів громадянського суспільства, забезпечується переважно структурними підрозділами у справах сім'ї та молоді відповідного органу влади, які і визначають перелік пріоритетних завдань, на розв'язання яких мають бути спрямовані програми громадських організацій.

Як правило, це – патріотичне виховання, сприяння здоровому способу життя, неформальна освіта, екологічна просвіта тощо. Однак, аналіз оприлюднених положень на веб-сайтах відповідних органів влади, про проведення вищезазначених конкурсів свідчить, що при визначенні пріоритетних напрямків, перевага надається молодіжним питанням.

На жаль проекти, спрямовані на захист прав дитини, не надто поширені.

Так, у 2013 р. Державною службою молоді та спорту за підсумками проведення конкурсу були визначені переможцями 76 проектів, з яких лише 8 стосувались захисту прав дітей, або їх розвитку. В 2014 р. з 14 обраних проектів, було лише 2 такі проекти.

Аналогічною є також ситуація на субнаціональному рівні.

Крім того, визначення пріоритетних напрямків для конкурсів проводиться без дослідження потреб цільових груп, тому невідомо, на основі чого робляться висновки про те, що саме така проблема потребує вирішення, а також чи існує потреба у тій чи іншій послугі для дітей в області [18, с. 43].

У зв'язку з цим серед визначених напрямків відсутні такі, як профілактика соціального сирітства, дитячої бездоглядності, безпритульності, організації дозвілля дітей та ін. Отже, на основі вищевикладеного можна констатувати, що підтримка громадських організацій в реалізації проектів спрямованих на забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів дітей є недостатньою.

У 2013 р. для своєї діяльності громадськими організаціями з різних джерел було отримано 3,8 млрд. грн. (на 1,6% більше, ніж у 2012 р.) [9].

Слід зазначити, що 58,5% від сукупного доходу громадських організацій склали доходи громадських організацій м. Києва, 8,8% – Одеської області, 5,5% Дніпропетровської області.

Решта 27,2% від суми розподілена між 24 адміністративно-територіальними одиницями України.

Вивчення структури доходів громадських організацій за ознакою джерела фінансування, свідчить, що найбільшим джерелом доходів інститутів громадянського суспільства є надходження від благодійності, які склали 1,7 млрд. грн. або 45,4% від загальної суми коштів для фінансування діяльності громадських організацій. Надходження від господарської діяльності товариств, підприємств, створених громадськими організаціями для виконання їх мети та напрямів діяльності становлять 528,9 млн. грн. або 14,1%, від членських внесків – 500,0 млн. грн. або 13,3%. Інші джерела фінансування – 16,5%.

Частка фінансування з державного та місцевого бюджетів становить 7,1% та 3,6% відповідно [9].

Найбільший рівень державного фінансування в структурі доходів громадських організацій спостерігається у Херсонській – 18,8%, Вінницькій – 7,2%, Закарпатській – 6,4%, областях та м. Києві – 11, 1%. Водночас частка фінансування в 11 регіонах України та м. Севастополі не досягла навіть рівня 1%.

Питома вага видатків з місцевих бюджетів в багатьох регіонах перевищує видатки з державного бюджету. Так, надходження з місцевого бюджету у громадських організацій АР Крим склали 24,8% від їх загального доходу. Серед регіонів, де найвищий показник фінансування громадських об'єднань з місцевих бюджетів – Чернігівська (13,6%), Закарпатська (12, 5%), Черкаська (11,2%) області.

Найнижчий відсоток в Харківській та Одеській областях – 0,7% та 1,08% відповідно.

У розвинених країнах ситуація інша. Неурядові сервісні організації у Великобританії отримують від держави 26% фінансування (власних доходів – до 35%), НДО Фінляндії – до 57% (до 38% – власних доходів). У Німеччині функції надання соціальних послуг передані недержавним суб'єктам, і тому зрозуміло, що відсоток їх державного фінансування є достатньо високим – 83%, власні доходи становлять 10% від загального бюджету організації [3, с. 164].

Отже співпраця між неурядовими організаціями та органами влади усе ще має епізодичний характер, масштабні проекти громадських об'єднань поширюються як правило у великих містах та залишають поза увагою невеликі міста, села та селища, де проблема дитячої бездоглядності та безпритульності є найбільш гострою. Території, для реалізації проектів часто визначаються громадськими організаціями самостійно, без проведення попереднього аналізу потреб адміністративно – територіальних одиниць. Державна координація в цьому питанні не забезпечується.

Прерогативою державних установ залишається надання соціальних послуг дітям та сім'ям вразливих категорій. Офіційна статистика не веде обліку недержавних суб'єктів надання соціальних послуг, не проводилося також спеціальних досліджень щодо виявлення недержавних надавачів соціальних послуг, їх спроможності, кількості та видів послуг, їхніх клієнтів, вартості послуг, які сьогодні надаються громадськими організаціями.

Обмеженими також є і можливості громадських організацій щодо доступу до надання соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів [20, с. 36].

Проблемним є і професійний рівень працівників громадських організацій. Нині небагато українських неурядових організацій можуть підтвердити необхідний для якісного надання соціальних послуг кваліфікаційний рівень фахівців із надання послуг.

Чинна нормативно-правова база не передбачає участі працівників недержавних організацій у системі акредитації, державної перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників системи соціального захисту. На працівників громадських об'єднань не

поширюються соціальні гарантії, які визначені для працівників державних установ такого ж кваліфікаційного рівня. Недостатній рівень професіоналізму викликає недовіру до їх послуг з боку держави та громадян [23].

Водночас, на думку фахівців, недержавним організаціям може по праву належати провідна роль у наданні соціальних послуг на рівні громади. Завдяки своїй мобільності та творчим підходам вони здатні забезпечити виявлення та задоволення потреб різних соціальних груп, одночасно сприяючи розвиткові конкурентоспроможних соціальних послуг.

Найбільш типові функції, які може виконувати недержавна організація у системі надання соціальних послуг:

- безпосередньо адресна підтримка найбільш вразливого контингенту;
- вивчення потреб і очікувань клієнтів;
- збір і акумулювання інформації про попит на послуги та зміни соціальної ситуації у громаді;
- участь у формуванні місцевих соціальних програм та планування розвитку системи соціальних послуг на місцевому рівні;
- здійснення громадського контролю за якістю надання соціальних послуг та ефективністю місцевих соціальних програм [13].

Висновки та пропозиції. Незважаючи на те, що неурядові організації займають важливе місце у сфері захисту прав дитини, коло проблем, з якими вони стикаються у своїй діяльності є достатньо широким. Серед них існування державної монополії у сфері надання соціальних послуг, відсутність належного фінансування та забезпечення кваліфікованими кадрами. Реалізація більшості масштабних проектів неурядових організацій зосереджена як правило на рівні обласних центрів. Поза увагою залишається сільська місцевість, яка має найменше ресурсів для попередження соціального сирітства.

На нашу думку, більш ефективній діяльності громадських організацій у сфері захисту прав дітей, сприятиме:

- запровадження спеціального реєстру громадських організацій, які надають соціальні послуги для сімей та дітей;
- розроблення механізму замовлення територіальними громадами, закладами соціального захисту дітей соціальних, реабілітаційних послуг для дітей та їх батьків;
- запровадження системи підготовки членів громадських, волонтерських, інших недержавних організацій з надання соціальних послуг;
- активізація діяльності на рівні сільських та селищних громад консультативно-дорадчих органів у справах дітей;
- створення координуючого органу з реалізації проектів неурядових організацій у сфері захисту прав дитини, який би спрямовував громадські організації на реалізацію програм та проектів у тих галузях охорони дитинства, які мають в цьому найбільшу потребу та мають важливе суспільне значення.

Список використаних джерел

1. Альтернативний звіт про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини 2002 – 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unicef.org/ukraine/report-ukr>
2. Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія / О.В. Безпалько. – К.: Наук. світ, 2006. – 363 с.
3. Горемікіна Ю. Проблеми розвитку недержавних організацій у сфері надання соціальних послуг / Ю. Горемікіна // Демографія та соціальна економіка. – 2009. – № 1(11). – С. 161 – 168.
4. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2007 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hfo.net.ua/docs/info/3.pdf>

5. Забезпечення рівних можливостей та прав дітей в умовах зростання ризиків бідності населення. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2009 року / [А.Г. Зінченко, Т.Ф. Алексеєнко, С.Ю. Аксьонова та ін.]. – К.: Бланк-Прес, 2010. – 152 с.
6. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2010 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1467/1/Zinchenko_derzh_dop.pdf
7. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2011 року) / [С.Ю. Аксьонова, М.Ю. Варбан, О.А. Васильєв та ін.]. – К.: 2012. – 188 с.
8. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2012 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dimp.org.ua/research/scientific-research.html>
9. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
10. Про громадські об'єднання: закон України від 22.03.2012 № 4572-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
11. Про охорону дитинства: закон України від 26.04.2001 № 2402-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
12. Про молодіжні та дитячі громадські організації: закон України від 01.12.1998 № 281-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/281-14>
13. Калінкіна Н.В. Партнерські відносини між владою та «третім сектором» у соціальній державі: автореф. дис.... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / Наталія Володимирівна Калінкіна; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; Харк. регіон. ін.-т держ. упр. – Х., 2008. – 19 с.
14. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Україна, 1996. – 119 с.
15. Котуков О.А. Форми фінансової підтримки третього сектора в країнах постсоціалістичного табору / О.А. Котуков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/tpdu/2011-4/doc/5/04.pdf>
16. Левчук М.Г. Взаємодія органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань в умовах децентралізації державно-управлінських послуг / М.Г. Левчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej7/doc_pdf/levchuk.pdf
17. Матвійчук А. Основні способи взаємодії громадських організацій з державою / А. Матвійчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/27.pdf>
18. Місцеві практики фінансування проектів неурядових організацій для дітей та молоді із державного та місцевих бюджетів / [Т. Яцків, О. Коваль, О. Смирнов, М. Шелеп]. – Львів, 2011. – 169 с.
19. Олифіренко Ю.І. Сутнісні характеристики явища соціального сирітства в Україні / Ю.І. Олифіренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vistnic.stu.cn.ua/articles/1415971745280.pdf>
20. Показники розвитку громадянського суспільства в Україні / [О.Ю. Вініков, А.О. Красносільська, М.В. Лациба; Укр. незал. центр політ.дослідж.]. – К.: Агентство Україна, 2012. – 80 с.
21. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>
22. Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка: постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2011 р. № 1049 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF>

23. Сідельнік Л. Залучення організацій громадянського суспільства до надання соціальних послуг в Україні. Аналітичний огляд сучасного стану та перспектив / Л. Сідельнік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules>
24. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002 – 2010 роки: звіт за даними дослідження / [Л. Паливода, С. Голота]. – К.: ТОВ «Видавничий Дім “КуПол”» 2010. – 118 с.
25. Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року: указ Президента України від 22 жовтня 2012 року № 609/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua

References

1. Alternatyvnyy zvit pro realizatsiyu Ukrayinoyu polozhen Konventsiyi OON pro prava dytyny 2002 – 2008 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unicef.org/ukraine/report-ukr>
2. Bezpalko O.V. Orhanizatsiya sotsialno-pedahohichnoyi roboty z ditmy ta moloddyu u terytorialniy hromadi: teoretyko-metodychni osnovy: Monohrafiya / O.V. Bezpalko. – K.: Nauk. svit, 2006. – 363 s.
3. Horemykina Yu. Problemy rozvytku nederzhavnykh orhanizatsiy u sferi nadannya sotsialnykh posluh / Yu. Horemykina // Demohrafiya ta sotsialna ekonomika. – 2009. – № 1(11). – S. 161 – 168.
4. Derzhavna dopovid pro stanovyshe ditey v Ukrayini (za pidsumkamy 2007 roku) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://hfo.net.ua/docs/info/3.pdf>
5. Zabezpechennya rivnykh mozhyvostey ta prav ditey v umovakh zrostannya ryzykiv bidnosti naselennya. Derzhavna dopovid pro stanovyshe ditey v Ukrayini a pidsumkamy 2009 roku / [A.H. Zinchenko, T.F. Alyekseyenko, S.Yu. Aksonova ta in.]. – K.: Blank-Pres, 2010. – 152 s.
6. Derzhavna dopovid pro stanovyshe ditey v Ukrayini (za pidsumkamy 2010 roku) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/1467/1/Zinchenko_derzh_dop.pdf
7. Derzhavna dopovid pro stanovyshe ditey v Ukrayini (za pidsumkamy 2011 roku) / [S.Yu. Aksonova, M.Yu. Varban, O.A. Vasylyev ta in.]. – K.: 2012. – 188 s.
8. Derzhavna dopovid pro stanovyshe ditey v Ukrayini (za pidsumkamy 2012 roku) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dimp.org.ua/research/scientific-research.html>
9. Diyalist hromadskykh obyednan v Ukrayini u 2013 rotsi [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua>
10. Pro hromadski obyednannya: zakon Ukrayiny vid 22.03.2012 № 4572-VI [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>
11. Pro okhoronu dytynstva: zakon Ukrayiny vid 26.04.2001 № 2402-III [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>
12. Pro molodizhni ta dytyachi hromadski orhanizatsiyi: zakon Ukrayiny vid 01.12.1998 № 281-XIV [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/281-14>
13. Kalinkina N.V. Partnerski vidnosyny mizh vladoyu ta «tretim sektorom» u sotsialniy derzhavi: avtoref. dys.... kand. nauk z derzhavnoho upravlinnya: 25.00.02 / Nataliya Volodymyrivna Kalinkina; Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrayiny; Khark. rehion. in-t derzh. upr. – Kh., 2008. – 19 s.
14. Konstytutsiya Ukrayiny: pryunyata na pyatiy sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny 28 chervnya 1996 p. – K.: Ukrayina, 1996. – 119 s.
15. Kotukov O.A. Formy finansovoyi pidtrymky tretoho sektora v krayinakh post-sotsialistychnoho taboru / O.A. Kotukov [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2011-4/doc/5/04.pdf>
16. Levchuk M.H. Vzayemodiya orhaniv mistsevoho samovryaduvannya ta hromadskykh obyednan v umovakh detsentralizatsiyi derzhavno-upravlinskykh posluh / M.H. Levchuk [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.academy.gov.ua/ej/ej7/doc_pdf/levchuk.pdf

17. Matviychuk A. Osnovni sposoby vzayemodiyi hromadskykh orhanizatsiy z derzhavoyu / A. Matviychuk [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/27.pdf>
18. Mistsevi praktyky finansuvannya proektiv neuryadovykh orhanizatsiy dlya ditey ta molodi iz derzhavnoho ta mistsevykh byudzhetiv / [T. Yatskiv, O. Koval, O. Smyrnov, M. Shelep]. – Lviv, 2011. – 169 s.
19. Olyfirenko Yu.I. Sutnisni kharakterystyky yavlyshcha sotsialnoho syrit-stva v Ukrayini / Yu.I. Olyfirenko [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vistnic.stu.cn.ua/articles/1415971745280.pdf>
20. Pokaznyky rozvytku hromadyanskoho suspilstva v Ukrayini / [O.Yu. Vinikov, A.O. Krasnosil'ska, M.V. Latsyba; Ukr. nezal. tsentr polit.doslidzh.]. – K.: Ahentstvo Ukrayina, 2012. – 80 s.
21. Pro skhvalennya Kontseptsiyi reformuvannya mistsevoho samovryaduvannya ta terytorialnoyi orhanizatsiyi vlady v Ukrayini: rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 1 kvitnya 2014 r. № 333-r [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-r>
22. Pro zatverdzhennya Poryadku provedennya konkursu z vyznachennya prohram (proektiv, zakhodiv), rozroblenykh instytutamy hromadyanskoho suspilstva, dlya vykonannya (realizatsiyi) yakykh nadayetsya finansova pidtrymka: postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 12 zhovtnya 2011 r. № 1049 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF>
23. Sidyelnik L. Zaluchennya orhanizatsiy hromadyanskoho suspilstva do nadannya sotsialnykh posluh v Ukrayini. Analitychnyy ohlyad suchasnoho stanu ta perspektyv / L. Sidyelnik [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules>
24. Stan ta dynamika rozvytku neuryadovykh orhanizatsiy Ukrayiny 2002 – 2010 roky: zvit za danymy doslidzhennya / [L. Palyvoda, S. Holota]. – K.: TOV «Vydavnychyy Dim “KuPol”» 2010. – 118 s.
25. Pro Natsionalnu stratehiyu profilaktyky sotsialnoho syrit-stva na period do 2020 roku: ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 22 zhovtnya 2012 roku № 609/2012 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: www.rada.gov.ua

УДК 343.81:342.9

Пузирний В.Ф.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент Навчально-наукового інституту права
і соціальних технологій, Чернігівський
національний технологічний університет
(Україна, Чернігів), 1976_slava@mail.ru

ПРАВОВІ АСПЕКТИ АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИСДИКЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УСТАНОВАХ І ОРГАНАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

У статті досліджено правові аспекти адміністративно-юрисдикційної діяльності в установах і органах виконання покарань в Україні. Адміністративно-юрисдикційна діяльність в установах і органах виконання покарання розглядається як різновид адміністративної юрисдикції органів виконавчої влади, а також як частина управлінської (адміністративної) діяльності. Автор доходить висновку, що головною метою адміністративно-юрисдикційної діяльності в установах і органах виконання покарань є забезпечення законності та попередження правопорушень в установах та органах, які виконують покарання, а також зорієнтована на безпеку осіб, що знаходяться в межах їх території. Звернено увагу на те, що правовою підставою застосування заходів юрисдикційного впливу є норми Кримінально-виконавчого кодексу України та

адміністративного законодавства. Наголошується, що адміністративно-юрисдикційна діяльність в установах і органах виконання покарань, серед іншого, спрямована на охорону встановленого порядку управління в установах і органах виконання покарання.

Ключові слова: адміністративно-юрисдикційна діяльність, установи і органи виконання покарань, адміністративне законодавство.

Puzurnyi V.F.,

Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of Educational scientific
institute of law and social technologies,
Chernihiv National Technological University
(Ukraine, Chernihiv), 1976_slava@mail.ru

Legal aspects of administrative and jurisdictional activity in the correctional institutions and bodies

The author of the article examines the legal aspects of administrative and jurisdictional activity in the correctional institutions and bodies of Ukraine. The administrative and jurisdictional activity in the correctional institutions and bodies is considered to be a form of administrative jurisdiction of the executive authorities, as well as the kind of managerial (administrative) activity. The author concludes that the main purpose of the administrative and jurisdictional activity of the correctional institutions and bodies is law enforcement and crime prevention in the correctional institutions and bodies, which should be also focused on the safety of persons within their territories. The author notes that the legal basis for application of the jurisdictional influence is the provisions of the Penal Code of Ukraine and administrative law. It is noted that the administrative and jurisdictional activity in the correctional institutions and bodies is aimed, among other things, at protection of the established administrative order in the correctional institutions and bodies.

Key words: administrative and jurisdictional activity, correctional institutions and bodies, administrative law.

Пузырный В.Ф.,

кандидат юридических наук, доцент,
доцент Учебно-научного института права
и социальных технологий, Черниговский
национальный технологический университет
(Украина, Чернигов), 1976_slava@mail.ru

Правовые аспекты административно-юрисдикционной деятельности в учреждениях и органах исполнения наказаний

В статье исследованы правовые аспекты административно-юрисдикционной деятельности в учреждениях и органах исполнения наказаний в Украине. Административно-юрисдикционная деятельность в учреждениях и органах исполнения наказания рассматривается как разновидность административной юрисдикции органов исполнительной власти, а также как часть управленческой (административной) деятельности. Автор приходит к выводу, что главной целью административно-юрисдикционной деятельности в учреждениях и органах исполнения наказаний является обеспечение законности и предупреждения правонарушений в учреждениях и органах, исполняющих наказания, а также ориентирована на безопасность лиц, находящихся на их территории. Обращено внимание на то, что основанием применения мер юрисдикционного влияния являются нормы Уголовно-исполнительного кодекса Украины и административного законодательства. Отмечается, что административно-юрисдикционная деятельность в учреждениях и органах исполнения наказаний среди прочего, направлена на охрану установленного порядка управления в учреждениях и органах исполнения наказания.

Ключевые слова: административно-юрисдикционная деятельность, учреждения и органы исполнения наказаний, административное законодательство.

Існування установ і органів виконання покарань є невід'ємною умовою ефективної правоохоронної діяльності. Це пояснюється необхідністю завершення процесу притягнення злочинців до відповідальності і прагненням держави коректувати поведінку таких осіб з тим, щоб повернути їх у суспільство з установкою на подальше «нормальне» життя. Діяльність цих установ і органів завжди знаходилося в полі уваги вчених з позиції обґрунтування різних процесів, пов'язаних з виконанням і відбуванням покарання, проте необхідно пам'ятати про те, що значна частина відносин, пов'язаних з їх функціонуванням, знаходяться у полі не кримінально-виконавчих процедур, а зокрема, значна кількість відносин у цій сфері є адміністративними чи адміністративно-процесуальними. З причини своєї природи, установи та органи виконання покарань є частиною правоохоронної системи та наділені повноваженнями здійснення юрисдикційної діяльності. Проте в Україні немає єдиного погляду на розуміння такої діяльності, а також правильного її здійснення в установах і органах виконання покарань. Фактично можна говорити про відсутність нормативної основи застосування юрисдикційних заходів, у наслідок чого виникає проблема ускладнення цього процесу через залучення аналогічних схем інших правоохоронних органів (наприклад, органів внутрішніх справ). Зважаючи на вищесказане, актуальність дослідження проблем адміністративно-юрисдикційної діяльності не підлягає сумніву.

В Україні окремі аспекти адміністративно-правового забезпечення діяльності установ і органів виконання покарань досліджували Є.Ю. Бараш, О.Г. Боднарчук, А.А. Галай, С.К. Гречанюк, С.В. Злишков, В.П. Петков, М.М. Сикал, Є.Ю. Соболев та інші.

Метою цієї статті є подальше теоретичне дослідження проблем адміністративно-юрисдикційної діяльності установ і органів виконання покарань України.

Існування адміністративно-юрисдикційної діяльності у структурі адміністративного процесу визнається всіма без винятку вченими в галузі адміністративного права, а також іншими науковцями, які представляють інші галузі права та управління [1, с. 48].

У сучасних умовах юрисдикція стала поняттям більш широким, ніж правосуддя. Це зумовило прагнення окремих авторів вийти за межі розуміння юрисдикції як судочинства і позначити як юрисдикційну всю оперативно-виконавчу діяльність органів держави по вирішенню як спірних, так і безспірних справ і застосуванню норм права, а також нормотворчу діяльність.

Аналіз основних підходів до визначення юрисдикційної діяльності дає можливість констатувати наявність трьох основних підходів до її розуміння.

Перша група авторів дотримується думки, що адміністративна юрисдикція – це державно-владна діяльність, яка полягає в застосуванні закону до юридичних конфліктів і прийняття по них правових актів [2, с. 46].

Друга група вчених розглядає адміністративну юрисдикцію як діяльність суб'єктів державної влади з вирішення спорів між різними суб'єктами, а також щодо застосування заходів адміністративного та дисциплінарного примусу, здійснювану в адміністративній формі [3; 4].

І, нарешті, третя група науковців висловлює думку, що адміністративна юрисдикція – це не тільки процесуальна діяльність з розгляду справ про адміністративні правопорушення, дисциплінарних проступків, скарг, а й діяльність, пов'язана з погоджувальним провадженням [5, с. 23 – 24; 6; 7].

В.А. Понікаров, віддаючи належне останній, третій позиції, вважає, що стосовно кримінально-виконавчої системи адміністративно-юрисдикційну діяльність необхідно аналізувати не тільки як розгляд, вирішення справ про адміністративні правопорушення, дисциплінарні проступки, а також справ, пов'язаних з провадженням по адміністративно-правових скаргах і спорах, але й у специфіці погоджувального провадження [7, с. 48]. З чим досить складно погодитися. Справа в тому, що зазначений автор визначає адміністративно-юрисдикційну діяльність як закріплену в нормах переважно адміністративного та іншого права державно-владну, управлінську, правозастосовчу, правоохоронну діяльність для вирішення адміністративно-правових конфліктів деліктного змісту і суперечок

погоджувальної характеру. Під погоджувальним провадженням в установах і органах кримінально-виконавчої системи В.А. Понікаров розуміє складову частину адміністративно-юрисдикційної діяльності, яка здійснюється з метою добровільного, погоджувального врегулювання спору про право без застосування примусових заходів у зв'язку з примиренням сторін [7, с. 68 – 69]. Подібні твердження вимагають обов'язкових прикладів, бо складно уявити, щоб на практиці персонал кримінально-виконавчих установ робив спроби здійснити погоджувальні заходи для врегулювання спору, який виник при виконанні покарання. У такому випадку скоріше йдеться про звільнення від відповідальності за правопорушення у колонії, але навряд чи про, по суті, примирення.

Ми дотримуємося концепції, згідно з якою адміністративно-юрисдикційна діяльність у кримінально-виконавчих установах складається з трьох основних напрямків:

1) практика залучення до адміністративної відповідальності за правопорушення, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення;

2) дисциплінарна практика щодо персоналу та спецконтингенту установ і органів виконання покарань;

3) розгляд і вирішення керівництвом установ спорів, скарг та звернень у межах наданих їм повноважень.

Нині адміністративна відповідальність є ключовою примусовою мірою, яка встановлена законодавцем щодо недопущення отримання особами, яких утримують у слідчих ізоляторах та установах виконання покарань, заборонених предметів, а також здатна підтримувати правопорядок і протистояти провинам, що посягають на режим утримання в установах Державної кримінально-виконавчої служби України. Фактично єдиний склад адміністративного правопорушення у сфері функціонування установ виконання покарань – це передача або спроба передачі заборонених предметів особам, які утримуються в слідчих ізоляторах або в установах Державної кримінально-виконавчої служби України (ст. 188 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Як зазначає О.Г. Ткаченко, склад за це адміністративне правопорушення містить змінні ознаки, які передбачені в Правилах внутрішнього розпорядку. Цей склад правопорушення за характером заподіяної шкоди є формальним, настання матеріальних наслідків як обов'язковий елемент складу не вказаний. Суб'єктом є осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Що стосується внутрішньої структури, це однозначний склад, оскільки у статті описані ознаки одного діяння – «незаконна передача заборонених предметів особам, яких утримують у слідчих ізоляторах, установах виконання покарань». Залежно від конструкції склад є бланкетним, адже він повністю не розкриває зміст і сутність діяння, а ознаки проступку закріплені в окремо встановлених нормах, а сам перелік заборонених предметів перерахований у Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань [8].

Разом з цим слід зазначити, що фактичної можливості самостійно притягнути до відповідальності за вказані діяння у персоналу установ виконання покарань немає. В Україні відсутня інструкція про порядок складання протоколу та розгляду справи за ст. 188 Кодексу України про адміністративні правопорушення, що тягне до відсутності необхідних процедурних директив. Для притягнення до відповідальності в сучасних умовах вдаються до допомоги органів внутрішніх справ, які й оформляють належним чином факт правопорушення.

Стосовно дисциплінарного провадження щодо засуджених, то його основи закріплені в Кримінально-виконавчому кодексі України. Йдеться про заходи стягнення, передбачені ст. 132 Кримінально-виконавчого кодексу України, зокрема, за порушення встановленого порядку відбування покарання до засуджених можуть застосовуватися такі заходи стягнення:

- попередження;
- догана;
- сувора догана;
- дисциплінарний штраф у сумі до двох мінімальних розмірів заробітної плати;

- скасування поліпшених умов тримання;
- поміщення засуджених чоловіків, які утримуються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до п'ятнадцяти діб, а засуджених жінок – до десяти діб;
- поміщення засуджених, які утримуються у приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, в карцер без виведення на роботу на строк до п'ятнадцяти діб;
- переведення засуджених, які утримуються у виправних колоніях (крім колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами утримання), до приміщення камерного типу (одиначної камери) на строк до трьох місяців [9].

Вагітні жінки, жінки, які мають дітей у будинках дитини при виправних колоніях, інваліди I групи в дисциплінарний ізолятор, карцер, приміщення камерного типу (одиначної камери) не поміщуються [9]. Такі заходи кримінально-виконавче законодавство відносить до заходів виховного характеру, проте за своїм характером і змістом позначена система є сукупністю заходів адміністративно-юрисдикційного впливу, зокрема, йдеться про заходи примусу і відповідальності. На підтримку юрисдикційної природи цих заходів також можна навести передбачений кодексом порядок їх застосування. Наприклад, як і при розгляді справи про адміністративне правопорушення, при призначенні заходів стягнення враховуються причини, обставини і мотиви вчинення порушення, поведінка засудженого до вчинення проступку, кількість і характер раніше накладених стягнень, а також пояснення засудженого по суті проступку. Накладені стягнення повинні відповідати тяжкості і характеру проступку засудженого. Стягнення може бути накладено лише на особу, яка вчинила проступок, і не пізніше десяти діб з дня виявлення проступку, а якщо у зв'язку з проступком проводилася перевірка, то з дня її закінчення, але не пізніше шести місяців з дня вчинення проступку. Накладене стягнення звертається до виконання негайно, а у виняткових випадках – у строк не пізніше одного місяця з дня його накладення. Якщо протягом місяця з дня накладення стягнення воно не було звернено до виконання, то це стягнення не виконується. Стягнення у вигляді попередження або догани, призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії накладається усно чи письмово, інші стягнення – тільки письмово.

Існують й інші аналогії в застосуванні заходів юрисдикційного характеру і заходів стягнення щодо засуджених. Виходячи з вищевикладеного, в цій частині юрисдикційного процесу можна виділити такі особливості:

- 1) заходи дисциплінарного впливу в цілому врегульовані на рівні Кримінально-виконавчого кодексу України (хоча в нормах цього Закону такі заходи не визнаються юрисдикційними);
- 2) юрисдикційний вплив ставить перед собою кілька цілей – притягнути винного до відповідальності та зробити виховний вплив на засудженого в межах загальних цілей функціонування установ виконання покарання;
- 3) підставою застосування заходів юрисдикційного характеру щодо засуджених є допущення останніми порушень режиму відбування покарання;
- 4) заходи юрисдикційного характеру можуть бути застосовані як до засуджених, так і до персоналу установ (у такому випадку діє законодавство про порядок проходження служби, а також адміністративне законодавство).

Стосовно третьої складової адміністративно-юрисдикційної діяльності в системі виконання покарань (розгляд та вирішення керівництвом установ спорів, скарг та звернень у межах наданих повноважень), то вона є більшою мірою пасивною для керівників установ виконання покарання й обумовлена правами засуджених осіб. Зокрема, ст. 8 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачає право засуджених звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами та скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, до вищих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в Європейський суд з прав людини, а також в інші відповідні органи

міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб цих міжнародних організацій, до суду, органів прокуратури, інші органи державної влади, органи місцевого самоврядування та об'єднання громадян [9]. Керівництво кримінально-виконавчої установи зобов'язано вжити заходів за фактами звернення засуджених і дати їм належну правову оцінку. Проте Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», на жаль, не формулює обов'язкову систему обов'язків того чи іншого керівного співробітника установ, що породжує зловживання в частині належного вирішення суперечок і скарг засуджених.

Таким чином, узагальнення всіх трьох основних напрямків юрисдикційної діяльності дозволяє визначити такі характерні особливості, які можемо вважати висновками до цієї статті:

1. Адміністративно-юрисдикційна діяльність в установах виконання покарання є різновидом адміністративної юрисдикції органів виконавчої влади, а також частиною управлінської (адміністративної) діяльності.

2. Головною метою цього виду діяльності є забезпечення законності та попередження правопорушень в установах та органах, які виконують покарання, а також зорієнтована на безпеку осіб, що знаходяться в межах їх територій. Крім цього, вона пов'язана з виховним впливом, чого немає в інших сферах юрисдикційного процесу.

3. Правовою підставою застосування заходів юрисдикційного впливу є норми Кримінально-виконавчого кодексу України та адміністративного законодавства. Зокрема, слід зазначити, що, незважаючи на закріплення на рівні Кодексу України про адміністративні правопорушення статусу суб'єкта адміністративно-юрисдикційної діяльності в аналізованій сфері (у частині притягнення до адміністративної відповідальності), досі керівник установи не може скористатися повноваженнями у цій сфері.

4. Серед іншого, така діяльність спрямована на охорону встановленого порядку управління в установах і органах виконання покарання. Вона може розглядатися в контексті дозволу адміністративно-правових конфліктів «деліктного» змісту, порушень режиму відбування покарання, і спорів, які дозволяє керівництво в межах своєї компетентності.

Список використаних джерел

1. Качалина Л.А. Проблемы научной организации управленческой деятельности / Л.А. Качалина. – М.: Юридическая литература, 1974. – 180 с.
2. Галаган И.А. Административная ответственность в СССР. Процессуальное регулирование / И.А. Галаган. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1976. – 198 с.
3. Якимов А.Ю. Административно-юрисдикционный процесс и административно-юрисдикционное производство / А.Ю. Якимов // Государство и право. – 1999. – № 3. – С. 5 – 10.
4. Мельник Р.С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю: дис...канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право» / Р.С. Мельник. – Х., 2002. – 211 с.
5. Михайлов А.А. Административно-юрисдикционная деятельность милиции: теория и практика: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / А.А. Михайлов. – Ростов-на-Дону, 2003. – 216 с.
6. Мельник І.В. Застосування заходів адміністративного примусу в умовах розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І.В. Мельник. – К., 2004. – 22 с.
7. Поникаров В.А. Реализация административно-юрисдикционной деятельности в уголовно-исполнительной системе Российской Федерации (организационно-правовой анализ теории и практики): монография / В.А. Поникаров. – Рязань, 2008. – 213 с.

8. Ткаченко О.Г. Загальна характеристика та особливості адміністративної відповідальності за передачу заборонених предметів в установи виконання покарань [Електронний ресурс] / О.Г. Ткаченко // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 447 – 452. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08toguvp.pdf>.
9. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року № 1129-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3 – 4. – Ст. 21.

References

1. Kachalina L.A. Problemy nauchnoy orzanizatsii upravlencheskoy deyatelnosti / L.A. Kachalina. – М.: Yuridicheskaya literatura, 1974. – 180 s.
2. Galagan I.A. Administrativnaya otvetstvennost v SSSR. Protsesualnoye regulirovaniye / I.A. Galagan. – Voronezh: Izd-vo Voronezh. un-ta, 1976. – 198 s.
3. Yakimov A.Yu. Administrativno-yurisdiktsionnyy protsess i administrativno-yurisdiktsionnoye proizvodstvo / A.Yu. Yakimov // Gosudarstvo i pravo. – 1999. – № 3. – С. 5 – 10.
4. Melnyk R.S. Zabezpechennia zakonnosti zastosuvannia zakhodiv administrativnoho prymusu, ne poviazanykh z vidpovidalnistiu: dys...kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.07 «Teoriia upravlinnia; administrativne pravo i protses; finansove pravo» / R.S. Melnyk. – Kh., 2002. – 211 s.
5. Mikhaylov A.A. Administrativno-yurisdiktsionnaya deyatelnost militsii: teoriya i praktika : dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.14 «Administrativnoye pravo; finansovoye pravo; informatsionnoye pravo» / A.A. Mikhaylov. – Rostov-na-Donu, 2003. – 216 s.
6. Melnyk I.V. Zastosuvannia zakhodiv administrativnoho prymusu v umovakh rozbudovy pravovoi derzhavy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.07 «Teoriia upravlinnia; administrativne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo» / I.V. Melnyk. – K., 2004. – 22 s.
7. Ponikarov V.A. Realizatsiya administrativno-yurisdiktsionnoy deyatelnosti v ugovno-ispolnitelnoy sisteme Rossiyskoy Federatsii (opraniatsionno-pravovoy analiz teorii i praktiki): monografiya / V.A. Ponikarov. – Ryazan, 2008. – 213 s.
8. Tkachenko O.H. Zahalna kharakterystyka ta osoblyvosti administrativnoi vidpovidalnosti za peredachu zaboronenykh predmetiv v ustanovy vykonannia pokaran [Elektronnyi resurs] / O.H. Tkachenko // Forum prava. – 2008. – № 2. – С. 447 – 452. – Rezhym dostupu: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08toguvp.pdf>.
9. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy vid 11 lypnia 2003 roku № 1129-IV // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2004. – № 3-4. – St. 21.

УДК 332.14

Сакір-Молочко Н.В.

*провідний спеціаліст відділу
ресурсного забезпечення розвитку територій
та з питань державного сектора економіки
Департаменту економічного розвитку
Чернігівської обласної державної адміністрації
(Україна, Чернігів), sakir-molochko@ukr.net*

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ВЛАДИ ЯК ЗАПОРУКА ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

У статті розглянуто вплив децентралізації влади на рівень ефективності регіонального економічного співробітництва. Метою статті є дослідження механізмів децентралізації влади, що наразі застосовуються в Україні та визначення наслідків, які відбудуться в процесах регіонального економічного співробітництва. В умовах нестабільності державне регулювання відіграє значну роль в функціонуванні економічної

системи країни. Наразі державне регулювання регіонального економічного співробітництва здійснюється хаотично, доказом чого є наведений в статті приклад Чернігівської області. Спроби раціоналізації інструментів децентралізації влади, окремі аспекти яких ґрунтовно проаналізовано в статті, не є досить успішними. Основним недоліком регулювання регіонального економічного співробітництва визначено дублювання функцій відповідних органів влади та наявність сфер регіонального економічного співробітництва, регулювання яких не передбачено функціями цих органів. Автором запропоновано альтернативні методи, що можуть підвищити ефективність регіонального економічного співробітництва.

Ключові слова: децентралізація влади, регіональне економічне співробітництво, державне регулювання економіки, Чернігівська область.

Sakir-Molochko N.V.

leading specialist of the section
of resource provision of development of the areas
and on the public sector of Department of economic development
of Chernihiv Regional Public Administration
(Ukraine, Chernihiv), sakir-molochko@ukr.net

Decentralization of state power as a guarantee of the effective development of the regional economic cooperation

The article examines the impact of power decentralization to the level of effectiveness of regional economic cooperation. The aim of the article is to study the mechanisms of power decentralization, which is currently used in Ukraine and to determine the effects that they occur to the process of regional economic cooperation. In an unstable situation the state regulation plays a significant role in the functioning of the economic system. Currently state regulation of regional economic cooperation is carried out randomly, proof of which is given in the article by the example of Chernihiv region. Attempts to rationalize the tools of decentralization of power, some aspects of which are thoroughly analyzed in the paper, are not very successful. The central failure of regulation of regional economic cooperation is partial duplication of functions of appropriate authorities, and existence of areas of regional economic cooperation, regulated functions on which aren't provided by these authorities. The author suggested alternative methods that can improve regional economic cooperation.

Key words: decentralization of power, regional economic cooperation, government regulation of the economy, Chernihiv region.

Сакир-Молочко Н.В.

ведущий специалист отдела
ресурсного обеспечения развития территорий
и по вопросам государственного сектора экономики
Департамента экономического развития
Черниговской областной государственной администрации
(Украина, Чернигов), sakir-molochko@ukr.net

Децентрализация власти как залог эффективного развития регионального экономического сотрудничества

В статье рассмотрено влияние децентрализации власти на уровень эффективности регионального экономического сотрудничества. Целью статьи является исследование механизмов децентрализации власти, которые в настоящее время используются в Украине. В условиях нестабильности государственное регулирование играет большую роль в функционировании экономической системы страны. Сейчас государственное регулирование регионального экономического сотрудничества совершается хаотично, доказательством чего является приведенный в статье пример Черниговской области. Попытки рационализации инструментов децентрализации власти, отдельные аспекты которых основательно проанализированы в статье, являются не слишком успешными. Основным недостатком регулирования регионального экономического сотрудничества определено дублирования функций соответствующих органов власти и наличие сфер регионального

экономического сотрудничества, регулирование которых не предусмотрено функциями этих органов. Автором предложены альтернативные методы, которые могут повысить эффективного регионального сотрудничества.

Ключевые слова: децентрализация власти, региональное экономическое сотрудничество, государственное регулирование экономики, Черниговская область.

Постановка проблеми. Регіональне економічне співробітництво є однією з найактуальніших та найперспективніших форм забезпечення розвитку територій шляхом спільного подолання наявних проблем та синергетичного використання існуючих ресурсів. Таке співробітництво передбачає ряд форм та видів взаємозв'язку між його суб'єктами: торгівлю товарами та послугами, міграцію робочої сили, капіталу, валютно-фінансові, кредитні, науково-технічні відносини, інтеграційні процеси тощо. Задля оптимального здійснення перерахованих форм співробітництва важливою є наявність широких повноважень «на місцях», що і є метою децентралізації влади. Наразі процес децентралізації влади в Україні є основним з пріоритетних в діяльності органів державної влади. Для його результативного впровадження необхідно розробити цілий арсенал інструментів та методів, за допомогою яких децентралізація влади стане передумовою для досягнення позитивних результатів на практиці. Проте наразі такі інструменти та методи є малообґрунтованими та недосконалими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями децентралізації влади займаються вітчизняні науковці: Ю. Ганущак, Х. Зеленюк, О. Скрипнюк, в свою чергу низка науковців присвячують свої роботи питанням регіонального економічного співробітництва, серед яких: І. Бабець, М. Долішній, Є. Кіш, Н. Мікула, О. Урбан. Проте недослідженою залишається сфера впливу процесу децентралізації влади на механізм здійснення регіонального економічного співробітництва.

Формулювання цілей статті. Дана стаття передбачає декілька цілей: ґрунтовний аналіз понять «децентралізація влади» та «регіональне економічне співробітництво»; дослідження впливу рівня децентралізації влади на ефективність регіонального економічного співробітництва; окреслення основних заходів в ході децентралізації, що призведуть до вдосконалення процесу регіонального економічного співробітництва.

Виклад основного матеріалу. Згідно із загальним визначенням, децентралізація – це процес розширення і зміцнення прав та повноважень адміністративно-територіальних одиниць або нижчих органів та організацій при одночасному звуженні прав і повноважень відповідного центру з метою оптимізації та підвищення ефективності управління суспільно важливими справами, найповнішої реалізації регіональних і місцевих інтересів.

Майже ні в кого не викликає сумнівів те, що децентралізація є досить перспективною ідеєю, реалізація якої може піти на благо держави. Необхідність децентралізації влади в Україні обговорюється вже дуже давно – ще в Конституції Української Народної Республіки 1918 р. зазначається, що «не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, дотримуючись принципу децентралізації».

Наразі питання децентралізації влади в Україні є як ніколи актуальним і є визначеним в рамках Концепції реформування самоврядування та територіальної організації влади в Україні та Проекту змін до Конституції України щодо децентралізації влади.

Децентралізація виступає однією з форм розвитку демократії, що дозволяє при збереженні держави та її інститутів, розширити місцеве самоврядування, активізувати населення на вирішення власних проблем та відстоювання власних інтересів і потреб, звузити сферу впливу держави на суспільство, замінюючи цей вплив механізмами саморегуляції, виробленими самим суспільством.

Децентралізація є одним із фундаментальних принципів системи державного управління розвинених країн. Біля її витоків лежить гіпотеза теорії менеджменту про те, що звуження кола завдань призводить до підвищення якості їх виконання та покращення результатів роботи.

Наразі світове господарство характеризується прискоренням та поглибленням процесу глобалізації. Американський вчений, соціолог, футуролог Джон Нейсбіт ще у 80-х роках ХХ століття зазначав, що «чим вищий є рівень глобалізації, тим потужнішими стають її найдрібніші учасники» [4, с. 34]. Даний парадокс можна пояснити тим, що в процесі укріплення та диверсифікації внутрішніх зв'язків суспільства зростає рівень його економічної та соціальної консолідації, а в процесі ефективнішого використання внутрішніх ресурсів суспільство краще пристосовується до умов глобального ринку.

Президент Асамблеї європейських регіонів Люк Ван ден Бранде у своїй передмові до «Декларації щодо регіоналізму в Європі» зазначив, що «регіони – головні підвалини демократії; вони є опорою культурного різноманіття в Європі, основними партнерами в соціально-культурному розвитку. Ось чому саме вони мають взяти на себе відповідальність в тих галузях, де в них є перевага серед інших: в економіці, в культурі, у захисті навколишнього середовища, в регіональному та загальнодержавному плануванні, в наукових дослідженнях тощо» [1].

На сучасному етапі розвитку національної економіки неможливо досягти позитивних результатів без активного впливу держави на економічні процеси.

Державне регулювання економіки – сфера діяльності органів державної влади щодо цілеспрямованого впливу на поведінку суб'єктів господарювання шляхом застосування різноманітних методів і засобів. Державне регулювання регіонального економічного співробітництва полягає у цілеспрямованій діяльності держави, її центральних та територіальних органів влади, об'єктом якої є регіон та регіональне співробітництво.

Для забезпечення державного регулювання регіонального економічного співробітництва використовується цілий арсенал методів.

Методи державного регулювання економіки – це способи впливу держави на сферу підприємництва, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою створення умов їх ефективного функціонування відповідно до напрямів державної економічної політики [2, с. 21]. Кожний метод ґрунтується на використанні сукупності інструментів (регуляторів, важелів тощо).

Методи державного регулювання економіки в залежності від характерних ознак підпадають під відповідну класифікацію за формами впливу та за засобами впливу. Так за формами впливу виділяють прямі та непрямі методи державного регулювання, а за засобами впливу – правові, адміністративні, економічні, пропагандистські.

Мета державної політики у сфері регіонального економічного співробітництва полягає у створенні сприятливих умов для ефективної й взаємовигідної співпраці суб'єктів та учасників співробітництва, посилення економічного і суспільного прогресу регіонів України, рівня життя їх населення.

Регіональний економічний розвиток є складним, багатогранним та багатоаспектним процесом. Механізм поєднання та взаємодії процесів та явищ, що визначають успішність економічного розвитку регіону, є особливим для кожного окремо взятого регіону.

Наразі механізм державного регулювання регіонального економічного співробітництва є хаотичним та не відповідає вимогам сучасного світового господарства.

Економічне співробітництво – це об'єктивний процес розвитку спільної діяльності та взаємодії між підприємствами, регіонами, країнами, групами країн, міжнародними організаціями.

Серед науковців існує багато підходів до визначення поняття «регіональне економічне співробітництво» та до класифікації його рівнів, форм та видів. Проте всі сходяться в тому, що таке співробітництво може здійснюватись як в межах однієї країни, так і охоплюючи територію двох або більше суміжних країн.

Економічне співробітництво, що здійснюється в межах однієї країни називають по-різному: внутрішньокраїнове співробітництво, міжрегіональне національне співробітництво, міжтериторіальне співробітництво, міжмуніципальне співробітництво. Проте відсутність єдиного підходу до визначення такого виду економічного співробітництва не зменшує його значення для ефективного розвитку окремих регіонів та країни в цілому. Адже коли декілька суб'єктів об'єднують свої зусилля та ресурси з метою розв'язання спільних проблем у соціально-економічній та інших сферах, вирішення власних наявних соціально-економічних проблем стає більш швидким та ефективним.

Міжмуніципальне співробітництво є саме тією складовою, яка за умови належного законодавчого забезпечення дасть можливість не лише розвиватися територіальним громадам, а і сприятиме сталим добросусідським відносинам, заснованим на їх спільних інтересах. Забезпечення належного законодавчого інструментарію у цій сфері має бути не просто доброю волею держави, а її обов'язком перед членами територіальних громад та органами місцевого самоврядування. На виконання такого обов'язку та в рамках законодавчого забезпечення децентралізації влади в Україні 17 червня 2014 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про співробітництво територіальних громад». Цей закон має дати реальний спеціальний механізм співробітництва територіальних громад. Проте, на жаль, закон не наповнений самостійним юридичним змістом. Він є «сирим» і декларативним. Закон не дає чітких та реальних механізмів співпраці територіальних громад. Підтверджує це і висновок Центру експертизи реформ місцевого самоврядування Ради Європи по проекту Закону України «Про співробітництво територіальних громад». Цитую: «Законопроект загалом можна вважати певним кроком для започаткування системного співробітництва між територіальними громадами, проте недостатнім для того, аби через механізм такого співробітництва вирішити проблему подолання фрагментарності адміністративно-територіального устрою та посилення спроможності усіх територіальних громад. Структура та філософія законопроекту в цілому відповідає європейській практиці, але стосується практично лише таких форм співробітництва, що передбачають найменшу інтеграцію між територіальними громадами».

Якщо зупинитись на конкретних аспектах, які мають бути детально прописані в Законі, проте у чинній редакції Закону відсутні, то слід наголосити на наступному.

Відповідно до Закону, ініціаторами міжмуніципального співробітництва можуть виступати виключно сільські, селищні, міські голови та депутати відповідних сільських, селищних та міських рад. Але ж районні, обласні ради, а також їх депутати, які представляють відповідні спільні інтереси територіальних громад, не повинні позбавлятися права ініціювати співробітництво територіальних громад у відповідних регіонах. Саме депутати цих рад володіють необхідним рівнем узагальнення проблем, які можна і потрібно вирішувати через механізми міжмуніципального співробітництва. Більш того, рівень фахової підготовки депутатів районного та обласного рівня часто набагато вищий, чим сільських та селищних депутатів.

Ще одним особливим питанням у сьогоднішніх умовах є надання також інвесторам статусу ініціатора міжмуніципального співробітництва. Адже залучення інвестицій з метою розвитку територій є питанням принциповим і важливим. Інвестор не має просити сільського, селищного, міського голову або депутата про ініціювання співробітництва, а повинен сам мати таке право, надане законом.

Також слабким місцем у законодавчому регулюванні міжмуніципального співробітництва є те, що у Законі України «Про співробітництво територіальних громад» йде мова про кілька видів співробітництва: співробітництво для здійснення спільних повноважень, визначених договором; співробітництво, спрямоване на реалізацію спільних проектів; спільне фінансування підприємств, установ та організацій комунальної форми власності; утворення спільних комунальних підприємств, установ та організацій, проте для жодної форми співробітництва не визначено детальних процедур чи органів прийняття рішень при здійсненні співробітництва.

Тобто головним недоліком даного Закону є недостатність положень про управління співробітництвом територіальних громад.

Варто дослідити наявний механізм державного регулювання регіонального економічного співробітництва на прикладі. Для цього пропонуємо Чернігівську область, що має вигідне географічне положення, адже межує не лише з прилеглими областями в межах України, але з Гомельською областю Республіки Білорусь та Брянською областю Російської Федерації.

В Чернігівській області державне регулювання регіонального економічного співробітництва здійснюється Департаментом економічного розвитку Чернігівської обласної державної адміністрації, Чернігівським регіональним комітетом з економічних реформ та Комісією з питань міжрегіонального і транскордонного співробітництва Чернігівської обласної ради.

Департамент економічного розвитку є структурним підрозділом Чернігівської обласної державної адміністрації.

Основним завданням Департаменту економічного розвитку є забезпечення реалізації на території Чернігівської області: державної політики економічного і соціального розвитку; державної регіональної політики; державної цінової політики; державної промислової політики; державної політики у сфері інвестиційної діяльності та державно-приватного партнерства; державної політики з питань розвитку підприємництва, державної регуляторної політики, державної політики у сфері надання адміністративних послуг, в тому числі документів дозвільного характеру; державної політики у сфері торгівлі та побутових послуг; державної політики у сфері управління об'єктами державної власності; єдиної державної зовнішньоекономічної політики та відповідних заходів у сфері зовнішніх зносин [3].

Безпосередньо питаннями регіонального економічного співробітництва в структурі Департаменту економічного розвитку займається відділ зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності та міжрегіонального співробітництва, що входить до складу Управління з питань зовнішніх зносин та торгівлі.

Вище ми описували методи державного регулювання економіки. У ході реалізації своїх завдань Департамент економічного розвитку здійснює відповідні функції, використовуючи методи державного регулювання економіки в процесі регулювання регіонального економічного співробітництва.

Правовими методами регулювання регіонального економічного співробітництва є: розробка проекту регіональної стратегії розвитку; участь у розробленні проектів прогнозів економічного і соціального розвитку України на середньо- та короткостроковий період і загальнодержавних програм економічного, соціального розвитку, інших державних цільових програм; розроблення проектів (програм) транскордонного співробітництва; участь у розробці стратегічних і програмних документів з питань залучення зовнішньої допомоги ЄС відповідно до пріоритетних напрямів економічного і соціального розвитку України; участь у підготовці пропозицій до проектів міжрегіональних угод та відповідних планів (програм) заходів до них, меморандумів, протоколів зустрічей делегацій і робочих груп та комюніке з питань міжнародного співробітництва; внесення в установленому порядку пропозиції з питань удосконалення чинного законодавства України; розробка проектів розпоряджень голови обласної державної адміністрації, а у визначених законом випадках – проектів нормативно-правових актів з питань реалізації галузевих повноважень; участь у погодженні проектів нормативно-правових актів, розроблених іншими органами виконавчої влади.

Адміністративними методами регулювання регіонального економічного співробітництва є: участь у підготовці пропозицій щодо вдосконалення порядку регулювання цін в окремих галузях, регулювання (встановлення) цін і тарифів на товари і послуги в межах наданих обласній державній адміністрації повноважень; участь у підготовці пропозицій щодо формування переліку товарів, експорт (імпорт) яких підлягає ліцензуванню.

Економічними методами регулювання регіонального економічного співробітництва є: розробка та організація реалізації заходів, спрямованих на нарощування інвестиційних

ресурсів, створення сприятливого інвестиційного клімату; сприяння формуванню інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва; участь у розробленні пропозицій щодо забезпечення сприятливих умов діяльності підприємств торгівлі, ресторанного господарства та побутового обслуговування; сприяння розвитку міжрегіонального співробітництва суб'єктів малого і середнього підприємництва; сприяння впровадженню інноваційних технологій, підвищенню конкурентоспроможності виробництва і якості продукції, створенню центрів, технопарків, тощо.

Пропагандистськими методами державного регулювання регіонального економічного співробітництва є: інформування суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності регіону про накази Мінекономрозвитку щодо застосування (скасування, зміни виду, припинення дії) спеціальних санкцій, передбачених статтею 37 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність»; сприяння в межах своїх повноважень (разом з іншими структурними підрозділами обласної державної адміністрації) участі підприємств та організацій області у виставково-ярмаркових та презентаційних міжнародних заходах, які проводяться в Україні та за кордоном; надання суб'єктам господарської діяльності регіону інформації щодо пропозицій іноземних підприємств зі співробітництва; сприяння поширенню комерційних пропозицій підприємств та організацій області за межами України.

Отже, Департамент економічного розвитку Чернігівської обласної державної адміністрації застосовує весь арсенал методів державного регулювання регіонального економічного співробітництва. Проте варто зазначити, що вищезазначена діяльність Департаменту носить здебільшого теоретичний характер, оскільки підсумком такої діяльності є переважно розробка відповідних документів, які в результаті майже не дають практичних результатів.

При голові Чернігівської ОДА діє Регіональний комітет з економічних реформ, він є консультативно-дорадчим органом і утворений на виконання Указів Президента України № 273 від 26.02.2010 «Про утворення Комітету з економічних реформ», № 274 від 26.02.2010 «Про невідкладні заходи з подолання бідності», № 355 від 17.03.2010 «Питання Комітету з економічних реформ».

Метою діяльності Комітету є моніторинг ходу економічних реформ в області та підготовка за результатами такого моніторингу пропозицій національному Комітету з економічних реформ.

До складу Комітету входять представники місцевих органів виконавчої влади, керівники територіальних представництв центральних органів виконавчої влади в області, депутати обласної ради, провідні фахівці наукових установ, представники обласних організацій роботодавців та громадських організацій.

В Комітеті утворюються тимчасові робочі групи за основними напрямками економічних реформ. Діяльність таких робочих груп координується та узгоджується як з діяльністю Комітету, так і з діяльністю відповідної робочої групи національного Комітету.

Питаннями регіонального економічного співробітництва в Регіональному комітеті з економічних реформ займається робоча група з регіонального економічного розвитку в межах напрямку зовнішньоекономічної діяльності та міжрегіонального співробітництва.

Протягом 2010 – 2014 рр. в рамках роботи Комітету було проведено ряд зустрічей представників Чернігівської облдержадміністрації з Надзвичайними та Повноважними Послами наступних країн: США, Аргентинська Республіка, Великобританія, Китайська Народна Республіка, Республіка Індонезія, Естонська Республіка, Королівство Нідерланди, Киргизька Республіка, Туркменістан, Республіка Казахстан, Республіка Узбекистан, Фінляндської Республіки. На зустрічах відбулось ознайомлення з основними напрямками розвитку регіону та подальшими перспективами, а також були обговорені питання торговельно-економічної та інвестиційної співпраці, активізації двостороннього співробітництва Чернігівської області та вищезазначених країн.

Питання щодо перспектив співробітництва у відповідних сферах обговорювались і на зустрічах голови Чернігівської облдержадміністрації з представниками окремих

іноземних компаній – фармацевтичного концерну «Конарк» (Республіка Індія), будівельної компанії «Nantong Construction Contracting Co., Ltd» (Китайська Народна Республіка), компанії «Нью Грін Фенс» (Китайська Народна Республіка), компанії «China Machine-Building International Corporation» (Китайська Народна Республіка), компанії «СМСЕ» (Китайська Народна Республіка).

За сприяння Комітету було проведено: V Міжнародний інвестиційний Форум за участю керівників дипломатичних та торговельно-економічних місій іноземних країн, представників міжнародних організацій, іноземних інвесторів, на якому відбулось підписання міжрегіональних угод, інвестиційних договорів; II Українсько-Російський міжрегіональний економічний форум «Науково-технічне співробітництво регіонів та міжрегіональна виробнича кооперація», на якому були обговорені питання митного, транспортного, наукового та промислового співробітництва, підписано договори стосовно зміцнення взаємовідносин між регіонами двох країн, спрощення митного контролю та перетину кордонів; V Міжрегіональний туристичний форум «Чернігівщина туристична – 2012».

Також було проведено семінари: семінар для голів територіальних громад прикордонних районів за участю представників Сіверського інституту регіональних досліджень, Ради муніципальних одиниць Брянської області, Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, Брянського філіалу Російської академії народного господарства і державної служби при Президентові Російської Федерації на тему: «Міжсекторальна співпраця як інструмент розвитку територіальних громад прикордонних районів Брянської (Російська Федерація) та Чернігівської областей» (на виконання Плану заходів щодо співпраці Чернігівської, Брянської, Гомельської областей у рамках «Єврорегіону “Дніпро”» на 2012 – 2013 роки); навчальний семінар за підтримки Мінекономрозвитку і торгівлі України і товариства GIZ (Німеччина) для економічних служб міст та районів на тему: «Практичні аспекти і міжнародний досвід щодо створення та успішного розвитку інноваційних центрів і технопарків в ЄС, Німеччині і Східній Європі».

Серед інших заходів, пов'язаних з регіональним економічним співробітництвом, що відбувались в рамках діяльності Регіонального комітету з економічних реформ, слід зазначити наступні: зустріч заступника голови облдержадміністрації з директором ДП «Державний інформаційно-аналітичний центр моніторингу зовнішніх товарних ринків», на якій були обговорені питання налагодження співробітництва сторін шляхом реалізації відповідного Меморандуму про взаєморозуміння; участь делегації області у зустрічі керівників прикордонних регіонів (Чернігівської, Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської областей), в рамках якої відбулося засідання робочої групи з питань міжрегіонального співробітництва Міжурядової українсько-білоруської змішаної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва; участь начальника головного управління економіки облдержадміністрації у засіданні Підкомісії з питань міжрегіонального та прикордонного співробітництва Комітету з питань економічного співробітництва Українсько-Російської міждержавної комісії; спільне розширене засідання Регіонального комітету з економічних реформ та Ради вітчизняних та іноземних інвесторів у Чернігівській області; двостороння зустріч Міністра юстиції України, Міністра юстиції Республіки Білорусь, голови Чернігівської обласної ради, голови Чернігівської обласної державної адміністрації, на якій було обговорено стан та перспективи транскордонного співробітництва; зустріч заступника голови обласної державної адміністрації з індійськими інвесторами.

Останній захід в рамках діяльності Регіонального комітету з економічних реформ відбувся в лютому 2014 р., після чого практична діяльність Комітету припинилась, попри те, що згідно з затвердженим орієнтовним планом-графіком засідань Регіонального комітету з економічних реформ Комітет має розглядати питання в межах своїх повноважень протягом всього 2014 р. [3].

Чернігівська обласна рада здійснює регулювання регіонального економічного співробітництва шляхом прийняття відповідних рішень, розробкою яких займається постійна комісія з питань міжрегіонального і транскордонного співробітництва.

Основними рішеннями обласної ради 6-го скликання (яку було обрано в 2010 р.), що регулюють питання регіонального економічного співробітництва є: «Про обрання постійної комісії з питань міжрегіонального і транскордонного співробітництва», «Про затвердження Регіональної цільової програми розвитку зовнішньоекономічної діяльності на 2011 – 2015 рр.», «Про програму інвестиційного розвитку Чернігівської області на 2011 – 2015 рр.».

Метою Регіональної цільової програми розвитку зовнішньоекономічної діяльності на 2011 – 2015 рр. є розкриття експортного та транскордонного потенціалів регіону за рахунок: сприяння органами виконавчої влади формуванню його позитивного іміджу на міжнародній арені; інформаційного та організаційного забезпечення відповідно експортної діяльності та транскордонного співробітництва; співробітництва з міжнародними організаціями та участь у них в рамках діючого законодавства України; сприяння співробітництву адмінтериторій з організаціями–грантодавцями; організації робіт щодо розвитку співробітництва в рамках Єврорегіону «Дніпро».

Метою програми інвестиційного розвитку Чернігівської області на 2011 – 2015 рр. є досягнення суттєвого збільшення обсягів залучених інвестицій в економіку області, в тому числі іноземних, для забезпечення сталого економічного зростання та створення нових високооплачуваних, кваліфікованих робочих місць, привабливого інвестиційного іміджу та розвиненої інфраструктури за рахунок підвищення рівня інвестиційної привабливості області, покращення її інвестиційного клімату, максимального використання науково-технічного та інтелектуального потенціалу.

Отже, Чернігівська область має значний потенціал, що може бути використаний для ведення ефективного регіонального економічного співробітництва. Державне регулювання регіонального економічного співробітництва в Чернігівській області здійснюється Департаментом економічного розвитку Чернігівської обласної державної адміністрації, Чернігівським регіональним комітетом з економічних реформ та Комісією з питань міжрегіонального і транскордонного співробітництва Чернігівської обласної ради. Недоліком регулювання регіонального економічного співробітництва області, що здійснюється зазначеними органами влади є, з одного боку, часткове дублювання функцій даних органів, а з іншого боку, існування сфер регіонального економічного співробітництва, регулювання яких не передбачено функціями жодного з перерахованих органів влади.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, необхідно зазначити: виходячи з того, що наразі світове господарство розвивається в контексті глобалізації, що, в свою чергу, активізує процеси регіоналізації, вкрай важливим є розробка та застосування ефективних інструментів державного регулювання в сфері децентралізації влади, що дасть змогу суб'єктам економічного співробітництва в повній мірі використовувати свої можливості для досягнення позитивного соціально-економічного ефекту.

Список використаних джерел

1. Декларація щодо регіоналізму в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/DeclarationRegionalism/dam/110n/ua/DR_UKRAINE%5B1%5D.pdf
2. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. / [С.М. Чистов, А.Є. Нікіфоров, Т.Ф. Куценко та ін.]. – Вид. 2-ге, доопрац. і допов. – К.: КНЕУ, 2005. – 440 с.
3. За даними офіційного сайту Департаменту економічного розвитку Чернігівської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economy.cg.gov.ua/index.php?id=6533&tp=1&pg>
4. Нейсбит Дж. Мегатренды: десять новых тенденций, трансформирующих нашу жизнь / Дж. Нейсбит. – М.: ГУ ВШЭ, 1982. – 453 с.

References

1. Deklaratsiya shchodo rehionalizmu v Yevropi [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/DeclarationRegionalism/dam/110n/ua/DR_UKRAINE%5B1%5D.pdf
2. Derzhavne rehulyuvannya ekonomiky: Navch. posib. / [S.M. Chystov, A.Ye. Nikiforov, T.F. Kutsenko ta in.]. – Vyd. 2–he, dooprats. i dopov. – K.: KNEU, 2005. – 440 s.
3. Za danymy ofitsiynoho saytu Departamentu ekonomichnoho rozvytku Chernihivskoyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://economy.cg.gov.ua/index.php?id=6533&tp=1&pg>
4. Neysbyt Dzh. Mehatrendy: desyat novykh tendentsyy, transformyruyushchykh nashu zhyzn / Dzh. Neysbyt. – M.: HU VShE, 1982. – 453 s.

Розділ III. Історичні та культурологічні аспекти державного управління

УДК 929.6/9(477)

Бичков О.Ф.

Семенівський міський голова
(Україна, Чернігівська область, м. Семенівка),
Semenivkasity@ukr.net

СИМВОЛІКА МІСТА СЕМЕНІВКА ТА СЕМЕНІВСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто історію розроблення та прийняття місцевої символіки міста Семенівка та Семенівського району Чернігівської області України, розкривається її символічне значення. Дається опис Герба міста Семенівка та Семенівського району, Прапора Семенівського району, текст Гімну міста Семенівка, опис християнських духовних оберегів міста Семенівка – Преподобного Симеона Стовпника та православних поклонних христів. Показано, як історія та сучасність міста Семенівка та Семенівського району, національна і ментальна самоідентифікація жителів нашого краю – семенівців – знайшли своє відображення у символіці міста та району – Гербі, Прапорі, Гімні. Висвітлено участь місцевої творчої інтелігенції, депутатів міської і районної рад в ініціюванні, розробці та легітимізації символіки міста Семенівка та Семенівського району Чернігівської області, залучення до процесу розробки місцевої символіки провідних науковців Чернігівщини. Стаття передбачає ознайомлення науковців, істориків, краєзнавців, працівників органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, студентської молоді та учнів загальноосвітніх шкіл, широкого кола читачів з історією та символікою Семенівки та Семенівського району Чернігівської області, брендінг міста Семенівка та Семенівського району, привернення уваги до нашого краю з метою залучення потенційних партнерів для розвитку Семенівщини, патріотичне виховання молодого покоління.

Ключові слова: *місцева символіка, місцеве самоврядування, герб міста Семенівка та Семенівського району, гімн міста Семенівка, прапор Семенівського району, духовний покровитель Семенівки – Преподобний Симеон Стовпник, обереги міста Семенівка – православні поклонні хрести, розробка та легітимізація місцевої символіки.*

Bychkov O.F.

Senmenivka's Municipal Chairman
(Ukraine, Chernihiv region, Semenivka)
semenivkacity@mail.ru

Symbols of Semenivka town and Semenivka district

The article reviews the history of the development and adoption of local symbols of Semenivka town and Semenivka district, Chernihiv region in Ukraine, symbolic meaning is revealed. The description of the Emblem of Semenivka and Semenivka district, the description of the flag of Semenivka district, the anthem of Semenivka, description of Christian spiritual talismans of Semenivka – St. Simeon Stylites and Orthodox Worshipped Crosses are given. It is shown in the article how the history and the contemporary life of Semenivka and Semenivka district, national and mental identification of the residents of our region – Semenivtsy – is reflected in local symbols of the town and the region emblem, flag and anthem. A lot of attention is paid to the active participation of local intellectual community and deputies of the local and district authorities in initiating, developing and legitimization of the local symbols of Semenivka town and Semenivka district, Chernihiv region. Leading researchers from Chernihiv region were involved in this process. The aim of the article is to educate young generation and to introduce scientists, historians, ethnographers, officials of the executive authorities and local governments, students and

schoolchildren, a wide range of readers with the history and local symbols of Semenivka (which is located on the farthest northern point of Ukraine) and Semenivka district and draw attention to our region for attraction of the potential partners for the development of Semenivschyna.

Key words: *local symbols, local government, Emblem of Semenivka and Semenivka district, anthem, flag, Saint Patron of Semenivka – St. Simeon Stylites, the talismans of Semenivka – Orthodox Worshipped Crosses, development and legitimization of the local symbols.*

Бычков А.Ф.

*Семёновский городской председатель
(Украина, Черниговская область, г. Семёновка)
Semenivkasity@ukr.net*

Символика города Семёновка и Семёновского района Черниговской области

В статье рассмотрена история разработки и принятия символики города Семёновка и Семёновского района Черниговской области Украины, раскрывается её символическое значение.

Дается описание Герба города Семёновки и Семёновского района, Флага Семёновского района, текста Гимна города Семёновка, христианских духовных оберегов города Семёновка – Преподобного Симеона Столпника и православных поклонных крестов. В статье показано, как история и современность Семёновки и Семёновского района, национальная и ментальная самоидентификация жителей нашего края – семёновцев – нашли своё отражение в местной символике города и района – Гербе, Флаге, Гимне. Показано активное участие местной творческой интеллигенции и депутатов городского и районного советов в инициировании, разработке и легитимизации символики города Семёновка и Семёновского района Черниговской области, привлечение к процессу разработки местной символики ведущих учёных Черниговщины.

Статья предусматривает ознакомление учёных, историков, краеведов, работников органов государственной исполнительной власти и органов местного самоуправления, студенческой молодёжи и учащихся общеобразовательных школ, широкого круга читателей с историей и местной символикой города Семёновка и Семёновского района Черниговской области, брендинг города Семёновки и Семёновского района, обращение внимания к нашему краю с целью привлечения потенциальных партнёров для развития Семёновщины, патриотического воспитания молодого поколения.

Ключевые слова: *местная символика, местное самоуправление, герб города Семёновка и Семёновского района, гимн города Семёновка, флаг Семёновского района, духовный покровитель города Семёновка – Преподобный Симеон Столпник обереги города Семёновка – православные поклонные кресты, разработка и легитимизация местной символики.*

Історія Української держави та історія процесу українського державотворення складається в тому числі і з історії окремих регіонів, адміністративно-територіальних одиниць та населених пунктів України. В умовах викликів сьогодення, проведення в Україні курсу на децентралізацію влади та реалізації адміністративно-територіальної реформи, підвищився суспільний інтерес до складових частин нашої держави – конкретних міст, селищ, сіл до їх історії, сучасності та майбутнього. Складовою частиною історії та сучасності конкретного населеного пункту, територіальної громади сіл, міст, районів та областей є місцева символіка.

Дана стаття присвячена символіці міста Семенівка та Семенівського району Чернігівської області. В статті дається опис герба міста Семенівка та Семенівського району, прапора Семенівського району, гімну міста Семенівка.

При написанні статті автор спирався на нормативні документи Семенівської міської ради та районної ради, спогади учасників процесу розробки місцевої символіки нашого району та міста, використовував матеріали особистого архіву, матеріали – розміщені на сайті Семенівської міської ради, сайтах Семенівської районної ради та Семенівської районної державної адміністрації [5; 6].

Метою статті є ознайомлення науковців, фахівців, працівників органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування та широкого кола читачів з символікою Семенівського краю, брендінг міста Семенівка та Семенівського району, привернення уваги до нашого краю з метою залучення потенційних партнерів для розвитку Семенівщини.

В Словнику іншомовних слів [1] дається таке визначення слів «символ», «символізація», «символіка»:

- «Символ» – в перекладі з грецької мови – знак, прикмета, ознака. Символ – це умовне позначення будь-якого предмета, поняття або явища. Символи бувають речові, образні і графічні;

- «Символізація» – це умовне позначення за допомогою символів;

- «Символіка» – в перекладі з грецької мови означає той, що передається знаком. Символіка – це вираження ідей, понять або почуттів за допомогою умовних знаків – символів. Символіка – це сукупність символів [1].

В статті 22 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», яка має назву «Символіка територіальних громад сіл, селищ, міст, районів і областей визначено, що:

1. Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції.

2. З урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст, районними, обласними радами може бути затверджена символіка відповідно району, області.

3. Зміст, опис та порядок використання символіки територіальних громад сіл, селищ, міст, районів і областей визначається відповідною радою згідно з законом [1].

Для того, щоб краще зрозуміти значення місцевої символіки міста Семенівка та Семенівського району Чернігівської області потрібно декілька слів сказати про історію та сучасність Семенівського краю.

Семенівка – найпівнічніше місто України. Місто розташоване на північному сході Чернігівської області, на кордоні України з Російською Федерацією, неподалік від кордонів з Білорусією, на берегах річок Дрьост та Ревна, які разом з найбільшою річкою що перетинає Семенівський район – Сновом, належать до басейну річки Десна. Площа Семенівського району 1470 км². На території району розташовано місто Семенівка та 70 сіл, які об'єднані в міську та 17 сільських рад. Населення району 18500 жителів. Місто Семенівка є центром Семенівського району та центром Семенівської міської ради, до складу якої входить місто Семенівка та село Кути. Площа території міської ради 154 км², площа міста Семенівка 6,5 км². Населення міста – 8500 жителів. Семенівський край – це вічне прикордоння.

В історії нашого краю протягом століть віддзеркалювалися складні події, які відбувалися в різні історичні епохи на теренах України, Росії, Білорусі, Литви, Польщі та й цілого Європейського континенту. А доля уродженців Семенівщини ставила їх невід'ємною частиною, часом визначаючи подальший розвиток України та сусідніх держав і народів на сході загальноєвропейського цивілізованого простору. За даними археологічних досліджень заселення людьми території, на якій зараз розташовано місто Семенівка, розпочалося в період палеоліту, біля 20000 років тому, за часів найдавнішої знайденої та дослідженої на теренах Європейського континенту Мезинської стоянки давніх людей, яка знаходиться на відстані 50 кілометрів від сучасного міста Семенівка.

За часів Антської слов'янської держави, Полянської Русі та Київської Русі територія нашого краю розташовувалася неподалік (в 60 кілометрах) від давньоруських міст Новгород – Сіверський та Стародуб, які були центрами Новгород-Сіверського та Стародубського князівств, знаходилася в епіцентрі історичних подій тих буремних часів. В старослов'янських легендах та билинах до нас дійшли відгуки боротьби наших пращурів – слов'ян-сіверян з хазарами, остготами, половцями, печенігами. За даними істориків саме по річкам Снов та Ревна проходив північний кордон розселення літописного племені сіверян. По інший бік Снову була територія радимічів та дреговичів. Цікаво, що і зараз кордон між Україною та Росією на території Семенівського району проходить по річці Снов біля сіл Тимоновичі, Блешня, Орликівка, Карповичи.

Відлуння давньої історії нашого Сіверсько-Семенівського краю ми знаходимо в топоніміці та гідронімах, у чудових історичних та історико-поетичних творах середньовіччя – «Велесовій книзі», «Повісті временних літ», «Слово о полку Ігоревім», давньоруських билинах «Про богатиря Іллю Муромця» та «Солов'я Розбійника». Досі вабить істориків дослідників історія ранньофеодальної адміністративно-територіальної одиниці часів Київської Русі – Сновської тисячі, яка проіснувала більше 150 років і займала у IX – XI ст. всю територію краю, була однією з найбільш заселених територій Київської Русі.

З 980 р. християнство стає релігією переважної більшості населення нашого краю. У 1240 – 1380 рр. територія, яку зараз займає Семенівський район, знаходилася у складі татаро-монгольської держави Золота Орда. У 1380 – 1500 рр. – у складі Великого Князівства Литовського. У 1410 р. жителі нашого краю вірогідно брали участь у складі Стародубської дружини у легендарній Грюндвальській битві, яка на декілька століть зупинила католицьку експансію на схід Європи. У 1500 – 1619 рр. наш край перебував у складі Московської держави, з 1619 по 1654 р. – у складі Речі Посполитої. З 1654 по 1782 р. територія нашого краю входила до складу Стародубського Полку Української козацької держави – Гетьманщини. Саме в цей період 1680 – 1685 рр. полковником Стародубського полку (керівником найбільшої за територією та економічною потужністю територіально-адміністративної одиниці Української козацької держави) Семеном Івановичем Самойловичем (сином гетьмана Івана Самойловича) було засновано козацьку слободу Семенівка (названу на честь засновника) та заселено її козаками та «пришлим людом» з порубіжних українських, російських, білоруських та польських земель. У перші роки після заснування Семенівка мала статус слободи, а за початку XVIII ст. до 1917 р. – статус приватновласницького містечка, яке належало родині та нащадкам засновника міста Семена Самойловича. Видатний історик XIX ст. Олександр Лазаревський в своїй праці «Опис старої Малоросії. Полк Стародубський» стосовно заснування Семенівки Семеном Самойловичем та особистості полковника Семена повідомляє, що Семен Іванович Самойлович народився у 1660 р., син гетьмана Івана Самойловича. У 1680 – 1685 рр. обіймав посаду полковника Стародубського полку. Помер у 1685 р. Керував він полком 5 років, за цей час значно розширив свої земельні володіння. Зайняв значний простір земель по річці Ревна і заснував тут велику слободу Семенівка [1, с. 45].

«Містечко Семенівка при річках Ревна та Дрисновці поселено гетьманом Семеном Самойловичем, під час його полковництва. Після смерті гетьманця та позбавлення Івана Самойловича гетьманства, Семенівка була залишена гетьманом Іваном Мазепою у володінні вдови померлого гетьманця, від якої перейшла до одного з її зятів – Корсаку.

Семенівка була заснована серед широких лісів, що вкривали береги річки Ревни. Велика кількість вільних земель приваблювала до себе значне населення, і Семенівка вже з початку XVII ст. стає помітним торговим центром, де відбувалася торгівля між північчю та півднем тогосамної України, обмін продукцією виробників промисловості та сільського господарства» [2, с. 485].

З 1802 по 1918 рр. Семенівка була волосним центром, центром Семенівської волості, яка охоплювала територію в радіусі 25 – 30 кілометрів від Семенівки і до якої входили навколишні хутори та села. Завдяки господарському хисту власників та політико-географічному розташуванню Семенівка швидко розросталася і була одним з найбільш населених пунктів Чернігівської губернії. У 1914 р. тут жило 19000 жителів. У 1924 р. Семенівка стала селищем міського типу. У 1926 р. – центром Семенівського району. З 1932 р. с.м.т Семенівка – центр Семенівського району Чернігівської області. У 1958 р. Семенівка набула статусу міста районного значення.

Головним символом, який відображає історію, сучасність та прагнення до майбутнього Семенівського краю, району є Герб міста Семенівка та Семенівського району. В перекладі з німецької слово «герб» означає спадщина, знак держави, міста чи роду. Герб Семенівського району та міста Семенівка був затверджений 23 травня 1996 р. рішенням шостої сесії Семенівської районної ради народних депутатів 22 скликання «Про Герб

Семенівського району, в якому зазначається: «Згідно розпоряджень Семенівської районної ради від 21 серпня 1995 р. № 164 та районної державної адміністрації від 13 грудня 1995 р. № 121 «Про проведення конкурсу по розробці Герба Семенівського району» і на підставі підсумкового протоколу від 6 лютого 1996 р. районної комісії про проведення конкурсу на кращий проект Герба районна рада народних депутатів вирішила:

1. Затвердити як Герб Семенівського району та міста Семенівка проект Герба, розроблений авторським колективом у складі: кандидата історичних наук, доцента, декана історичного факультету Чернігівського державного педагогічного інституту О.Б. Коваленка, заступника голови Семенівської райдержадміністрації О.Ф. Бичкова, художника викладача історичного факультету С.В. Дмитрієнка.

2. Малюнок Герба, пояснювальна записка і протокол конкурсної комісії додається.

3. Роботу по популяризації Герба Семенівського району зацікавленими організаціями проводити на підставі діючого законодавства.

4. Використання Герба комерційними організаціями та підприємствами дозволяється на умовах чинного законодавства.

Голова районної ради народних депутатів О.Є. Порва.

Додаток № 1

до рішення 6-ї сесії 22-го скликання

Семенівської районної ради від 23.05.1996 року
«Герб міста Семенівка та Семенівського району»

Пояснювальна записка.

Герб Семенівського району являє собою геральдичний щит зеленого кольору, що символізує природні умови лісового поліського краю. Оскільки засновником Семенівки вважається син Гетьмана Лівобережної України другої половини 17 століття Івана Самойловича Стародубський полковник Семен Самойлович, на щиті вміщено емблему Війська Запорозького (як тоді йменувалася козацька держава) – фігуру козака з рушницею та шаблею, обрамовану урочистим лавровим вінком, а також фамільний герб родини Самойловичів (три чорних латинських хрести на червоному фоні, які символізують Трійцю – зв'язок минулого, сучасного та майбутнього і є знаком – тотемом, оберегом від усього поганого та негативного). Кольорова гамма емблеми – жовта фігура козака на синьому фоні – відповідає кольорам державного прапора України.

Автори Герба – кандидат історичних наук, доцент Олександр Коваленко і заступник голови Семенівської районної ради з виконавчої роботи Олександр Бичков. Художнє опрацювання Герба Сергія Дмитрієнка».

За період з 1996 по 2014 р. проводилася різнопланова робота по популяризації Герба міста Семенівка та Семенівського району. На замовлення районної ради та райдержадміністрації художником Олександром Дьомичевим були виконані масштабні зображення Герба Семенівки та Семенівського району, які були встановлені на стелах на в'їздах на територію району зі сторони Чернігова, Новгород-Сіверського, Стародубу (на українсько-російському кордоні), в районному історико-краєзнавчому музеї, на центральній стелі в центрі міста Семенівка – в міському парку. Коротка та розгорнута характеристика Герба друкувалася в газеті «Життя Семенівщини в 1996 р.», краєзнавчій книзі «Наш край родной Семёновщина: материалы по истории и географии Семёновского района Черниговской области», яка була видана у 2000 р. Зображення Гербу та пояснювальна записка до нього публікувалися в щорічних календарях, які видавало товариство «Чернігівське земляцтво в місті Києві», в Енциклопедії сучасної України, інших виданнях.

Сьогодні Герб міста Семенівки та Семенівського району всіма визнаний і невід'ємний символ міста Семенівка та Семенівського району, який широко репрезентує Семенівку та Семенівщину, який поважає кожен житель міста та району.

Прапор Семенівського району.

Прапор Семенівського району затверджений рішенням 9-ї сесії 6-го скликання Семенівської районної ради 18 вересня 2012 р. В рішенні сказано, що «Відповідно до Указу Президента України від 18 травня 2000 р. «Про впорядкування геральдичної справи в Україні», враховуючи пропозиції Українського Геральдичного Товариства, історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції району,

результати проведення конкурсу, рекомендації профільної комісії районної ради, керуючись статтею 22 та 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», районна рада вирішила:

1. Затвердити прапор Семенівського району (графічне зображення додається).
2. Затвердити Положення «Про зміст, опис та порядок використання символіки Семенівського району (додається).
3. Районній газеті «Життя Семенівщини» опублікувати це рішення для широкого ознайомлення громадськості.
4. Вважати, що прапор і Герб Семенівського району є символами територіальної громади і до їх зображення ставитися з пошаною.

Голова районної ради Л.М. Салімон».

Згідно пункту 1.2 цього рішення визначено, що: «Прапор району – прямокутне полотнище у співвідношенні 2х3, що складається з трьох смуг (шириною 1/3 ширини прапора) різного кольору, які символічно виражають історичні і духовні традиції Семенівщини.

Голубий, як колір ясного неба, символізує постійність, удосконаленість, славу, честь і мир.

Малиновий символізує героїзм, військову звитягу, силу, мужність і хоробрість.

Зелена смуга на прапорі символізує природні умови Полісся, а також цей колір є символом достатку і надії.

У лівій частині прапора розташований герб району.

2. Порядок використання символіки.

2.1. Герб та Прапор є складовими частинами районної символіки і використовуються як атрибути ознак влади територіальної громади району.

2.2. Використання Гербу і Прапора Семенівського району у комерційній діяльності проводиться лише з дозволу районної ради або уповноваженого нею органу на визначених умовах.

Порядок використання символіки органами державної виконавчої влади визначається розпорядженням голови районної державної адміністрації.

2.3. Герб обов'язково встановлюється (розміщується):

- у кабінеті голови районної ради;
- у кабінеті голови райдержадміністрації;
- у залі засідань районної ради;
- у місцях проведення офіційних заходів та урочистостей, які проводять районні органи влади;

- на кордонах сполучень Семенівського району з іншими районами Чернігівської області.

Герб може встановлюватись (розміщуватись):

- у приміщенні районної ради, районної державної адміністрації, сільських рад;
- у залі урочистих подій РАГСу, у кімнатах-приймальнях громадян районних державних органів та їх соціальних служб, громадських приймальнях депутатів районної ради та приміщеннях органів самоорганізації населення;
- на нагородних документах районної ради і районної державної адміністрації, запрошеннях, посвідченнях та інших офіційних документах районної влади.

Зображення Герба може використовуватися:

- при виготовленні буклетів, значків, вимпелів, сувенірів з елементами символіки;

- підприємствами району для реклами своїх товарів і послуг в комерційних інтересах, на важливих документах (угодах і т.п.), у якості елемента штампу і печатки тільки з дозволу районної ради.

2.4. Прапор обов'язково встановлюється:

- у кабінеті голови районної ради;
- у кабінеті голови районної державної адміністрації;
- у залі засідань під час проведення сесій районної ради;
- у місцях проведення офіційних заходів та урочистостей, які проводять районні органи

влади.

Прапор може встановлюватися:

- на будинках сільських рад;
- у приміщенні районної ради, районної державної адміністрації;
- на будинках району поруч із державним прапором із лівого геральдичного боку або

нижче державного прапора в дні державних свят.

Зображення Прапора може використовуватися:

- на грамотах, вітальних листках, важливих документах (угодах і т.п.) органів влади району.

Прапор району при одночасному піднятті з державним прапором України не повинен перевищувати його за параметрами.

На знак всенародного трауру до Прапора Семенівського району та його дублікатів кріпиться чорна стрічка.

2.5. Виключні права на використання Герба та Прапора мають районна рада та районна державна адміністрація.

2.6. Контроль за додержанням порядку використання символіки Семенівського району, встановленого цим Положенням, здійснюється головою районної ради, головою районної державної адміністрації».

Гімн міста Семенівка.

Гімн міста Семенівка був розроблений на конкурсній основі на замовлення Семенівської міської ради у 2009 р. і затверджений рішенням 28-ї сесії 5-го скликання Семенівської міської ради від 10 грудня 2009 р. В рішенні сказано: «Розглянувши надані проекти Гімну міста Семенівка, враховуючи рекомендації постійної комісії міської ради з гуманітарних питань та керуючись статтею 22 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», міська рада вирішила:

1. Визначити переможцем конкурсу та затвердити в якості Гімну міста Семенівка проект Гімну (музика та слова) Горелого Владислава Олександровича.

2. Вручити переможцю грошову винагороду в сумі 200 гривень.

3. Результати конкурсу та музику і текст Гімну розмістити на сайті Семенівської міської ради: www.semenivka-rada.com

4. Контроль за виконанням рішення покласти на постійну комісію з гуманітарних питань, законності та правопорядку.

Міський голова О.Ф. Бичков.

Гімн міста Семенівка.

1

На березі Ревни містечко наше є

Його ліси й лани миліші за усе.

Озера та поля годують нас завжди.

Семенівська земля – у серці моїм ти.

Приспів:

Семенівко, Семенівко – ти рідна сторона.

Семенівко, Семенівко – у мене ти одна.

2

З далеких тих часів наш край славетний був,
Є в ньому в наші дні талановитий люд.
До тебе принесем, Семенівко, свій дар,
Подякуєм за все в молитвах і піснях.

Приспів:

Семенівко, Семенівко – ти рідна сторона.

Семенівко, Семенівко – у мене ти одна.

Гімн міста Семенівка розміщений на сайті міської ради, виконується під час офіційних міських масових заходів».

Преподобний Симеон Стовпник – духовний покровитель міста Семенівка

Основна частина жителів міста Семенівка – православні християни. Духовний центр розташований в центрі міста – церква Казанської ікони Божої Матері, зведена у 1875 р.

У 2001 р., на прохання жителів міста і клопотання керівництва районної державної адміністрації та міської ради, настоятелем церкви Казанської ікони Божої Матері Протиєреєм Валерієм Васильовичем Смеєм був затверджений святий покровитель міста Семенівки. Преподобний Симеон Стовпник обраний за назвою міста та за іменем засновника міста, Стародубського полковника Семена Івановича Самойловича [2].

Пам'ять преподобного Симеона Стовпника святкується церквою 14 вересня (1 вересня за старим стилем), в день початку індікта – церковного новоліття. Згідно церковним канонам, кожній людині дається ім'я на честь одного із святих, який з цього часу стає небесним покровителем людини. Саме до нього вона в молитвах звертається у пошуках захисту і допомоги. Також, за давньою християнською традицією, на Україні населені пункти мали своїх святих покровителів, імена яких обиралися священником та громадою за назвою населеного пункту, або за знаменною подією в його історії. Іноді місто має своїм небесним покровителем святого, ім'я якого носив засновник міста, або людина, що зробила в ньому багато добрих справ.

Саме тому святим покровителем міста Семенівка, настоятелем головного семенівського православного храму та Семенівського району Протиєреєм Валерієм Смієм проголошено Симеона Стовпника.

Православні поклонні хрести

На 6-ти в'їздах в місто Семенівку в 2009 р. було встановлено 6 трьохметрових дубових православних поклонних хреста. Поклонні хрести були встановлені на прохання настоятеля церкви Казанської ікони Божої Матері – головного православного храму міста Семенівка Протиєреєя Валерія Смея працівниками бригади з благоустрою міста міської ради.

Православ'я – релігія більшості жителів нашого краю починаючи з 980 р. Поклонні хрести з найдавніших часів встановлювалися в Україні на в'їздах в населені пункти – міста та села. Вони символізують Божий захист населеного пункту і його жителів від усього лихого і Благословіння на процвітання і добрі справи. Завершуючи статтю про місцеву символіку міста Семенівка та Семенівського району Чернігівської області слід зазначити:

- Наш край з сивої давнини є невід'ємною частиною України.
- Жителі краю – Семенівці завжди ідентифікували себе як українці, як оборонці та захисники північних кордонів Української держави.
- Історія та сучасність міста Семенівка та Семенівського району, національна і ментальна самоідентифікація жителів нашого краю – Семенівців – знайшла своє відображення у місцевій символіці міста та району – Гербі, Прапорі, Гімні.
- Місцева символіка міста Семенівка та Семенівського району була розроблена за ініціативи та при активній участі місцевої творчої інтелігенції.

Список використаних джерел

1. Словник іншомовних слів / [за редакцією члена-кореспондента АН УРСР О.С. Мельничука]. – 1-е видання. – Київ: Головна редакція «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ), 1974. – 776 с.
2. Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
3. Бичков О.Ф., Гузоватий С.М. Семенівка – європейське місто / О.Ф. Бичков, С.М. Гузоватий. – Чернігів. Видавець Лозовий В.М., 2011. – 80 с.
4. Бычков А.Ф., Неруш А.Н. Наш край родной Семёновщина: Материалы по истории и географии Семёновского района Черниговской области / А.Ф. Бычков, А.Н. Неруш, С.М. Гузоватый, А.Е. Писная. – К.: Техника, 2000. – 176 с.
5. Про затвердження символіки Семенівського району: рішення 9-ї сесії 6-го скликання Семенівської районної ради Чернігівської області від 18 вересня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://semrayrada.cg.gov.ua/index.php?id=6458&tp=1&pg>
6. Про затвердження Гімну міста Семенівка: рішення 28-ї сесії 5-го скликання Семенівської міської ради від 10 грудня 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://semrayrada.cg.gov.ua/index.php?id=6458&tp=1&pg>

References

1. Slovnyk inshomovnykh sliv / [za redaktsiyeyu chlena-korespondenta AN URSSR O.S. Melnychuka]. – 1-e vydannya. – Kyiv: Holovna redaktsiya «Ukrayinska radyanska entsyklopediya» (URE), 1974. – 776 s.
2. Pro mistseve samovryaduvannya v Ukrayini: zakon Ukrayiny vid 21.05.1997 № 280/97-VR [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>
3. Bychkov O.F., Huzovatyy S.M. Semenivka – yevropeyske misto / O.F. Bychkov, S.M. Huzovatyy. – Chernihiv: Vydavets Lozovyy V.M., 2011. – 80 s.
4. Bychkov A.F., Nerush A.N. Nash kray rodnoy Semenovshchyna: Materyaly po ystoryy y heohrafyy Semenovskoho rayona Chernyhovskoy oblasti / A.F. Bychkov, A.N. Nerush, S.M. Huzovatyy, A.E. Pysnaya. – K.: Tekhnyka, 2000. – 176 s.
5. Pro zatverdzhennya symvoliky Semenivskoho rayonu: rishennya 9-yi sesiyi 6-ho sklykannya Semenivskoyi rayonnoyi rady Chernihivskoyi oblasti vid 18 veresnya 2012 roku [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://semrayrada.cg.gov.ua/index.php?id=6458&tp=1&pg>
6. Pro zatverdzhennya Himnu mista Semenivka: rishennya 28-yi sesiyi 5-ho sklykannya Semenivskoyi miskoyi rady vid 10 hrudnya 2009 roku [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://semrayrada.cg.gov.ua/index.php?id=6458&tp=1&pg>

УДК 94 (477) “16”

Блажко Ю.А.

науковий спіробітник НІКЗ «Гетьманська столиця»
(Україна, Чернігівська область, Батурин),
b.biblioteka.gs@ukr.net

НАЩАДКИ ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА ІГНАТОВИЧА

У статті робиться спроба вивчення життя гетьмана Дем'яна Ігнатовича та його нащадків. Висвітлюються обставини позбавлення Многогрішного влади, арешти та поневіряння його родини на засланні. Розповідається про військову службу Дем'яна Многогрішного та його сина Петра, їхню участь в організації оборони м. Селенгінськ (Забайкалля) від нападів монгольських племен та у переговорах щодо встановлення російсько-китайського кордону. В роботі розглядаються версії щодо дітей колишнього гетьмана, які могли народитися вже під час його перебування на засланні. Простежуються родинні зв'язки нащадків Многогрішного в Сибіру та в Україні, зокрема з представниками

козацько-старшинського роду Полетик. Також наводяться окремі згадки про сім'ї рідних братів Дем'яна Многогрішного, що могли залишитися в Україні. У зв'язку з цим автором підкреслюється необхідність подальших досліджень інших гілок роду гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Ключові слова: Дем'ян Ігнатович, гетьман, боярський син, острог, Селенгінськ, Сибір.

Blazhko Y.A.

research worker of NIKZ «Getmanska stolycya»
(Ukraine, Chernihiv region, Baturin),
b.biblioteka.gs@ukr.net

Descendants of Hetman Demian Ihnatovich

The article attempts to study the life Hetman Demian Ignatovich and his descendants. The author reveals the circumstances of Hetman's deprivation of authorities, arrest of his family in exile. The military service of Mnohohrishny Demian and his son Peter, their participation in the organization of defense of Selenginsk (Transbaikal) from the attacks of the Mongol tribes and in the negotiations on the establishment of the Russian-Chinese border is described. Different versions concerning former hetman's children who could have been born while he was in exile are considered. Kinship of descendants of Mnohorishny in Siberia and Ukraine, including with representatives of the Cossack family Poletyka is traced. Some references to Demian's brothers' families that could stay in Ukraine are given. In this context, the author emphasizes the need for further research of other branches of family of Hetman Demian Mnohohrishny.

Key words: Demian Ignatovich, Hetman, Boyarsky son, jail, Selenginsk, Siberia.

Блажко Ю.А.

научный сотрудник НИКЗ «Гетманская столица»
(Украина, Черниговская область, Батури),
b.biblioteka.gs@ukr.net

Потомки гетмана Демьяна Игнатовича

В статье делается попытка изучения жизни гетмана Демьяна Игнатовича и его потомков. Освещаются обстоятельства лишения Многогрешного власти, аресты и мытарства его семьи в ссылке. Рассказывается о военной службе Демьяна Многогрешного и его сына Петра, их участие в организации обороны г. Селенгинск (Забайкалье) от нападений монгольских племен и в переговорах по установлению российско-китайской границы. В работе рассматриваются версии в отношении детей бывшего гетмана, которые могли родиться уже во время его пребывания в ссылке. Прослеживаются родственные связи потомков Многогрешного в Сибири и в Украине, в частности с представителями казацко-старшинского рода Полетик. Также приводятся отдельные упоминания о семье родных братьев Демьяна Многогрешного, что могли остаться в Украине. В связи с этим автором подчеркивается необходимость дальнейших исследований других ветвей рода гетмана Демьяна Многогрешного.

Ключевые слова: Демьян Игнатович, гетман, боярский сын, острог, Селенгинск, Сибирь.

Дослідження генеалогії та життя нащадків українських гетьманів є одним з напрямів вивчення історії нашої держави і являють собою вагомий складовий історичний процес. Серед представників козацької верхівки, що потребує вивчення родового дерева, чільне місце належить гетьману Дем'яну Ігнатовичу. Мета даної статті полягає у спробі відтворення життєпису одного з керманічів України – Гетьманщини та його сім'ї.

Родоначальником цього роду був Ігнатій (Многогрішний) «по всей вероятности, родом из м. Коропа». Як зазначав В. Модзалевський «по отзыву современников – «мужик».

Його дружина, ім'я якої невідоме, володіла селом Шаболтасівкою (зараз – Сосницький р-н, Чернігівська обл.). Сім'я мала чотирьох синів – Дем'яна, Василя, Саву та Зиновія [7, с. 555].

Найвідомішим серед синів, безперечно, був Дем'ян – чернігівський полковник (1665 р.), а наприкінці грудня 1668 р. Чернігівський, Ніжинський і Стародубський полки обирають його гетьманом, і в історії з'являється «Сіверський гетьман – Дем'ян Многогрішний». Але процедура обрання гетьмана мала відбуватися за присутності царського представника, який повинен був укласти з новообраним гетьманом нові договірні статті. Саме такою процедурою стала Глухівська рада 3 – 6 березня 1669 р. і як наслідок – укладення договірних Глухівських статей.

Дем'ян Ігнатович зарекомендував себе прибічником сильної гетьманської влади, прагнув започаткувати родову гетьманську династію, а в стосунках з царем Олексієм Михайловичем намагався проводити незалежну політику, яка базувалася б, насамперед, на українських інтересах. Така політика гетьмана не задовольняла старшину і московське керівництво, а звинувачення в таємних зносинах з П. Дорошенком привели до арешту Дем'яна Многогрішного в ніч з 12 на 13 березня 1672 р. «28 мая на болоте за кузницями поставили плаху – будут казнить гетмана Демку Многогрешного и его брата Ваську... Демку и Ваську положили на плаху; но бежит гонец и объявляет, что великий государь, по упрощенью детей своих, пожаловал, казнить Демку и Ваську не велел, а указал сослать в дальние сибирские города на вечное житьё...» [14, с. 121 – 122].

У 1674 р. Василя Ігнатовича було відправлено в Красноярський острог, а Дем'яна – в Іркутськ, де він перебував до 1682 р., але вже в 1683 р. за проханням Івана Самойловича його арештовують знову і в 1684 р. відправляють в Селенгінський острог [2, с. 3-10; 10, с. 150 – 170].

З колишнім гетьманом на заслання була відправлена дружина Анастасія, сини Петро та Іван, донька Олена, брат Василь і племінник Михайло Зінов'єв [14, с. 119].

Старший син, Петро Многогрішний, як і батько, здійснював військову та адміністративну службу, виконуючи доручення Ф.О. Головіна. М. Оглоблин у своєму дослідженні «Служба в Сибири Демьяна Многогрешного» вказує, що він був іркутським боярським сином і служив при батьку [10, с. 155]. У 1688 р. Дем'ян та Петро Многогрішні були направлені для ведення переговорів з китайськими гінцями у м. Удинськ «того ж числа (1 августа – авт.) послан на встречу к нему, Демьяну, сына его, сына боярского Петра Многогрешного, а с ним служилых людей 20 человек», а вже 2 серпня Петро Многогрішний доповідав про виконане завдання. Для врегулювання російсько-китайського кордону діяла і військова розвідка, до складу якої входили обидва Многогрішні. Зокрема, «Ноября в 6 день... посыланы де были из Селенгинска селенгинские дети боярские Демьян Многогрешный и сын его Петр, а с ними служилых людей 80 человек за Селенгу-реку для подсмотру мунгальских людей» [13, с. 328 – 329, 361 – 364].

У 1691 р. Петро Дем'янович приймав активну участь в обороні Селенгінського острогу від нападів монгольських племен. У лютому 1691 р. був здійснений напад на острог «воровских мунгальских людей», які «отогнали государев скот, захватили конные и рогатые табуны селенгинских жителей». Під час бою з монгольськими крадіями Дем'ян Ігнатович був поранений, як і інші учасники. У чолобитній до іркутського воєводи Л. Кислянського Д. Ігнатович просить дозволу «предпринять поход в степь, чтобы смирить дерзость мунгалов». Чолобитна була задоволена, похід очолив Д. Ігнатович, якому було дозволено організувати військо «охочих служилых людей» из «улусных людей» (ясачных) и разных русских охотников, а в «товарищах был назначен его сын Петр». Разом з тим, іркутський воєвода Л. Кислянський ніби і дає дозвіл на похід, але починає схилияти Ігнатовича до переговорів з монгольськими «людьми», боячись взяти на себе відповідальність за власне сам похід і його можливі наслідки, які могли вплинути на дипломатичні відносини з китайською владою, та почекаати «указу великих государей». Незважаючи на це, військо, яке складало близько 400 осіб розпочало похід, який очолив Петро Дем'янович. Через зраду «ясачних людей» бій було програно ціною життя 18 служилых людей, серед яких був Петро

Дем'янович Многогрішний. Вірогідно, саме ці події лягли в основу селенгінської козацької пісні, яка збережена до нашого часу.

В іркутському розбірному списку згадується ще один Многогрішний – Яків, який був «поверстанний боярином Ф.А. Головиным в сыны боярские, с окладом в 7 рублей, по 7 четей ржи и овса и 2 пуда соли» [10, с. 156 – 158]. У відписці воєводи Ніколаєва також вказано «Яков Демьянов сын Многогрешный» [12, с. 35 – 36]. Після підписання Нерчинської угоди між Московською державою і Китаєм 1689 р., до складу дипломатичної місії якої входив і Дем'ян Многогрішний, останній подав чолобитну Ф.О. Головіну, в якій просить «пожаловать его с сыновьями Петром и Яковом за службу и за раны велети их из Селенгинска и з детьми свободить куда к хлебному месту». У 1690 р. його було переведено із Селенгінська «к хлебному месту в Иркутской» [3, с. 48, 49]. Скоріш за все, разом з батьком були переведені і два його сини, старший з яких, Петро, у цей час стає іркутським боярським сином. Вказаний вище документ повідомляє, що в 1691 р. Яків Дем'янович помер. 1691 р. був тяжким для Дем'яна Ігнатовича – втрата одразу двох синів [10, с. 164].

У працях В. Модзалевського, дослідника історії Сибіру М. Оглоблина зустрічається ще один Многогрішний – Іван. Вчені роблять припущення, що Іван та Яків це одна й та ж особа [7, с. 14].

На момент заслання Дем'яну Ігнатовичу було 40 – 50 років, тому можемо припустити, що далеко від Батьківщини в колишнього українського гетьмана могли народитися діти, що власне підтверджують письмові джерела, вказуючи ще на одного Многогрішного «За службу отца сына Сергея, родившагося уже в Сибири, пожаловали в сыны боярские» [6, с. 373; 3, с. 21].

Дем'ян Ігнатович мав також доньок «и он – де з женою и за двумя сынами и с тремя дочерьми скитаецца меж двор и умирает голодною смертию ...» [10, с. 153 – 154].

Одна з доньок Дем'яна Ігнатовича, ім'я якої невідоме, була заміжня за лубенським полковником (1671 – 1672 рр.) Андрієм Корнійовичем Нестеренком [4, с. 363]. Родина мала сина – Дмитра Нестеренка, який в документах 1688 р. згадується як батуринський сотник. Онук Дем'яна Ігнатовича, Дмитро Нестеренко з Батуринською сотнею був залишений Іваном Мазепою для захисту гетьманської столиці. Разом з полковником Дмитром Чечелем сотник здійснював оборону міста від московського війська, очолюваного О. Меншиковим. Після взяття Батурина Дмитра Нестеренка було схоплено і страчено в Глухові [9, с. 83; 11, с. 52].

Родина Ігнатовичів, будучи ще в Україні, поріднилась з Полетиками. Відомими серед представників цієї родини є Полетика Іван Андрійович (1722 – 1783) – доктор медицини, професор, директор Санкт-Петербурзького генерального сухопутного госпіталю. Його брат Григорій Андрійович Полетика (1725 – 1784) – письменник, поліглот-лексикограф, перекладач та за припущеннями вчених міг бути автором «Історії Русів», твору української національно-політичної думки, де подано картину історичного розвитку України від найдавніших часів до 1769 р.

Серед родини Полетик був і седнівський сотник Василь Іванович, власник сіл Івашківки, Мощонки, Рудні, Рогозки, Вихвостова. Його дружиною була донька Дем'яна Ігнатовича, але це вже був другий її шлюб. Від першого шлюбу вона мала двох синів, імена яких невідомі, але в джерелах вказано, що один з них був священником, а інший козаком. У сім'ї Полетик народилася донька, відомо, що її чоловік, Ілля, по смерті тестя Василя Полетика, володів вказаними вище селами, які в подальшому переходять до пасинків [5, с. 102; 1, с. 828; 8, с. 116 – 117]. Невідомо чи були заслані ці доньки разом з батьком, але в наведених вище документах вказано, що Олена була заслана разом з Дем'яном Ігнатовичем до Сибіру, де виходить заміж за селенгінського боярського сина Івана Бейтона. Його батько, Афанасій Іванович Бейтон, керував обороною фортеці Албазин від нападів маньчжурів 1686 – 1689 рр. Саме в цьому і була схожість колишнього українського гетьмана, який став героєм оборони Селенгінська, а А.Бейтон, пруський дворянин, – Албазина. Від цього шлюбу йдуть дві лінії, які користувалися повагою в Іркутську – одна по навчальній лінії, друга – по військовій службі. Нашадки Ігнатовича по лінії Бейтонів-Многогрішних проживали в с. Бейтоново, що знаходилось за 20 верст від Іркутська (сьогодні також є с. Бейтоново,

Амурської області, Сковоридинського району). 3 травня 1800 р. прапорщику Олексію і перекладачу Семену Бейтонам, за «заслуги предков их, Афанасия и его сыновей» було пожалувано в Сибіру 10 тис. десятин землі [7, с. 558 – 559]. Відомо, що Олена Бейтон у 1726 р. була ще живою, а її внучка вийшла заміж за священика Селенгінської Спаської церкви Ігнатія Боршевського. Саме в цій церкві, при будові нової кам'яної у 1784 – 1789 рр., була закладена плита з могили Дем'яна Ігнатовича.

Відписка іркутського воеводи І.Власова вказує, що Дем'ян Ігнатович «с тремя дочерьми скитаецца», тобто це говорить про те, що ці доньки були при ньому вже в Сибіру, але імена їх не названі окрім Олени, тому М. Оглоблин робить припущення, що дві доньки, імена яких не вказуються, народились у родині Многогрішних на Забайкаллі, а дві старші, скоріш за все, лишились в Україні [10, с. 167 – 169].

Рід Многогрішних у Сибіру також відомий і за найближчими родичами Дем'яна Ігнатовича. Так, долю гетьмана розділили рідний брат Василь та племінник Михайло Зінов'єв, але вивчення життєпису цих представників роду Ігнатовичів стане об'єктом вивчення наступного дослідження.

Таким чином, родина гетьмана Дем'яна Ігнатовича була доволі багаточисельною: сини – найстарший Петро, Яків, Іван, Сергій та п'ять доньок, по лініях яких власне й продовжується рід у Сибіру. В Україні рід Многогрішних також не згасав, зокрема, залишалися дружини з малолітніми дітьми братів гетьмана Зиновія та Василя Ігнатовичів.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб.: Типография Эгтингера, 1877. – Т. 9 (1668 – 1672). – 988 с.
2. Гоздаво-Голомбиевский А.А. Из Сибирских актов: о Демьяне Многогрешном / А.А. Гоздаво-Голомбиевский // Чтения в Императорском Обществе истории и Древностей Российских при Московском университете. – М., 1888. – С. 3 – 10.
3. Демин Э.В. Селенгинская «украина» гетмана Многогрешного: к 300-летию в 2003 г. его кончины в Селенгинске / Э.В. Демин // Троицкое слово Забайкалья. – Улан-Удэ, 2003. – №3. – С. 43 – 62; [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.egregor.ru/suuk
4. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т.15. Руина / Н. Костомаров. – СПб., – М., 1882. – 695 с.
5. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: у 2 т. / В.В. Кривошея.– К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Т.2. – 508 с.
6. Максимов С.В. Сибирь и каторга: в 3 ч. / С.В. Максимов. – СПб, 1900. – 492 с.
7. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 3. / В.Л. Модзалевский. – К., 1912. – 848 с.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 4. / В.Л. Модзалевский. – К., 1914. – 944 с.
9. Модзалевський В. Нові відомості про родину Многогрішних. /В. Модзалевский // Україна. – 1917. – Кн. 3 – 4. – С. 77 – 83.
10. Оглоблин Н.Н. Служба в Сибири Демьяна Многогрешного / Н.Н. Оглоблин // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Кн. VI. – К., 1892. – С. 150 – 170.
11. Павленко С.О. Оточення гетьмана Івана Мазепи: соратники і прибічники / С.О. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 602 с.
12. Первое столетие Иркутска: Сб. материалов для истории города. – СПб.: Изд. В.П. Сукачѣва, 1902. – 186 с.
13. Русско-китайские отношения в XVII веке: Материалы и документы (1686 – 1691) / [сост. Н.Ф. Демидова, В.С. Мясников]. – М.: Наука. – 1972. – Т. 1 – 2. – 835 с.
14. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т. XII. / С.М. Соловьев. – М., 1870. – 351 с.

References

1. Akty, odnosyashchiesya k ystoriy Yuzhnoy y Zapadnoy Rossyy, sobrannye y yzdannye Arkheograficheskoy komysseye. – SPb.: Tipografiya Etynhera, 1877. – T. 9 (1668 – 1672). – 988 s.
2. Hozdavo-Holombyevskyy A.A. Yz Sybyskykh aktov: o Demyane Mnohohreshnom / A.A. Hozdavo-Holombyevskyy // Chtenyua v Ymperatorskom Obshchestve ystoriy y Drevnostey Rossyyskykh pry Moskovskom unyversytete. – M., 1888. – S. 3 – 10.
3. Demyn E.V. Selenhynskaya «ukrayna» hetmana Mnohohreshnoho: k 300-letyuu v 2003 h. eho konchyny v Selenhynske / E.V. Demyn // Troytskoe slovo Zabaykalya. – Ulan-Ude, 2003. – № 3. – S. 43 – 62; [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: www.egregor.ru/suuk
4. Kostomarov N. Ystorycheskiye monografyy y yssledovaniya. T.15. Ruyna / N. Kostomarov. – Spb., – M., 1882. – 695 s.
5. Kryvosheya V.V. Ukrayinske kozatstvo v natsionalniy pamyati. Chernihivskyy polk: u 2 t. / V.V. Kryvosheya.– K.: DP «NVTs “Priorityty”», 2012. – T.2. – 508 s.
6. Maksymov S.V. Sybyr y katorha: v 3 ch. / S.V. Maksymov. – SPb, 1900. – 492 s.
7. Modzalevskyy V.L. Malorossyyskyy rodoslovnyk. T. 3. / V.L. Modzalevskyy. – K., 1912. – 848 s.
8. Modzalevskyy V.L. Malorossyyskyy rodoslovnyk. T. 4. / V.L. Modzalevskyy. – K., 1914. – 944 s.
9. Modzalevskyy V. Novi vidomosti pro rodynu Mnohohrishnykh. /V. Modzalevskyy // Ukrayina. – 1917. – Kn. 3 – 4. – S. 77 – 83.
10. Ohloblyn N.N. Sluzhba v Sybyry Demyana Mnohohreshnoho / N.N. Ohloblyn // Chtenyua v ystorycheskom obshchestve Nestora Letopystsa. Kn. VI. – K., 1892. – S. 150 – 170.
11. Pavlenko S.O. Otochennya hetmana Ivana Mazepy: soratnyky i prybichnyky / S.O. Pavlenko. – K.: Vydavnychy dim “Kyevo-Mohylyanska akademiya”, 2004. – 602 s.
12. Pervoe stoletye Yrkut-ska: Sb. materyalov dlya ystoriy horoda. – SPb.: Yzd. V.P. Sukacheva, 1902. – 186 s.
13. Russko-kytayskiye odnosheniya v XVII veke: Materyaly y dokumenty (1686 – 1691)/ [sost. N.F. Demydova, B.C. Myasnykov]. – M.: Nauka. – 1972. – T. 1 – 2. – 835 s.
14. Solovev S.M. Ystoriya Rossyy s drevneyshykh vremen. T. XII. / S.M. Solovev. – M., 1870. – 351 s.

УДК 35.08: 94 (477.51-25) «1901-1917»

Бойко Н.О.

*аспірантка кафедри історії та археології України,
Чернігівський національний педагогічний
університет ім. Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів), natalboyko@gmail.com*

ДІЯЛЬНІСТЬ СОСНИЦЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ О.С. ВІНОГРАДСЬКОГО (1905 – 1917 рр.)

У статті йдеться про життєвий шлях сосницького міського голови О.С. Виноградського. Він походив з родини спадкових священників і був рідним братом сосницького краєзнавця Ю.С. Виноградського. О.С. Виноградський обіймав посаду міського голови м. Сосниці впродовж 1905 – 1917 рр. Відзначено, що завдяки його діяльності здійснювалася активна розбудова міської інфраструктури, відкривались нові заклади освіти та культури. Окрім того, О.С. Виноградський особисто займався громадською діяльністю: головував у сирітському суді, був попечителем Першого сосницького приходського училища та міської лікарні, опікувався публічною бібліотекою. Під час Української революції і наростання національно-визвольної боротьби О.С. Виноградський продовжував перебувати на посаді міського голови і був черговий раз переобраний на цю посаду. Наразі його подальша

доля невідома. Успішну діяльність О.С. Виноградського як міського голови Сосниці підтверджують надані йому нагороди.

Ключові слова: міський голова, Сосниця, міська дума, громадська діяльність, О. С. Виноградський, училище, гімназія, культура, освіта.

Boyko N.O.

graduate student of Department of history and archeology
of Ukraine, Chernihiv National Pedagogical
University named after T.G. Shevchenko
(Ukraine, Chernihiv), natalboyko@gmail.com

Activities of Sosnytsia Mayor Alexander Wynogradsky (1905 – 1917)

The article deals with pathway of Sosnytsia Alexander Wynogradsky. He came from a family of hereditary priests and was the brother of Sosnytsia ethnographer Yuriy Wynogradsky. Alexander Wynogradsky served as mayor of Sosnytsia during the 1905 – 1917. It was noted that due to his activity carried out through its active development of urban infrastructure, opening up new institutions of education and culture. In addition, Alexander Wynogradsky personally involved in social activities: Orphan headed in court, was a trustee of the First Sosnytsia parish school and the hospital, took care of the public library. During the Ukrainian revolution and the rise of the national liberation struggle Alexander Wynogradsky continued to be mayor again and was re-elected to this position. Currently, his fate is unknown. The success activities of Alexander Wynogradsky as mayor Sosnytsia confirm granted to him the awards.

Key words: Sosnytsia, city council, social activities, Alexander Wynogradsky, school, high school, culture and education.

Бойко Н.А.

аспирантка кафедри історії і археології України,
Чернігівський національний педагогічний
університет ім. Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів), natalboyko@gmail.com

Деятельность Сосницкого городского председателя А.С. Виноградского (1905 – 1917 гг.)

В статье рассмотрен жизненный путь сосницкого городского головы А.С. Виноградского. Он происходил из семьи потомственных священников и был родным братом сосницкого краеведа Ю.С. Виноградского. А.С. Виноградский занимал должность городского головы г. Сосница в течение 1905 – 1917 гг. Отмечено, что благодаря его деятельности происходило активное развитие города, открывались новые заведения образования и культуры. Кроме того, А.С. Виноградский лично занимался общественной деятельностью: председательствовал в сиротском суде, был попечителем Первого сосницкого приходского училища и городской больницы. Во время Украинской революции и нарастания национально-освободительной борьбы А.С. Виноградский продолжал занимать должность городского головы и был в очередной раз переизбран на эту должность. Сейчас его дальнейшая судьба неизвестна. Успешную деятельность А.С. Виноградского как городского головы Сосницы подтверждают предоставленные ему награды.

Ключевые слова: Сосница, городская дума, общественная деятельность, А. С. Виноградский, училище, гимназия, культура, образование.

Сосниччина є батьківщиною багатьох видатних діячів. З-поміж них заслуженою увагою сучасних дослідників користується постать краєзнавця, етнографа, археолога, засновника Сосницького краєзнавчого музею Ю.С. Виноградського. Наразі це єдиний з представників родини Виноградських, ім'я якого відомо широкому загалу, водночас ім'я одного з його старших братів – Олександра, який упродовж 1905 – 1917 рр. був сосницьким міським головою, залишається маловідомим.

У радянські часи історія родини Виноградських, у якій були священники, замовчувалася. Ю.С. Виноградський у автобіографії зазначав лише, що належав до родини спадкових почесних громадян [5, арк. 1].

Короткі відомості про О.С. Виноградського містять окремі публікації, присвячені Ю.С. Виноградському та Сосниці загалом, які побачили світ у незалежній Україні. Так, М.П. Адаменко у науково-публіцистичній праці «Володар казкових скарбів», присвяченій Ю.С. Виноградському, відзначає плідну діяльність О.С. Виноградського на посаді міського голови Сосниці [1, с. 32 – 33]. Про нього містяться згадки у праці «Сосниця – європейське місто» [4]. Втім, наразі відсутнє комплексне дослідження життєвого шляху та діяльності О.С. Виноградського.

Мета статті – на основі нововиявлених архівних джерел визначити основні етапи життєвого шляху О.С. Виноградського та ключові напрямки його діяльності на посаді міського голови Сосниці.

О.С. Виноградський походив з родини священнослужителів. На початку ХІХ ст. Іоан Виноградський (прадід О.С. Виноградського) був священником Троїцької церкви с. Гринів Стародубського повіту. Він мав трьох синів та п'ятьох дочок [17, арк. 1]. Сини згодом продовжили справу батька (який був протоієреєм) і були священниками.

Один з них, Філіп Іоанович Виноградський, дід Олександра Степановича, народився приблизно у 1798 – 1799 рр. Він, як і батько, служив у церкві Живоначальної Трійці містечка Гриньова Стародубського повіту [18, арк. 100 – 101 зв.]. Цікаво, що, просфірницею була його сестра Пелагея Виноградська. Дві інші його сестри – Наталія (1812 р.н.) та Феодосія (бл. 1819 р.н.) також перебували на утриманні брата [18, арк. 101 зв.]. Разом із дружиною Домнікією Матвіївною (1814 р.н.) вони мали семеро дітей [18, арк. 101 зв.].

Батько майбутнього сосницького міського голови Стефан Філіпович Виноградський народився приблизно у 1830 – 1831 рр. Після закінчення навчання у Чернігівській духовній семінарії С. Ф. Виноградський був рукопокладений і з 22 липня 1857 р. розпочав служіння у Покровській церкві м. Сосниці [16, арк. 17]. Документи зберегли схвальні відгуки про нього. Окрім церковного служіння, він активно займався громадською діяльністю, був законовчителем [16, арк. 17 – 19]. 28 березня 1885 р. за сумлінну 12-річну службу на посаді благочинного його було нагороджено орденом св. Анни третього ступеня. Крім того, він отримав церковні відзнаки: 15 березня 1863 р. його було нагороджено набедреником, у 1873 р. – фіолетовою скуфією, а 15 квітня 1878 р. – камилавкою [16, арк. 18 зв. – 19].

Дружиною С.Ф. Виноградського була Анастасія Іванівна, на рік менша за нього. Подружжя мало 6 синів: Миколу, Василя, Федора, Олександра, Михайла та Георгія (Юрія) [16, арк. 18 зв. – 19].

Олександр Степанович Виноградський народився 4 березня 1867 р. 9 березня він був охрещений у Покровській церкві м. Сосниці. Його хрещеними батьками були губернський секретар Афанасій Федорович Чернявський та вдова колезького асесора Параскевія Іллівна Шамова [16, арк. 4].

У 1880 – 1881 рр. О.С. Виноградський навчався у Сосницькому повітовому училищі [16, арк. 3 – 3 зв., 8]. Слід відзначити, що юнак мав більше схильностей до гуманітарних наук, про що свідчить його атестат [16, арк. 3 – 3 зв.]. О.С. Виноградський здобув диплом народного вчителя [15, арк. 27 – 28].

6 липня 1885 р. О.С. Виноградський був призначений на посаду помічника секретаря Сосницького з'їзду мирових суддів [16, арк. 5 – 6; 8, арк. 113 зв.]. З 5 липня 1888 р. йому доручили завідувати справами Центрального архіву, який перебував при Сосницькому з'їзді мирових суддів [9, арк. 49 зв. – 50; 8, арк. 113 зв.].

У 1889 р. О.С. Виноградський здобув чин колезького реєстратора [16, арк. 13, 21]. Внаслідок запровадження у Чернігівській губернії положення про земських дільничих і закриття мирових судових установ з 1 лютого 1890 р. залишився поза штатом [8, 114 зв.].

Постановою Чернігівського губернського правління від 31 січня 1894 р. він був призначений у штат губернського правління з відкомандируванням до Сосницького повітового з'їзду [8, арк. 114 зв. – 115].

З 6 липня 1894 р. О.С. Виноградський перебував у чині губернського секретаря [8, арк. 115 зв.; 9, арк. 51 зв. – 52]. З 23 червня до 23 липня 1897 р. він виконував обов'язки секретаря повітового з'їзду. 27 лютого 1898 р. йому було надано чин колезького секретаря зі старшинством від 6 липня 1897 р. [9, арк. 52 зв. – 53]. З 1 серпня 1901 р. перебував на посаді письмоводителя канцелярії сосницького повітового предводителя дворянства [8, арк. 115 зв.; 9, арк. 51 – 52].

Слід відзначити, що О.С. Виноградський підтримував зв'язки з братами, які на той час перебували у Польщі. Зокрема, він був хрещеним батьком двох дітей Ю.С. Виноградського [6, арк. 4; 7, арк. 8].

З 1 травня 1903 р. О.С. Виноградський був призначений «делопроизводителем» сосницького повітового по військовій повинності «присутствія». З 1 травня 1903 р. мав чин титулярного радника [9, арк. 52 зв. – 54].

Декілька разів поспіль, упродовж 1905 – 1917 рр., О.С. Виноградського обирали на посаду міського голови Сосниці [12, арк. 129; 15, арк. 21].

На початку ХХ ст. Сосниця являла собою невелике провінційне містечко – напередодні Першої світової війни населення складало 8 тисяч чоловік. З 945 будинків лише 7 були кам'яними, 525 були покриті соломою, вулиці освітлювались гасовими ліхтарями [20, с. 634].

Саме під час головування О.С. Виноградського відбувалася активна розбудова Сосниці. У 1907 р. було зроблено перший «абіссинський» (трубчастий) колодязь, який знаходився навпроти приміщення сучасного технікуму бухгалтерського обліку. Того ж року розпочалось будівництво повітової земської управи (нині – технікум бухгалтерського обліку), яке було завершено у 1910 р. [1, с. 32].

У 1908 р. міська дума ухвалила рішення про відведення місця у міському сквері для театру [10, арк. 14, 17]. У 1910 р. спорудження «зимового» театру було завершено. Крім того, того ж року було споруджено казначейство, школу на В'юниці навпроти нинішнього маслозаводу [1, с. 33].

Спорудження цих об'єктів велось досить швидкими темпами. Наприклад, приміщення земства було збудоване приблизно за два роки, те саме стосується і «зимового театру». На думку М.П. Адаменка, цьому сприяла фінансова підтримка брата міського голови – Миколи Степановича Виноградського, тодішнього члена міської думи Санкт-Петербургу [1, с. 33].

Про те, що О.С. Виноградський мав певні зв'язки у столиці, свідчить той факт, що 26 лютого 1908 р. за пропозицією одного з гласних міському голові О.С. Виноградському було висловлено подяку від міської думи за сприяння отриманню субсидій у міністерстві для будівництва і за спорудження Першого міського приходського училища [10, арк. 12].

О.С. Виноградський активно займався громадською діяльністю: головував у сирітському суді, був попечителем Першого сосницького приходського училища [15, арк. 32 зв. – 33]. У жовтні 1907 р. Сосницьке земське зібрання обрало його попечителем Сосницької земської медичної дільниці та лікарні, у березні 1909 р. – завідувачем Сосницькою публічною бібліотекою імені М.В. Гоголя [15, 32 зв. – 34]. У грудні 1913 р. О.С. Виноградський знову був обраний попечителем сосницької лікарні [14, арк. 10].

У лютому 1908 р. міська дума на чолі з О.С. Виноградським порушувала питання про спорудження богодільні [10, арк. 7]. Проте через відсутність належного фінансування було ухвалено рішення відкласти побудову закладу [10, арк. 12].

У травні 1910 р. зібрання Сосницької міської думи одногосно обрало О.С. Виноградського міським головою на друге чотирьохліття. 30 травня 1910 р. йому висловлювалась подяка за добросовісну та наполегливу громадську діяльність [10, арк. 49; 11, арк. 137].

Тісно співпрацюючи з сосницьким земством, міська дума вирішувала одночасно й такі важливі проблеми, як ремонт доріг, мостів, боротьба з повинню, пожежами, відкриття ремісничої школи при корзиноплетільній майстерні тощо. Своєї лікарні дума не засновувала, місто користувалось земською. Водночас коштом міста утримувалася пожежна команда. Вона

мала власний духовий оркестр, що у святкові дні грав у міському парку [4, с. 24 – 25]. Дума делегувала представників від міста на XIV Всеросійський археологічний з'їзд, який відбувся у Чернігові у 1908 р. [10, арк. 7]. У 1911 р. у місті відкрився перший кінотеатр [4, с. 25].

Попри те, що міська дума постійно перебувала у боргах, вона знаходила кошти на розвиток освіти [4, с. 23]. До 1905 р. у місті працювало лише 2 земських однокласних училища для хлопців, відкритих відповідно у 1818 р. та у 1901 р. Вже у 1906 р. на базі прогімназії була створена жіноча гімназія, діяло жіноче земське однокласне училище [4, с. 634].

Міська дума, враховуючи приріст населення, передбачала у 1909 – 1918 рр. відкрити у місті два нові училища: одне у Покровській частині Сосниці, друге – в Гірській. Передбачалося охопити початковою освітою всіх дітей міста. Тоді ж дума впритул зайнялася питанням про відкриття у місті середнього навчального закладу для хлопців – гімназії [4, с. 24].

30 вересня 1908 р. О. С. Виноградський доповідав чернігівському губернатору: «на 2 жовтня цього року мною призначено екстрене засідання міської думи для порушення клопотання про відкриття у Сосниці чоловічої гімназії коштом міста та земства» [10, арк. 45]. На засіданні Сосницької міської думи, яке відбулося 2 жовтня 1908 р., йшлося про те, що у Сосниці і у Сосницькому повіті немає жодного середнього учбового закладу для чоловіків, проте потреба у існуванні гімназії чи іншому загальноосвітньому навчальному закладі є нагальною. Тому міська дума одноголосно ухвалила рішення про порушення клопотання перед Міністерством народної освіти про відкриття у місті чоловічого загальноосвітнього навчального закладу. Для цього міська дума надавала Міністерству землю на вибір: або частину садиби, яка знаходилась поблизу першого міського приходського училища, розташованого у центрі міста, або на міській площі навпроти міського скверу. Окрім того, надавалась одноразова допомога у розмірі 2000 руб., а щорічно передбачалось виділяти 500 крб. [10, арк. 49].

Необхідність відкриття гімназії було очевидною і для населення, яке допомагало коштами. Вже у середині жовтня міщани-християни надали 1000 крб. із суми продовольчого капіталу на облаштування чоловічої гімназії [10, арк. 54, 56]. На ініційований міською думою збір коштів на будівництво за підписними листами відгукнулося 135 сосничан, що додатково принесло ще 3200 крб. [4, с. 24 – 25].

У 1910 р. сосницька міська дума за активної участі О.С. Виноградського відновила клопотання про відкриття у місті чоловічої гімназії, яку до того часу не було засновано через відсутність належного фінансування. На засіданні, яке відбулось 15 травня 1910 р., після доповіді міського голови про добудову приміщення для Першого сосницького міського приходського училища всі члени думи одноголосно вирішили негайно взятися за цю справу [4, с. 24]. Дума також обіцяла збільшити одноразову допомогу на будівництво до 3000 рублів. Для тимчасового розміщення пропонувались приміщення Першого міського училища чи народного будинку, що було узгоджено з відповідними установами. У разі неможливості відкриття у Сосниці гімназії клопоталися про відкриття прогімназії [11, арк. 254 – 255].

Міністерство дало згоду на відкриття гімназії, яке мало відбутись у 1912 р. Але із заснуванням такого учбового закладу у Козельці Сосниця відійшла на другий план. Лише 24 липня 1915 р. до Сосниці надійшла телеграма від міністра народної освіти О.К. Рачинського із дозволом на відкриття гімназії з початку навчального року. Таким чином, 1 вересня 1915 р. розпочала свою роботу Сосницька чоловіча гімназія [3].

Вирішувались і соціальне забезпечення вчителів – ті з них, які не мали шкільних квартир, отримували кошти на оплату найманих. Приділялась увага охопленню початковим навчанням якомога більшої кількості дітей – у 1912 р. на це виділялося 68% коштів від усього наявного на той час міського освітянського бюджету [4, с. 24 – 25].

З 1 липня 1913 р. Сосницьке чотирьохкласне міське училище було перетворено на вище навчальне училище. Це перетворення надало право учням цього навчального закладу без іспитів вступати у відповідний клас гімназії. Зважаючи на відсутність на той час у Сосниці чоловічої гімназії, одразу з'явилося багато стільки бажаючих вступити до першого класу училища, що виникла потреба відкрити паралельне відділення першого класу. Проте було відсутнє належне приміщення з опаленням та прислугою. Міська дума клопоталась з

цього приводу перед попечителем учбового округу, який відповів, що не знаходить можливості для відкриття паралельного першого класу через відсутність належного приміщення до тих пір, доки такі паралельні класи не будуть відкриті при всіх чотирьох класах. Крім того, він зазначав, що у Сосниці не було будинків, придатних для розміщення цих паралельних відділень [21].

У 1915 р. при жіночій гімназії було відкрито восьмий клас з поглибленим вивченням математики, російської мови та історії [3].

З 1872 р. у Сосниці працювала публічна бібліотека імені М.В. Гоголя. Вона розміщувалася в одній з кімнат земства [4, с. 25]. У 1910 р. після доповіді О. С. Виноградського міська дума ухвалила рішення про перенесення бібліотеки на В'юнище [11, арк. 235, 244]. Міський голова доклав багато зусиль для поповнення її книжкового фонду [1, с. 32]. Зокрема, у 1915 р. бібліотека була поповнена 385 томами на суму 376 крб. 6 коп. Крім книг, для земської публічної бібліотеки за 1915 р. було виписано 17 журналів для 17 учительських районів на суму 177 крб. 55 коп. Таким чином, у 1916 р. фонди бібліотеки налічували 3674 назв, які мали 7191 том. У 1915 р. було 630 читачів, з яких 390 платних і 240 безкоштовних, у числі останніх 136 вчителів, 70 службовців канцелярії земської управи, 12 законовчителів, 12 фельдшерів, 4 сторожа управи, 3 службовця типографії та 3 службовців земської лавки. Слід зауважити, що в середньому за 1916 р., включаючи журнали, було видано на 5968 книг більше, ніж у попередньому році [19].

28 січня 1917 р. у Сосниці відбулось відкриття Сосницького відділу Київського обласного педагогічного товариства. Його членами стали викладачі обох Сосницьких гімназій, вищого початкового училища та міських приходських шкіл – усього 30 чоловік [2].

За період перебування на посаді міського голови О.С. Виноградський не накопичив великих статків. У його послужному списку за 1911 р. зазначалося, що він мав садибу у спільному володінні з братами [15, арк. 27 зв.]. За матір'ю числився дерев'яний будинок з городом у Сосниці [8, арк. 113 зв.].

У 1914 р. брати Виноградські (Микола, Федір, Михайло, Олександр, Юрій Степановичі) належали до дворянського стану [12, арк. 7, 9 зв.]. Вартість їх сукупного нерухомого майна складала 750 рублів [12, арк. 9 зв.]. Натоді брати Виноградські перебували на державній службі – Микола та Михайло мали чини статського радника [12, арк. 71, 73], Федір служив секретарем Холмського повітового іпотечного відділу [12, арк. 72], Юрій був членом Варшавського окружного суду [12, арк. 74], Олександр – міським головою Сосниці. Брати були власниками спільного майна – батьківської садиби, тому мали право брати участь у виборах гласних до Сосницької міської думи через одного уповноваженого представника. Цим представником брати обрали Олександра Степановича [12, арк. 71 – 74].

У 1917 р., під час Української революції і наростання національно-визвольної боротьби, О.С. Виноградський продовжував перебувати на посаді міського голови. Вже на початку березня 1917 р. у Сосниці стало відомо про повалення самодержавства. Це призвело до підвищення політичної активності жителів міста – повсюди відбувалися сходки і мітинги, на яких ухвалювалися резолюції, обговорювалися питання про поділ поміщицької землі, завершення війни [4, с. 27].

Тодішня преса засвідчує, що населення Сосниці радісно зустріло революційні події. Зокрема, 19 березня 1917 р. у неділю після церкви люди пішли хресною ходою на міську площу, де відбувся урочистий молебень за дарування свободи та освячення знамен перемоги. Виконавчий комітет збирав пожертвування для уряду та армії. Біля народного будинку було багатолюдно, оскільки люди приїхали навіть з навколишніх сіл. Слова «демократична революція» схвилював народ, у відповідь пролунало багато радісних вигуків [22].

Найбільш багатолюдним у Сосниці став мітинг на честь 1 травня (за старим стилем – 8 квітня). На ньому були присутні військові, селяни, робітники, гімназисти, представники політичних партій та громадських організацій. Поруч з червоними прапорами мирно співіснували портрет Тараса Шевченка, українські жовто-блакитні стяги зі словами «Хай живе Україна!». Учні Вищого початкового училища співали українські пісні [4, с. 27].

Представники від Сосниччини брали участь у роботі Губернського українського з'їзду, який проходив у Чернігові 8-10 червня 1917 р. Двох представників Сосниччини, Андрія Виноградського (племінника О.С. Виноградського) та Мирона Олещенка, делегати обрали до складу Губернської української ради [4, с. 28 – 29].

30 червня 1917 р. мешканці Сосниці уперше в історії містечка брали участь у демократичних виборах на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Міський голова О.С. Виноградський доповідав, що виборці поставилися до виборів серйозно, про що свідчить як число тих, хто здійснив своє виборче право, так і порядок та спокій під час виборів. Також він засвідчував, що передвиборча агітація «йшла в найбільших розмірах». Міським головою гласні знову обрали О.С. Виноградського [4, с. 29]. Подальша доля О. С. Виноградського поки що невідома.

Промовистим свідченням високої оцінки роботи О.С. Виноградського на посаді міського голови стала постанова Сосницької міської думи від 30 липня 1910 р., у якій висловлювалася подяка О.С. Виноградському за працю на користь населення [15, 34 зв.]. Міський голова мав нагороди: срібну медаль на пам'ять царювання імператора Олександра II та темно-бронзову медаль за участь у першому народному переписі [15, арк. 27 зв. – 28 зв.]. У 1912 р. О.С. Виноградський був нагороджений орденом святого Станіслава III ст. [13, арк. 88].

Таким чином, діяльність О.С. Виноградського на посаді міського голови Сосниці була спрямована на підвищення культурного рівня населення, розвиток освіти, розбудову рідного міста, відтак він користувався цілком заслуженою повагою з боку місцевої громади.

Список використаних джерел

1. Адаменко М.П. Володар казкових скарбів / М.П. Адаменко. – Ніжин, 2013. – 288 с.
2. Адаменко В.Ф. Педагогическое общество в г. Сосница // Черниговская земская газета. – 1917 – № 11. – С. 7 – 8.
3. Беловский. Сосницкий уезд // Черниговская земская неделя. – 1915. – 25 сентября. – С. 9 – 10.
4. Бойко В.М. Сосница – европейське місто / В.М. Бойко, В.М. Пригоровський. – Чернігів, 2010. – 64 с.
5. Виноградский Ю.С. Автобиография // Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського, № 855, 3 арк.
6. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2008, 18 арк.
7. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 2031, 11 арк.
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 14, спр. 4005, 142 арк.
9. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 4035, 72 арк.
10. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 424, 115 арк.
11. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 567, 372 арк.
12. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 851, 128 арк.
13. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 868, 141 арк.
14. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 594, 381 арк.
15. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2212, 36 арк.
16. ДАЧО, ф. 458, оп. 1, спр. 6, 22 арк.
17. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 3153, 11 арк.
18. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4849, 535 арк.
19. Земська та міська хроніка Чернігівської губернії. Сосницька публічна бібліотека та склад навчальних посібників при сосницькій повітовій управі // Черниговская земская газета. – 1916. – 28 октября. – С. 2.
20. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – 808 с.
21. Сосница // Черниговская земская неделя. – 1913. – 22 ноября. – С. 11.
22. Учитель. Народне торжество свободи в г. Соснице // Черниговская земская газета. – 1917. – 11 апреля. – С. 4.

References

1. Adamenko M.P. Volodar kazkovykh skarbiv / M.P. Adamenko. – Nizhyn, 2013. – 288 s.
2. Adamenko V.F. Pedahohycheskoe obshchestvo v h. Sosnytsa // Chernyhovskaya zemskaya hazeta. – 1917 – № 11. – S. 7 – 8.
3. Belovskyy. Sosnytskyy uезд // Chernyhovskaya zemskaya nedelya. – 1915. – 25 sentyabrya. – S. 9 – 10.
4. Boyko V.M. Sosnytsya – yevropeyske misto / V.M. Boyko, V.M. Pryhorovskyy. – Chernihiv, 2010. – 64 s.
5. Vynohradskyy Yu.S. Avtobyohrafiya // Sosnytskyy krayeznavchyy muzey im. Yu.S. Vynohradskoho, № 855, 3 ark.
6. Derzhavnyy arkhiv m. Kyeva, f. 16, op. 464, spr. 2008, 18 ark.
7. Derzhavnyy arkhiv m. Kyeva, f. 16, op. 464, spr. 2031, 11 ark.
8. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti (dali – DАChO), f. 127, op. 14, spr. 4005, 142 ark.
9. DАChO, f. 127, op. 14, spr. 4035, 72 ark.
10. DАChO, f. 145, op. 1, spr. 424, 115 ark.
11. DАChO, f. 145, op. 1, spr. 567, 372 ark.
12. DАChO, f. 145, op. 1, spr. 851, 128 ark.
13. DАChO, f. 145, op. 1, spr. 868, 141 ark.
14. DАChO, f. 145, op. 2, spr. 594, 381 ark.
15. DАChO, f. 145, op. 3, spr. 2212, 36 ark.
16. DАChO, f. 458, op. 1, spr. 6, 22 ark.
17. DАChO, f. 679, op. 2, spr. 3153, 11 ark.
18. DАChO, f. 679, op. 2, spr. 4849, 535 ark.
19. Zemska ta miska khronika Chernihivskoyi huberniyi. Sosnytska publichna biblioteka ta sklad navchalnykh posibnykiv pry sosnytskiy povitoviy upravli // Chernyhovskaya zemskaya hazeta. – 1916. – 28 oktyabrya. – S. 2.
20. Ystoryya horodov y sel Ukraynskoy SSR. Chernyhovskaya oblast. – K., 1983. – 808 s.
21. Sosnytsya // Chernyhovskaya zemskaya nedelya. – 1913. – 22 noyabrya. – S. 11.
22. Uchytel. Narodne torzhestvo svobody v h. Sosnytse // Chernyhovskaya zemskaya hazeta. – 1917. – 11 aprelya. – S. 4.

УДК 35.01(477):930.253

Воробей Р.Б.

кандидат наук з державного управління,
директор Державного архіву Чернігівської області,
(Україна, Чернігів), vraisa@rambler.ru

АДМІНІСТРАТИВНО-СУДОВІ ФУНКЦІЇ ЧЕРНІГОВО-ГОРОДНЯНСЬКОГО З'ЇЗДУ МИРОВИХ ПОСЕРЕДНИКІВ

У статті здійснюється аналіз функцій органу селянського самоуправління пореформеного періоду – Чернігово-Городнянського повітового з'їзду мирових посередників (1861–1874 рр.). На конкретних прикладах визначено умови запровадження вказаного органу самоуправління, охарактеризовано особливості його формування, структури та практична діяльність. Вона стосувалася розгляду спірних земельних та майнових питань, що виникали під час наділення селян земельними наділами, скарг на дії та рішення мирових посередників, а також скарг з боку мирових посередників за перешкодження їх роботі. Автором визначені суперечливі та прогресивні сторони в діяльності з'їздів мирових посередників. Організація роботи з'їзду на засадах гласності мала суттєве значення для суспільної підготовки наступних реформ. Однак поєднання в компетенції мирових

посередників та повітових мирових з'їздів адміністративних та судових функцій було феодальним пережитком та суперечило самому духові реформи 1861 р.

Ключові слова: повітовий з'їзд мирових посередників, селянин, поміщик, повітовий предводитель дворянства.

Vorobey R.B.

PhD in Public Administration,
director of State Archives of Chernihiv region
(Ukraine, Chernihiv), vraisa@rambler.ru

Administrative and judicial functions of Chernihiv-Gorodnya district conciliator's convention

The analysis of function of the organ of rural self government in the after reforms period – the Chernihiv-Gorodnya district conciliator's convention (1861 – 1874) is carried out in the article. On concrete examples conditions of the creation of specified government body are determined, particularities of its formation, structure and practical activities are characterized. The activities were concerned with the examination of disputed land and property issues that arose when giving peasants land plots, complaints about the actions and decisions of the conciliators and complaints from conciliators for obstructing their work. The author reveals conflicting and progressive sides of the conventions of conciliators. The organization of the convention on the basis of transparency was essential for the preparation of these social reforms. However, the combination of competence of conciliators magistrates and district congresses of administrative and judicial functions were feudal remnants and contradicted the very spirit of reform in 1861.

Key words: district conciliator's convention, peasant, squire, district Marshal of Nobility.

Воробей Р.Б.

кандидат наук по государственному управлению,
директор Государственного архива
Черниговской области (Украина, Чернигов),
vraisa@rambler.ru

Административно-судебные функции Чернигово-Городнянского уездного съезда мировых посредников

В статье проводится анализ функций органа сельского самоуправления пореформенного периода – Чернигово-Городнянского уездного съезда мировых посредников (1861 – 1874 гг.). На конкретных примерах определены условия создания указанного органа, охарактеризованы особенности его формирования, структуры и практической деятельности. Она касалась рассмотрения спорных земельных и имущественных вопросов, которые возникали во время наделения крестьян земельными наделами, жалоб на действия и решения мировых посредников, а также жалоб со стороны мировых посредников за в случаях препятствования их работе. Автором определены противоречивые и прогрессивные стороны в деятельности съездов мировых посредников. Организация работы съезда на принципах гласности имела существенное значение для общественной подготовки следующих реформ. Однако сочетание в компетенции мировых посредников и уездных мировых съездов административных и судебных функций было феодальным пережитком и противоречило самому духу реформы 1861 г.

Ключевые слова: уездный съезд мировых посредников, крестьянин, помещик, уездный предводитель дворянства.

Відомо, що інститут мирових посередників був утворений згідно із «Положенням про селян, що виходять з кріпосної залежності» від 19 лютого 1861 р. Мирові посередники вирішували поземельні суперечки між поміщиками і селянами, затверджували рішення волосних та сільських сходів, наглядали за їхньою діяльністю. Водночас, з метою вирішення спірних питань, що виникали між селянами та мировими посередниками, а також між

селянами та волосними і сільськими сходами, створювалися своєрідні колегіальні органи селянського самоврядування, наділені адміністративно-судовими функціями, що мали назву «з'їзди мирових посередників».

З'їзди працювали під головуванням повітового предводителя дворянства, роль якого у повітовому управлінні була досить значною, хоча ліберальні реформи 1860 – 1870-х рр. її дещо обмежили. У роботі мирового з'їзду брав участь ще й представник від уряду, визначений губернатором та затверджений міністром внутрішніх справ. У зв'язку із тим, що кількість представників від уряду була значно меншою, ніж кількість мирових з'їздів, то повітові предводители дворянства мали попередньо узгоджувати із Губернським присутством час та місце проведення зборів цих установ. У «Чернігівських губернських відомостях» за 7 серпня 1861 р. в частині неофіційній, де йшлося про питання, що розглядалися на засіданнях Чернігівського губернського з селянських справ присутствія, знаходимо інформацію про те, що на 24 засіданні присутствія, яке проходило 15 червня, серед інших розглядалося питання про призначення для повітових мирових з'їздів Чернігівської губернії чотирьох членів від уряду [1]. Проте з'їзд був правомочним і без участі представника від уряду за умови присутності на ньому не менше трьох мирових посередників. З'їзди збиралися епізодично, в залежності від надходження на їхній розгляд справ.

Зазвичай мирові з'їзди створювалися у кожному повіті. Проте передбачалася можливість об'єднувати мирові дільниці двох чи більше повітів і формувати для них один з'їзд. Ці питання перебували у компетенції Губернського присутствія та губернатора. На 27 засіданні Чернігівського губернського з селянських справ присутствія, яке проходило 27 липня 1861 р., було вирішено у Чернігівській губернії відкрити з'їзди в усіх повітах, за виключенням Остерського, який був приєднаний до Кролевецького повітового мирового з'їзду. Також на цьому засіданні було зазначено, що тривалість кожного з'їзду та час його проведення на весь рік визначені бути не можуть. Але у зв'язку з тим, що в засіданнях з'їзду передбачалася участь представника від уряду, то повітовим предводителям дворянства пропонувалося повідомляти губернатора про наміри проведення з'їзду. Окрім того повідомлялося, що місце проведення кожного мирового з'їзду визначалося його членами [2].

Склад з'їздів співпадав із числом мирових посередників у повітах. Зокрема для Чернігівської губернії кількість мирових посередників на 1861 р. була визначена указом Сенату від 31 липня 1861 р. № 37525, який було оголошено на 32 засіданні Чернігівського губернського з селянських справ присутствія 8 серпня 1861 р.: у Чернігівському – 4; Борзнянському – 3; Глухівському – 3; Городницькому – 4; Козелецькому – 4; Конотопському – 3; Кролевецькому – 4; Мглинському – 5; Новгород–Сіверському – 4; Новозибківському – 5; Ніжинському – 3; Остерському – 2; Сосницькому – 4; Стародубському – 3; Суразькому – 4 [3].

Зауважимо, що в «Чернігівських губернських відомостях» за 2 жовтня 1861 р. міститься список мирових посередників по кожному повіту, що включає прізвище, ім'я, звання та посаду особи. А в іншому номері, за 27 листопада 1861 р., знаходимо відомості також про голів повітових з'їздів: у Чернігівському повіті – повітовий предводитель дворянства, відставний поручик Іван Миколайович Дурново; Борзнянському – повітовий предводитель дворянства, штаб-ротмістер Костянтин Олексійович Гамалея; Глухівському – повітовий предводитель дворянства, відставний штаб-ротмістер Володимир Іванович Туманський; Городницькому – повітовий предводитель дворянства, колезький ассесор Олександр Петрович Бакуринський; Козелецькому – повітовий предводитель дворянства, губернський секретар Микола Дмитрович Барановський (до цього повітового з'їзду, як вже зазначалося, був приєднаний Остерський повіт); Конотопському – повітовий предводитель дворянства, колезький ассесор Петро Григорович Кандиба; Кролевецькому – повітовий предводитель дворянства, поручик Микола Михайлович Дурново; Мглинському – повітовий предводитель дворянства, граф Олександр Михайлович Гудович; Новгород–Сіверському – повітовий предводитель дворянства, граф Карл Людвігович Шуленбург; Новозибківському

– повітовий предводитель дворянства, колезький ассесор Петро Миколайович Немирович–Данченко; Ніжинському – повітовий предводитель дворянства, колезький ассесор Яків Матвійович Почека; Сосницькому – повітовий предводитель дворянства, титулярний радник Григорій Ілліч Маркович; Стародубському – повітовий предводитель дворянства, штаб-ротмістер Григорій Семенович Щеглов; Суразькому – повітовий предводитель дворянства, поручик Олександр Григорович князь Баратов. Також в цьому номері «Чернігівських губернських відомостей» розміщений список членів в повітових мирових з'їздах від уряду: У Чернігівському, Ніжинському, Козелецькому і Городницькому – колезький секретар Петро Григорович Борсук; Сосницькому, Кролевецькому, Конотопському і Борзенському – колезький секретар Олександр Матвійович Лазаревський; Глухівському, Новгород-Сіверському і Стародубському – колезький ассесор Афанасій Васильович Маркович; Новозибківському, Суразькому і Мглинському – колезький радник Нікіфор Філімонович Лузганов [4].

Досить широким був перелік розпорядчих повноважень мирових з'їздів. Передусім, це допомога мировим посередникам у питаннях, котрі виникали при складанні уставних грамот, а також розгляд і остаточне затвердження частини цих документів; спонукання поміщиків до складання уставних грамот; розгляд та вирішення подань мирових посередників про обов'язковий для селян розподіл та обмін угідь чи перенесення садиб; відповідно до звернень селян чи поміщиків – визначення точного розміру селянського наділу та виправлення уставних грамот у випадку виявлення неточностей; забезпечення процесу розподілу землі достатньою кількістю землемірів; скарги селян, їхніх товариств чи поміщиків щодо «увольнительных свидетельств» тощо. Також з'їзди виступали й апеляційною інстанцією на рішення мирових посередників, котрі підлягали оскарженню.

У Державному архіві Чернігівської області збереглися документи діяльності лише одного з'їзду мирових посередників – Чернігово-Городнянського. Точної дати щодо об'єднання двох повітових з'їздів нажаль знайти не вдалося, але можна припустити, що на період 1871 – 1873 рр. (основна кількість документів, що збереглися, датуються саме цим періодом, а на 1861 р. в Чернігівській губернії з'їзди мирових посередників були утворені у кожному повіті) Городнянський з'їзд був об'єднаний з Чернігівським, що було дозволено існуючими законодавчими актами.

Не дивлячись на доволі короткий термін існування – тринадцять років, документація Чернігово-Городнянського з'їзду мирових посередників надає змогу визначити основні функції та обов'язки цього органу селянського самоврядування. Головним чином, з'їзд розглядав спірні земельні та майнові питання, що виникали під час наділення селян земельними наділами. Також на розгляд з'їзду виносилися скарги селян на рішення волосних судів різноманітного характеру: образи, побиття, пограбування тощо. Так, наприклад, з 26 вересня до 2 грудня 1873 р. у з'їзд розглядав касаційну скаргу селянина села Табаєвки Пінчука на рішення Довжицького волосного суду у справі його з малолітніми Безладним і Приступою за побиття. Нажаль, рішення з'їзду у зазначеній справі не збереглося, проте там міститься вирок Довжицького волосного суду щодо необхідності сплати селянином Пінчуком грошової компенсації у розмірі шести рублів за побиття малолітніх хлопців. Саме цей вирок суду оскаржує селянин, звертаючись до повітового з'їзду мирових посередників [5].

Інший приклад стосується питання звернення з касаційною скаргою на рішення Антонівського волосного суду селянина села Жукотки Сича щодо його образи селянами того ж села Івана і Кирила Леоненків та руйнування його огорожі [6]. Як свідчать документи, селянин Сич був незадоволений вирокком волосного суду та фактом того, що не були допитані в якості свідків вказані ним селяни.

Значна кількість документів стосується питань звільнення селян від рекрутської повинності. Якщо в родині було декілька синів, серед яких тільки один повнолітній, то можна було виходити на повітовий з'їзд мирових посередників з клопотанням про звільнення його від рекрутської повинності у зв'язку з тим, що в родині не залишалось робітників.

Характерно, що такі клопотання супроводжувалися колективним зверненням селян села з підтримкою прохання про звільнення від рекрутської повинності з поясненням об'єктивних причин даної ситуації [7]. Траплялися й інші причини звернень до з'їзду з проханням про звільнення від рекрутської повинності, наприклад, у разі смерті батька солдата [8], необхідності вступати в спадщину тощо.

Отже, селяни мали змогу в такий спосіб заявляти, а за можливості, відстоювати свої права та доводити власну точку зору щодо спірних питань побутового характеру. В усякому разі, після прийняття селянської реформи 1861 р. та в ході її проведення спостерігається тенденція формування, розвитку та активної діяльності колегіальних органів селянського управління.

На засіданнях з'їзду розглядалися ще й такі питання, які пізніше передавалися до суду. Так, у 1872 р. з'їзд розглядав подання мирового посередника щодо розстрати громадських коштів збірщиком податей міста Березного козаком Яворським. Рішенням з'їзду Яворського було зобов'язано повернути нестачу коштів у сумі 84 рублі 23 копійки, на що звинувачений подав скаргу до Чернігівського губернського у селянських справах присутствія. Присутствіє запросило у мирового з'їзду документи: листування з цього питання, рішення про повернення коштів з метою перевірки правильності рішення з'їзду. Пізніше справу було передано до Чернігівського окружного суду по другій ділянці Чернігівського повіту [9].

На розгляд з'їзду виносилися, окрім інших, питання заохочень жителям відповідних повітів за певні досягнення на службі. Так, у фонді Чернігово-Городнянського з'їзду мирових посередників зберігається надзвичайно цікавий документ – звернення чернігівського губернатора, голови губернського присутствія Олексія Олександровича Панчулідзева до з'їзду з проханням висловлення його вдячності старшинам Новоборовичської волості – Кухаренко, Хотивлянської – Сморенко, Ріпкинської – Соловей за «усердие в деле взыскания казенных сборов» [10, арк. 1]. У зверненні наголошувалося на тому, що така старанна робота із стягнення з селян окладних зборів призводить до значного поповнення надходжень Казначейської палати.

Але, всеж таки, переважна більшість питань, що розглядав Чернігово-Городнянський повітовий з'їзд мирових посередників, стосувалася земельних питань. Так, наприклад, 14 вересня 1871 р. на засіданні з'їзду розглядалася скарга селянина села Смичина Тихона Голована на приговор Тупичівського волосного суду щодо захвату селянином Василем Ільченком частини його наділу [11, арк. 28]. З'їзд прийняв рішення про перегляд судом справи, адже, як виявилось, суд прийняв рішення що ніякого захвату землі не було, не взявши до уваги свідчення свідків. Інша справа стосувалася питання припинення користування частиною наділу, якого козачка міста Березного Агрипина Красножонова 27 років тому надала своїй сестрі Агафії Бобиковій [12, арк. 41].

Досить часто з'їзду доводилося розглядати питання оформлення спадщини на землю. З 26 листопада до 2 грудня (за старим стилем) 1873 р. до Чернігово-Городнянського повітового з'їзду мирових посередників надійшла справа щодо вирішення спору про спадщину на землю між козаком села Старої Рудні Кенем та сестрою його померлої дружини козачкою Хавкуною. Як виявилось, Хотуничський волосний суд прийняв рішення про передачу частини земельного наділу сестрі померлої дружини козака Якова Кені, на що він подав скаргу до Чернігово-Городнянського повітового з'їзду мирових посередників. Проте, з'ясувавши, що козачка Хавкунова володіла спірною ділянкою з 1863 р., протягом десяти років, суд залишив за нею право на спадщину, а козаку Якову Кені відмовив у претензії на спадщину вказаної ділянки [13, арк. 1 – 2].

Деякі земельні питання повітовий з'їзд залишав на вирішення мирового посередника. Такий приклад можна привести щодо виникнення непорозуміння між селянином села Андріївки Степаном Вовком і мировим посередником Жукотської ділянки щодо внесення в казну єдиновременної викупної ссуди за наділені йому земельні ділянки. Як виявилось, деякі селяни накопичили недоїмки викупних платежів за земельні ділянки; за одну з них хотів сплатити

Степан Вовк і отримати її в користування. Проте мировий з'їзд повернув цю справу мировому посереднику для вирішення питання відповідно до Положення про викуп земельної ділянки, та для сплати селянином Вовком викупних платежів тільки за свої ділянки [14, арк. 5 – 7].

Отже, проаналізувавши окремі документи фонду Чернігово-Городнянського повітового з'їзду мирових посередників, можна класифікувати цей орган як місцевий орган селянського самоуправління, спеціально уповноважений на проведення селянської реформи. Як свідчать документи, компетенція з'їзду охоплювала розгляд скарг на дії та рішення мирових посередників, розгляд окремих справ щодо спорів між поміщиками та селянськими громадами по суті. Якщо стосовно виконання судових функцій губернське у селянських справах присутствіє виступало в якості касаційної інстанції до повітового з'їзду мирових посередників, то останній був апеляційною інстанцією щодо мирового посередника. Розглядав з'їзд також і скарги мирових посередників на перепони, що чинилися їм у виконанні покладених функцій. В окремих випадках тільки повітовий з'їзд мирових посередників міг винести рішення. Так, лише до його компетенції належало затвердження уставних грамот, якими передбачалися відрізки селянської землі на користь поміщика. Організаційно робота повітового з'їзду мирових посередників будувалася на засадах гласності, що мало суттєве значення для суспільної підготовки наступних реформ, зокрема судової. Проте, слід не забувати, що поєднання в компетенції мирових посередників та повітових мирових з'їздів адміністративних та судових функцій було феодальним пережитком, суперечило самому духові реформи 1861 р. як буржуазної; інститут мирових посередників мав тимчасовий, перехідний характер, як і вся вертикаль органів з селянської справи.

Список використаних джерел

1. Чернігівські губернські відомості. – 7 серпня 1861. – № 32. – Частина неофіційна.
2. Чернігівські губернські відомості. – 25 вересня 1861. – № 39. – Частина неофіційна.
3. Чернігівські губернські відомості. – 2 жовтня 1861. – № 40. – Частина неофіційна.
4. Чернігівські губернські відомості. – 27 листопада 1861. – № 48. – Частина офіційна.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 438, оп. 2, спр. 19.
6. ДАЧО, ф. 438, оп. 2, спр. 16, 12 арк.
7. ДАЧО, ф. 438, оп. 1, спр. 27, 7 арк.
8. ДАЧО, ф. 438, оп. 1, спр. 58, 6 арк.
9. ДАЧО, ф. 438, оп. 1, спр. 41, 9 арк.
10. ДАЧО, ф. 438, оп. 1, спр. 57, 2 арк.
11. ДАЧО, ф. 438, оп. 1, спр. 9, 280 арк.
12. ДАЧО, ф. 438, оп. 1, спр. 9, 280 арк.
13. ДАЧО, ф. 438, оп. 1, спр. 47, 2 арк.
14. ДАЧО, ф. 438, оп. 1, спр. 39, 10 арк.

References

1. Chernihivski hubernski vidomosti. – 7 serpnya 1861. – № 32. – Chastyna neofitsiyna.
2. Chernihivski hubernski vidomosti. – 25 veresnya 1861. – № 39. – Chastyna neofitsiyna.
3. Chernihivski hubernski vidomosti. – 2 zhovtnya 1861. – № 40. – Chastyna neofitsiyna.
4. Chernihivski hubernski vidomosti. – 27 lystopada 1861. – № 48. – Chastyna ofitsiyna.
5. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti (dali – DACHO), f. 438, op. 2, spr. 19.
6. DACHO, f. 438, op. 2, spr. 16, 12 ark.
7. DACHO, f. 438, op. 1, spr. 27, 7 ark.
8. DACHO, f. 438, op. 1, spr. 58, 6 ark.
9. DACHO, f. 438, op. 1, spr. 41, 9 ark.
10. DACHO, f. 438, op. 1, spr. 57, 2 ark.
11. DACHO, f. 438, op. 1, spr. 9, 280 ark.
12. DACHO, f. 438, op. 1, spr. 9, 280 ark.
13. DACHO, f. 438, op. 1, spr. 47, 2 ark.
14. DACHO, f. 438, op. 1, spr. 39, 10 ark.

Демченко Т.П.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України та археології,
Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т.Г. Шевченка (Україна, Чернігів), kafistukr@ukr.net

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПУБЛІЦИСТИКИ С. ЄФРЕМОВА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

У статті здійснено аналіз публіцистичного доробку С. Єфремова доби Української революції, що друкувався на шпальтах газети «Нова рада» та її наступниць. Будучи автономістом в політиці, публіцист відстоював окремішність українського народу, повноцінність його мови й культури. До національної політики Тимчасового уряду С. Єфремов ставився з пересторогою; більшовики викликали у нього відверту ворожість. Описуючи наслідки першої окупації Києва, він порівнював агресію радянських військ з навалою хана Батия або завоюванням Андрія Боголюбського. Політика гетьманського уряду дістала в нього негативну оцінку, значною мірою через проросійську спрямованість. Загалом подальше дослідження аналітичних, критичних та культурних статей Сергія Єфремова дозволить значно розширити знання про знакові події Української революції, її причини, наслідки та уроки, отримані з поразки, а також зробити ряд висновків, що мають життєво важливе значення для наших сучасників.

Ключові слова: С. Єфремов, публіцистика, українсько-російські відносини, національне питання, Тимчасовий уряд, більшовики, гетьманат.

Demchenko T.P.

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of Department of history of Ukraine and archaeology,
Chernihiv National Pedagogical University named after T.G. Shevchenko,
(Ukraine, Chernihiv), kafistukr@ukr.net

Ukrainian-Russian relations in the light of S. Yefremov's publicism in age of Ukrainian revolution 1917 – 1921

The article deals with S. Yefremov's publications on the pages of “Nova Rada” newspaper and its heirs. Much attention was paid to the problem of Ukrainian-Russian relations. Convinced follower of autonomy of Ukraine, he defended the separability of Ukrainian people, full value of the language and culture. The publicist felt suspicious about the Provisional Government; the Bolsheviks provoked an outright hostility in him. In his brilliant series where he described the events and analyzed the consequences of the Bolsheviks' first occupation of Kyiv, he compared the aggression of the Soviet forces with the invasion of Baty Khan, or Andrii Boholiubskyi's conquest. The Hetman government's policy was also negatively assessed by S. Yefremov, mostly because of its pro-Russian orientation. A further research of analytical, critical and cultural articles of Serhiy Yefremov will significantly expand our knowledge of the landmark events of the Ukrainian revolution, its causes, consequences and lessons drawn from the defeat, and also allow us to make a number of conclusions vital for our contemporaries.

Key words: Serhiy Yefremov, publicism, Ukrainian-Russian relations, national question, the Provisional Government, the Bolsheviks (Soviet communists), the Hetmanat.

Демченко Т.П.

кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Украины и археологии,
Черниговский национальный педагогический университет
имени Т.Г. Шевченко, (Украина, Чернигов), kafistukr@ukr.net

Украинско-российские взаимоотношения сквозь призму публицистики

С. Ефремова времен Украинской революции 1917 – 1921 гг.

В статье проанализировано публицистическое наследие С. Ефремова времен Украинской революции, которое появилось на страницах газеты «Нова рада» и ее преемниц. Проблеме украинско-российских взаимоотношений принадлежит в нем одно из главных мест. Находясь в политическом отношении на позициях автономизма, публицист отстаивал независимость украинского народа, полноценность его языка и культуры. К национальной политике Временного правительства он относился с недоверием; деятельность большевиков воспринимал враждебно. Описывая последствия первой оккупации Киева, он сравнивал агрессию советских войск с нашествием хана Батыея или завоеванием Андрея Боголюбского. Политика гетманского правительства получила отрицательную оценку, в значительной мере из-за пророссийской направленности. Дальнейшее исследование аналитических, критических и культурных статей Сергея Ефремова позволит значительно расширить знания о знаковых событиях Украинской революции, ее причинах, последствиях и уроках, извлеченных с поражения, а также сделать ряд выводов, имеющих жизненно важное значение для наших современников.

Ключевые слова: Сергей Ефремов, публицистика, украинско-российские взаимоотношения, национальный вопрос, Временное правительство, большевики, гетманат.

З виходом у світ двотомника публіцистики Сергія Єфремова (1876 – 1939) революційної доби [13; 14], що систематично з'являлася на шпальтах газет «Нова рада», «Рада», «Промінь», «Громадське слово», відкрилося нове потужне джерело вивчення ідей, ходу, постатей, подій, явищ і процесів Української революції 1917 – 1921 рр. Власне, про новизну писати не зовсім доречно, бо ж цей доробок С. Єфремова давно і заслужено вважається одним з найяскравіших проявів інтелектуальної історії України початку ХХ ст. Уже в 1993 р. у невеликій за обсягом збірці були передруковані 15 статей, що побачили світ у 1918 р. спочатку на шпальтах «Нової ради», а потім й окремої збірки, виданої видавництвом «Вік» [11, с. 83 – 133]. Декілька праць С. Єфремова було надруковано у збірнику документів і матеріалів, підготовлених співробітниками Інституту історії України НАНУ [23, с. 305 – 315; 550 – 552; 615 – 624; 699 – 704; 898 – 901; 917 – 919]. «Новорадівська» публіцистика вийшла окремим виданням у видавничому центрі «Просвіти» [12].

Наукова й публіцистична спадщина видатного вченого й громадського діяча постійно перебувають в полі зору дослідників [1; 2; 3; 5; 6; 7, с. 85 – 191; 8, с. 345 – 356; 10; 24]. Не викликають сумніву висновки фахівців щодо таланту С. Єфремова як журналіста, і що особливо важливо підкреслити – журналіста українського, бо якраз проблеми, пов'язані з національним життям, завжди перебували у нього на першому місці. За підрахунками дослідників він підготував до друку від 1896 р. до початку 1920-х рр. близько десяти тисяч публікацій [10, с. 106]. З них на «Нову раду» та її наступниці у 1917 – 1920 рр. припадає близько 1000. Це на приблизно п'ятсот чисел газет [7, с. 183]. Історики відзначають «високий ступінь ймовірності» газетних публікацій С. Єфремова, ту обставину, що його трактування революційних подій і процесів суттєво відрізняється від оцінок діячів, «які належали до ліво-демократичного табору революції, тоді як Єфремов до національно-демократичного» [6, с. 91]*. Довгий час своєрідною візитівкою і найбільш відомою публікацією Є. Єфремова був «Лист без конверта». Біограф журналіста, вказавши на гостру актуальність прямого й різкого звернення до сина великого письменника, відзначив, що Ю. Коцюбинський «став вище

* Цікаво, що в передмові до двотомника В. Верстюк чіткіше визначив ідейно-політичну приналежність С. Єфремова, назвавши її – «право-демократичною».

особистої помсти, але ім'я С. Єфремова відтоді потрапило до більшовицьких проскрипцій, як ім'я особи шкідливої й небажаної» [2, с. 89]. Насправді ж подібних статей, сповнених гніву, обурення, перестороги у Автора чимало.

Поява вищеназваного двотомника надала цьому публіцистичному доробку масштабності, завершеності, глибини й викінченості. Це правдива історія (для журналіста – сучасність, повсякденність, включно з надзвичайними, непередбачуваними подіями) Української революції, закарбована на газетних шпальтах у вигляді розлогих статей, нарисів, виступів, споминів, повідомлень, інформаційних блоків, заміток, фейлетонів, реплік – як правило, ущипливих і дошкульних, на злобу дня. Серед інших жанрів журналістики відчутно переважає есей. Усе разом складається у вражаючу панораму революційних буднів, свят, переломних моментів і «сірих зон» – часів відносного затишшя, штилю. Не можна позбутися думки, що Автора цікавили буквально всі прояви революційної ідеології й практики. Під його гострим і вправним пером будь-яка незначна річ набувала значення символу, і що цікаво, це символічне значення зберігається й донині. Скажімо, зміст і мораль невеликої замітки «Товариш Клюк» виглядають так свіжо й впізнавано, немовби писані сьогодні, а не в грудні 1917 р. Йдеться про те, як до революційних організацій успішно примазуються кримінальні злочинці [13, с. 376], або картинка з виборів до Всеросійських Установчих зборів в одному селі на Полтавщині: «Під самою школою засіло кілька “більшовиків” – один матрос та зо три спантеличених дядьків, і ця смілива кампанія перестрівала кожного виборця, а особливо з жіноти, питанням: “покажи список” і змушувала багатьох голосувати за свою партію» [13, с. 347]. Річ не просто в актуальності, лякає незжитість явищ ментального характеру, негативних побутових рис, моральної нестійкості, повторюваність помилок.

У передмові до першого тому публіцистики С. Єфремова В. Верстюк визначив головні теми газетного доробку: «український національний рух, українсько-російські відносини, політична опозиція Центральної Ради до Тимчасового уряду українська державність у всіх її різновидах, більшовицький та білий режими, зростаюча суспільно-політична криза революції» [4, с. 5]. Думається, цим переліком не вичерпується коло питань, що цікавили Автора – вченого, громадського й державного діяча.

Однак сьогодні на перше місце виступила тема, пов'язана із взаєминами з Росією, яка С. Єфремовим сприймалися як делікатні, дразливі, болючі проблеми здобуття Україною автономії у складі демократичної федеративної Російської республіки, а через майже століття потому постала в іншій, значно драматичнішій, якості – бути чи не бути незалежній Українській державі.

С. Єфремов був великим патріотом, людиною пристрасною і водночас справедливою, спостережливою й обачною, налаштованою переважно скептично до влади. Про його політичні вподобання добре сказав І. Гирич: «С. Єфремов не був революціонером і ставився з великою підозрою, якщо не ворожо, до всякого максималістичного розв'язання суспільно-політичних проблем. По натурі він був типовим еволюціоністом і всі сподівання на поліпшення життя покладав на еволюційне реформування існуючого укладу та на просвітні акції: школу, книжку, публічні громадсько-культурні заходи тощо. Лише кількісне збільшення інтелігентського прошарку серед різних верств населення, він вважав, може вирішити справу національного, а з ним і всякого іншого: економічного, соціального, політичного визволення» [7, с. 115]. Варто запам'ятати, що на першому місці для С. Єфремова перебувало національне визволення. Великий ненавистник автономістів Р. Бжеський однак визнавав, що «всі автономісти, об'єднані й очолювані У[країнською] Ц[ентральною] Радою були безперечно людьми, яким був дорогий і близький розвиток української культури. Старші віком з числа автономістів брали ще перед революцією активну участь в українському культурному процесі, любили українську мову, українську землю, українську пісню, українське народне мистецтво і й український нарід та його звичай й побутові особливості». Взірцевим прикладом такого служіння рідному народові Р. Бжеський вважав С. Єфремова, ставлячи йому в особливу заслугу заснування видавництва «Вік» та журналістську діяльність [17, с. 426]. Виходячи з особистості Автора, драматичності

доленосних подій Української революції, не простим обсерватором, але активним учасником яких він був, актуальністю розглянутої проблематики, спричиненою неоголошеною війною Росії проти України, сподіваємося, що спостереження С. Єфремова над російською демократією та монархістами-чорносотенцями, більшовиками й білогвардійцями, його рефлексії щодо національного питання взагалі, оцінки сучасного йому стану російсько-українських відносин та міркування щодо перспектив їх розвитку не можуть не зацікавити читача.

Події революційної доби склалися таким чином, що перед вела російська сторона, а українці підтягувалися до рівня вимог, відповідали на виклики часу з певним запізненням. Якими б факторами не був спричинений революційний вибух, що призвів до повалення самодержавства, але сучасні вітчизняні історики дійшли висновку: «Українська революція була породженням Лютневої революції в Росії» [18, с. 5]. Мабуть, цим, насамперед, пояснюється і певний пієтет до діячів російської революції та беззаперечне прагнення лідерів українського національно-визвольного руху вести українців до автономії в складі Російської демократичної федеративної республіки. С. Єфремов теж віддав данину цим сподіванням, які відповідали його політичним переконанням, характеру, зрештою, здоровому глузду – адже йшлося про демократів, так би мовити, колег і однодумців. Можливо, далеко не всі представники тодішньої української еліти усвідомлювали докорінну відмінність російської демократії у поглядах на національне питання. А. Процик писала: «Для Олександра Керенського і членів його соціалістичного кабінету націоналізм не був пріоритетною проблемою. Вибух національних почуттів в ході революції вони розглядали як спонтанну емоційну реакцію на вивільнення з-під влади царизму, яка вщухне як тільки національні меншості звикнуть довіряти демократичній Росії. Те, що деякі меншості можуть забажати власної незалежної держави, було для них абсолютно незрозумілим, і тому будь-який вираз такого бажання вони розглядали як підступну інтригу ворогів...» [19, с. 23]. Але це крило дійсно стояло на демократичних позиціях в усіх питаннях, крім розпаду імперії. Що ж тоді говорити, про тих російських діячів, котрі поділяли погляди більшовиків, білогвардійців чи монархістів? Якщо С. Єфремов помилявся щодо справжніх намірів нових керівників Росії, то в оману було введено весь цвіт національно-визвольного руху.

Водночас в його публіцистиці впадає в око відсутність запевнень представників російської сторони у вічній дружбі, братерських почуттях і тому подібних пафосних сентенцій. Прибічників такої патетики у ті часи теж вистачало. С. Єфремов ніколи не опускався до неї. Цікаво прослідкувати вживання ним слова «брат». У Автора є дві невеликі статті з однаковою назвою «Брат на брата» (5 липня і 30 серпня 1917 р.) [13, с. 189, 269 – 270]. В обох випадках йдеться про збройну боротьбу всередині російського народу: повстання більшовиків у Петрограді та корніловський заколот. Скидається на те, що С. Єфремов не вважав російський народ братом українському. А коли згадував про братню ворожнечу, то трактував її у біблейному дусі: «тут, усередині держави, проливається братня кров, виточена братньою же рукою... Історія Каїна й Авеля належить до тих, що по всі віки вертається, щоб обурювати людське сумління своєю звірячою природою» [13, с. 269 – 270]. Досить часто він не приховував іронії чи сарказму, вживаючи слово «брат» або прикметники, похідні від нього. Так, ставлення журналіста до тих українізованих частин, які не хотіли чинити опору більшовикам вкрай негативне, бо вони не хотіли воювати «з такими “братами”, коли вони грабують українські міста й села, чинять насильства, гвалтують жінок і перешкоджають вести творчу працю на користь трудящих мас України...» [13, с. 446]. Слово «брат» взято в лапки не випадково. Поведінка більшовиків у ту першу, і, на жаль, не останню війну Росію проти України менше всього нагадувала братні стосунки. І С. Єфремов добре розумів облудність вживання цього слова діячами російської революції. У сучасній історіографії такий підхід набув значного поширення. С. Кульчицький наголосив: «“Брати-українці” фігурували і в князя Львова, і в Леніна. Обидва, однак, негативно ставилися до ідеї української автономії. [...] Погляд Львова був традиційним: централізована країна з демократичним конституційним устроєм, а в національних регіонах – з культурно-

національною автономією і самоуправлінням на рівні місцевих громад. Натомість Ленін виношував план створення держави-комуни, яка мусила мати подвійну структуру: на рівні партійних органів – диктатуру однієї партії, прикриту фіговим листком конституції, а на рівні радянських органів (тих же партійних, але перелицьованих у радянські), – демократичну владу, що спиралася на регульоване партійними органами волевиявлення населення. Подвійна владна конструкція дозволяла робити голосні заяви про народне волевиявлення, залишаючись у рамках диктатури» [Підкреслення Автора. – Т. Д.] [15, с. 236]. Звичайно, важко сподіватися, щоб С. Єфремов як сучасник тих процесів так глибоко й переконливо ухопив сутність вищеназваних моделей переоблаштування Росії силами, котрі проголошували себе революційними. Однак він усе ж побачив і затаврував ознаки російського імперіалізму «в червоному плащі» у спробах більшовицької дипломатії добитися підтримки Німеччини, щоб уникнути проголошення незалежних держав на теренах колишньої імперії [14, с. 165 – 166].

Не можна не помітити, що публіцист не довіряв російським діячам, з пересторогою ставився до державного устрою колишньої імперії, який потужно впливав на заходи Тимчасового уряду. Уже в першому листі з Петрограда, що склали цикл «З-над Невських берегів», він проникливо зазначає: «Одмінилась, та не зовсім: жива ще стара душа Петербурга. І коли ви зазирните ще глибше й поспробуєте спуститися в саму гущу ділових справ, то зустрінетесь з тим самим хваленим російським безладдям, якого ніколи там не бракувало, а тепер, здається, то й надто. [...] Оця внутрішня незмінність старих звичок становить ґрунт новому життю. Одмінилися зверхні форми, рушила з місця психіка людська, але набуті століттями завички й традиції стоять твердіше од монолітної колони на Дворцовому майдані. І в цій саме незмінності лежить багато корнів старого в нових формах, і те старе ще дається в знаки нам, що шукають повного оновлення од деспотичного не тільки в політичному розумінні складу життя» [13, с. 120]. Цьому спостереженню майже сотня років, але монолітна колона височить на Двірцевій площі Санкт-Петербурга й нині, а імперська сутність домінує не лише в політиці сучасної Росії: вона формує духовний, інтелектуальний і культурний простір її нації.

З певним скепсисом поставився Автор до спроб Тимчасового уряду налагодити відносини з українцями шляхом видання маніфесту «до братнього українського народу». Одного посилання на відомий історичний факт виявилось достатньо, щоб звести нанівець або поставити під сумнів можливі позитивні наслідки даного кроку. «Од часів Петра I-го, – з неприхованою іронією пише С. Єфремов, – що обіцяв скрутного часу, за Шведчини, що “в подлунной не буде народу, щасливішого за український”, – це має бути перший маніфест од російського уряду до українського народу» [13, с. 158]. Автор та й багато його читачів добре знали, яке «щасливе» життя настало після остаточної інкорпорації українських земель до складу Російської імперії.

Взагалі особливістю бачення С. Єфремова політичної ситуації від Лютневої революції до більшовицького перевороту є україноцентричність у визначенні пріоритетів. Починаючи від головних тез виступу секретаря Ради ТУПу на з'їзді 25 березня 1917 р., в яких декларувалася історична наступність товариства стосовно Кирило-Мефодіївського Братства й громадівського руху, й зокрема, підкреслювалося: «В період нової революції ми увійшли з так само чистими руками і не маємо каятися в тому, що хоч коли-небудь себе сплямували спільною роботою з офіційною Росією» [13, с. 44, 46] аж до статті, що вийшла в номері «Нової ради» 31 грудня, і може трактуватися як своєрідна епітафія імперській Росії: «Маємо тепер кілька незалежних і мало чим, oprіч ворожнечі й зненависті, між собою зв'язаних республік – на місці потужної колись імперії» [13, с. 413] – все, що виходило з-під пера С. Єфремова, було спрямоване на забезпечення революційних перемін в Україні, які хоча й називалися досягненням «автономії», але фактично націлювалися на формування органів незалежної держави. Складається враження, що С. Єфремов і його однодумці трактували федеративний устрій, як зручну й найменш небезпечну форму для дозрівання суверенітету. Національне питання мало для них велику вагу, тому в С. Єфремова так багато публікацій,

присвячених досвіду інших народів у розв'язанні дражливої й життєво важливої проблеми «недержавних» націй. Зусилля ірландців, поляків, фінів, білорусів, литовців в цьому напрямку отримують доброзичливе схвалення Автора. Не випадково невелика замітка про перебіг З'їзду народів Росії називається «На бенкеті народів». С. Єфремов не шкодував добрих слів: «Щира товариська розмова затяглася допізна. Не хотілося розходитися, не хотілося порушувати того щирого братерського духу, що панував у залі» [13, с. 296 – 297]. У 1919 р. він писав: «З усіх земель колишньої Російської імперії найкраще, може, вийшла Польща, найбільш їй поталанило в тій завірюсі, що зірвалася на землях Східної Європи». Водночас у статті лунає застереження, що «імперіалістична, великодержавна політика в Польщі дається взнаки вже й тепер, а для будучини обіцяє просто фатальні наслідки» [14, с. 472 – 473].

Найбільше непорозуміння виникало якраз з представниками російської еліти, якого б кольору й партійності вона не була. Буквально за декілька днів до більшовицького перевороту в Петрограді С. Єфремов писав: «В кругах неукраїнських останніми часами повелося говорити про сепаратизм та самостійництво українців. Гвалтує про це, і способом часто недостойним, російська преса; виносять резолюції про те ж саме кадети на своєму з'їзді [...]; поспішаються реагувати на це члени Тимчасового правительства, не кажучи вже про звичайні обивательські круги [...]. І виходить вже зовсім не “мала купа невеличка”, а ніби й справді щось грізне та непереможне» [13, с. 316]. Це нагнітання істерії має, на думку Автора, приховати справжні причини погіршення відносин між Петроградом і Києвом: «Анархія, що грізною хвилею розливається по державі, пішла звідти, де стара державність найбільшу силу мала і найдужче одбилась, і тепер гріхи її перекладаються на державність нову [...]. Коли російське військо громить тепер Естляндію, як розгромило вже деякі частини України, коли людність України за свій хліб не має потрібного краму, який ішов з великоруських губерній, коли замість краму звідти довозяться до нас самі максималістські лозунги та безконечна балаканина по всяких радах та нарадах, то можна цілком зрозуміти оце “бажання муром одгороджуватися од півночі”» [13, с. 317]. У цих спостереженнях так багато спільного з сучасним розвитком українсько-російських відносин, що мимоволі очікуєш на висновок, близький до сьогодення. І він дійсно присутній: Автор закликає українських політиків не піддаватися емоціям й «інстинктивним, не завжди усвідомленим течіям серед мас» залишатися «як переконані і послідовні федералісти» на старих позиціях [13, с. 317]. «Перемир'я» повинно дотримуватися будь-якою ціною – так це звучить в перекладі мовою сучасності.

Як би ми не оцінювали тепер автономістсько-федеративний дискурс лідерів Центральної Ради, однак треба віддати їм належне – в послідовному дотриманні раз обраного політичного курсу їм не було рівних. Скидається на те, що С. Єфремов до останнього сподівався на можливість досягти спільної мови з Тимчасовим урядом. Натомість жодної довіри більшовикам у нього не було. Для нього їхні лідери та й рядові виконавці – це вершители «Каїнового діла», «Каїнового замаху». Так оцінив публіцист ультиматум РНК РРФСР УНР. «Що це таке? Божевілля? Провокація? Дурість? Зрада? – Ми не хочемо вибирати назву для вчинку комісарського правительства, – обурювався Автор. – Щоб не було тут, а ясно одно – самодержавні комісари згубили вже всяку міру речей і кидають свідомо – бо інакше не було б того теж єдиного своїм нахабством в світі ультиматуму – російську державу на розпад і руїну. Україна, як найбільш організований й найдужчий з країв колишньої російської держави – це сіль в оці народним комісарам. І вони цю сіль силкуються знищити» [13, с. 364]. У численних публікаціях, які стали реакцією на першу агресію більшовицької Росії проти України (навала на Київ сприймалася особливо болісно) й подальші війни, внутрішню політику, заходи в галузі культури, освіти неможливо знайти жодного слова схвалення чи сприйняття. У пройнятих почуттям зненависті й відрази циклі публікацій, де йшлося про тритижневе перебування більшовиків у Києві 1918 р. виразно виступають історичні паралелі. С. Єфремов порівнює події, що почалися 16 січня (дата за старим ст.), з навалою монголо-татарських орд Батия [13, с. 453]. У трохи пізнішій статті він

вдається до іншого порівняння: більшовики грабували Київ, нищили місто, вбивали людей, як «суздальський князь Андрій Боголюбський». «Ніякої власті у них не було, зате безладдя, безхліб'я, безвіддя, безгрішшя і т. ін. взяли таку силу і так далися взнаки, що далі вже було нікуди. І як колись Андрія Боголюбського, так тепер його наслідувачів випроводжувано з Києва однодушними прокльонами» [13, с. 492]. С. Єфремов самокритично схарактеризував помилки української влади, що, на його думку, призвели до трагічного повороту в розвитку революції: «Ми, беручи загалом усі наші політичні й культурні організації аж до самого новонародженого правительства, нічого не зробили, щоб ту величезну організаційну силу використати. Ну, просто – таки пучкою не кивнули, щоб дати масам те, за чим вони інстинктивно тяглися – хліб духовний, освідомлювання й громадсько-політичне виховання. Висока політика, чи краще сказавши – політиканство, посіла собою все. Широка організаційна робота не то не провадилась, а навпаки, в свідоме пішла занедбання» [13, с. 492]. На жаль, переляк, викликаний більшовиками, швидко минув, а належних висновків українською владою не було зроблено.

Після перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. С. Єфремов свої критичні стріли спрямовує проти гетьманського режиму. В. Верстюк слушно зазначає: «Минуло всього кілька днів після перевороту, уряд лише формується, програма його діяльності ще не скристалізована, але С. Єфремов уже виніс переконання, що переворот – це не просто спосіб зміни лівого есерівського уряду В. Голубовича більш правим політичним крилом, це значно масштабніша за своїми наслідками акція, покликана покласти край революції, повернути країну на кілька кроків назад, ліквідувати здобутки демократії у соціальній та національній політиці» [3, с. 14]. По великому рахунку ця оцінка не змінилася до падіння гетьманату. Не останню роль у ворожому ставленні зіграла політика уряду П. Скоропадського щодо росіян – втікачів з більшовицької Росії та й місцевих прибічників «єдиної і неделімої». Як відомо, вона відзначалась толерантністю й поступливістю. Для С. Єфремова подібна проросійська поблажливість означала зраду: «“Не стая воронов слеталась”... Це злетілись на Україну всі, хто шукає теплого кутка й ласого шматка, хто хоче поживи, хто думає урвати ще щось для себе, урвавши вже там, на півночі, все, що було можна. Тут чужі й свої, і большевики і Пуришкевичі, і “фаховці” усяких спеціальностей і люди вільних професій, політики і просто обивателі, “Протофіс” і так звані “хлібороби”... Шукають поживи, злітаються круки, щоб вибрати очі нашому краєві. Важать на те, що нові світові заворушення дадуть їм змогу в каламутній воді рибки наловити й довести до кінця всі свої давні мрії й забаганки. Рахують, що вже кінець Україні...» [14, с. 228]. У цих рядках вражає насамперед розуміння неприйнятності й навіть згубності для утвердження Української державності діяльності «радників» різних мастей з чужих країв, усвідомлення їхньої політики як такої, що відповідає інтересам «білих», «червоних», лібералів, монархістів, але російських. Утім, це не означає, що точка зору С. Єфремова та його однодумців була єдино правильною. П. Скоропадський, безумовно, знав про ворожу налаштованість більшості есефів. У його «Спогадах», зокрема, зазначено: «Были, конечно, еще социал-федералисты. Это незначительная украинская партия, причём «социал» у них скорее дань времени, чтобы не казаться отсталыми. На самом же деле это была группа, напоминающая кадетов 3-го сорта с сильной украинской окраской» [20, с. 205]. Нам здається, що вся суть розходжень між прибічниками гетьмана і його опонентами з право-соціалістичного крила й крилася в рівні «національного забарвлення»: для останніх національна держава – альфа і омега їхніх устремлінь. Однак й до них не відразу прийшло усвідомлення, що **вся** Росія, незалежно від партійних знамен і політичних ідеалів, чинитиме опір розвалу імперії, і її свята святих – не догмати марксизму, а заповіді імперії. Один з сучасних зарубіжних істориків так охарактеризував цей малопомітний для тодішніх аналітиків процес: «У 1917 – 1918 роках здавалося, що історія імперії в Росії скінчилася. Збулися всі найстрашніші острахи традиційних царських державників. Фінляндія, Закавказзя, балтійські провінції й величезні західні прикордонні території, включно з Україною, були втрачені. Насувалося німецьке панування в Європі. Росія була відкинута до тих кордонів, в яких вона знаходилася ще при

Петрі I і з яких вона розпочала своє сходження до статусу великої держави, іншими словами, майже до тих же кордонів, в яких вона перебуває сьогодні. Американське втручання і перемога союзників на Західному фронті порушили перспективу німецької гегемонії в Європі, створивши при цьому політичний вакуум у Східній Європі. Переможні західні держави були занадто далекими, змученими війною і байдужими для того, щоб самим заповнити цей вакуум, хоча вони й створили *cordon sanitaire* із прозахідних країн-сателітів, котрий повинен був утримувати більшовицьку Росію на безпечній відстані від європейського економічного й культурного центру. Однак за цією стіною більшовикам вдалося консолідувати свої сили, знову захопити Україну, Білорусію й Закавказзя й відновити російську імперію в Північній Євразії» [16, с. 452 – 453].

Скидається на те, що певні симптоми цього невідворотного процесу були помічені С. Єфремовим. Можливо, розуміння безнадійності боротьби політичної та військової змусило його повернутися до пропагування заходів у царині духовності, культури. Журналістику, можливо, єдину зброю, що перебувала в руках українських керманічів, С. Єфремов не збирався втрачати. При першій же можливості він відновлює газету під назвою «Рада». І знову порівняння, яке засвідчує його розуміння спільності коренів таких непримиренних режимів як царський і більшовицький: «20 липня 1914 р., – іронізує публіцист, – на самісінькому початку Світової війни, генерал Іванов закрити газету «Рада». 6 лютого, другого дня по вступі большевиків до Києва, товариш Щорс припинив газету «Нова рада». І той, і другий, робили те своє діло “навіки” – на менше вони не згоджувались, як тільки “навіки”, хоч і похапцем» [14, с. 356]. За цей період було видруковано чимало історико-культурологічних матеріалів. Кращі з них сповнені віри у життєдайність національної культури, непроминальну історичну роль її творців у відродженні нації. На 150-річчя від дня народження І. Котляревського Автор відгукнувся статтею «Фенікс (1769 – 1919)», в якій переконував читачів, що «ця дата за нинішніх тяжких часів набуває величезного символічного значіння. Не все гине на пожарищі. Невмируще залишається. А лишаячись, стає непохитною основою, з якої буйно підуть, сили набираючись, молоді свіжі паростки нового життя» [14, с. 355]. У цьому контексті не може не привертати увагу й публікація, присвячена ще одному ювілею – 250-річчю (1669 р.) наданню Могилянській колегії статусу державного навчального закладу. С. Єфремов вдається до з'ясування ролі історичного минулого: «Люблю зазирати в старовину, – щиро зізнається він, – Там бо не тільки можна знайти спочинок і певний притулок для духа, збуреного тяжкою сучасністю, але й опертися на щось міцне й непохитне в висновках. В сучасності ми бачимо самий процес життя, його невтомний біг, хоча він здається нам часто безпорадним топтанням на одному місці. В минулому ж не тільки це видно, але й наслідки, якими життя вже укоронувало й довершило свій невпинний процес. В сучасності логіка подій для нас уривається на другій, часто на першій посліди, – там же, в давнині, ми маємо повний комплекс подій, цілий стрункий силогізм, – свого роду, і висновки так само перед нами на повен зріст, як і посліди. І щоб освітити в аналогії сучасні події, часто конче неминучим видається обертатися до далекої давнини» [14, с. 426]. Це розлоге, добре аргументоване міркування виступає основою для з'ясування усієї правди про взаємини шкіл з польською (натоді панівною) мовою викладання й українською. Вони нагадують С. Єфремову ставлення влади до української школи уже за доби революції: «Вбога школа, вбогі учні, приватні кошти, щирий ідеалізм і посвячення – з одного боку; привілейоване становище, державність, пиха й холодна офіціальщина – з іншого» [14, с. 427 – 428]. Це докір українським діячам за погане розуміння ними значення шкільної освіти у патріотичному вихованні й водночас розуміння того факту, що на рівні середньої й низової ланок освітян і пересічного мешканця міста чи села ставлення до російської мови, як до «панської» і панівної залишилося незмінним. Не тільки С. Єфремов шукав духовної розради й порятунку в царині культурних здобутків. Здається, в міру того, як згасали останні надії на здобуття держави, все більше політичних й громадських діячів зверталися до цього джерела. Так, М. Грушевський, перебуваючи в еміграції, наприкінці 1919 р. опублікував французькою й англійською мовами

статтю – відгук на 100-літній ювілей ще одного великого українця: «Не можна завершувати рік, не згадавши, що на 1919 р. припадає 100-річчя від дня народження великого письменника, представника українського руху минулого століття, Пантелеймона Куліша...» [9, с. 52]. Прикладів подібної спрямованості на актуалізацію культурної й духовної спадщини у публіцистичному доробку С. Єфремова можна знайти чимало. Це важлива складова частина і його візії українсько-російських відносин – окремішність культури, мови, менталітету двох народів.

Насамкінець варто звернути увагу на ще одну особливість газетної журналістики С. Єфремова: її киевоцентричність. У його статтях мало уваги звертається на інші регіони України, можливо, за винятком Галичини, слабо висвітлені й зусилля царату, Тимчасового уряду, Раднаркому розчленувати українські землі, порушивши їхню єдність. У сучасній історіографії ця проблема, у зв'язку з агресією путінської Росії виходить на чільне місце [21; 22]. Тимчасовий уряд, як відомо, в своїй Інструкції Генеральному Секретаріатові від 4 серпня 1917 р. заявив претензії на схід і південь України, залишивши під своєю юрисдикцією територію й населення чотирьох губерній. «Непоступливість уряду в національному питанні була одним з факторів, який ослаблював його позиції і, таким чином, наближала крах» [22, с. 95]. Ми знайшли у С. Єфремова тільки одну згадку про цей недружній крок російського уряду. «Найголовніше» «запитання» до Інструкції, яке виникло у публіциста, якраз і стосувалося вищезазначеного поділу [13, с. 213]. Стосовно ж більшовицької затії щодо проголошення Донецько-Криворізької республіки, менш відомих Миколаївської та Радянської республіки Тавриди, то, здається, С. Єфремов про них навіть не знав, принаймні вчасно інформація не дійшла до Києва. У статті «За двома зайцями» від 5 квітня 1918 р. він писав: «Про так зване совітське правительство на Україні, по тому, як воно зникло з Києва, згинула була і всяка чутка. І аж ось тепер почали доходити звістки, що розташувалося воно в Катеринославі, називаючи себе вже правительством Донецько-Криворізької (!) республіки». Автор пояснює цей крок вимогами Берестейського миру щодо виведення російських військ з України. Підступність Москви журналіст вбачає в тому, що «цим большевики ніби двох зайців разом убивають: виконують умову й підтинають морально Центральну Раду, до якої, виходить самі українці вороже ставляться» [13, с. 548]. Таке трактування правильне, але не повне. Сучасні історики стверджують, що «у ставленні до південноукраїнського регіону большевики продовжили традицію царської влади та Тимчасового уряду. Південь України вони вважали «Новоросією» – частиною етнічної Росії. Большевики пішли шляхом створення у регіоні радянських республік, які підпорядковувалися радянському російському центру. Регіональні радянські утворення виявилися нежиттєздатними» [21, с. 81]. Згодом большевики відмовилися від цієї ідеї, натомість зробили все, щоб підпорядкувати собі всю Україну.

Підсумовуючи, варто ще наголосити на винятковій історико-культурологічній цінності революційної публіцистики С. Єфремова революційної доби. Вона піднімає масу питань, більшість яких не втратила своєї актуальності й сьогодні, бо процес дозрівання української політичної нації після поразки Української революції затягнувся ще майже на століття. Проблема ж українсько-російських відносин проходить червоною ниткою через всі праці журналіста. Хоча Автор і дотримувався курсу на автономію в складі федеративної демократичної Росії, однак його ставлення навіть до революційного Петрограда можна охарактеризувати як недовірливе, сповнене перестроги й відчуття загрози. Само собою, політика центру й місцевих проросійських кіл давали для такої реакції чимало підстав. Большевизм натомість сприймався С. Єфремовим як реальна небезпека для України, і в цьому наставленні він, на жаль, виявився цілком правим.

Список використаних джерел

1. Бойко В. Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова / В. Бойко // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років: Збірник наук. ст. / Гол. ред. В.Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 7. – С. 113 – 125.

2. Болабольшенко А. Сергій Єфремов: Біографічний нарис / А. Болабольшенко. – К.: Щек, 2010. – 280 с.
3. Верстюк В. Гетьманський режим у публіцистиці Сергія Єфремова / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років: Збірник наук. ст. / [гол. ред. В.Ф. Верстюк]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – Вип. 9. – С. 10 – 33.
4. Верстюк В. Революція 1917 – 1920 років у публіцистиці С. Єфремова / В. Верстюк // Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917 – 1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМBS, 2014. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – С. 5 – 36. – (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).
5. Верстюк В. Сергій Єфремов проти Павла Скоропадського / В. Верстюк // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 61 – 79.
6. Верстюк В. Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень – листопад 1917 р.) / В. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років: Збірник наук. ст. / Гол. ред. В.Ф. Верстюк. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 7. – С. 89 – 112.
7. Гирич І.Б. Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів / І.Б. Гирич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 488 с.
8. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / І.Б. Гирич. – К.: Укр. письменник, 2014. – 496 с.
9. Грушевський М.С. Сторіччя великого українця / М. С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори у 50 томах. – Львів, 2013. – Т. 4. – Кн. II: Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) – С. 52 – 54.
10. Єрмашов Т.В. Вплив публіцистичної творчості С.О. Єфремова на розвиток суспільних процесів у Російській імперії та Україні / Т.В. Єрмашов // Збірник праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2012. – С. 106 – 111.
11. Єфремов С. За рік 1912-й; Під обухом: Большевики в Києві / С. Єфремов; [вст. слово А. Болабольшенка]. – К.: Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1993. – 136 с. – (Спадок).
12. Єфремов С.О. Початок нової доби: радівська публіцистика (Березень – серпень 1917) / С.О. Єфремов / [упоряд., приміт., вст. ст. М.І. Цимбалюка]. – К.: ВЦ «Просвіта», 2011. – 382 с.: іл.
13. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917 – 1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМBS, 2014. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – 648 с. – (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).
14. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917 – 1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тиліщак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМBS, 2014. – Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. – 544 с. – (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»).
15. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі: У 3-х кн. / С.В. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Кн. 1. – 504 с.
16. Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Доминик Ливен / [пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова]. – М.: Изд-во «Европа», 2007. – 688 с. – (Империи).
17. Млиновецький Р. Нариси з історії Українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр.: (Про що «історія мовчить») / Роман Млиновецький (Бжеський). – 2-ге вид., переглян. і доп. – Чужина [Торонто, Канада], 1973. – Т. 2. – 670 с.
18. Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років: У двох кн. / [авт. кол.: О.Д. Бойко, В.Ф. Верстюк (керівник) та інші]. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – 387 с.
19. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції і громадянської війни / Анна Процик // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр. – К.: НАН України; Інститут історії України, 2002. – С. 14 – 52.

20. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський / [гол. ред. Я. Пеленський]. – К.: Філадельфія: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Інститут східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1995. – 495 с.
21. Турченко Г.Ф. Імперський проект «Новоросія»: більшовицький варіант / Г.Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 75 – 83.
22. Турченко Г.Ф. Імперський проект «Новоросія»: спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом / Г.Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 88 – 96.
23. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
24. Цимбалюк М. «Рада» й «Нова рада»: дві назви однієї газети / М. Цимбалюк // Збірник праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2012. – С. 84 – 89.

References

1. Boyko V. Mistheve samovryaduvannya: pohlyad Serhiya Yefremova / V. Boyko // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayinskoyi revolutsiyi 1917–1921 rokiv: Zbirnyk nauk. st. / Hol. red. V.F. Verstyuk. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2012. – Vyp. 7. – S. 113 – 125.
2. Bolabolchenko A. Serhiy Yefremov: Biohrafichnyy narys / A. Bolabolchenko. – K.: Shchek, 2010. – 280 s.
3. Verstyuk V. Hetmanskyy rezhym u publitsystytsi Serhiya Yefremova / V. Verstyuk // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayinskoyi revolutsiyi 1917 – 1921 rokiv: Zbirnyk nauk. st. / [hol. red. V.F. Verstyuk]. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2013. – Vyp. 9. – S. 10 – 33.
4. Verstyuk V. Revolyutsiya 1917 – 1920 rokiv u publitsystytsi Serhiya Yefremova / V. Verstyuk // Yefremov S. Publitsystyka revolyutsiynoyi doby (1917 – 1920 rr.): U dvokh t. / Uporyad.: V. Verstyuk (kerivnyk), H. Basara-Tylishchak, V. Boyko, V. Skalsky. – K.: Duh i Litera; KMBS, 2014. – T. 1: 9 bereznya 1917 r. – 28 kvitnya 1918 r. – S. 5 – 36. – (Seriya «BIBLIOTEKA SPROTUVU, BIBLIOTEKA NADIYI»).
5. Verstyuk V. Serhiy Yefremov proty Pavla Skoropadskoho / V. Verstyuk // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. – 2013. – № 3. – S. 61 – 79.
6. Verstyuk V. Tsentralna Rada i Tymchasovyy uryad u publitsystytsi Serhiya Yefremova (berezen – lystopad 1917 r.) / V. Verstyuk // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayinskoyi revolutsiyi 1917 – 1921 rokiv: Zbirnyk nauk. st. / Hol. red. V.F. Verstyuk. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2012. – Vyp. 7. – S. 89 – 112.
7. Hyrych I.B. Mizh naukoju i politykoju: Istoriohrafichnyy studiyi pro vchenykh-kontseptualistiv / I.B. Hyrych. – Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2012. – 488 s.
8. Hyrych I. Ukrayinski intelektualy i politychna okremishnist (seredyna XIX – pochatok XX st.) / I.B. Hyrych. – K.: Ukr. pysmennyk, 2014. – 496 s.
9. Hrushevskyy M.S. Storichchya velykoho ukrayintsya / M.S. Hrushevskyy // Hrushevskyy M.S. Tvory u 50 tomakh. – Lvyv, 2013. – T. 4. – Kn. II: Seriya «Suspilno-politychni tvory» (lystopad 1918 r. – zhovten 1926 r.) – S. 52 – 54.
10. Yermashov T.V. Vplyv publitsystychnoyi tvorchosti S.O. Yefremova na rozvytok suspilnykh protsesiv u Posiyskiy imperiyi ta Ukrayini / T.V. Yermashov // Zbirnyk prats Pyatykh Yefremovskyykh chytan. – Cherkasy: Vydavets Yu. Chabanenko, 2012. – S. 106 – 111.
11. Yefremov S. Za rik 1912-y; Pid obukhom: Bolshevyky v Kyievi / S. Yefremov / [vst. slovo A. Bolabolchenka]. – K.: Vyd-vo «Oriy», 1993. – 136 s. – (Spadok).
12. Yefremov S.O. Pochatok novoyi doby: radivska publitsystyka (Berezen – serpen 1917) / S.O. Yefremov / [uporyad., prymit., vst. st. M.I. Tsymbalyuka]. – K.: VTS «Prosvita», 2011. – 382 s.: il.

13. Yefremov S. Publitsystyka revolyutsiynoyi doby (1917 – 1920 rr.): U dvokh t. / Uporyad.: V. Verstyuk (kerivnyk), H. Basara-Tylishchak, V. Boyko, V. Skalskyy. – K.: Duh i Litera; KMBS, 2014. – T. 1: 9 bereznya 1917 r. – 28 kvitnya 1918 r. – 648 s. – (Seriya «BIBLIOTEKA SPROTIVU, BIBLIOTEKA NADIYI»).
14. Yefremov S. Publitsystyka revolyutsiynoyi doby (1917 – 1920 rr.): U dvokh t. / Uporyad.: V. Verstyuk (kerivnyk), H. Basara-Tylishchak, V. Boyko, V. Skalskyy. – K.: Duh i Litera; KMBS, 2014. – T. 2: 9 travnya 1918 r. – 30 travnya 1920 r. – 544 s. – (Seriya «BIBLIOTEKA SPROTIVU, BIBLIOTEKA NADIYI»).
15. Kulchytskyy S. Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli: U 3–kh kn. / S.V. Kulchytskyy. – K.: Tempora, 2013. – Kn. 1. – 504 s.
16. Liven D. Rossiyskaya impyeriya I yeye s XVI veka do nashikh dnyey / Dominik Liven; [per. s angl. A. Kozlika, A. Platonova]. – M.: Izd-vo «Yevropa», 2007. – 688 s. – (Imperii).
17. Mlynovetsyy R. Narysy z istoriyi Ukrayinskykh vyzvolnykh zmahan 1917 – 1918 rr.: (Pro shcho «istoriya movchyt») / Roman Mlynovetsyy (Bzheskyy). – 2-he vyd., perehlyan. i dop. – Chuzhyna [Toronto, Canada], 1973. – T. 2. – 670 s.
18. Narysy istoriyi Ukrayinskoyi revolutsiyi 1917 – 1921 rokiv: U dvokh kn. / Avt. kol.: O.D. Boyko, V.F. Verstyuk (kerivnyk) ta inshi. – K.: Naukova dumka, 2011. – Kn. 1. – 387 s.
19. Protsyk A. Posiyskyy natsionalizm i Ukrayina v dobu revolyutsiyi i hromadyanskoyi viyny / Anna Protsyk // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayinskoyi revolutsiyi 1917 – 1921 rokiv: Zbirnyk nauk. st. / Hol. red. V.F. Verstyuk. – K.: NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny, 2002. – S. 14 – 52.
20. Skoropadskyy P. Spohady: Kinets 1917 – hruden 1918 / P. Skoropadskyy / [hol. red. Ya. Pelenskyy]. – K.; Filadelfiya: Instytut ukrayinskoyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrayiny; Instytut skhidnoyevropeyskykh doslidzhen NAN Ukrayiny; Skhidnoyevropeyskyy doslidnyy instytut im. V.K. Lypynskoho, 1995. – 495 s.
21. Turchenko H.F. Imperskyy proekt «Novorosiya»: bilshovytskyy variant / H.F. Turchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – Zaporizhzhya: ZNU, 2014. – Vyp. XXXIX. – S. 75 – 83.
22. Turchenko H.F. Imperskyy proekt «Novorosiya»: sprobа realizatsiyi tsarskoyu vladoyu ta Tymchasovym uryadom / H.F. Turchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – Zaporizhzhya: ZNU, 2014. – Vyp. XXXVIII. – S. 88 – 96.
23. Ukrayinskyy natsionalno-vyzvolnyy rukh. Berezen – lystopad 1917 r.: Dok. i materialy / Uporyad.: V. Verstyuk (kerivnyk) ta in. – K.: Vyd-vo imeni Oleny Telihi, 2003. – 1024 s.
24. Tsymbalyuk M. «Rada» y «Nova rada»: dvi nazvy odniyeyi hazety / M. Tsymbalyuk // Zbirnyk prats Pyatykh Yefremovskyykh chytan. – Cherkasy: Vydavets Yu. Chabanenko, 2012. – S. 84 – 89.

УДК 94 (477) “16/17”

Желіхівська Н.М.

*науковий спіробітник НІКЗ «Гетьманська столиця»
(Україна, Чернігівська область, Батурина),
b.arheology@ukr.net*

БАТУРИНСЬКІ ШИНКИ XVII – XVIII СТ.

У роботі розглядається розвиток шинкарського промислу в Батурині у XVII – XVIII століть та його роль в економічному житті міста. Досліджено особливості розташування зазначених стаціонарних торговельних закладів на території міста (з прив'язкою до його сучасної вуличної мережі), зокрема за результатами археологічних досліджень, проведеними у 2004 та 2008 рр. Визначено основні групи власників шинків, до яких

відносились представники козацької старшини, монастирі, козаки, міщани та посполиті. Подано опис гуралень та шинків, що належали гетьману Кирилу Розумовському, батуринському сотнику Дмитру Стожку та Батуринському Миколо-Крупницькому монастирю. Поряд наводяться відомості про загальну чисельність цих закладів у Батурині, обсяги виробництва та продажу горілки, пива та отримуваний з цього прибуток. Визначено особливості політики гетьманського уряду щодо оподаткування шинкового промислу.

Ключові слова: Батурин, винокуріння, торговельні заклади, шинок.

Zhelihivska N.M.

research worker of NIKZ «Getmanska stolycya»
(Ukraine, Chernihiv region, Baturin),
b.arheology@ukr.net

Baturyn tavern in XVII – XVIII centuries

It is considered the development of tavern's craft in Baturin in XVII – XVIII centuries and its role in the economic life of the city. The features of location of the marked stationary trade establishments are investigational on territory of the city (with reference to its contemporary street network) in particular the results of archaeological research conducted in 2004 and 2008. The main owners of taverns, which belonged to the representatives of the Cossack foremen, monasteries, Cossacks, townspeople and peasants. The description distilleries and taverns that belonged to Hetman Kyryllo Rozumovsky, baturin centurion Dmytro Stozhko and Baturin Mykolo-Krupytsky monastery. Alongside provides information on the total number of these establishments in Baturin, production and sale of vodka, beer and derived profit from it. The features Hetman government policy on taxation of tavern's craft.

Key words: Baturin, distillation, commercial establishments, tavern.

Желиховская Н.М.

научный сотрудник НИКЗ «Гетманская столица»
(Украина, Черниговская область, Батурин),
b.arheology@ukr.net

Батуринские кабаки XVII – XVIII вв.

В работе рассматривается развитие кабацкого промысла в Батурине в XVII – XVIII вв. и его роль в экономической жизни города. Исследованы особенности расположения данных стационарных торговых заведений на территории города (с привязкой к его современной уличной сети), в том числе по результатам археологических исследований, проведенных в 2004 и 2008 гг. Определены основные группы владельцев кабаков, к которым принадлежали представители казацкой старшины, монастыри, казаки, мещане и посполитые. Представлено описание винокурен и кабаков, принадлежавшие гетьману Кириллу Розумовскому, батуринскому сотнику Дмитрию Стожку и Батуринскому Николо-Крупницькому монастирю. Наряду с этим приводятся сведения об общей численности этих заведений в Батурине, объемы производства и продажи водки, пива, а также получаемой из этого прибыли. Определены особенности политики гетманского правительства касательно налогообложения кабацкого промысла.

Ключевые слова: Батурин, винокурение, торговые заведения, кабак.

Соціально-економічний розвиток Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. неодноразово привертая до себе увагу дослідників. Їхні розвідки вилилися у чималу кількість праць, що висвітлюють ті чи інші аспекти даної тематики або дають характеристику періоду в цілому. Одним з перших був О.Ф. Шафонський («Черниговского наместничства топографическое описание») [15]. Розкриває соціально-економічний розвиток краю український історик О.М. Лазаревський («Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский») [4]. Цінним у цьому плані є археографічне видання «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр.»

під редакцією П.К. Федоренка [6]. Даній проблематиці присвячені праці О.О. Нестеренка, О.С. Компан, І.О. Гуржія, Г.К. Швидько, П.В. Пирога, М.Є. Слабченка та інших.

Об'єктом даного дослідження є шинкарський промисел в Батурині у другій половині XVII – XVIII ст.

Міста XVII – XVIII ст. перетворилися у центри товарного виробництва, водночас ставали важливими торговельними осередками. Окрім ярмарків і торгів у них з'явилася велика кількість стаціонарних торговельних закладів, що повсякденно забезпечували населення необхідними харчовими й промисловими товарами. За своїм призначенням вони поділялись на лавки, шинки, амбари, ятки та ін.

Батурин, відновлений поляками у 1625 р., незабаром перетворився на важливий торгово-економічний центр, який приваблював купців та поселенців. З березня 1669 р. по листопад 1708 р. Батурин був столицею Лівобережної України, це квітуче місто було резиденцією трьох гетьманів: Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. З відновленням гетьманства у 1750 р. за К. Розумовського Батурин знову стає столицею України. У ті часи він належав до числа поселень міського типу з розвинутими ремеслами та торгівлею. Переважна частина населення поєднувала ремісництво і торгівлю із землеробством. Статус міста та його вигідне географічне розташування дуже позитивно відображалось на зайнятості населення, а особливо на торгівлі.

У другій половині XVII – XVIII ст. в Батурині доволі поширеною була така форма торгівлі як шинкарство. Шинок – будівля, де продавалися спиртні напої: горілка, вино і пиво. Поруч з алкоголем продавали яйця, рибу, раки, хліб, часом можна було купити молоко, сметану, сир та масло. «Шинок не был лишь винной лавкой... в воскресные или праздничные дни сюда сходились... степенные люди, мужчины и женщины, повидаться с приятелями, узнать новости, поглядеть на людей; даже духовные лица не считали зазорным заходить в шинок для приятельской беседы», а подорожні знаходили тут ночівлю, оскільки шинки слугували ще й своєрідними постійними дворами [5, с. 185].

Під час археологічних досліджень у Батурині в 2004 р. на перетині вул. Партизанської та пров. 1-го Партизанського було розкопано велику будівлю на підкліті. В її заповненні було виявлено уламки понад 100 керамічних келихів, уламки макітер, горщиків, сковорідок, кахлів, уламки скляних кварт, бокалів та численні кістки тварин кухонного походження. Це дозволяє висловити припущення, що ця споруда була корчмою XVII ст. [9, с. 127].

У 2008 р. на території Фортеці, у центрі міста, археологами було також розкопано будівлю, заповнення якої представлене уламками керамічного посуду і значною кількістю скляних посудин, опалених у вогні. Скляний посуд представлений уламками круглих, овальних, квадратних, ребристих і багатокутних пляшок різного розміру. Були виявлені скляні кружки, стакани і навіть чарки на тонкій ніжці, круглі віконниці від інтер'єру споруди. Враховуючи багате як для житла заповнення, цю споруду також можна інтерпретувати як корчму або шинок [10, с. 47].

З перепису населення та земельних угідь Батурина 1750 р. дізнаємося, що у Батурині були «шинковые двory, в которых продаются напитки»: «двор на торгу по большой дороге...», «на проежной большой столбовой дороге строения...», «двор, прозвывается Кухарский...» та двір біля м'ясних лавок [3, 139].

Шинками володіли міщани, козаки, посполиті, але здебільшого – козацька старшина. З «Опису Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781)» відомо, що у Батурині по одному шинку належало «подпомощнику сотне Батуринской Ивану Скоробагатому», «значкового товарища Крута», «сотника Григорія Рижого», «возного Бойченкова», «пушкаря Генеральной артиллерии Якими Хотимона».

У місті шинки мали рядові мешканці: «шинки придворные, в них шинкуют разными напитками: Михайло Грек и Федор Химченко [7, с. 151]; в удовы Семенихи Потаманки посполитой шинковая комора; посполитого Якова Будника лавка и комора шинковая; посполитых Дениса Светличного хата шинковая с коморою и ледовкою...» [3, с. 188].

Половина осіб, які продавали напої, володіли й винокурнями та шинкували з дворів, у яких самі проживали, виділяючи для шинків хату чи окремі покої. Це посполитий Захарій Порскало «шинкует в Батурине в жилом доме своемъ», Хома Халимонов, Іван Санбулат. Решта торговців закупували вже готову продукцію на винокурнях, перепродаючи її вроздріб у шинку. Так батуринський посполитий проживаючий «на улице Корнеевке» Іван Будник «промисел имеет шинковой... посилает в разные города для покупки ... горелки, которое все продает по разным местам... куфами на суму 100 рублей» [13, арк. 18], а у хуторі «за рекой Сейм в уроч. Бродка» його підсусідок Тимош Лузан «промисел имеет шинковой экономической в разных местах покупает и продает квартами и чарками» [13, арк. 20].

У Батурині шинкували усталеними мірами об'єму рідини для продажу спиртних напоїв. Так кварта була трішки більша за літр, куфа рівнялася до 30 кварт, а чарка 120 мл.

Усі шинкові двори стояли відносно поруч – на Київській дорозі, на вулиці Русаковці, Лемешковій – тобто на сучасній вул. В. Ющенко і прилеглих до неї вулицях, тяжіючи до місць проживання купецтва, меншою мірою – козацької старшини, яка активно займалася торгівлею та дрібним гуральним виробництвом.

З «Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.» відомо, що в Батурині у гетьмана К.Г. Розумовського була власна винокурня, солодовня та броварня. У виробничих дворах мешкали родини підсусідків гетьмана, які на них працювали. У посполитого Івана Воловника «в броварне мед пиво варится господское на роздаче в шинки и для господского обихода; в солодовне виделиваются солод господский и для экономической надобности» [13, арк. 8]. У дворі посполитого Михайла Литвиненка «винокурня, зимою на четири казани в год викуривается... для раздачи на шинки экономические» [13, арк. 8].

Був у Батурині і шинок гетьмана К.Г. Розумовського: «гетманский шинковый двор, на нем строения: светлица с комнатою, ледник, на леднику амбар с чуланом, походной погреб... ныне шинкует Максим Хоруженко» [3, с. 189].

У 1747 р. в батуринського сотника Дмитра Стожка на вулиці Київській був шинок [12, арк. 294]. У березні 1751 р. батуринські міщани скаржилися гетьману К.Г. Розумовському, що Д. Стожок самовільно переніс міський торг зі старого місця ближче до свого шинку. На думку місцевих торговців, це мало завдати їм значних збитків [14, арк. 2]. У відповідь на це сотник у рапорті до гетьмана вказав, що він насправді переніс торги не заради власної вигоди, а на прохання мешканців Батурина, адже, за його словами, на старому місці «... торги собираются мелкие, да и те на три части, с коих одно тесное и грязное, да й деревом для строения города Батурина по необходимости завалено. А другое на большом тракту на самой дороге, кои место между тесными жилиями, под соломяною кровлею, положение свое имеют. В силе же указа в немалой от пожарного случая опасности, будучи во прекращение чего из тех двоих мест, в третьем торговом пространном во время весни и осени сухом месте пред канцеляриею сотенною торгу собиратись дозволил» [3, с. 161].

Також була «хата... где шинкуется гетманская горелка» і «место мазепинского Цилюрика отобрано от законных монастыря Новомлинского, на котором устроен двор шинковый» [3, с. 215].

Шинкуванням займалися і в монастирі, бо практично при кожному з них були свої винокурні. Так в описі Новгород – Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.) описується Батуринський Микола-Крупницький монастир і «... при семь монастыре... винокурной заводъ, вино цедится изъ своего хлеба и леса, и употребляется часть онаго на монастырь, а другая отсылается в деревне онаго монастыря для шинкованья...» [3, с. 412]. За порівняно низької собівартості винокурне виробництво в монастирі давало досить високі прибутки. Так в 1757 р. на виробництво 2 куф горілки було витрачено 13,55 крб., а продавали її по 28 крб. [8, с. 190].

З опису Новгород-Сіверського намісництва про забудову та склад населення Батурина (1779 – 1789 рр) відомо, що в Батурині налічувалося «лавок шинковых 42» [6, с. 410].

Гетьманська адміністрація постійно втручалися в «торговельні справи». У другій половині XVII ст. встановлено оподаткування шинкарського промислу, яке відбувалося за рахунок оренд. Це було одним з важливих джерел надходження коштів до гетьманської скарбниці. Ті, хто хотів продавати спиртні напої, мусив сплачувати оренду «и не вольно было их никому по домам и шинкам продавать, а продавали одни только арендари, которые тую аренду у гетмана брали на откуп» [2, с. 14]. Орендарями виступали магістрати та монастирі, а також заможні козаки та міщани, які орендували винокурні, шинки, корчми, броварні.

У 1693 р. за гетьманування І. Мазепи було зроблено спробу скасувати оренди і замінити їх «акцизним податком» від винокурень і шинків: «а постановити на том, чтоб деньги на заплату войску охотницкому и на всякие войсковые расходы потребны, збирати с тех людей, которые шинками чинят себе промыслы, и которые вино в винницах своих курят...» [1, с. 10 – 11]. Полковій старшині належало збирати ці кошти і відправляти до Батурина [7, с. 32]. Але було зроблено застереження, що це стосується лише осіб, які мають «шинки горілчані», проте аж ніяк не простих «посполитих людей»: їх старшина не повинна силоміць змушувати сплачувати цей податок [7, с. 32]. Але вже в наступному році мусили повертатися до давньої системи, бо нове впровадження не виправдало себе, давало мало прибутків державному скарбові. В цілому надходження до гетьманської скарбниці від оренд становили 100 тис. золотих на рік [11, с. 60].

Отже, шинкування має свої особливості. Воно оформилося ще у XVII ст., і мало значний вплив на економіку Гетьманщини, було джерелом стабільних прибутків не лише для їх власників, але й для держави, впливаючи на повсякденне життя та формування традиційної культури України.

Список використаних джерел

1. Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории / Д. Бантыш-Каменский. – М., 1859. – Ч. II. – 389 с.
2. Барвинский В. Заметки по истории финансового управления в Гетманщине / В. Барвинский. – Харків, 1914. – 825 с.
3. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Вид. – 2-е, доповнен. – Чернігів, 2012. – 882 с.
4. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полкъ Нежинский / А. Лазаревский. – К. – 1893. – Т. 2. – 559 с.
5. Левицкій Ор. Очерки народной жизни въ Малороссии во второй половине XVII ст. / Ор. Левицкій // Киевская старина. – 1901. – № 7-8. – С. 167 – 209.
6. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781) / [під ред. П.К. Федоренка]. – К., 1931. – 592 с.
7. Попельницька О., Осташевська Ю. Документальні пам'ятки з історії Батурина XVII ст. у зібранні Національного музею історії України / О. Попельницька, Ю. Осташевська // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. Вип. 2 (6) / [відп. ред. О.Б. Коваленко]. – Чернігів, 2011. – 124 с.
8. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVII ст.) / О. Путро. – К., 2008. – Ч. I. – 240 с.
9. Ситий Ю., Васюта О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин, Бахмацького р-ну, Чернігівської області в 2004 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Чернігів, 2005. – Т. I. – 242 с.
10. Ситий Ю., Васюта О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин, Бахмацького р-ну, Чернігівської області в 2005 р. / Ю. Ситий, О. Васюта // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Чернігів, 2006. – Т. I. – 240 с.

11. Утвенко В. Податки та повинності міського населення Лівобережної України / В. Утвенко // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 57 – 63.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК), ф. 51, оп. 3, спр. 19344.
13. ЦДІАУК, ф. 57, оп. 1, спр. 55.
14. ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 10745.
15. Шафонский О. Черниговского наместничства топографическое описание / О. Шафонский. – К., 1851. – 138 с.

References

1. Bantysh-Kamenskiy D. Ystochnyky Malorossyyskoy ystoriyy / D. Bantysh-Kamenskiy. – М., 1859. – Ch. II. – 389 s.
2. Barvynskyy V. Zametky po ystoriyy fynansovoho upravlenyya v Hetmanshchyne / V. Barvynskyy. – Kharkiv, 1914. – 825 s.
3. Baturyn: storinky istoriyi: Zbirnyk dokumentiv i materialiv. – Vyd. – 2-e, dopovnen. – Chernihiv, 2012. – 882 s.
4. Lazarevskyy A. Opysanie Staroy Malorossiy. Materyaly dlya ystoriyy zaselenyya, zemlevladyenyya y upravlenyya. Polk Nezhynskyy / A. Lazarevskyy. – К. – 1893. – Т. 2. – 559 s.
5. Levytskiy Or. Ocherky narodnoy zhyzny v Malorossiy vo vtoroy polovynе XVII st. / Or. Levytskiy // Kyevskaaya staryna. – 1901. – № 7 – 8. – S. 167 – 209.
6. Opys Novhorod-Siverskoho namisnytstva (1779 – 1781) / [pid red. P.K. Fedorenka]. – К., 1931. – 592 s.
7. Popelnytska O., Ostashevskа Yu. Dokumentalni pamyatky z istoriyi Baturyna XVII st. u zibranni Natsionalnoho muzeyu istoriyi Ukrayiny / O. Popelnytska, Yu. Ostashevskа // Baturynska starovyna: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 2 (6) / [vidp. red. O.B. Kovalenko]. – Chernihiv, 2011. – 124 s.
8. Putro O. Hetman Kyrylo Rozumovskyy ta yoho doba (z istoriyi ukrayinskoho derzhavotvorennya XVII st.) / O. Putro. – К., 2008. – Ch. I. – 240 s.
9. Sytyy Yu., Vasyuta O. Naukovyy zvit pro arkhеолоhichni doslidzhennya v okhoronnykh zonakh Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Hetmanska stolytsya» v smt Baturyn, Bakhmatskoho r-nu, Chernihivskoyi oblasti v 2004 r. // Naukovyy arkhiv Instytutu arkhеолоhiyi NAN Ukrayiny. – Chernihiv, 2005. – Т. I. – 242 s.
10. Sytyy Yu., Vasyuta O. Naukovyy zvit pro arkhеолоhichni doslidzhennya v okhoronnykh zonakh Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Hetmanska stolytsya» v smt. Baturyn, Bakhmatskoho r-nu, Chernihivskoyi oblasti v 2005 r. / Yu. Sytyy, O. Vasyuta // Naukovyy arkhiv Instytutu arkhеолоhiyi NAN Ukrayiny. – Chernihiv, 2006. – Т. I. – 240 s.
11. Utvenko V. Podatky ta povynnosti miskoho naseleння Livoberezhnoyi Ukrayiny / V. Utvenko // Pamyat stolit. – 2003. – № 2. – S. 57 – 63.
12. Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv (dali – TsDIAUK), f. 51, op. 3, spr. 19344.
13. TsDIAUK, f. 57, op. 1, spr. 55.
14. TsDIAUK, f. 51, op. 3, spr. 10745.
15. Shafonskiy O. Chernyovskoho namestnychnstva topohrafycheskoe opysanye / O. Shafonskiy. – К., 1851. – 138 s.

Кондратьєв І.В.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т.Г. Шевченка (Україна, Чернігів),
kondratch@online.ua

УНІВЕРСАЛИ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ ЛЮБЕЦЬКІЙ ШЛЯХТІ

Любецька шляхта представляла собою соціальне обличчя Любецького староства. Більш ніж 350 родів на протязі щонайменше 10 поколінь жили у околичних селах. Третина населених пунктів регіону беруть своє походження від місцевої шляхти. Загалом шляхта володіла маєтками (в основному на співвласницьких засадах) у більш ніж 200 населених пунктах як на території староства, так і за його межами.

Внаслідок зміни державного устою в середині XVII ст. любецька шляхта перейшла на службу Війську Запорозькому. За часів Гетьманщини любецька шляхта боролася за збереження соціального та майнового статусу. Гетьманська влада була зацікавлена у любецькій шляхті як професійній військовослужбовій спільноті. У багатьох гетьманських універсалах любецькій шляхті другої половини XVII ст. йшлося про обов'язок нести військову службу. З XVIII ст. нащадки любецької шляхти отримували лише охоронні універсали для підтвердження своїх прав на маєтності.

Ключові слова: любецька шляхта, козацька старшина, гетьманські універсали, Гетьманщина.

Kondratiev I. V.

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of world history,
Chernihiv National Pedagogical University named
after T.G. Shevchenko (Ukraine, Chernihiv),
kondratch@online.ua

Decrees of ukrainian hetmans to the nobility of Liubech

Liubech szlachta represented the social face of Liubech starostwo. Over 350 kin families lived in the surrounding villages for the period of at least ten generations. The third part of the settlements in the region originated from local szlachta. Overall, szlachta owned estates (generally, on co-ownership basis) in more than 200 settlements on the territory of the starostwo as well as beyond its borders. As a result of change in political system in the mid-seventeenth century nobility of Liubech came to the service of Cossack Host. During Hetman times the nobility of Liubech fought for the preservation of social and property status. The Hetman's government was interested in the nobility of Liubech as a professional military service community. Many Hetman decrees to the nobility of Liubech in the second half of the seventeenth century point out the responsibility to undergo the military service. From the 18th century the descendants of the Lubech nobility got only guarding decrees to justify own property rights.

Key words: szlachta of Liubech, Cossack officer, Hetman decrees, Hetman times.

Кондратьев И.В.

кандидат исторических наук,
доцент кафедры всемирной истории,
Черниговский национальный педагогический
университет имени Т.Г. Шевченко
(Украина, Чернигов), kondratch@online.ua

Универсалы украинских гетманов любечской шляхте

Любечская шляхта представляла собой социальное лицо Любечского староства. Более 350 родов на протяжении как минимум 10 поколений жили в околичных селах. Треть населенных пунктов региона берут свое происхождение от местной шляхты. В общей

сложности шляхта владела именьями (в основном на правах совладения) в более чем 200 населенных пунктах как на территории староства, так и за его пределами. Вследствие изменения государственного устройства в середине XVII в. любечская шляхта перешла на службу Войску Запорожскому. Во времена Гетманщины любечская шляхта боролась за сохранение социального и имущественного статуса. Гетманская власть была заинтересована в любечской шляхте как профессиональной военно-служебной общности. Во многих гетманских универсалах второй половины XVII в. фиксировалось обязательство нести военную службу. С XVIII в. потомки любечской шляхты получали только оборонительные универсалы для подтверждения своих прав на маетности.

Ключевые слова: любечская шляхта, казацкая старшина, гетманские универсалы, Гетманщина.

Протягом XV – XVIII ст. довкола Любецького замку існувала унікальна соціально-територіальна спільнота, яка несла на собі обов'язок захисту північно-східних кордонів спочатку Великого князівства Литовського, потім Речі Посполитої й, нарешті, Гетьманщини. З Любецьким замком були пов'язані більше ніж 350 родин здебільшого дрібної, так званої служебної шляхти, щонайменше десять поколінь якої мешкали у 200 навколишніх селах як на території староства, так і за його межами. Історія служебної шляхти «українних» замків була сповнена постійної боротьби за збереження та підвищення соціального статусу, яка тривала у контексті розвитку соціально-економічних та правових відносин на терені України у XV – XVIII ст. Внаслідок зміни державного устрою в середині XVII ст. любецька шляхта перейшла на службу Війську Запорозькому, знайшовши себе у козацькій верстві, та взяла безпосередню участь у формуванні нової соціально-політичної еліти та розбудові козацької держави [1; с. 2]. Як наполягав В. Мякотін, думка про те, що всі шляхетські вольности у цей час були «скасовані» козацькою шаблею, була звичайним непорозумінням [3, с. 52 – 53].

Постановка проблеми. Наявність у регіоні професійного воїнства зумовили інтерес до любецької шляхти з боку українських гетьманів. Вони неодноразово засвідчували давні права, маєтки та обов'язки любецької шляхти підтверджувальними та охоронними універсалами. Загальна чисельність гетьманських універсалів була доволі значною. Відомо, що лише в архіві Любецького Антоніївського монастиря зберігалось понад 100 примірників гетьманських універсалів, з яких лише декілька було надано самому монастирю, решта – любецьким козакам і шляхтичам (як відомо, Любецький монастир був одним із землевласників Любецької околиці, а за тогочасною практикою купівлі-продажу разом із придбанням маєтностей покупець отримував й документи, які підтверджували права на власність продавця) [4, с. 317].

Розуміючи значення Любеча та його військовослужбової спільноти, Б. Хмельницький гарантував любецькій шляхті недоторканість та зробив Любеч ранговою маєтністю чернігівських полковників, які мали гарантувати права місцевої шляхти. У листі гетьмана до чернігівського полковника М. Небаби від 27 травня 1650 р. з приводу млявої реакції на скупчення у Любечі «множества своевольных людей ... которые и за рубежом свою волю чинят и не хотят моими быт», особливо наголошувалось на необхідності оберігати від свавільників любецьку шляхту: «если того не учинеш оберегать и с ними заодно случать и шляхту и подданных... и ты и сам и с ними тои же казни достоен будеш». У вересні гетьман ще раз нагадав чернігівському та київському полковникам про необхідність захисту любецької шляхти – «пилно мають постерегати, жебы бунти ниякие не всчиналися, а бунтовников теж без фолги на горле карати» [5, с. 6; 6, с. 105 – 106].

Вочевидь, перший охоронний універсал був наданий 1650 р. любецькому сотнику Саві Посудевському разом із іншими шляхтичами [7, арк. 668]. Серед перших отримав універсал гетьмана й козак-шляхтич Лукаш Носачевич, якому 1651 р. Б. Хмельницький

надав у володіння частину Роїської слободи, за що він «у войску нашом так же повиність належну отдавати маєть [8, с. 106 – 109; 9, с. 108 – 109]. Цікаво, що у гетьманських універсалах любецькій шляхті ніколи не зазначались розміри маєтностей. Як зазначав О. Грушевський, при потребі шляхтич мав «покликатися на старі документи та старі границі ... відновляв давню спадщинність маєтку з захованням границь по-давньому» [10, с. 82 – 83].

У 1654 р. Б. Хмельницький надав універсал великій групі любецької шляхти. На жаль, до нас дійшло лише прізвище Василя Добронизького, який отримав с. Суличівку [11, с. 21]. 31 березня 1656 р. універсал отримали «шляхетно урожоний» любецький сотник Сава Кононович-Посудевський (онук колишнього реєстрового гетьмана Війська Запорозького (1637 р.) Сави Кононовича [12, с. 98]), разом з Артемом Красковським та «разом из всею шляхтою тамошнею», яка «от початку войны щире служачи у войску Запорожском, в кождых потребах добре ставають и за веру православную бьются». Б. Хмельницький підтверджував усі привілеї «от королей здавна даних». Ніхто не міг «кривдити» тамтешніх шляхтичів, щоб вони «якоби найспокойнише добр своих заживали» [6, с. 184].

Про підтвердження своїх володінь клопотався один із гетьманських урядовців Юрій Бакуринський. 26 червня 1656 р. Б. Хмельницький наказав «ему, Юрію Бакуринскому уневерсал написати, ствержаючи по купле отца его села Великая Весь, Осняки, Репки, Гусинка, Буявки и слободка вновь зачатая садить отцем его Николаем на дуброве Свинопускное, острів Грабовский с займою, на млин згожою, млин верх Вира, прозиваемая Пилипча, млин на рице Глинянце, яко оніе села имеют в себе ограниченіе... ему Юрію Бакуринскому и жене его в спокойное владеніе» [6, с. 195; 13, с. 11 – 12; 14, с. 13 – 14]. Цікаво, що сам Юрій Бакуринський перебрався до Любецької округи з-під Чигирини лише у 1677 р. [14, с. 11]. Родина Бакуринських втратила с. Постовбицю, яке Б.Хмельницький 26 червня 1656 р. (того ж таки дня, коли був наданий універсал Ю. Бакуринському) віддав Олифіру Радченку [6, с. 194; 15, с. 28]. Серед родин, які отримали 1656 р. гетьманські універсали, були Богуші [3, с. 62; 16, арк. 277]. Павло Ярмултовський 1657 р. «за зичливість его у фортецы Быховской» отримав універсал гетьмана на с. Вербичи та «шест волок з млинками» у с. Горбово [6, с. 244 – 245; 9, с. 104, 109; 14, с. 14; 17, с. 309 – 310]. Свої права на с. Смоліголівка (Милківщизну та Смоличівку) підтвердили любецькі бояри Милковичі [18, арк. 10].

За часів І. Виговського (1657 – 1659 рр.) відомий єдиний гетьманський універсал любецькій шляхті, наданий 26 жовтня 1657 р. любецькому сотнику Саві Унучку-Посудевському. Любецький сотник затвердив свої «дідичні» права на Бурківщину (с. Бурки), Красковщину (с. Красковське), Познахівщину та Суховерщину (остання знаходилась поблизу болота Замглай) [7, арк. 659; 9, с. 105 – 106; 19, с. 61 – 62]. Т. Яковлева виявила усього три універсали І. Виговського за 1657 р. на маєтності, причому два з них монастирям і єдиний персональний – Посудевському. Можливо, гетьман сподівався на активну підтримку свого шляхетсько-козацького угруповання з боку покозаченої любецької шляхти [2, с. 40]. У серпні 1659 р. гетьман направив до Любеча свого «дозорця»: «и при бытности пана Захарія Арендаренка высланого от его мил(ости) гетмана северского для остроги до Любеча» [2, с. 40; 11, с. 45].

Значну увагу представникам любецької шляхти приділяв Ю.Хмельницький (1659 – 1663 рр.). 23 липня 1660 р. гетьманський універсал отримав любецький сотник Сава Унучко разом з Артемом Красковським, Іваном Мишуком і «зо всею тамошнею шляхтою». Гетьман підтвердив за представниками любецької шляхти їхні володіння та шляхетські права. За дотриманням їхніх прав мав стежити чернігівський полковник: «приказавши всей старшине и черни войска его царского величества Запорожского, жеби им (шляхті – І. К.) некто в добрах их, отчинах... кривди чинить не важился». Чернігівський полковник Іоанікій Силич (походив з родини любецьких шляхтичів Силичів) був зобов'язаний «противних карати имеет, иных зась не послушних ему до нас отсилати сваволцев, которых ми сурово-би и на горле без фолги (пощади) карати будем». Сава Унучок здобув підтвердження своїх прав на млини на р. Ворзні та

р. Свішні [3, с. 61; 7, с. 165 – 166; 20, с. 190 – 191]. Того ж таки року гетьманський універсал дістав Осип Красковський, який затвердив за собою с. Волинку з хуторами [21, с. 14]. 5 вересня 1660 р. Василь Болдаковський «вечно ведлуг права оного (давнього. – І. К.)» закріпив за собою с. Рогоща, володіння Болдаковських ще з 1587 р. [11, с. 30; 15, с. 1 – 3; 19, с. 167]. Гетьманський універсал одержав також Іван Лишук [3, с. 61].

Не обминув своєю увагою любецьку шляхту і гетьман І. Брюховецький (1663 – 1668 рр.). 5 серпня 1663 р. під гетьманську «протекцію» був узятий козак любецький Сава Унучко з Олексієм Кривопишою та усією любецькою шляхтою [7, арк. 661 – 661 зв.; 19, с. 298 – 299; 20, с. 191 – 192]. Гетьманський універсал одержала і родина Красковських [7, арк. 41, 70]. Крім того, І. Брюховецький надав універсал любецьким міщанам: «вольное каждому везде, где хто похочет, помешкане через универсал наш мети позволяем, а особливо о поселении на руинах места Любецкого мешчанам любецким и хто одно колвек позволить ити до Любеча на мешкане на десять лет слободи заживати...» [22, с. 305; 23, с. 416].

У травні 1665 р. чернігівським полковником став Дем'ян Ігнатович, а у 1668 р. на старшинській раді його було обрано гетьманом Лівобережної України. На виборах гетьмана був присутній і любецький сотник Сава Унучко, який разом з іншою старшиною присягнув новому гетьману: «на верное подданство веру учинили, чтол быть им под их Государскою самодержавною высокою рукою неотступна, и в том, все к статтям тем своеручно подписались» [24, с. 223; 25, с. 394]. Уже в якості гетьмана (1668 – 1672 рр.) Д. Ігнатович (Многогрішний) надавав універсали любецькій шляхті. У жовтні 1669 р. військові товариші Василь Болдаковський та Станіслав Кохановський отримали право не виплачувати «військову частину» прибутків з їхнього власного млина на Стрижні [19, с. 517 – 518]. 21 березня (В. Модзалевський датував цей універсал 21 вересня [20, с. 192]) 1670 р. любецькі шляхтичі Сава Унучко, Іван Скугор, Федір Красковський, Олексій Кривопиша, Ничипор Богущ, Семен Селицький, Артем Злоба, Прокоп Величковський та Василь Демидович здобули підтвердження своїх прав на володіння «вечистими добрами» – «заховуючи оных при власних их грунтах». Сава Унучко окремо затвердив за собою два млини на р. Свиржні та р. Ворзні. Універсал надавався за умови несення любецькою шляхтою військової служби: «шляхтич з служби своей, хто будет тих грунтов уживати, ведлуг стародавнего порядку, на добром коню з риштунком военного козака (если не сам) до боку нашего повинен будет виставляти». За невиконання цього любецька шляхта «от держания грунтов одпадатиметь» [19, с. 529; 26, с. 164]. Як зауважив Л. Окиншевич, це пожалування затверджувало за любецькою шляхтою незмінне право володіння землею за умови участі у військових виправах [27, с. 10]. Цікаво, що незабаром у 1672 р., Д. Ігнатович наставив чернігівським полковником свого брата Василя Ігнатовича [28, с. 33]. Отримало гетьманський універсал і міщанство Любеча, яке 1669 р. було звільнене від податків на 10 років, причому це пожалування було підтвержене московським царем Олексієм Михайловичем [24, с. 225].

У 1672 р. гетьманом Лівобережної України став колишній чернігівський полковник Іван Самойлович (1672 – 1697 рр.). У 1673 р. він затвердив за козаком-шляхтичем Осипом Красковським с. Волинку [29, арк. 712]. 1687 р. гетьманський універсал отримала родина Фаїв [30, арк. 40]. Тоді ж Остап Силич одержав універсал на два млини – на р. Білоусі біля с. Рижики та на р. Свині під с. Терехівка [31, с. 73; 32, с. 110, 116, 121].

Від 70-х рр. XVII ст. любецька шляхта отримувала здебільшого індивідуальні охоронні універсали, у яких вже не йдеться про колективний обов'язок несення військової служби. Це пов'язане як із завершенням Руїни, так і зі зміною політики чернігівських полковників у ставленні до любецької шляхти та її нащадків, – із охоронців прав та маєтностей (на цьому наголошувалось у багатьох гетьманських привілеях) вони поступово перетворюються у загарбників її земель.

Наприкінці XVII ст. Любеч перейшов до гетьмана І. Мазепи (1687 – 1708 рр.) [33, с. 42 – 68], який приділяв Любечу та його військовослужбовій спільноті особливу увагу. Як зауважує Н. Яковенко, тоді на Лівобережжі «остаточно усталилися норми соціального укладу... зокрема, стабілізувалась соціальна структура суспільства» [34, с. 228].

У 1688 р. І. Мазепа надав Марії Ворошило (Ворошильській) універсал на с. Вербичі [14, с. 17 – 18]. 1689 р. Н. Каленикович, на той час обозний Чернігівського полку, отримав універсал І. Мазепи на маєтності, зокрема, на с.Полуботки [35, с. 153 – 154].

У 1694 р. група представників любецької шляхти отримала гетьманський універсал, який захищав їхні земельні володіння від «зазіхань» Любецького монастиря [8, с. 55]. У 1691 та 1700 рр. гетьманські універсали отримав Дем'ян Унучко-Посудевський. І. Мазепа затвердив за ним с. Плехово, с. Осняки, Красковщину, Величківщину, Познахівщину та Суховерщизну та 2 млини на р. Пакульці та р. Ворзні [29, арк. 712; 35, с. 220, 356 – 357].

У 1698 р. І. Мазепа затвердив за Климом і Яковом Бакуринськими права на половину Ріпок [17, с. 19 – 20, 283]. 1697 р. Павло Ворошило здобув підтвердження на с. Вербичі, а за універсалами 1699 та 1701 рр. – на Верхівщину [14, с. 17 – 18]. У 1698 та 1704 рр. І. Мазепа надавав універсали Савичам [17, с. 60, 87, 172]. У 1699, 1700 та 1708 рр. були надані гетьманські універсали Дем'яну Кіндратовичу Посудевському [7, арк. 665; 11, с. 55; 36, арк. 519 – 520 зв.]. 1701 р. Силичі затвердили свої права на с.Старий Білоус [17, с. 36]. Ще один універсал на Ріпки був наданий 1703 р. Климу та Якову Бакуринським [14, с. 17; 17, с. 19 – 20, 283 – 284]. Родина Жлобів у 1705 р. підтвердила свої права на Гирманський ґрунт, який раніше був захоплений Ю.Лизогубом [37, арк. 492 – 492 зв.].

Універсали любецькій шляхті надавав гетьман І. Скоропадський (1708 – 1722 рр.). У 1714 та 1715 рр. І. Скоропадський надав універсал ніжинському полковому осавулу Йосифу Тарасевичу на с. Британівку Вертіївської сотні Ніжинського полку, 1716 р. – мринському сотнику Федору Тарасевичу на с. Переходівку (частина колишнього Любецького староства увійшла до складу Ніжинського полку) [38, с. 9, 71 – 72]. Значний товариш Чернігівського полку Дем'ян Унучко-Посудевський отримав гетьманський універсал «на поля пахотние и сенокосние и отчистие... в Пліхове, Осняках, Борках, Красковщине, Величковщине, Познаховщине и Соховерщине» [39, с. 137 – 138]. 1716 р. Іван Савич отримав універсал гетьмана на Зміївський ґрунт, частину Кривицького, Новосільського та Кротинського ґрунтів [17, с. 60, 87, 172; 37, арк. 214 – 214 зв., 40, арк. 286].

Відомі універсали, надані любецькій шляхті Д. Апостолом (1727 – 1734 рр.). У 1729 р. універсал отримала родина Посудевських, яка закріпила право на володіння «дедизними та отческими ґрунтами» у селах Плехово, Осняки, Борки, Величківщиною, Суховірщиною, руднею на р. Вертечі та ін. [7, арк. 654 – 654 зв.]. У 1728 р. Д. Апостол підтвердив права Федора Тарасевича на с. Переходівку у Ніжинському полку [38, с. 152 – 154].

Висновки. Таким чином, за часів Гетьманщини тривала боротьба за збереження «двоєнного» соціального та майнового статусу. За нових історичних умов цього можна було досягти лише на службі козацькій державі, отримавши підтверджувальні універсали українських гетьманів – гарантії збереження прав та маєтків. У свою чергу, гетьманська влада була зацікавлена у любецькій шляхті як професійній військовослужбовій спільноті і часто-густо йшла на зустріч її прагненням та клопотанням. До 70-х рр. XVII ст. любецька шляхта отримувала не лише індивідуальні, але й колективні універсали, де йшлося про обов'язок нести козацьку службу. За гетьманування І. Мазепи відомий лише один колективний охоронний універсал, але його поява була пов'язана із земельним конфліктом. З XVIII ст. кількість універсалів нащадкам любецької шляхти значно зменшилась, причому надавалися вони вже без зазначення необхідності обов'язкового виконання військової служби і являли собою звичайні підтвердження прав на маєтності.

Список використаних джерел

1. Кондратьєв І.В. Любецька шляхта в історії України XVII – XVIII ст. / І.В. Кондратьєв // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: Стило, 1999. – С. 75 – 82.
2. Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч / І. Кондратьєв, В. Кривошея. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 109 с.

3. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII ст. Т. I. Вып. I. / В.А. Мякотин. – Прага: Издательство «Ватага и Пламя», 1924. – 288 с.
4. Милорадович Г.А. Синодик Любецкого Антониевского монастыря / Г.А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1857. – № 38. – Часть неофициальная. – С. 317 – 321.
5. Коваленко О. Мартин Небаба: людина з легенди / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 3 – 11.
6. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 384 с.; 34 іл.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 7, Генеральний опис Лівобережної України (1765 – 1769 рр.), 900 арк.
8. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Изд. Общества истории и древностей Российских при Московском университете / Г.А. Милорадович. – М.: Университетская типография (“Катков и К⁰”), 1871. – 156 с.
9. Лазаревский А.Л. Акты по истории землевладения в Малороссии / А.Л. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1890. – Кн. 4. – Отд. III. – С. 83 – 135.
10. Грушевський О. Гетьманські земельні універсали. 1660 – 1670 рр. / О. Грушевський // УАН, збірник іст.-філ. Відділу, № 46. Історико-географічний збірник: Видає комісія для складання історико-географічного словника України. – Т.1. / [за ред. дир. комісії проф. О. Грушевського]. – К.: Друкарня УАН, 1927. – С. 53 – 92.
11. Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1 / А.Л. Лазаревский. – Чернигов: Губернская типография, 1866. – 390 с.
12. Кондратьев І.В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.) / І.В. Кондратьєв. – Чернігів: Видавництво «Чернігівські обереги», 2005. – 152 с.
13. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 2. Ч. 6 / Г.А. Милорадович. – СПб.: С.-Петербургская губернская типография, 1901. – 646 с.
14. Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году) / Ю.В. Татищев. – Харьков: Типо-литография «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1901. – 33 с.
15. Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии / А.Л. Лазаревский // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов: Губернская типография, 1896. – Отд. III. – С. 1 – 32.
16. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 86, оп. 1, спр. 28, Дело о разборе доказательства о дворянстве лиц, состоящих в подушном окладе (1 января 1792 г.), 305 арк.
17. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730 гг. / Н.П. Василенко. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – 706 с.
18. ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1241, Грушевський О.С. Статті до історико-географічного словника України по Любецькому повіту Чернігівської губернії (1930-ті рр.), 44 Арк.
19. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – Київ; Львів: Наукове тов-во ім. Шевченка, 2004. – 1087 с.
20. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.4 (П – С) / В.Л. Модзалевский. – К.: Типо-Литография С.В.Кульженко, Пушкинская № 4, 1914. – 832 с. + 26 с.
21. Акты фамилии Полуботок с 1669 – 1734 гг. (Из архива графа Г.Милорадовича). – Чернигов: Типография Губ. правления, 1889. – 62 с.
22. Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии / Д.П. Миллер // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. Т. 2. Ч. 1. – Харьков: Типо-Литография «Печатное Дело», 1902. – С. 301 – 320.

23. Милорадович Г.А. Местечко Любеч / Г.А. Милорадович // ЧГВ. – 1855. – № 52. – Часть неофициальная. – С.413 – 417.
24. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 6. / Филарет. – Чернигов: Земская типография, 1874. – 341 с.
25. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О.І. Рігельман. – К.: Наукова думка, 1994. – 767 с.
26. Василенко М.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII вв. / М.П. Василенко // Український археографічний збірник. Т.1. – К.: Друкарня УАН, 1926. – С. 50 – 164.
27. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст. / Л. Окиншевич // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Т.СLVII. – Мюнхен: Наукове товариство імені Т.Шевченка, 1948. – 231 с.
28. Студьонова Л.В. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Л.В. Студьонова / [за ред. О.В. Ткаченко]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1998. – 148 с.
29. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 6, Генеральний опис Лівобережної України (1765 – 1769 рр.), 1898 арк.
30. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 232, Дело о роде Заньковиевых, доказывающих дворянское происхождение (16 ноября 1822 – 30 июня 1855 гг.), 48 арк.
31. Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т. 1. / А.Л. Лазаревский.– К.: Типография университета Св. Владимира, 1892. – 146 с.
32. Список водяных мельниц Черниговского полка (1742 года). С предисловием А. Лазаревского // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – 1872. – Вып. 5 – 6. – Кн. 2. – С. 99 – 136.
33. Ситий І. Любеч та його округа у 1726 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 42 – 68.
34. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.
35. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709) – Київ, Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2002. – 781 с.
36. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11461, Распоряжения по сбору консистенского налога с населения Левобережной Украины (п.п. 50-х гг. XVIII в.), 881 Арк.
37. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 8, Генеральний опис Лівобережної України (1765 – 1769 рр.), 861 арк.
38. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 – 1730 гг. / Н.П. Василенко. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. – 417 с.
39. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський / О. Гуржій. – К.: Інститут історії України, 1998. – 207 с.
40. ЦДІАК України, ф. 57, оп. 1, спр. 419, Генеральний опис Лівобережної України (1765 – 1769 рр.), 291 арк.

References

1. Kondratiyev I.V. Lyubetska shlyakhta v istoriyi Ukrayiny XVII – XVIII st. / I.V. Kondratiyev // Ukrayina na porozhi XXI stolittya: aktualni pytannya istoriyi: Zbirnyk naukovykh prats. – K.: Stylos, 1999. – S. 75 – 82.
2. Kondratiyev I., Kryvosheya V. Narysy istoriyi Chernihivshchyny periodu kozatstva: Lyubech / I.Kondratiyev, V.Kryvosheya. – K.: Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen NAN Ukrayiny, 1999. – 109 s.
3. Myakotyn V.A. Ocherky sotsyalnoy ystoryy Ukrayny v XVII – XVIII st. Т. I. Vyp.I. / V.A.Myakotyn.– Praha: Yzdatelstvo “Vataha y Plamya”, 1924. – 288 s.

4. Myloradovych H.A. Synodyk Lyubetskoho Antonyevskoho monastyrya / H.A. Myloradovych // Chernyhovskyye hubernskyye vedomosty (dali – ChHV). – 1857. – № 38. – Chast neofytsyalnaya. – S. 317 – 321.
5. Kovalenko O. Martyn Nebaba: lyudyna z lehendy / O. Kovalenko // Siveryanskyy litopys. – 1998. – № 6. – S. 3 – 11.
6. Universalny Bohdana Khmelnytskoho 1648 – 1657 / Uporyadnyky I. Krypyakevych, I. Butych. – K.: Vydavnychyy dim «Alternatyvy», 1998. – 384 s.; 34 il.
7. Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m.Kyevi (dali – TsDIAK Ukrayiny), F.57, Op.1, Spr.7, Heneralnyy opys Livoberezhnoyi Ukrayiny (1765 – 1769 rr.), 900 Ark.
8. Myloradovych H.A. Lyubech Chernyhovskoy hubernyy Horodnytskoho uezda. Rodyna prepodobnoho Antonyya Pecherskoho. Yzd. Obshchestva ystoriyy y drevnostey Rossyyskyykh pry Moskovskom unyversytete / H.A. Myloradovych. – M.: Unyversytet-skaya typohrafiya («Katkov y K^{0b}»), 1871. – 156 s.
9. Lazarevskyy A.L. Akty po ystoriyy zemlevladyeniya v Malorosyy / A.L. Lazarevskyy // Chtenyya v Ystorycheskom obshchestve Nestora-letopystsa. – 1890. – Kn. 4. – Otd. III. – S. 83 – 135.
10. Hrushevskyy O. Hetmanski zemelni universalny. 1660 – 1670 rr. / O. Hrushevskyy // UAN, zbirnyk ist.-fil. Viddilu, № 46. Istoryko-geohrafichnyy zbirnyk: Vydaye komisiya dlya skladannya istoryko-geohrafichnoho slovnyka Ukrayiny. T.1. / [za red. dyr. komisiyi prof. O. Hrushevskoho]. – K.: Drukarnya UAN, 1927. – S. 53 – 92.
11. Lazarevskyy A.L. Obozrenye Rummyantsevskoy opysy Malorossyy. Vyp. 1 / A.L. Lazarevskyy. – Chernyhov: Hubernskaya typohrafiya, 1866. – 390 s.
12. Kondratiev I.V. Pid Lytvoyu, Moskvoyu ta Polshcheyu (do istoriyi sil Chernihivskoho rayonu u XV – pershiy polovyni XVII st.) / I.V. Kondratiyev. – Chernihiv: Vydavnytstvo «Chernihivski oberehy», 2005. – 152 s.
13. Myloradovych H.A. Rodoslovnaya knyha Chernyhovskoho dvoryanstva. T. 2. Ch. 6 / H.A. Myloradovych. – SPB.: S. – Peterburhskaya hubernskaya typohrafiya, 1901. – 646 s.
14. Tatyshchev Yu. V. Chernyhovskyye arkhyvy (otchet o komandyrovke v Chernyhovskuyu hubernyyu v 1899 hodu) / Yu.V. Tatyshchev. – Kharkov: Typo-lytohrafiya «Pechatnoe delo» kn. K.N. Haharyna, 1901. – 33 s.
15. Lazarevskyy A.L. Ystorycheskyye zametky o nekotorykh selakh Chernyhovskoy hubernyy / A.L. Lazarevskyy // Chernyhovskaya pamyatka na 1896/97 hod. Karmannaya spravochnaya knyzhka. – Chernyhov: Hubernskaya typohrafiya, 1896. – Otd. III. – S. 1 – 32.
16. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti (dali – DACHO), f. 86, op. 1, spr. 28, delo o razbore dokazatelstva o dvoryanstve lyts, sostoyashchyykh v podushnom oklade (1 yanvarya 1792 h.), 305 ark.
17. Vasylenko N.P. Heneralnoe sledstvye o maetnostyakh Chernyhovskoho polka 1729 – 1730 hh. / N.P. Vasylenko. – Chernyhov: Typohrafiya Hubernskoho zemstva, 1908. – 706 s.
18. TsDIAK Ukrayiny, f. 1235, op. 1, spr. 1241, Hrushevskyy O.S. Statti do istoryko-geohrafichnoho slovnyka Ukrayiny po Lyubetskomu povitu Chernihivskoyi huberniyi (1930–i rr.), 44 ark.
19. Universalny ukrayinskyykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoylovycha (1657 – 1687). – Kyiv; Lviv: Naukove tov-vo im. Shevchenka, 2004. – 1087 s.
20. Modzalevskyy V.L. Malorossyyskyy rodoslovyk. T. 4 (P – S) / V.L. Modzalevskyy. – K.: Typo-Lytohrafiya S.V. Kulzhenko, Pushkynskaya № 4, 1914. – 832 s. + 26 s.
21. Akty famylyy Polubotok s 1669 – 1734 h. (Yz arkhyva hrafa H. Myloradovycha). – Chernyhov: Typohrafiya Hub. pravlenyya, 1889. – 62 s.
22. Myller D.P. Arkhyvy Kharkovskoy hubernyy / D.P. Myller // Trudy Kharkovskoho predvartelnogo komyteta po ustroystvu XII Arkheolohycheskoho sezda. – T. 2. – Ch. 1. – Kharkov: Typo-Lytohrafiya «Pechatnoe Delo», 1902. – S. 301 – 320.
23. Myloradovych H.A. Mestechko Lyubech / H.A. Myloradovych // ChHV. – 1855. – № 52. – Chast neofytsyalnaya. – S. 413 – 417.

24. Fylaret. Ystoryko-statystycheskoe opysanye Chernyovskoy eparkhyy. Kn. 6. / Fylaret. – Chernyov: Zemskaya tipohrafiya, 1874. – 341 s.
25. Rihelman O.I. Litopysna opovid pro Malu Rosiyu ta yiyi narod i kozakiv uzahali / O.I. Rihelman. – K.: Naukova dumka, 1994. – 767 s.
26. Vasylenko M.P. Zbirka materialiv do istoriyi Livoberezhnoyi Ukrayiny ta ukrayinskoho prava XVII – XVIII vv. / M.P. Vasylenko // Ukrayinskyy arkheohrafichnyy zbirnyk. T.1. – K.: Drukarnya UAN, 1926. – S. 50 – 164.
27. Okynshevych L. Znachne viyskove tovarystvo v Ukrayini-Hetmanshchyni XVII – XVIII st. / L. Okynshevych // Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka. Pratsi istoriko-filosofskoyi sektsiyi. – T. SLVII. – Myunkhen: Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka, 1948. – 231 s.
28. Studonova L. Chernihivski knyazi, polkovnyki, hubernatory / L. Studonova / [za red. O.V. Tkachenko]. – Chernihiv: RVK «Desnyanska Pravda», 1998. – 148 s.
29. TsDIAK Ukrayiny, f. 57, op.1, spr. 6, Heneralnyy opys Livoberezhnoyi Ukrayiny (1765 – 1769 rr.), 1898 Ark.
30. DAChO, f. 133, op. 1, spr. 232, Delo o rode Zankovyevykh, dokazyvayushchykh dvoryanskoe proyskhozhdennye (16 noyabrya 1822 – 30 yyunya 1855 hh.), 48 ark.
31. Lazarevskyy A.L. Ocherky, zametky y dokumenty po ystoryi Malorossyy. T. 1 / A.L. Lazarevskyy. – K.: Tipohrafiya unyversyteta Sv. Vladymyra, 1892. – 146 s.
32. Spysok vodyanykh melnyts Chernyovskoho polka (1742 hoda). S predyslovyem A. Lazarevskoho // Zapysky Chernyovskoho hubernskoho statystycheskoho komyteta. – 1872. – Vyp. 5 – 6. – Kn. 2. – S. 99 – 136.
33. Sytyy I. Lyubech ta yoho okruha u 1726 r. / I. Sytyy // Siveryanskyy litopys. – 1995. – № 4. – S. 42 – 68.
34. Yakovenko N. Narys istoriyi Ukrayiny z naydavnishykh chasiv do kintsya XVIII stolittya / N. Yakovenko. – K.: Heneza, 1997. – 312 s.
35. Universaly Ivana Mazepy (1687 – 1709) – Kyiv, Lviv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka, 2002. – 781 s.
36. TsDIAK Ukrayiny, f. 51, op. 3, spr. 11461, Rasporyazhenyya po sboru konsystenskoho naloha s naselenyya Levoberezhnoy Ukrayny (p.p. 50-kh hh. XVIII v.), 881 ark.
37. TsDIAK Ukrayiny, f. 57, op. 1, spr. 8, Heneralnyy opys Livoberezhnoyi Ukrayiny (1765 – 1769 rr.), 861 ark.
38. Vasylenko N.P. Heneralnoe sledstvye o maetnostyakh Nezhynskoho polka 1729 – 1730 hh. / N.P. Vasylenko. – Chernyov: Tipohrafiya Hubernskoho zemstva, 1901. – 417 s.
39. Hurzhyy O. Hetman Ivan Skoropadskyy / O. Hurzhyy. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny, 1998. – 207 s.
40. TsDIAK Ukrayiny, f. 57, op. 1, spr. 419, Heneralnyy opys Livoberezhnoyi Ukrayiny (1765 – 1769 rr.), 291 ark.

УДК: 351/354, 93/94

Конопля Я.Ю.

*студент юридичного факультету,
Чернігівський національний технологічний університет
(Україна, Чернігів), yariklempard@mail.ru*

МАЛОДОСЛІДЖЕНІ ФАКТИ ДЕРЖАВОТВОРЧОЇ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОДИНИ РОЗУМОВСЬКИХ

У статті висвітлений внесок родини Розумовських у державотворчі та соціокультурні процеси в Україні. Наведено відомості про походження та обставини стрімкого кар'єрного злету братів Олексія та Кирила Розумовських. Проаналізовано судову, військову реформу та проект останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського зі створення українського університету в Батурині. Розглянуто діяльність

Розумовського щодо розбудови гетьманських резиденцій в Батурині та Глухові, будівництва та підтримки церков, створення промислових підприємств тощо. Детально висвітлено меценатську діяльність родини Розумовських, спрямовану зокрема й на розвиток музичного мистецтва в Гетьманщині, підтримку вітчизняних музикантів та закладення основ музичної бібліографії. Також увага звертається на зв'язки Розумовських з найвидатнішими європейськими композиторами та зібрану ними чи найбільшу на всьому європейському сході колекцію нотних записів, що стала відображенням музичної культури цілої епохи.

Ключові слова: Наталя Розумовська, Кирило Розумовський, Олексій Розумовський, державотворчі та соціокультурні процеси в Україні.

Konoplya Ya.Yu.

student of Faculty of law,
Chernihiv National Technological University
(Ukraine, Chernihiv), yariklempard@mail.ru

Little-studied facts of governmental and social cultural activities of Rozumovsky's family

The contribution of Rozumovsky's family into the state and sociocultural processes in Ukraine is revealed in the article. Information on the origin and circumstances of rapid career progress of the brothers Alexei and Cyril Razumovsky is given. Judicial, military reform and the last Hetman of Left Bank Ukraine Kyrylo Rozumovsky's project of creation of Ukrainian university in Baturin are analyzed. Hetman Rozumovsky's activity on development of residences in Baturin and Gluhiv, building and maintaining churches, creation of industrial enterprises is shown. Rozumovsky's family patronage of art, directed in particular on development of musical art in Hetmanshyna, support of domestic musicians and laying the foundations of musical bibliography is reflected in detail. Much attention is paid to relations of Rozumovsky with the greatest European composers and to the greatest collection of music notation in the European East collected by them, reflecting the musical culture of the era.

Key words: Natalia Rozumovska, Kyrylo Rozumovsky, Alexei Rozumovsky, state and sociocultural processes in Ukraine.

Конопля Я.Ю.

студент юридического факультета,
Черниговский национальный технологический университет
(Украина, Чернигов), yariklempard@mail.ru

Малоизвестные факты государствообразующей и социокультурной деятельности семьи Разумовских

В статье освещен вклад семьи Разумовских в государствообразующие и социокультурные процессы в Украине. Приведены сведения о происхождении и обстоятельствах стремительного карьерного взлета братьев Алексея и Кирилла Разумовских. Проанализированы судебная, военная реформы и проект последнего гетмана Левобережной Украины Кирилла Разумовского по созданию украинского университета в Батурине. Рассмотрена деятельность Разумовского по развитию гетманских резиденций в Батурине и Глухове, строительства и поддержки церквей, созданию промышленных предприятий. Подробно освещена меценатская деятельность семьи Разумовских, направленная в том числе на развитие музыкального искусства в Гетманщине, поддержку отечественных музыкантов и заложение основ музыкальной библиографии. Также внимание обращается на связи Разумовских с выдающимися европейскими композиторами и собранную ими крупнейшую на всем европейском востоке коллекцию нотных записей, ставшую отражением музыкальной культуры целой эпохи.

Ключевые слова: Наталья Разумовская, Кирилл Разумовский, Алексей Разумовский, государствообразующие и социокультурные процессы в Украине.

Постановка проблеми. У 2013 р. минула 285 річниця з дня народження останнього гетьмана лівобережної України, президента Петербурзької Академії наук Кирила Григоровича Розумовського. В історії України багато прикладів родинного служіння своїй Батьківщині. З точки зору вивчення і пропаганди історії українського патріотизму, представники старовинного козацького роду Розумовських мають і повинні можуть бути взірцем наслідування, що потребує ретельного дослідження і осмислення нових фактів їхнього державного служіння.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження історії родини Розумовських представлені у працях Д. Бантиша-Каменського «Генерал-фельдмаршал, граф Кирило Григорович Розумовський» [4], Г. Бикодіра «Його імператорська величність із села Лемеші» [5], Л. Івченка «Граф Андрій Розумовський: дипломат, музикант, меценат» [10], відомого козелецького краєзнавця С. Кийкової «Козелець. До 300-ліття з дня народження О. Розумовського» [11]. Варто виокремити дослідницьку роботу російського історика та мистецтвознавця кінця ХІХ ст. А. Васильчикова «Семейство Розумовских» [7], в якій автор чи не вперше робить спробу детально вивчити родовід та діяльність сім'ї Розумовських. Але, незважаючи на солідний масив літератури з теми, з архівних джерел, з'являються нові чи малодосліджені факти, що поглиблюють її розуміння.

Мета статті. Дослідити внесок представників роду Розумовських у державотворчі та соціокультурні процеси в Україні, задля використання їхнього досвіду в сучасних процесах реформування сфери державного управління.

Виклад основного матеріалу. Упродовж багатьох століть сім'я в Україні, як і в усіх тоді навколишніх сусідніх країнах, залишалась патріархальною. Отже, головою сім'ї мав бути чоловік, якому жінка зобов'язана була бути вірною і слухняною, в усьому покірною. Жінка була наче напівповноправною особою, що весь час перебувала під чиеюсь опікою. Таке безправне, на перший погляд, соціальне становище жінки узаконювалося спеціальними настановами Литовського статуту (ХVІ ст.). Проте, як свідчать тогочасні документи, в реальному житті, у колі козацької родини українська жінка займала порівняно високе і навіть самостійне становище.

Серед українських жінок були свої просвітительки, письменниці, меценатки культури. Однією з таких є *родоначальниця роду Розумовських — Наталя Дем'янівна*. Вона народилася наприкінці ХVІІ ст. у *селі Адамівка* у багатодітній сім'ї реєстрового козака Дем'яна Демешка. Точна дата її народження невідома, ймовірно за все – це десь в 1688 – 1690 рр. Сімейні стосунки з чоловіком у неї склались досить складно, оскільки нерідко він повертався додому напідпитку і неодноразово бив своїх дітей і дружину [14].

Уже з 1740 р. Наталя Дем'янівна, ймовірно, перестає займатися шинком і переїжджає до своєї малої батьківщини – Адамівки. Тут вона починає спілкуватись з козацькою старшиною, котра, знаючи, що при дворі досить вагомий вплив має її син – Олексій Григорович – вважає за потрібне завести активні зв'язки з Наталею Дем'янівною. Зокрема, такі стосунки заводять Яків Маркович і генеральний хорунжий Микола Ханенко, які згадують про неї у своїх щоденниках [13].

У 1742 р. Наталя Дем'янівна разом із сином Кирилом і онучкою Євдокією прибувають до імператорського двору в Петербурзі, де вона вперше за багато років зустрілася з сином і була представлена при дворі імператриці. Повертаючись додому після прийому в імператриці, Наталя Дем'янівна була вже досить впливовою особистістю. У 1744 р. Олексій Розумовський отримав титул графа. В цей же рік Єлизавета Петрівна зі свитою приїхала до України. Тут вона зустрілася з Наталею Дем'янівною, яка на час перебування імператриці в Україні переїхала із сім'єю в Козелець. Весь 1757 р. Наталя Дем'янівна прожила в Глухові разом з Кирилом.

Після одержання матеріальних статків, які Наталя Дем'янівна отримала від синів, вона починає займатись активною господарською діяльністю. За 1740 – 1744 рр. нею було побудовано перший об'єкт – будинок в Адамівці, який Наталя Дем'янівна назвала на честь свого сина «Олексіївщина». Втім, цей комплекс вона продовжувала розбудовувати аж до 1757 р. [4].

Перлиною господарської діяльності Наталі Дем'янівни був Собор Різдва Богородиці у Козельці, побудований на її власні кошти у проміжку 1752 – 1763 рр. [1; 2]. Його архітекторами були Іван Григорович-Барський та Андрій Квасов. Останнім також була спроектована і дзвіниця в 1766 – 1770 рр., але фундамент цієї споруди заклали ще за життя Наталі Дем'янівни, хоча активне будівництво почали лише в 1766 р. [12].

Наталя Розумовська до кінця життя піклувалась про будівництво Собору. На жаль, вона не дожила до завершення будівництва і померла 9 вересня 1762 р. Була похована в Соборі Різдва Богородиці в Козельці 12 вересня 1762 р. [3].

Життєвий шлях **Олексія Розумовського** – сина простого українського козака Григорія Розума, якого так прозвали за те, що він, як вип'є, любляв примовляти: «Що то за голова, що то за розум!», може бути взірцем для наслідування [5]. У дитинстві хлопчик навчився грамоті, утік від п'яниці – батька до сусіднього села Чемер, де жив у дяка й співав у церковному хорі. У 1731 р. через село до Петербурга їхав полковник царського двору Вишневецький. Зима видалась дуже холодною, і він заїхав до місцевої церкви погрітися, де почув кришталевий голос півчого Олексія. Полковник узяв юнака із собою до Санкт-Петербурга. І вже невдовзі під іменем Олексія Григор'єва він з'явився у списку придворних цесарівни Єлизавети Петрівни [14].

Російська імператриця Катерина II згодом писала, що Олексій був одним із найгарніших чоловіків, яких вона зустрічала в житті, і це не минуло повз увагу Єлизавети. Уже через декілька років Олексій став фаворитом Єлизавети. Саме у день коронації Єлизавети Петрівни Розумовський став кавалером ордена Андрія Первозванного. У 1742 р. Олексій таємно повінчався з Єлизаветою.

Маючи величезну, практично необмежену владу, ставши одним із найбагатших людей Росії (у 1744 р. він одержав графський титул, у 1756 р. – звання генерал-фельдмаршала), О. Розумовський залишався скромною, набожною людиною, намагався не втручатися у придворні інтриги і триматися подалі від великої політики. Він піклувався про своїх батьків, не забував численну українську рідню, намагався приїжджати до них. Ймовірно, саме завдяки О. Розумовському за царювання Єлизавети Петрівни українцям вдалося досягти деяких привілеїв, зокрема відновлення Київської митрополії (1745 р.) і гетьманату України (1747 р.). Пізніше його вплив на Єлизавету послаб. Але, на відміну від свого брата, він не брав участі у палацовому перевороті.

Народжений у родині селянина і ставши генерал-фельдмаршалом Російської імперії, Олексій Розумовський був похований у Благовіщенській церкві Олександро-Невської лаври у Санкт-Петербурзі. Усе майно графа перейшло до його молодшого брата Кирила [8].

Кирило Розум народився на хуторі Лемеші (нині село Лемеші Козелецького р-ну Чернігівської області). Хлопчик ріс і здобував освіту під протекцією свого старшого брата Олексія. Освіченість молодшого вдало поєднувалася з глибоким розумінням стосунків у аристократичних колах, що було таким необхідним для обох Розумовських. Кирило Розумовський після відповідної підготовки в Петербурзі, інкогніто, як російський шляхтич, відбув 1743 р. за кордон «для дальнейшого совершеннейшого обучения» [7]. У Берліні навчався у знаменитого математика Леонарда Ейлера, слухав лекції у Гданську, Кенігсберзі, Данцігу, побував у Франції, Італії, вивчаючи німецьку, французьку й латинську мови, географію, універсальну історію тощо. Невдовзі (у травні 1746 р.) 18-річного Кирила Розумовського, з його «поверховою» освітою (близько півтора року навчання за кордоном) і без відповідної підготовки до адміністративної діяльності, призначили президентом Петербурзької академії наук із щорічним жалуванням 3 тисячі рублів. Молодий Кирило Розумовський цікавився більше великосвітським життям з балами, маскарадами, бенкетами, прийомами. Подейкували, що він краще знав петербурзьких красунь, ніж членів академії. Сама імператриця посватала за Кирила Розумовського свою внучату сестру Катерину Іванівну Нарішкіну [9].

Відновлення гетьманства у Лівобережній Україні імператриця Єлизавета Петрівна пов'язувала з особою Кирила Розумовського, якого й призначила гетьманом. Постійним місцем його проживання залишалися Петербург і Москва. Проте, мешкаючи у столичних містах Росії, К. Розумовський не забував і про українські справи. Він домігся ліквідації поборів з місцевого населення, запроваджених ще за часів гетьманування Самойловича і Мазепи, а також відміни митниць на кордонах України з Росією [14].

Як свідчать архівні джерела, універсалом від 17 листопада 1760 р. Кирило Розумовський запровадив у Лівобережній Україні *новий порядок судочинства*: Її суть полягала у поверненні до старої судової системи, що існувала до національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. Територія Гетьманщини поділялась на 20 судових повітів: Козелецький, Остерський, Чернігівський, Мглинський, Стародубський, Погарський, Глухівський, Батуринський, Ніжинський, Переяславський, Золотоніський, Прилуцький, Вінницький, Лубенський, Роменський, Гадяцький, Зіньківський, Миргородський, Остапівський і Полтавський. У кожному полку створювалися по два земські, два підкоморські суди й по одному «городському». Вищою судовою інстанцією ставав не російський монарх, а Генеральний військовий суд на чолі з двома суддями. Кількість засідателів від кожного полку збільшувалась від одного до 10 осіб. Нижчі судові інстанції й окремі особи дістали право подавати апеляції прямо до Генерального військового суду. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії [12].

За проектом Лубенського полковника Івана Кулябки проведено *реформу козацького війська*. Полки перетворювалися на регулярні. Запроваджувалася муштра за іноземним зразком, вводилася уніформа – синій мундир з червоним коміром, білі штани, різнокольорові шапки для кожного полку. Обов'язковим набором зброї були рушниця, шабля й спис. Удосконалювалася артилерія.

Малодослідженим фактом залишається і план заснування й діяльності університету в Батурині, що входило у програму соціокультурної діяльності гетьмана на 1760 р. Записка, складена з цього приводу з докладним і всебічним обміркуванням справи, є цінним документом, з якого ми дізнаємось, яким мав бути перший український університет європейського зразка. В основу функціонування Батуринського університету покладалися чотири потреби – податок, закон, семінарія і професія.

На утримання Батуринського університету передбачався податок – тимчасовий і вічний. Перший (на суму близько 20 тисяч рублів) мав забезпечити будівництво навчального корпусу та інших споруд допоміжного призначення, житлових будинків для професорсько-викладацького складу і студентів, оплату за виклик і приїзд учених із зарубіжних країн, влаштування друкарні, ботанічного саду, анатомічного корпусу, придбання бібліотеки, приладів, інструментів тощо.

Тимчасовий фонд мав складатися із запровадженого на один рік податку на всі млини, добровільних внесків від гетьмана, генеральної, полкової і сотенної старшини, для обліку яких передбачалося ведення спеціальних шнурових книг [14].

Вічний прибуток, передбачений на поточну діяльність університету, мав складатися з надходжень від Батуринського монастиря, частково від митних зборів, від друкарні та продажу книг, а також від податку на циган, на коси, що ввозилися в Україну.

За 20 років свого правління Кирило Розумовський небагато зробив для Академії і вітчизняної науки загалом. Однак, як людина з природним розумом, він знаходив можливості для підтримки Михайла Ломоносова, якого оточило чимало «академічних ворогів». Крім Ломоносова і Тредіаковського, за часів президентства Розумовського, в Академії утвердилися такі відомі вчені, як С. Крашенинніков, М. Попов, С. Котельников, С. Румовський, А. Красильников, Г. Козицький, М. Мотоніс та ін. Головною подією з адміністративно-організаційного життя Академії в роки президентства Розумовського було прийняття 1747 р. першого академічного Статуту, який регламентував тогочасне життя Петербурзької академії.

Перебуваючи в Україні Кирило Розумовський звертав головну увагу насамперед на будівництво гетьманських резиденцій у Глухові й Батурині, що супроводжувалося заснуванням відповідних підприємств. Для організації будівельних робіт і ведення господарства він (за прикладом Петербурга) залучав фахівців-іноземців (німців, італійців, французів) [14].

З архівних джерел дізнаємось, що упродовж 1750 – 1752 рр. «для раціональних стросній» (палаців, церков, промислових корпусів тощо) у Батурині було споруджено потужну цегельню й лісопильний млин. Батуринська цегельня (на п'ять великих печей, які вміщували по 80 тисяч цеглин) забезпечувала потреби будівництва паленою цеглою і цеглою-сирівцем. Крім фахівців цегельників та колодників на ній працювали сотні копачів-погоничів. Лише 1753 р. батуринська цегельня виробила близько трьох мільйонів трьохсот тисяч штук цегли. «Машинная пильная мельница» Розумовського забезпечувала будівельним деревом майже всі тогочасні будови краю [7].

У другій половині XVIII ст. Кирило Розумовський організував також парусний завод у Почепі, цегельню в Глухові, суконні фабрики у Нових Млинах і Батурині, заводи листового срібла й золота, сирний, завод для виробництва білого воску, свічну, миловарну і дзеркальну фабрики, гарбарню, кінний завод, керамічні майстерні. Частина з них діяла недовго, а деякі функціонували досить тривалий час, аж до середини XIX ст. Реалізація продукції всіх цих підприємств приносила гетьману прибуток понад сто тисяч рублів на рік.

Садиба К. Розумовського розкинулася на Батуринській горі. У центрі садиби стояв дерев'яний будинок-палац, при якому існувала домовая церква, неподалік – окремі будинки для гостей. Перед головним будинком був насипаний вал, на якому стояли гармати, по під валом – рів, наповнений водою. З півдня до садиби примикав великий фруктовий сад, на краю прірви були рядами насаджені кущі терену й бузку [4].

Крім того, у часи свого гетьманування Кирило Розумовський також сприяв інтенсивному *культурному розвитку* Гетьманщини. В 1751 р. в Глухові при дворі К. Розумовського було засновано музичну капелу, яку пізніше було перенесено до Батурина. Яків фон Штелін писав, що капела в резиденції гетьмана в Глухові мала такий рівень, якого до того часу не досягла жодна капела в імперії. Родина Розумовських запрошувала до своїх маєтків видатних музикантів та композиторів з-за кордону. Так, італійський композитор Дженарро Астаріта певний час диригував капелою К. Розумовського, а композитори Д. Сарті і Дж. Паїзієлло надсилали йому свої твори для хору та оркестру. Згодом в оркестрі почали з'являтися і українці – Григорій Білогородський, Степан Котляревський. К. Розумовський дав значний поштовх до процвітання творчої діяльності видатних українських композиторів – Д. Бортнянського та М. Березовського. Постійне зацікавлення Розумовських тодішнім музичним життям, дозволяє зробити висновок про традиції музичного меценатства цієї родини, що сприяло появі вітчизняних музикантів, формуванню основ професійного музичного мистецтва, особливо у сфері інструментального виконавства, закладенню основ музичної бібліографії [13].

Велике захоплення музикою К. Розумовським вилилось у солідне надбання – власну музичну бібліотеку. Вона розросталася упродовж десятиліть і до кінця XVIII ст. стала найповнішим і всебічним зібранням нот на всьому європейському сході, будучи відображенням музичної культури цілої епохи [12].

Продовжували мистецькі традиції гетьмана та піклувалися про бібліотеку його сини – Олексій та Андрій. Молодший з них, Андрій Кирилович був талановитим музикантом, високоосвіченою людиною. Він був особисто знайомий з Й. Гайдном, В.-А. Моцартом та Л. Бетховеном. Й. Гайдн захоплювався «тонким музичним слухом» Андрія Кириловича. Найкращі стосунки у нього були з Л. Бетховеном, який написав чотири квартети, що називаються «Квартетами Розумовського», бо у них звучать українські народні мелодії, почуті з вуст Андрія Кириловича Розумовського [10; 11]. Симфонію № 6, Пасторальну, великий

німецький композитор присвятив Розумовським. Андрій продовжував збиральницьку справу батька й невпинно поповнював родинну бібліотеку. Нотна колекція Андрія Розумовського довгий час зберігалась в Яготині. В 1918 р. її було передано до Києва у бібліотеку Києво-Могилянської академії. Довгий час вважалось, що ця нотна колекція втрачена, і лише після здобуття Україною незалежності, було знайдено цей нотний скарб та передано до Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського [6].

Не залишилась осторонь устаткування музично-нотного зібрання і нащадок роду Розумовських – *Марія Розумовська*. В 1990-х рр. вона подарувала декілька нотних альбомів з приватної збірки до Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Нотне зібрання родини Розумовських заслуговує на спеціальне наукове дослідження, бо зараз відкриваються все нові і нові факти його особливостей. Нині воно знаходиться у відділі Національної бібліотеки України ім. Вернадського під назвою «Нотне зібрання Розумовських», «Графська нотна колекція». Загальний обсяг – 1682 одиниці збереження, з них 356 одиниць збереження – рукописні. Нотна бібліотека Розумовських – джерело для вивчення історії музичної культури XVIII ст. та творчого натхнення сучасних музикантів. Нотне зібрання «Графська нотна колекція» є свідченням високого рівня розмаїтих міжнародних та меценатських зв'язків родини Розумовських [14].

Але останній гетьман Лівобережної України не встиг втілити в життя всі свої задуми. Незважаючи на те, що Кирило Розумовський безпосередньо допомагав Катерині II зійти на престол, імператриця, довідавшись про зміст чолобитної козацької старшини, – відновити втрачені Україною вільності і зробити гетьманство спадковим за родом Розумовських, – обурилась і навіть хотіла заарештувати уславленого гетьмана. Кирила Розумовського викликали до Петербурга і вимагали зректися гетьманства добровільно. Використовуючи свої зв'язки, гетьман намагався якось залагодити справу, але відверто протестувати не наважився. У жовтні 1764 р. Розумовський змушений був скласти гетьманські повноваження, а імператорським наказом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 р. його було звільнено від гетьманства [7].

З 1794 р. він постійно жив у Батурині, присвячуючи весь вільний час будівництву церков та палаців у маєтках – Батурині, Баклані, Почепі, Яготині. У 1803 р. Кирило Григорович Розумовський відійшов у вічність на 75-му році життя. Похований у батуринській Воскресенській церкві.

Висновки. Отже, представники родини Розумовських відіграли значну роль не лише в українській та російській історії, але, певною мірою, і в європейській. У зв'язку з цим треба відзначити, що гетьманування одного із найвідоміших представників роду козелецьких Розумів – Кирила Розумовського, – відомий український історик Орест Субтельний назвав «золотою осінню Гетьманщини».

Визначальну роль у формуванні ціннісних орієнтацій родини відіграли перш за все мати, – Наталя Дем'янівна Розумовська – та двоє її старших синів: Олексій – генерал-фельдмаршал, та Кирило – останній гетьман Лівобережної України. У державотворчій та соціокультурній діяльності Кирила Розумовського слід відзначити його заслугу у розбудові Батурина, де закладено і побудовано палац гетьмана. Крім того, на 1760 р. було детально розроблено план заснування і діяльності університету в Батурині. Проводилось будівництво церков та палаців у маєтках – Батурині, Баклані, Почепі, Яготині. До речі, нащадки гетьмана Розумовського збудували і першу сільську лікарню на Україні. Державотворчий та соціокультурний досвід Розумовських має бути врахованим у сучасному реформуванні сфери державного управління.

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 176, оп.3, спр. 6. арк. 1 – 7.
2. ДАЧО, ф. 269, оп.1, спр. 459, арк. 2.
3. Аркас М.М. Історія України-Русі / М. М. Аркас. – К.: Вища Школа, 1990. – С. 5 – 45.

4. Бантиш-Каменський Д. Генерал-фельдмаршал, граф Кирило Григорович Розумовський / Д. Бантиш-Каменський. – М.: Культура, 1991. – 620 с.
5. Бикодір Г. Його імператорська величність із села Лемеші / Г. Бикодір // Україна молода, 2009. – С. 28 – 30.
6. Борисенко В.Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XXI ст.: Навч. посіб. / В.Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
7. Васильчиков А. Семейство Розумовских [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.knigafund.ru/books/13748/read#page11>
8. Верстюк В.Ф. Історія України / В.Ф. Верстюк. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.
9. Замлинський В. Історія України в особах: IX – XVIII ст. / В. Замлинський. – К.: Україна, 1993. – 369 с.
10. Івченко Л. Граф Андрій Розумовський: дипломат, музикант, меценат / Л. Івченко // Дзеркало тижня. – 1996. – № 38. – С. 14
11. Кийкова С. Козелець. До 300-ліття з дня народження О. Розумовського / С. Кийкова. – К.: Альфа-М, 2009. – 167 с.
12. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів до XXI ст.: навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. – Х.: Одиссей, 2001. – 480 с.
13. Кубійович В. Енциклопедія українознавства у 10 томах / Кубійович В. – Л.: Молоде життя, 1993. – Т. 1. – 400 с.
14. Козелець та Розумовські [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozelets-yk.at.ua/> (сайт автора)

References

1. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoyi oblasti (dali – DACHO), f. 176, op.3, spr. 6, ark. 1 – 6.
2. DACHO, f. 269, op.1, spr. 459, ark. 2.
3. Arkas M. M. Istoriya Ukrayiny-Rusi / M. M. Arkas. – K.: Vyscha Shkola, 1990. – S. 5 – 45.
4. Bantysh-Kamensky D. Heneral-feldmarshal, hraf Kyrylo Hryhorovych Rozumovsky / D. Bantysh-Kamensky. – M.: Kultura, 1991. – 620 s.
5. Bykodyr H. Yoho imperatorska velychnist iz sela Lemeshi / H. Bykodyr // Ukrayina moloda, 2009. – 28-30 s.
6. Borysenko V.Y. Kurs ukrayinskoyi istoriyi: z naydavnishykh chasiv do XX I st.: Navch. posib. / V.Y. Borysenko. – K.: Lybid, 1996. – 616 s.
7. Vasylchikov A. Semeystvo Rozumovskyykh [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.knigafund.ru/books/13748/read#page11>
8. Verstyuk V.F. Istoriya Ukrayiny / V.F. Verstyuk. – K.: Alternatyvy, 1997. – 416 s.
9. Zamlynskyy V. Istoriya Ukrayiny v osobakh: IX – XVIII st. / V. Zamlynskyy. – K.: Ukrayina, 1993. – 369 s.
10. Ivchenko L. Hraf Andriy Rozumovskyy: dyplommat, muzykant, metsenat / L. Ivchenko // Dzerkalo tyzhnya. – 1996. – № 38. – С. 14
11. Kyukova S. Kozelets. Do 300-littya z dnya narodzhennya O. Rozumovskoho / S. Kyukova. – K.: Alfa-M, 2009. – 167 s.
12. Kormych L.I., Bahatsky V.V. Istoriya Ukrayiny vid naydavnishykh chasiv do XXI st.: navch. posib. / L.I. Kormych, V.V. Bahatsky. – Kh.: Odissey, 2001. – 480 s.
13. Kubyovych V. Entsyklopediya ukrayinoznavstva u 10 tomakh / Kubyovych V. – L., Molode zhyttya, 1993. – Т. 1. – 400 s.
14. Kozelets ta Rozumovski [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://kozelets-yk.at.ua/> (sayt avtora)

Кузьменко Ю.В.

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя (Україна, Ніжин),
kuzmenko_yulia@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР у 1985 – 1991 рр.

Пропонована стаття присвячена проблемам кадрової політики в УРСР у роки перебудови. У дослідженні здійснено аналіз особливостей кадрової політики, факторів впливу на добір та розстановку кадрів, динаміки кадрових ротацій та наслідків політичної реформи М. Горбачова для партійно-радянської номенклатури УРСР. Автор робить висновок про те, що протягом 1985 – 1991 рр. номенклатура УРСР зазнала суттєвих трансформацій, що були обумовлені реформою політичної системи та докорінними змінами у кадровій політиці. Якщо на початковому етапі перебудови становище керівних кадрів республіки можна охарактеризувати як відносно стає, що обумовлювалося суб'єктивним баченням В. Щербицького кадрового питання, то з січня 1987 р. розпочалася прогресуюча дестабілізація номенклатурної системи та втрата нею владних позицій. Реформування партійного апарату призвело до скорочення номенклатурних посад майже утричі, проте так і не сприяло підвищенню конкурентоспроможності партійних кадрів в умовах альтернативних виборів.

Ключові слова: партійно-радянська номенклатура, В. Щербицький, ЦК КПУ, кадрова політика, перебудова, реформування, альтернативні вибори.

Kuzmenko Y.V.

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Associate Professor
of Department of world history,
Nizhyn Gogol State University
(Ukraine, Nizhyn), kuzmenko_yulia@ukr.net

The specificity of personnel policy in Ukrainian SSR in 1985 – 1991

The given article is devoted to the problems of personnel policy in the USSR in the perestroika period. The research analyzes the characteristics of personnel policy, factors influencing the selection and placement, staff rotation dynamics and consequences of Gorbachev's political reforms for the Party and Soviet nomenclature USSR. The author concludes that during the years 1985 – 1991 nomenclature of USSR has undergone significant transformations were due to the reform of the political system and radical changes in personnel policies. If the initial position of the republic the leadership can be characterized as relatively stable, which was explained subjective vision W. Shcherbytskiy of personnel policy, from January 1987 began a progressive destabilization of the nomenclature system and the loss of her position of power. Reform of the party apparatus led to a reduction in nomenclature positions almost three times, but never promoted the competitiveness of party cadres in terms of alternative elections.

Key words: soviet party nomenclature, V. Shcherbytskiy, CC CPU, personnel policy, Perestroika, reformation, alternative election.

Кузьменко Ю.В.

кандидат исторических наук, доцент,
доцент кафедры всемирной истории,
Нежинский государственный университет
имени Николая Гоголя (Украина, Нежин),
kuzmenko_yulia@ukr.net

Особенности кадровой политики в Украинской ССР в 1985 – 1991 гг.

Предлагаемая статья посвящена проблемам кадровой политики в УССР в годы перестройки. В исследовании проведен анализ особенностей кадровой политики, факторов влияния на отбор и расстановку кадров, динамики кадровых ротаций и последствий политической реформы М.Горбачева для партийно-советской номенклатуры УССР. Автор делает вывод о том, что в течение 1985 – 1991 гг. Номенклатура УССР претерпела существенные трансформации, которые были обусловлены реформой политической системы и коренными изменениями в кадровой политике. Если на начальном этапе перестройки положение руководящих кадров республики можно охарактеризовать как относительно устойчивое, что обуславливалось субъективным видением В. Щербицкого кадрового вопроса, то с января 1987 г. началась прогрессирующая дестабилизация номенклатурной системы и потеря ею властных позиций. Реформирование партийного аппарата привело к сокращению номенклатурных должностей почти втрое, однако так и не способствовало повышению конкурентоспособности партийных кадров в условиях альтернативных выборов.

Ключевые слова: партийно-советская номенклатура, В. Щербицкий, ЦК КПУ, кадровая политика, перестройка, реформирования, альтернативные выборы.

Сталінське гасло «Кадри вирішують все!» було актуальним для партійно-державного керівництва протягом усіх періодів існування Радянського Союзу. Проте на етапі докорінних економічних та суспільно-політичних трансформацій 1985 – 1991 рр. кадрова проблема керівних кадрів постала особливо гостро, оскільки саме від них залежали темп та хід реалізації перетворень, задуманих М. Горбачовим. Особливий інтерес кадрова робота та власне номенклатура років перебудови становлять ще й тому, що політична соціалізація сучасної української еліти переважно припадала саме на досліджуваний період. Вітчизняний політикум отримав у спадок від УРСР не лише численних діячів з партійним минулим, але й цілу низку номенклатурних традицій, які продовжують відігравати помітну роль у практиках сучасної еліти України. Тому різноаспектне вивчення керівних та управлінських кадрів УРСР завершального етапу існування Радянського Союзу може дозволити з'ясувати витoki деяких процесів, що відбуваються в українському істеблішменті доби незалежності.

Пропонована стаття – це спроба здійснити детальний аналіз особливостей кадрової політики, факторів впливу на добір та розстановку кадрів, динаміки кадрових ротаций та наслідків політичної реформи М. Горбачова для партійно-радянської номенклатури УРСР.

Умовно можна виділити два періоди в осмисленні досліджуваної проблеми: перший період охоплює 1985 – 1991 рр., другий – всю пострадянську добу. У радянських дослідженнях проблема керівних кадрів вивчалася під пильним контролем партії та розглядалася виключно у межах дисциплін «Партійне будівництво» та «Історія КПРС». Кадрові питання УРСР піднімалися у працях А. Горбула, О. Спіріна, М. Чепурного, М. Карабанова і С. Яловеги. Велика заслуга усвідомлення відкритих горбачовською перебудовою можливостей для подолання застарілих наукових підходів належала І. Курасу, який вперше в українській історико-партійній історіографії розкритикував механізми селекції керівних кадрів. Однак фрагментарність у висвітленні проблеми та перенасиченість праць дослідників цієї групи реформаторською риторикою свідчать про збереження апологетично–обслуговуючого характеру науки та політичну заангажованість дослідників.

Другий період у розвитку історіографії проблеми охоплює всю пострадянську добу і характеризується розмаїттям теоретико-методологічних підходів до вивчення номенклатури та поступовим переходом від тотальної критики номенклатури до виваженого аналізу.

У сучасному українському історичному доробку висвітлені лише деякі аспекти проблеми номенклатури УРСР років перебудови. Піонерами дослідження становища КПУ у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. можна вважати М. Карабанова та В. Литвина. У колективній праці з історії державного управління в Україні Г. Кривчик та С. Серьогін розкрили радянську систему управління на останніх етапах її існування, приділивши особливу увагу питанням кадрової політики та становищу номенклатури в умовах демократизації суспільного життя. Разом з цим, кадрова політика в УРСР та номенклатура й досі залишаються маловивченими: лише окремі аспекти проблеми побіжно висвітлені у працях тих чи інших дослідників.

Розгорнувши широкомасштабні перетворення в країні, у тому числі й оновлення базових підвалин кадрової політики, М. Горбачов прагнув сформувати опору курсу на перебудову як на всесоюзному, так і на республіканському рівнях та водночас перетворити номенклатуру на дієву систему управління в умовах курсу прискорення соціально-економічного розвитку Радянського Союзу. Однак в УРСР питання про перегляд засад кадрової політики номенклатури постало ще у 1972 р., коли першим секретарем ЦК КПУ був обраний В. Щербицький. Він виробив систему принципів роботи з кадрами, що відігравали основну роль у процесі добору та розстановки керівних працівників номенклатури фактично до січня 1987 р. та здійснив суттєві кадрові перестановки, замінивши на постах перших секретарів обкомів 35 осіб [2, с. 452]. Такі масштабні кадрові зміни очевидно були пов'язані з прагненням підібрати «власну» команду та здійснити чистки в партії, що були логічним наслідком усунення П. Шелеста з посади.

Добре розуміючи вирішальну роль кадрів, В. Щербицький приділяв особливу увагу системі підготовки та висування працівників. Він особисто простежував просування цілих кадрових груп різних рівнів і галузей, контролював кадровий корпус директорів провідних підприємств та доволі вимогливо ставився до добору і висування голів облвиконкомів та виконкомів Рад народних депутатів великих міст [6, с. 87]. Загалом, як зазначив у своїх спогадах Я. Погребняк, з приходом у ЦК В. Щербицького зросла вимогливість у всіх партійних та управлінських сферах, в республіці, областях, у всіх ланках народного господарства [12, с. 189]. Разом з тим, у кадровій політиці В. Щербицьким було закладено фундамент низці суперечливих і подекуди негативних практик. До них слід віднести суб'єктивістський підхід у доборі кадрів, що проявився у просуванні кар'єрними сходами значної кількості вихідців з Дніпропетровської області та віковий застій кадрів, особливо на високих посадах. Проте, якщо клановий принцип у доборі кадрів обумовлювався власними прагненнями першого секретаря ЦК КПУ сформувати для себе надійний тил, то «старіння» керівних кадрів є загальносоюзною вадою, що породила таке явище як геронтократія, а не республіканською особливістю.

Прихід до влади у березні 1985 р. «молодого», амбітного та сповненого новаторських ідей М. Горбачова ознаменував початок змін у першу чергу, в кадровій політиці. На порядок денний у ЦК, обкомах та міськкомах КПУ було поставлено завдання формування нових вимог щодо добору, розстановки, виховання керівних номенклатурних кадрів УРСР, вдосконалення стилю та методів їх роботи, що було реалізовано фактично протягом першого року перебудови. Діючи у фарватері всесоюзних тенденцій, на ХХVІІ з'їзді КПУ (6 – 8 лютого 1986 р.) було піднято питання про покращення добору, розстановки та виховання кадрів, підвищення їх відповідальності за доручену справу. Учасники з'їзду наголошували на необхідності відбору «відданих справі партії» кадрів, які б поєднували «компетентність та діловитість, спроможність за будь-яких обставин забезпечити виконання завдань, високі ідейні переконання та суворі вимоги до себе». Однозначним був висновок щодо морального обличчя кадрів: «хто допускає порушення, зловживає, той не може обіймати керівну посаду» [19, арк. 15 – 16]. Загалом, висунуті ХХVІІ з'їздом КПУ вимоги до керівних кадрів можна назвати традиційними, проте поряд із ними з'явилися й нові: так, партійний працівник відтепер визначався не як функціонер, а політичний організатор, людина з широким світоглядом,

ерудицією, глибокими професійними знаннями, тобто якостями, які дозволяють їй бачити та вирішувати головні, ключові проблеми прискорення розвитку [3, арк. 20, 36 – 37].

На основі аналізу персональних характеристик кандидатів на ту чи іншу посаду можна зробити висновок, що у доборі кадрів спостерігалася зорієнтованість на організаційно-адміністративні здібності кандидатів на заміщення посади, а не на професійні компетенції. Причину такої розстановки пріоритетів слід вбачати у багатоступеневому характері управлінської системи і номенклатурному принципі ротаційного використання її кадрів. Адже у ході просування кар'єрними сходами номенклатурник зіштовхувався з розмаїттям суспільних відносин, що були відсутні на попередніх рівнях його кар'єри. Цей недолік мав компенсуватися організаційними здібностями, комунікабельністю тощо.

Щодо професійної компетентності, то основний акцент робився на розумінні науково-технічних основ виробництва, економічних знаннях та практичних навичках володіння методами боротьби за високу продуктивність праці та якість продукції. З одного боку, використання такого принципу добору керівного кадрового складу видавалося цілком раціональним, оскільки мало сприяти реалізації курсу на «прискорення» економічного розвитку УРСР, проте, з іншого – це неминуче призводило до посилення технократизму.

З початком перебудови почала змінюватися система розстановки та ротації кадрів, що могла здійснюватися як по горизонталі, так і по вертикалі. Так, XXVII з'їзд КПРС задекларував необхідність використання практики переміщення працівників, які тривалий час знаходилися на ключових посадах, в інші організації та регіони, здійснювати обмін кадрами між центром і периферією [9, с. 116]. Простежується тенденція чергування громадської та господарської діяльності у переміщеннях по горизонталі, а також активне використання цього виду ротацій з метою зміцнення тих секторів роботи, що відставали [4, арк. 41]. Переміщення кадрів по вертикалі мало здійснюватися через кадровий резерв. Однак, вже на початковому етапі перебудови виникли серйозні протиріччя щодо «вертикального» переміщення кадрів. У новій редакції Програми КПРС від 1986 р. наголошувалося на необхідності «розвивати виборність та конкурсну систему заміщення посад для працівників державних органів», що призводило до звуження шансів «резервістів» потрапити на посаду. Разом з цим, декларувалося: «чим вище посада в управлінській ієрархії, тим менше можливість замістити її виборним шляхом... найбільш адекватним засобом заміщення таких посад є призначення» [8, с. 27 – 28]. На практиці ці протиріччя призводили до перетворення роботи з резервом на формальність.

На початковому етапі перебудови високий ступінь змінюваності кадрів не вітався і вважався свідоцтвом прорахунків партійних комітетів у підготовці та вихованні кадрів. Однак аналіз змінюваності кадрів номенклатури ЦК КПУ протягом січня 1985 – січня 1987 рр. дає підстави стверджувати про наявність тенденції до її зростання. Якщо серед партійних працівників ЦК, обкомів, міськкомів та райкомів протягом 1984 р. змінилося 9,42% працівників, то протягом наступного (1985 р.) звітнього року цей показник сягнув 16,24%, а за 1986 р. на посадах змінилося ще 13,76% [24, арк. 3; 25, арк. 3]. Особливо відчутною виявилася змінюваність кадрів серед перших, других секретарів та секретарів обкомів. Отже, зобов'язане демонструвати підтримку горбачовського курсу партійне керівництво УРСР розпочало масштабні перестановки вже протягом першого року перебудови. Проте вони торкнулися переважно рівня обкомів, міськкомів, міських райкомів та райкомів КПУ і фактично не зачепили вищих партійних та радянських республіканських органів влади.

Серед працівників апарату ЦК деякі зміни відбулися лише у 1986 р. Відсоток змінюваності кадрів залишався сталим протягом 1984 та 1985 звітних років і становив 11,14%, а протягом 1986 рр. цей показник зріс до 18,37%. Подібна ситуація простежується і серед працівників радянської номенклатури: середньостатистичний показник змінюваності кадрів у 1984 р. становив 9,71%, у 1985 р. він сягнув 12,3%, а у 1986 р. – вже 16,92%. Проте, якщо серед представників партійної номенклатури значна кількість кадрів змінювалася у зв'язку з переведенням на вищу посаду (від 32 до 86%), то причинами, через які найчастіше

втрачала свої посади радянська номенклатура – це сімейні обставини, хвороба чи перехід на пенсію (у середньому, близько 40%), а також через так звані «інші причини» (від 18 до 23%).

Простежується тенденція до зростання кількості працівників, які були звільнені за невиконання своїх обов'язків (так, з 48 працівників номенклатури ЦК КПУ станом на 1 січня 1985 р. до 72 станом на 1 січня 1986 р.), що свідчить про посилення контролю за номенклатурою. [24, арк.1; 25, арк. 1].

Специфічною категорією причин змінюваності кадрів є «направлення на аналогічну за посадою роботу». Відсоток таких кадрів серед партійної номенклатури протягом 1984/1985 – 1986/1987 рр. хоча і не суттєво, але зростає. З одного боку, це свідчило про використання практики переміщення кадрів «по горизонталі». А з іншого – саме під цією категорією найчастіше приховувалася та когорта номенклатурних кадрів, яка скомпрометувала себе, але шляхом використання неформальних практик продовжувала зберігати своє становище у владній системі шляхом переміщення на подібну посаду [20, арк. 9 – 10]. Це явище, яке отримало назву «непотоплюваність» номенклатури.

Отже, аналіз статистичних даних про змінюваність кадрів номенклатури ЦК КПУ дає підстави стверджувати, що, кадрові перестановки в УРСР почалися вже у 1985 р. та зачепили спершу обласний, місцевий та районний рівні влади, а протягом 1986 р. значні трансформації відбулися на рівні апарату ЦК та радянських органів. У цілому, протягом 1985 р. з різних причин на посадах, що входили до номенклатури ЦК КПУ, було замінено 13,05% (або ж 991 особа) працівників, протягом 1986 – ще 12,48% працівників (907), а отже, за 2 роки перебудови в Українській РСР змінилося більше 25% працівників номенклатури ЦК КПУ [24, арк. 1; 25, арк. 1]. Проте масштаб кадрових змін у республіці протягом 1985 – 1986 рр., як і динаміка політичних змін, значно поступалися подібним процесам в Росії. На думку М. Михальченка, В. Журавського та В. Танчера причини перетворення республіки на «заповідник застою» слід вбачати у непохитності керівної еліти України та пасивній діяльності її першої особи – В. Щербицького [10, с. 27 – 29].

Загалом, на цьому етапі перебудови монопольне право на формування та контроль за функціонуванням керівних та управлінських кадрів республіки залишалося в руках ЦК КПРС та ЦК КПУ. Українське суспільство залишалося позбавленим можливості впливати на формування керівного складу владних органів УРСР та контролю за його діяльністю. Переломним моментом, що привернув увагу суспільства до проблем керівництва республікою, стала трагедія 1986 р. на Чорнобильській АЕС, що вивела українську громадськість зі стану летаргії.

Отже, кадрова політика в УРСР формувалася під значним впливом суб'єктивних чинників. З одного боку, прагнення М. Горбачова подолати «застійні явища» у кадровій політиці та створити власну команду відданих людей, прихильних до ідеї реформ, зумовлювало високу плинність та постійні ротації в загальносоюзних та республіканських органах влади. З іншого ж, у перші роки перебудови домінуючий вплив на роботу з кадрами мав вироблений роками власний підхід В. Щербицького до кадрових питань. Свідченням цього були такі поширені в УРСР явища, як патерналізм та міцні позиції при владі вихідців з Дніпропетровська; декларативний характер критеріїв кадрового добору; повільні темпи оновлення кадрів вищих органів влади та поширення практики «пересаджування», що ілюструвало вичікувальну позицію партійного керівництва.

Прагнення М. Горбачова реформувати політичну систему СРСР пояснювалося низькими темпами перебудови, у яких винні кадри. У доповіді М. Горбачова «Про перебудову і кадрову політику партії» на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС визнавалася «небезпека наростання кризових явищ в суспільстві», причина яких полягала у «механізмі гальмування соціально-економічного розвитку», що склався ще в 1930-ті рр. Було зрозуміло, що під словосполученням «механізм гальмування» М. Горбачов вбачає саме бюрократичну номенклатуру. Перебудову він трактував як «злам механізму гальмування, створення надійного й ефективного механізму прискорення» [28, с. 90]. В цьому контексті ставало очевидним, що на цей раз відбудеться не просто чергова чистка, а всебічна перевірка

номенклатури на предмет здатності спілкуватися з населенням; комуністичні штаби мали опинитися під «вогнем» виборців. Таким чином, головною новацією стали прямі, альтернативні вибори комуністами перших керівників по всій партійній вертикалі (від секретаря первинної організації до секретарів обкомів та республіканських органів), які повинні були набути прозорості та перебувати під постійним громадським контролем (у цьому знаходила свій реальний сенс ідея «гласності»).

1987 р. став рубіжним і для партійно-радянської номенклатури УРСР. Якщо протягом 1985 – 1986 рр. зміни, які відбувалися всередині «номенклатурного організму» України, не зачіпали основ його існування та функціонування, то на третьому році перебудови масштаб кадрових трансформацій української номенклатури суттєво збільшився.

Перші кадрові перестановки в республіканській номенклатурі відбулися унаслідок втілення в життя рішень XXVII з'їзду КПРС (лютий 1986 р.) У результаті реалізації постанов з'їзду серед працівників апарату ЦК КПУ змінилося 157 чоловік (35,1%), серед партійних працівників ЦК, обкомів, міськкомів та райкомів – 463 (27,9%), а з числа керівних працівників РМ, ВР УРСР, обл-, рай- і міськвиконкомів змінилося 49 осіб (20,3%). В цілому, після XXVII з'їзду КПРС на посадах, що входили до номенклатурного переліку ЦК КПУ були замінені 1228 осіб (24,5%) [26, арк. 1; 27, арк. 3].

Наприкінці березня 1987 р. відбувся Пленум ЦК КПУ, присвячений завданням партійних організацій республіки з поглиблення перебудови, покращення роботи з кадрами відповідно до рішень січневого Пленуму ЦК КПРС. У постанові Пленуму ЦК КПУ вказувалося, що в УРСР глибоких якісних змін у кадровій ситуації не відбулося; вдосконалення стилю роботи парткомів здійснювалося повільно. Добір, розстановка і виховання кадрів в республіці, за висновками учасників Пленуму, не відповідали проголошеним М. Горбачовим вимогам. Загальними вадами багатьох керівників були безініціативність, нездатність мислити і працювати по-новому, вирішувати складні завдання. Констатувалися також такі проблеми, як несвоєчасна заміна працівників, які провалили справу, відступ від моральних норм, відсутність спадкоємності у керівництві, низький рівень притоку свіжих сил, слабкість організації професійного навчання, ідеологічного виховання кадрів, підвищення їх політичної культури, а також повільні темпи розширення демократичних начал у кадровій роботі [15, арк. 3 – 4].

Та рішучість, з якою М. Горбачов почав наступ на партійно-радянську номенклатуру звичайно, не могла залишитися непоміченою В. Щербицьким. На нашу думку, саме січневий пленум став рубіжним для першого секретаря ЦК КПУ. Очевидний кардинальний та непримиренний характер намірів Генсека щодо керівних і управлінських кадрів СРСР змусив В. Щербицького по-справжньому впроваджувати горбачовські принципи у кадровій політиці. Тому на березневому Пленумі ЦК КПУ він доволі критично оцінив існуючий стан речей у кадровій роботі, що відповідало загальній тональності січневого Пленуму ЦК КПРС.

Ключові завдання кадрової політики в УРСР були сформульовані В. Щербицьким у статті «Кадри в умовах перебудови: досвід, проблеми», що була підготовлена ним на прохання редакції журналу «Вопросы истории КПСС»:

1. Добір і виховання кадрів нового типу, які мають бути одержимими ідеєю революційного оновлення суспільства, здатні, спираючись на розвиток демократизму та гласності, організувати та повести за собою людей на рішення якісно нових завдань як на виробництві, так і в соціальній і духовній сфері; по-новому мислити і діяти, сміливо ламати стереотипи, долати інертність та рутину, творчо та ефективно впроваджувати лінію партії; володіти творчим, ініціативним ставленням до справи, мати нове економічне мислення, самостійність та відповідальність, соціалістичну підприємливість, передбачати не лише виробничо-економічні, але і соціальні, моральні наслідки своїх рішень.

2. Впровадження в життя нових стилю та методів роботи, передусім, політичних. В. Щербицький наголошував, що необхідно не командувати, а переконувати, спільно

шукати кращі рішення, вимогливо, але і турботливо ставитися до кадрів (до речі, зразковими у цьому сенсі, на думку першого секретаря ЦК КПУ, були Донецький, Житомирський, Київський, Хмельницький обкоми партії, Криворізький, Сумський і Вінницький міськкоми та декілька райкомів).

3. Розширення демократизму та гласності у кадровій роботі, виборності керівників усіх рівнів, що у свою чергу мало дозволити враховувати громадську думку, сприяло відповідальності комуністів, посилювало довіру до кадрів, які були висунуті за їх участі. При цьому В. Щербинський наголошував, що відкритість та гласність повинні пронизувати усі етапи та складові кадрової роботи: пошук, висунення, професійну підготовку, розстановку, підтримку і за необхідності заміну кадрів [22, арк. 115 – 137].

На практиці з 1987 р. в УРСР починаються своєрідні кадрові «чистки». Один за одним залишають свої посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На липневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПУ «відправлено на пенсію» члена Політбюро ЦК КПУ, Голову РМ України О. Ляшка, кандидата у члени Політбюро, голову КДБ України С. Муху [1, с. 53]. В цілому, реалізація рішень січневого Пленуму в партійно-радянській номенклатурі призвела до суттєвих кадрових змін:

- серед працівників апарату ЦК КПУ за 1987 р. було замінено на посадах 91 особу (20,35%). Сукупно з попередніми кадровими змінами, що відбулися у 1987 р. унаслідок втілення в життя рішень XXVII з'їзду КПРС, в апараті ЦК КПУ змінилося 55,48%, що є свідченням масштабності кадрових перестановок у вищих ешелонах влади УРСР;

- склад партійних працівників ЦК, обкомів, міськкомів та райкомів було оновлено на 269 осіб (16,22%). Унаслідок обох хвиль кадрового оновлення за 1987 р. серед них змінилося 44,14%. Масштаб кадрових змін на рівні обкомів був чи не найбільшим. Так, з квітня 1985 р. змінилося більше половини номенклатури Дніпропетровського обкому партії. Тільки апарат обкому оновився на 44%, зокрема замінено 10 з 17 завідувачів, 4 з 5 секретарів обкому тощо [5, арк. 22];

- керівний склад РМ, ВР УРСР, Президії ВР УРСР, обл.-, міськ- та райвиконкомів також зазнав змін – 31 працівник був замінений на посаді (12,86%). Разом із кадровими змінами, що були обумовлені реалізацією рішень XXVII з'їзду КПРС, відсоток заміненних на постах становив 33,19%;

- з-поміж керівних працівників міністерств, відомств, республіканських об'єднань, відділів і управлінь облвиконкомів та інших обласних організацій змінилося 184 особи (13,64%), а сукупно з кадровими трансформаціями початку 1987 р. – 35,16%.

Отже, основна та обліково-контрольна номенклатура ЦК КПУ зазнала значних змін – на посадах, у зв'язку з різними причинами після січневого Пленуму ЦК КПРС, було замінено 693 працівники (13,81%), а в цілому за 1987 р. було замінено 38,29% осіб, які обіймали номенклатурні посади. Згідно зі статистичними даними, що наведені у статті другого секретаря ЦК КПУ О. Титаренка «Йти на чолі перебудови», за період після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС у республіці було замінено майже третину секретарів обкомів, більше 38% секретарів міськкомів та райкомів партії, четверту частину міністрів та голів держкомітетів, п'яту – голів облвиконкомів, 28% їх заступників. Другий секретар ЦК КПУ вказував у своїй статті: «Ми і в майбутньому будемо рішуче позбавлятися від тих, хто не приймає вимог перебудови...» [23, арк. 159 – 160].

Таким чином, у 1987 р., у зв'язку з реалізацією рішень XXVII з'їзду КПРС та січневого Пленуму ЦК КПРС, відбулися великомасштабні зміни в партійно-радянській номенклатурі УРСР. Аналіз статистичних даних засвідчив, що масштаб перестановок був значно більшим серед партійної номенклатури порівняно з радянською та господарською. Однак найголовнішою зміною стало впровадження у практику альтернативних виборів.

Проте справжнім ударом, спрямованим на знищення номенклатурної системи, стала XIX Всесоюзна партійна конференція, на якій обговорювалися найбільш важливі питання політичної реформи. 28 червня 1988 р. вона розпочала свою роботу. Делегати конференції піддали гострій критиці апарат ЦК КПРС та управлінські кадри, що було важливим аргументом для М. Горбачова і підштовхувало його переходити до реалізації політичної реформи. Вона мала проводитися у двох напрямках: перший (магістральний) – був пов'язаний

із запровадженням альтернативних виборів до Рад, розмежуванням функцій партії та держави, а також підвищенням питомої ваги Рад у системі управління; другий – передбачав реформу партійного апарату.

Розглядаючи хід реалізації першого напрямку політичної реформи, варто зазначити, що введення альтернативних виборів автоматично означало руйнування традиційного номенклатурного принципу формування керівного та управлінського складу державних органів влади, який був однією з фундаментальних засад радянської політичної системи. Підготовка до участі у виборах народних депутатів СРСР розпочалася в УРСР майже одразу після проведення партконференції. Головний акцент робився на впровадженні нового принципу добору кадрів – принципу виборності, який вважався чи не найважливішою ознакою «виродження адміністративно-номенклатурної системи».

За результатами загальних виборів народних депутатів СРСР, що відбулися 26 березня 1989 р. (без урахування даних повторних виборів 14 травня) всього по республіці було обрано 231 народного депутата УРСР, з них: робітників і колгоспників – 58 (25,1%), представників інтелігенції – 46 (19,1%), керівників підприємств, колгоспів, організацій – 32 (13,9%), спеціалістів народного господарства – 11 (4,8%), партійних працівників – 32 (13,9%), військовослужбовців – 12 (5,2%); жінок обрано 38 осіб (16,5%); безпартійних – 27 (11,7%), у тому числі членів ВЛКСМ – 10 (4,3%). За національним складом: українців – 163 особи (70,6%), росіян – 61 (26,4%), представників інших національностей – 7 (3%).

Результати виборів у народні депутати СРСР стали черговим тривожним дзвоником для партійної номенклатури. По-перше, питома вага робітників (соціальної бази Компартії) порівняно з попереднім депутатським корпусом УРСР зменшилася майже удвічі (з 34,1 до 15,6%) [16, арк. 6 – 7]. По-друге, незважаючи на те, що 87,8% обраних народними депутатами СРСР від України були комуністами, серед кандидатів у депутати 32 секретарі були забалотовані [16, арк. 15]. По-третє, у ході передвиборчої кампанії виявилось, що в КПУ почало виникати своєрідне інакодумство. Отже, результати виборів, незважаючи на кількісну перемогу, були більше схожими на поразку вищих ешелонів партноменклатури.

Серед комплексу причин, що викликали такий стан речей варто виділити неправильно організовану ЦК КПУ передвиборчу кампанію. Через невміння вести політичну боротьбу в умовах демократії та впевненість, що партія забезпечить номенклатурнику депутатське крісло, переважна більшість кандидатів від КПУ не зуміли вести політичну боротьбу принаймні на такому ж рівні, як кандидати від демократичних сил, і доволі в'яло та невміло захищали партію. Порівняно з демократичними силами, які гарно «володіли словом», у силу того, що серед їх лідерів було чимало літераторів та інших представників творчої інтелігенції, технократична номенклатура у ході передвиборчої агітації мала «блідий вигляд». Логіка політичних подій мала підштовхнути партійно-радянську номенклатуру до перегляду кадрової роботи та пошуку нових форм і методів роботи з народними масами, адже Українська РСР стояла на порозі виборів народних депутатів до ВР УРСР 1990 р.

Другим напрямком політичної реформи стала реорганізація партійного апарату, яка не меншою мірою позначилася на керівних кадрах УРСР. 24 серпня 1988 р. М. Горбачов виклав своє бачення оновлення партапарату у записці «До питання про реорганізацію партійного апарату», яка була представлена до розгляду на Політбюро 8 вересня 1988 р. У ній Генсек виступив з ініціативою формування якісно нового апарату [7, с. 81]. Сутність записки зводилася до того, що шляхом якісного оновлення апарату ЦК за рахунок «найбільш творчих, здібних, теоретично підготовлених, життєво і політично досвідчених товаришів, і, звичайно, переконаних поборників перебудови» [7, с. 83] його кількісний склад мав суттєво скоротитися. З 20 відділів, які існували до реорганізації, їх кількість скоротилася до 9 (відділ партійного будівництва і кадрової роботи, ідеологічний, соціально-економічний, аграрний, оборонний, державно-правовий, міжнародний, загальний відділи та управління справами).

На практиці були проведені суттєві скорочення партійної номенклатури УРСР, оскільки було ліквідовано більшість господарських та галузевих відділів, а відповідно – скорочувалась кількість працівників номенклатури. Зокрема, чисельність відповідальних

працівників апарату ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів партії поза групою і I групи (по заробітній платі) зменшувалася на 30%, обкомів II групи – на 20%, обкомів III групи – на 10 – 15%, міськкомів партій у містах з районним поділом – на 10 – 20% [13, с. 87]. За висновками Є. Лігачова, у результаті реорганізації мало бути скорочено приблизно 700 – 800 тис. чоловік. Лише на обласному, республіканському, районному і міському рівнях – 550 тис. чоловік [11, с. 209]. Відповідно до підрахунків кількості посад за номенклатурними списками ЦК КПУ 1987 та 1989 рр. виявилось, що станом на 31 січня 1989 р. їхня кількість скоротилася майже на 60% [21, арк. 1 – 24; 35, арк. 1 – 86].

Кількісні зміни в партійній номенклатурі порівняно з попередніми роками поступово скоротилися. Так, якщо протягом 1987 р. змінюваність сягнула 17,16%, то у 1988 та 1989 рр. вона становила 8,2% та 11,77% відповідно. Для радянської та господарської номенклатури показник змінюваності протягом цих років залишався фактично стабільним і становив приблизно 11%. Цікаво, що ці показники, незважаючи на проведення глобальної політичної реформи, виявилися меншими, ніж у період розгортання курсу на перебудову в УРСР.

Щодо якісних результатів реорганізації партійного апарату ЦК КПУ, то докорінних змін у стилі та методах роботи апарату все ж не відбулося. Механізм демократичного відбору свіжих сил до апарату після реорганізації спрацьовував слабо. Перестановка одних і тих же кадрів у середині апарату призвела до того, що у ньому зберегли свої позиції працівники, позбавлені творчого мислення, вміння спілкуватися з людьми, вести гостру дискусію та відстоювати лінію партії [18, арк. 7 – 8].

Таким чином, кількісні зміни в апаратах партійних комітетів не призвели до якісних перетворень в їх роботі. Оновлені апарати успадкували від своїх «попередників» традиційні вади. В очах номенклатури ця реформа виглядала як відверте зрадянство. Ті працівники номенклатури, що потрапили до оновлених апаратів, теж опинилися у складній ситуації, оскільки від них вимагалася самовіддана праця в умовах невпевненості у завтрашньому дні: невідомо яких ще реформ слід було чекати від Генерального секретаря та чим закінчатся ті чи інші вибори на альтернативній основі. Саме тому, коли у суспільстві почалися масові нападки на партію, замість того, щоб активно протидіяти такій позиції, вони надали перевагу невтручанню в хід подій. Серед деяких кіл спостерігалася розгубленість і навіть паніка [18, арк. 8]. Отже, пошук шляхів для відступу (своєрідних тилів), які могли бути використані у випадку кардинальної зміни суспільно-політичної ситуації чи втрати свого крісла, був закономірною реакцією партійно-радянської номенклатури УРСР на політичну реформу. Водночас це розхитувало саму партію зсередини, підривало її монолітність, ослаблювало дисципліну та формувало подвійну мораль у номенклатурному середовищі.

З 1987 р. розпочався масовий вихід на пенсію або звільнення за власним бажанням найбільш впливових членів Політбюро ЦК КПУ: О. Ляшка – Голови РМ УРСР, С. Мухи – голови КДБ УРСР, В. Добрика – першого секретаря Львівського обкому партії, І. Мозгового – секретаря ЦК, О. Титаренка – другого секретаря ЦК, І. Герасимова – командуючого військами КВО та деяких інших. 21 вересня 1989 р. подав заяву про звільнення від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ В. Щербицький. Новообраний перший секретар ЦК КПУ В. Івашко вже у жовтні 1989 р. на Пленумі ЦК КПУ намітив «новий» напрямок роботи з номенклатурою, прагнучи утвердити глибоку ідейну і організаційну єдність, вільний обмін думками, конструктивну критику, не формальне, а справжнє лідерство. Однак реалізація цих завдань за короткий термін перебування новообраного першого секретаря ЦК КПУ на посаді була вже недосяжною.

Отже, січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС та XIX Всесоюзна партійна конференція заклали основи «нової» кадрової політики, яка обумовила ускладнення становища номенклатури як загальносоюзного, так і республіканського рівнів. Щоправда, вимоги до відповідальних працівників особливо не змінилися. Головним критерієм відбору, як і раніше, залишалася вимога бути прихильником перебудови та відданим борцем за втілення її ідей. Проте унаслідок політичної реформи докорінним чином змінювався механізм рекрутування керівних та управлінських кадрів – введення альтернативних виборів для заміщення

радянських, а потім і партійних посад підривало номенклатурний принцип добору і розстановки кадрів. М. Горбачов, ініціювавши прийняття рішення про розмежування функцій партійних і радянських органів та збільшення ролі Рад у системі управління країною, позбавляв партійну номенклатуру монополії на владу. Остання сприйняла вибори народних депутатів СРСР як шанс пересісти з партійного крісла до радянського, але невміння працювати з електоратом, недооцінка демократичних сил як головного суперника, самонадійність та розрахунок на традиційну допомогу з боку партії призвели до поразки частини номенклатури у боротьбі за депутатський мандат. Це стало для неї тривожним сигналом та послабило впевненість у непохитності. Отже, реорганізація партійних апаратів комітетів партії, маючи на меті якісне покращення їх персонального складу та суттєве кількісне скорочення номенклатури, не принесла очікуваних результатів у республіці.

Список використаних джерел

1. Бойко О. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно–політичного розвитку: Монографія / Олександр Бойко. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 306 с.
2. Врублевський В. Володимир Щербицький: правда і вигадки / Віталій Врублевський // Володимир Щербицький: спогади сучасників / [В.Ф. Возіанов, В.К. Врублевський, Ю.Н. Єльченко та ін.]. – К.: Концерн «Ін Юре», 2003. – 588 с. – С. 375 – 579.
3. Державний архів Дніпропетровської області України (далі – ДАДО України), ф. 19, оп. 88, спр. 104.
4. ДАДО України, ф. 19, оп. 88, спр. 113.
5. ДАДО України, ф. 19, оп. 90, спр. 2.
6. Єльченко Ю. Слово про В.В. / Юрій Єльченко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / В.Ф. Возіанов, В.К. Врублевський, Ю.Н. Єльченко та ін. – К.: Концерн «Ін Юре», 2003. – 588 с. – С. 79 – 97.
7. Записка т. Горбачева М.С. от 24 августа 1988 г. «К вопросу о реорганизации партийного аппарата»: Постановление Политбюро ЦК КПСС 8 сентября 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 81 – 85.
8. Ломакина В. Кадровая политика в государственном управлении / В.Ф. Ломакина. – М.: ИНИОН АН СССР, 1989. – 39 с.
9. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Политиздат, 1986. – 352 с.
10. Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М.І. Михальченко, В.С. Журавський, В.В. Танчер. – К.: Логос, 1997. – 176 с.
11. Пихоя Р. История современной России. Кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России. Конец 1970-х – 1991 гг. / Рудольф Пихоя, Андрей Соколов. – М.: Российская политическая энциклопедия, Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. – 440 с.
12. Погребняк Я. Не предаю забвению...: Записки профессионального партийного работника / Яков Погребняк. – К.: Летопись-XX, 1999. – 415 с.
13. Постановление Политбюро ЦК КПСС «О реорганизации партийного аппарата местных партийных органов» 10 сентября 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 87 – 88.
14. Программа Коммунистической партии Советского Союза: новая редакция. – М.: Политиздат, 1986. – 78 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 2, спр. 945.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 11, спр. 2038.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2655.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2721.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2959.

20. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, spr. 2965.
21. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, spr. 3129.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, spr. 3272.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, spr. 3274.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, spr. 1243.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, spr. 1319.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, spr. 1337.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 67, spr. 1339.
28. Шубин А. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР / Александр Шубин. – М.: Вече, 2005. – 480 с.

References

1. Bojko O. Ukrayina v 1985 – 1991 rr.: osnovni tendenciyi suspilno-politychnogo rozvytku: Monografiya / O. Bojko. – K.: IPIEND, 2002. – 306 s.
2. Vrublevskij V. Volodymyr Shherbyczkyj: pravda i vygadky / Vitalij Vrublevskij // Volodymyr Shherbyczkyj: spogady suchasnykiv / [V.F. Vozianov, V.K. Vrublevskij, Yu.N. Yelchenko ta in.]. – K.: Koncern «In Yure», 2003. – 588 s. – S. 375 – 579.
3. Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti Ukrayiny (dali – DADO Ukrayiny), f.19, op. 88, spr. 104.
4. DADO Ukrayiny, f. 19, op. 88, spr. 113.
5. DADO Ukrayiny, f. 19, op. 90, spr. 2.
6. Yelchenko Yu. Slovo pro V.V. / Yuriy Yelchenko // Volodymyr Shherbyczkyj: spogady suchasnykiv / V.F. Vozianov, V.K. Vrublevskij, Yu.N. Yelchenko ta in. – K.: Koncern «In Yure», 2003. – 588 s. – S. 79 – 97.
7. Zapyska t. Gorbacheva M.S. ot 24 avgusta 1988 g. «K voprosu o reorganizacyy partyjnogo apparata»: Postanovlenye Polytbyuro CzK KPSS 8 sentyabrya 1988 g. // Yzvestyya CzK KPSS. – 1989. – № 1. – S. 81 – 85.
8. Lomakyna V. Kadrovaya polytyka v gosudarstvennom upravlenyy / V.F. Lomakyna. – M.: YNYON AN SSSR, 1989. – 39 s.
9. Materyaly XXVII sezda Kommunistycheskoj partyy Sovetskogo Soyuz. – M.: Polytyzdat, 1986. – 352 s.
10. Myxalchenko M. Socialno-politychna transformaciya Ukrayiny: realnist, mifologemy, problemy vyboru / M. I. Myxalchenko, V.S. Zhuravskij, V.V. Tancher. – K.: Logos, 1997. – 176 s.
11. Pyhoya R. Ystoryya sovremennoj Rossyy. Kryzys kommunistycheskoj vlasty v SSSR y rozhdenye novoj Rossyy. Konecz 1970-x – 1991 gg. / Rudolf Pyhoya, Andrej Sokolov. – M.: Rossyjskaya polytycheskaya encyklopedyja, Fond Pervogo Prezydenta Rossyy B.N. Elcyna, 2008. – 440 s.
12. Pogrebnyak Ya. Ne predam zabvenyyu...: Zapysky professionalnogo partyjnogo rabotnyka / Yakov Pogrebnyak. – K.: Letopys-XX, 1999. – 415 s.
13. Postanovlenye Polytbyuro CzK KPSS «O reorganizacyy partyjnogo apparata mestnyh partyjnyh organov» 10 sentyabrya 1988 g. // Yzvestyya CzK KPSS. – 1989. – № 1. – S. 87 – 88.
14. Programma Kommunistycheskoj partyy Sovetskogo Soyuz: novaya redakcyia. – M.: Polytyzdat, 1986. – 78 s.
15. Centralnyj derzhavnyj arhiv gromadskyyh obyednan Ukrayiny (dali – CzDAGO Ukrayiny), f.1, op. 2, spr. 945.
16. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 11, spr. 2038.
17. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 25, spr. 2655.
18. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 25, spr. 2721.
19. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 25, spr. 2959.
20. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 25, spr. 2965.
21. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 25, spr. 3129.

22. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 25, spr. 3272.
23. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 25, spr. 3274.
24. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 67, spr. 1243.
25. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 67, spr. 1319.
26. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 67, spr. 1337.
27. CzDAGO Ukrayiny, f. 1, op. 67, spr. 1339.
28. Shubyn A. Paradoksy perestrojky. Upushhennyj shans SSSR / Aleksandr Shubyn. – М.: Veche, 2005. – 480 s.

УДК 94:321(477+476)«198»

Лебедєва В.М.
 незалежний дослідник
 (Білорусь, Гомель),
 lebedeva.gsu@gmail.com

ІНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПРИЄДНАНИХ у 1918 р. БІЛОРУСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ

В умовах Першої Світової війни та національно-державного самовизначення Білорусі, Росії та України постало питання про державну приналежність Білоруського Полісся. Відповідно до договору між Україною і німецьким блоком від 2 січня (9 лютого) 1918 р. Української Народної республіки були передані 5 повітів трьох губерній колишнього Північно-Західного краю: Берестейський, Пінський, Мозирський, Речицький і Гомельський. Межі Північно-Західного краю традиційно вважалися межами білоруської етнічної території і були оголошені частиною Білоруської Народної Республіки, проголошеної 25 березня 1918 р. Однак приєднані повіти були включені в адміністративно-територіальну структуру УНР та Української Держави: на їх основі були утворені Дреговичская Земля, а потім Поліська губернія.

При відсутності в національно-державних орієнтаціях місцевих громадських і політичних сил виражених проукраїнських настроїв Україна розглядалася ними як альтернатива більшовицькій Росії. У силу цього місцеві елементи, включаючи ліво-соціалістичні, включилися у формування і діяльність структур української влади. На різних етапах становлення української державності 1918 р. в органи управління рекрутувалися різні партійно-політичні сили, від ліво-соціалістичних до право-ліберальних, включаючи представників колишньої царської адміністрації та офіцера. Створення Гомельської Директорії стало спробою загального антибільшовицького політичного протистояння, хоча політичні цінності та законодавчі орієнтації регіональних сил не завжди пов'язувалися з українською державністю.

Ключові слова: *владні структури, білоруське Полісся, Дреговицька Земля, Поліська губернія, комісари УНР, повітові старости, державна варта, Гомельська директорія.*

Lebedeva V.M.
 independent researcher
 (Belarus, Gomel),
 lebedeva.gsu@gmail.com

The structures of the Ukrainian authorities on the accession in 1918 Belarusian territory

In the context of the First World War and the nation-state of self-determination of Belarus, Russia and Ukraine there was a question of the nationality of the Belarusian Polesie. In accordance with the agreement dated 2 January (February 9), 1918 between Ukraine and the German bloc, 5 counties of three provinces of the former North-Western Territory: Berestejsky, Pinsk, Mozyr, Rechitsa and Gomel were transferred to Ukrainian People's Republic (UPR). The boundaries of the Northwest Territory were traditionally considered boundaries of the Belarusian ethnic territory and

were declared part of the Belarusian People's Republic which was proclaimed in March 25, 1918. However, the associated counties were included in the administrative-territorial structure of the UPR and the Ukrainian State, and based on them Dregovichskaya Earth, and then Polesskaya province were formed.

In the absence of national and state orientations of local social and political forces expressed by pro-Ukrainian sentiment, Ukraine was seen as an alternative to Bolshevik Russia. Because of this, local elements, including the left-socialist, started to form structures and activities of the Ukrainian authorities. At different stages of development of Ukrainian statehood various party-political forces from the left-right to the socialist-liberal, including members of the former royal administration and officers were recruited in the controls. Creating Gomel Directories was an attempt to common anti-Bolshevik political confrontation, although political and legislative value orientation of regional forces were not always linked with Ukrainian statehood.

Key words: power structures, Belarusian Polesie, Dregovitskaya Earth, Polesskaya province, commissioners of UPR, povitovye elders, Sovereign Varta, Gomel Directory.

Лебедева В.М.

независимый исследователь

(Беларусь, Гомель),

lebedeva.gsu@gmail.com

Структуры украинской власти на присоединенных в 1918 г. белорусских территориях

В условиях Первой Мировой войны и национально-государственного самоопределения Беларуси, России и Украины встал вопрос о государственной принадлежности Белорусского Полесья. В соответствии с договором между Украиной и германским блоком от 2 января (9 февраля) 1918 г. Украинской Народной республике были переданы 5 уездов трех губерний бывшего Северо-Западного края: Берестейский, Пинский, Мозырский, Речицкий и Гомельский. Границы Северо-Западного края традиционно считались границами белорусской этнической территории и были объявлены частью провозглашенной 25 марта 1918 г. Белорусской Народной Республики. Однако присоединенные уезды были включены в административно-территориальную структуру УНР и Украинской Державы: на их основе были образованы Дреговичская Земля, а затем Полесская губерния.

При отсутствии в национально-государственных ориентациях местных общественных и политических сил выраженных проукраинских настроений Украина рассматривалась ими как альтернатива большевистской России. В силу этого местные элементы, включая лево-социалистические, включились в формирование и деятельность структур украинской власти. На разных этапах становления украинской государственности 1918 г. в органы управления рекрутировались различные партийно-политические силы, от лево-социалистических до право-либеральных, включая представителей бывшей царской администрации и офицерства. Создание Гомельской Директории стало попыткой общего антибольшевистского политического противостояния, хотя политические ценности и законодательные ориентации региональных сил не всегда связывались с украинской государственностью.

Ключевые слова: властные структуры, белорусское Полесье, Дреговичская Земля, Полесская губерния, комиссары УНР, повитовые старосты, державная варта, Гомельская Директория.

Проблема борьбы за национальную государственность Беларуси и Украины относится к числу ключевых для национальных историографий. Однако вопрос о белорусско-украинских взаимоотношениях в процессе государственного самоопределения довольно долго не был введен в научный дискурс. В начале 2000-х гг. автором данной статьи был представлен сюжет о попытке дипломатического решения территориального вопроса новопровозглашенными Украинской и Белорусской народными республиками, что стало первым обращением к теме [1, с. 104 – 113]. За прошедшие полтора десятилетия проблема

привлекла внимание исследователей обеих стран и сегодня есть основания говорить о наличии ее историографии, включающей научные жанры от статей и публикаций документов до монографий [2 – 7]. Обобщением достигнутых результатов стали диссертационные исследования В.М. Матвиенко в Украине [4] и А.А. Куксы в Беларуси [6]. Эти работы позволили проанализировать общее и особенное в борьбе двух народов за государственность, их взаимовлияние, партийный состав национальных движений, предпосылки, факторы и возможности консолидации, а также природу противоречий.

Несомненный вклад отмеченных авторов и исследований в изучение истории белорусско-украинских отношений периода 1918 – 1920 гг., тем не менее, пока не позволил осветить все аспекты этой сложной темы. Одной из «белых страниц» остается, например, политика украинского государства в отношении присоединенных весной 1918 г. белорусских территорий, включая такую ее составляющую, как создание и деятельность здесь органов украинской власти и управления.

Постановка проблемы. Целью данной статьи является попытка реконструкции механизмов формирования украинских структур управления на белорусских территориях на разных этапах становления государственности в 1918 г., их партийного и персонального состава. В контексте возможностей легитимизации украинской власти рассматриваются политико–государственные ориентации населения и политических сил региона.

Уже в процессе провозглашения Украинской Народной Республики встал вопрос о принадлежности к ней части Белорусского Полесья с такими городами как Брест, Пинск, Мозырь, Гомель и др., находившейся в составе Гродненской и Минской губерний бывшего Северо-Западного Края. Границы губерний традиционно считались линией размежевания украинской и белорусской этнических территорий.

Внимание к Полесскому региону было вызвано, прежде всего, его экономическим и транспортным потенциалом. Полесье не представляло большого интереса в аграрном отношении, причиной чего была плотная лесистость, малочисленность населения и невысокая плодородность пашенных земель. Однако со второй половины XIX в. природно-сырьевые ресурсы региона оказались востребованными развивающейся промышленностью, на территории от Пинска до Гомеля возник пояс деревообрабатывающих предприятий, имевших не только краевое, но и общероссийское значение. Военно-стратегическую и экономическую ценность региона значительно повысили построенные в 80-е годы XIX в. Полесские железные дороги, важнейшая часть которых проходила по линии Брест – Жабинка – Пинск – Лунинец – Калинковичи – Речица – Гомель – Брянск [9, с. 114 – 120]. Возможности Полесских дорог интересовали молодую украинскую державу, безусловную ценность при дефиците собственных лесных ресурсов представляло для нее деревообрабатывающее производство региона.

В соответствии с подписанным 2 января (9 февраля) 1918 г. мирным договором между Украиной, с одной стороны, и Германией, Турцией, Австро-Венгрией и Болгарией с другой, УНР была передана часть западного Полесья от Бреста до Пинска, находившаяся под немецкой оккупацией с 1915 г. После срыва 18 февраля 1918 г. мирных переговоров в Бресте германские войска заняли восточную часть Полесья, достигнув Гомеля. В конце марта произошла официальная передача УНР Мозырского и Речицкого уездов Минской губернии и Гомельского Могилевской. Из присоединенных уездов была сформирована новая административно-территориальная единица – Дреговичская земля с центром в Мозыре [10, с. 181]. В уезды были назначены военные и гражданские комиссары УНР. В Гомельском уезде, в частности, эти должности были заняты Шмиловским и полковником Харченко.

Эти действия практически совпали с провозглашением 25 марта 1918 г. независимости Белорусской Народной Республики. Акт о независимости – Третья Уставная грамота БНР – определила границы белорусского государства на основе этнической территории: «все земли, где живет и имеет численное преимущество белорусский народ, а именно Могилевщину, белорусские части Минщины, Виленщины, Гродненщины, Витебщины, Смоленщины, Черниговщины и смежные части соседних губерний, заселенных

белорусами» [11, с. 107]. Таким образом, белорусское Полесье было объявлено частью территории независимой Беларуси.

С 23 по 30 апреля 1918 г. в Киеве происходили белорусско-украинские переговоры по территориально-пограничному вопросу, а конкретно – о судьбе полесских уездов. Стороны не пришли к взаимопониманию, прежде всего, по причине разногласий в определении самого этно-территориального разграничения. Но при этом украинская сторона открыто указывала на геополитическое и военно-транспортное значение белорусской части Полесья для обеспечения безопасности Украины с севера, в случае, если независимая белорусская государственность не удержится, и на ее территории будут господствовать Россия или Польша [12, л. 43]. Преобладание стратегических мотивов над этническими косвенно подтвердил на встрече с делегацией М. Грушевский, высказав возможность предоставления белорусам национально-персональной, а присоединенным уездам – культурно – национальной автономии [13, с. 110].

Отметим, что население и политические структуры, во всяком случае, восточной части белорусского Полесья, не были готовы к перемене государственно-административного статуса. Несмотря на давние экономические, культурные, миграционные и иные связи с украинскими губерниями, проукраинские силы в регионе практически отсутствовали. Слабым оставалось здесь и белорусское национальное движение: на выборах в Учредительное собрание списки от белорусских организаций в Речицком и Гомельском уездах заняли предпоследние места [14]. Зато восточная часть Полесья являлась ареалом довольно высокой активности разного рода еврейских и общероссийских левосоциалистических партий, ориентированных на сохранение единой российской демократической государственности, в составе которой они видели будущее своего региона. Полесский большевистский комитет, активисты которого действовали на оккупированной территории полуподпольно, по решению Москвы был переподчинен и управлялся ЦК КПУ, однако продолжал считать себя неотъемлемой частью РКП(б).

Факт присоединения к Украине, вероятно, впервые для широкой местной общественности и населения поставил вопрос о возможностях иной, по сравнению с российской, самоидентификации и государственной перспективе. В развернувшемся обсуждении проявились и антиукраинские, и проукраинские настроения, шли поиски их аргументации.

Гомельская городская дума, в составе которой после выборов июля 1917 г. абсолютно преобладали социалисты, и которая до последнего дня делила свои полномочия с гомельским большевистским ревкомом (срочно эвакуировавшимся перед немецким наступлением), проявила своего рода «демократический романтизм». Высказав официальный протест против присоединения уезда к Украине и назначения комиссара Центральной Рады, она потребовала реализации права населения на свободное самоопределение и проведение референдума о государственной принадлежности, а до его результатов просила освободить Гомель от власти всех держав. Протест был доведен до УЦР, но остался без удовлетворения. Общее собрание служащих станции Гомель приняло «компромиссное» постановление: «Гомель, как единицу Российской Республики желательно влить в единую и неделимую Россию, однако учитывая обстоятельства, – присоединить к Украине» [15, л. 38]. Под «обстоятельствами» подразумевалась немецкая оккупация и ее временный режим.

К белорусской дипломатической делегации в Киеве апеллировал Союз землевладельцев полесских уездов – Пинского, Мозырского, Речицкого и Гомельского. Его представитель, недавний председатель гомельской уездной земской управы Федор Мухортов, передал делегации письменное обращение, в котором аргументировалось историческое, экономическое, административное тяготение полесских уездов к Минску и утверждалось, что население не представляет своего существования в границах Украины. Делегации предлагалось добиться отзыва украинских комиссаров и замены их комиссарами Рады БНР. Обращение Союза, подкрепленное заявлением самой делегации, было передано УЦР [16, л. 116].

Однако, наряду с пробелорусскими, выявились и иные позиции. Так, в мае 1918 г. в Министерство справ закордонных была передана «Докладная записка», авторы которой, трое братьев Землянских отрекомендовали себя «коренными землевладельцами» Игуменского и Речицкого уездов Минской губернии. Ссылаясь на знание местных настроений, авторы уверяли в доминировании среди крестьянства и землевладельцев-«русских» не только приграничья, но всей Минской губернии проукраинских ориентаций. Они, правда, признавали, что в основе этих ориентаций лежали экономические мотивы – товарообмен с Украиной был основой благополучия уездов. По их мнению, и помещики-католики, тяготевшие к Польше, готовы были поддержать общую позицию, «дабы избежать хозяйственной ломки». Украинскому правительству предлагалось использовать эти настроения для инкорпорирования возможно большей территории Минской губернии в Украинскую державу и принять немедленные меры к развертыванию здесь украинской пропаганды, школ и прессы, а главное, – к оказанию продовольственной помощи местному населению, дабы усилить его проукраинские ориентации [17, л. 75 – 77].

Отметим, что в силу острой политической борьбы в Украине, а также внутри самой Центральной Рады, украинское управление в белорусском Полесье в период первой УНР имело скорее номинальный характер, а его структуры не успели окончательно оформиться.

Более ощутимые попытки интеграции новоприсоединенных территорий с Украиной были предприняты правительством П. Скоропадского.

2 мая 1918 г. в Гомеле появились публикации манифеста П. Скоропадского и закона о создании Украинской Державы. В начале июня Дреговичская земля была реорганизована во временную Полесскую губернию с включением в нее Речицкого, Пинского и Мозырского уездов, а Гомельский был присоединен к Черниговской губернии. Подготовленный «Законопроект об административном делении присоединенных к Украине уездов между губерниями» распределял белорусские уезды следующим образом: Пинский, Брест-Литовский и Кобринский присоединялись к Волынской губернии, Мозырский и Речицкий – к Киевской. Гомельский, укрупненный за счет части Рогачевского, оставался за Черниговской губернией [17, л. 15 – 19, 39].

Имеющиеся в нашем распоряжении материалы позволяют более отчетливо, реконструировать элементы властных структур Украинской державы, а также их социальную основу.

Как и в самой Украине, институт комиссаров в присоединенных административных единицах сохранился, но на военном уровне претерпел понятные персональные изменения: «військовим комендантом міста і повіта Гомеля» вместо полковника Харченко был назначен ставленник П. Скоропадского полковник Шербуренко. Иные назначения отчетливо проявили смещение политических акцентов новой украинской власти. Так, на должности губернских и городских комиссаров были привлечены наиболее авторитетные общественные деятели право-либеральной ориентации, включая представителей бывшей царской администрации. Гражданским комиссаром Гомеля и уезда стал бывший предводитель дворянства Евгений Стош. При поддержке Киева он добился удаления из городского самоуправления левых социалистов и вернул в него цензовых гласных, не допущенных в думу муниципальными выборами в июле 1917 г. Это было воспринято местными социалистами как консервативно-реставрационный шаг, «перечеркивающий демократические завоевания революции» [18, л. 39].

Из персон украинской администрации особого внимания, на наш взгляд, заслуживает фигура «Поліського губерніяльного старосты» Петра Оскаровича Патона – родного брата будущего академика Евгения Патона. Петр Патон, значившийся «потомственным дворянином Черниговской губернии», появился на белорусском Полесье в 1903 г. в качестве земского начальника сначала Мозырского, затем Речицкого уездов. Одновременно он приобретает в Речицком уезде имение Городище в 500 дес. земли и устраивает в нем крупнейший на Полесье винокуренный завод с производством и мукомольную мельницу. С 1913 по 1918 г. Петр Патон являлся председателем Речицкой уездной земской управы и

проявил себя как либеральный и весьма активный городской деятель. Вероятно, украинские власти учли связь П. Патона с Киевом и Черниговом при должностном назначении. При определении центром губернии Мозыря резиденцией старосты до октября 1918 г. оставалась Речица. С эвакуацией немецких войск и падением украинской власти П. Патон покинул Речицу и поселился в переданном Польше по Рижскому миру Бресте, где до своей смерти в начале 1930-х гг. служил в ипотечном отделе магистрата [19].

Источники позволяют предполагать, что отделы державной варты не были присланы из Украины и их формирование, включая младший командный состав, происходило на местах из добровольцев, среди которых преобладали выходцы из дворянства, а также офицеры, значительный контингент которых осел в регионе после распада фронтов Первой мировой войны. Так, оказалась в Гомеле и была расформирована здесь по приказу Киева 80-я бригада Государственного ополчения Минского военного округа. Ее командир, генерал-майор Антон Иосифович Товянский получил в Гомеле украинское гражданство «как уроженец Украины, прошедший сорок лет военной службы на Украине» [20, л. 3 – 13]. Этот факт украинской государственной идентификации примечателен, ибо генерал Товянский был уроженцем вовсе не Украины, а Ковенской губернии и происходил из рода известного в польском освободительном движении деятеля и философа-мистика Анджея Товянского – близкого соратника Адама Мицкевича в эмиграции. Имеющиеся данные не позволяют установить мотивацию и причастность А. Товянского к украинскому военному делу, но в 1920 г. он уже командовал бригадой Войска Польского на советско-польском фронте, а после окончания войны жил в Варшаве, где и умер в 1924 г. [21].

Из следственных материалов гомельского губтрибунала за 1919 г. выясняется, например, что начальником пятого участка Гомельской уездной варты оказался местный помещик Павел Случановский [22, л. 66]. Командиром «отряда гетмана Скоропадского» рекомендовал себя и один из вышеупомянутых братьев Земянских.

Отношение к украинским властным и военным структурам местного офицерского контингента требует более полного исследования. Так, в литературе и документах упоминаются эпизоды с уходом из Гомеля на территорию Украины двух добровольческо-офицерских отрядов. Первый из них, численностью якобы более тысячи человек, покинул город в декабре 1918 г. сразу после подписания советского-германского соглашения об эвакуации немецкого оккупационного контингента по линии Гомель – Мозырь. По некоторым свидетельствам, этот отряд направлялся на соединение с петлюровскими войсками, но в Чернигове был разоружен по приказу начальника Серожупанной дивизии полковника М. Палия, причем, большая часть офицеров расстреляна. [23, с. 285 – 286]. Возникают, на наш взгляд, две версии интерпретации природы этого отряда: либо он ориентировался на П. Скоропадского, но опоздал с появлением в Киеве, либо, пользуясь сменой киевской власти, пытался прорваться к Деникину. Обе версии объясняют мотивы расправы с отрядом Украинской Директории.

Второй отряд, под командованием еще одного «белогвардейского» генерала – Иванова, с боями ушел на Черниговщину в конце марта 1919 г. в момент подавления Стрекопытовского мятежа в Гомеле. Однако формирование Иванова не было связано с повстанцами, Тульскими полками, прибывшими в Гомель в январе 1919 г. Вероятно, вокруг Иванова объединились и ушли от Красной Армии последние воинские элементы, переждавшие в Гомеле немецкую оккупацию и украинскую власть. Судьба этого отряда остается неизвестной.

Сохранившиеся в гомельских архивах отрывочные сведения, дают основание предполагать, что полномочия варты ограничивались совместным с немецкими конвоями патрулированием железнодорожных путей и помещичьих владений. Полицейско-жандармские функции на оккупированных территориях выполняли немецкие комендатуры и гарнизоны.

Гетманское правительство сделало также первые реальные шаги в украинизации учреждений присоединенных уездов: в них, а также на железнодорожном узле вводилось украиноязычное делопроизводство. Документы Министерства просвещения Украинской державы свидетельствуют о подготовке украинизации школы и финансовом обеспечении этой меры. [24, л. 142].

К началу декабря 1918 г. в белорусско-украинском регионе сложилась новая ситуация, связанная с денонсацией Россией Брестского мира и советско-германскими договоренностями об отводе немецких войск. 6 декабря 1918 г. Могилевский губком и Солдатский совет 41 германского корпуса подписали в Мозыре договор об эвакуации оккупационного контингента по линии Гомель – Мозырь в срок 7 до 20 декабря. Перед реальной опасностью возвращения советов для демократических сил приграничья украинское независимое государство приобретало роль единственно возможного союзника в борьбе за антибольшевистскую альтернативу.

Новым этапом взаимоотношений белорусских территорий с украинской государственностью стал период прихода к власти Киевской Директории, когда инициативы контактов исходили уже с обеих сторон.

Сразу после падения правительства П. Скоропадского его комиссары в присоединенных уездах были отстранены и власть перешла к городским и уездным самоуправлениям. Гомельская городская дума возвратила свой социалистический состав и приступила к поискам контактов с Киевом. В документах засвидетельствован факт посещения гомельской думской делегацией руководителей Украинской Директории в первые дни ее существования [18, л. 17]. Хотя остаются неизвестными состав делегации и дата визита, можно предполагать достижение договоренностей програмно-тактического характера, главным из которых было создание Гомельской Директории, как структуры новой украинской власти.

«Гомельская Демократическая Директория» объявила о собственном создании 17 декабря, когда Украинская только разворачивала антигетманское восстание и еще не вступила в Киев. Властные структуры декларировали одни и те же цели: «восстановление порядка и демократического строя, преданность интересам трудящихся» [25, № 19].

Количественно Директория в Гомеле насчитывала 10 человек, т.е. превосходила «старшую сестру» ровно вдвое. В ее состав вошли два представителя городской думы, один – от городского совета профсоюзов, двое – от рабочей конференции четыре – от комитета железнодорожников. Партийный же состав соответствовал Киеву только социалистической ориентацией: социал-демократы (меньшевики), Бунд и социал-сионисты. В отличие от Украины, ни одна из этих партий не прибавляла к своему названию национального обозначения. Наоборот, все они исповедовали «революционный интернационализм», который на данном историческом этапе воплощался в модель российско-центричного федерализма.

В силу этого объединение украинских и гомельских политических сил было обусловлено в большей степени внешними факторами, а консолидация на идейно-государственной почве могла, на наш взгляд, произойти только в отдаленной перспективе, в совместной борьбы за общее демократическое будущее. Однако такой перспективы история не предоставила. Компромиссный характер союза предопределил противоречивость взаимоотношений Гомельской Директории с Киевом, хотя ее судьба зависела не от расхождений с центральными украинскими структурами, а все от того же фактора борьбы большевиков за власть.

Примечательно, что первый документ, извещавший гомельчан о появлении Директории, исходил не от нее самой, а от исполкома Солдатского совета 41 немецкого корпуса, что говорит о реальной расстановке сил в регионе. Оккупационная власть признавала легитимность Директории, обращала внимание на добровольность передачи верховной власти Киеву и указывала на «народный характер» правительства С. Петлюры [25, № 18].

Первые меры Гомельской Директории были направлены на ликвидацию остатков гетманского режима в регионе, квалифицированного как «недемократический и насильственный». Воззвание от 18 декабря гарантировало его участникам личную неприкосновенность и право свободного выезда, но уже в последующие дни было объявлено, что «представители гетманской власти, в случае появления их в городе, подвергаются немедленному аресту».

Именно в отношении к режиму П. Скоропадского проявился статус Гомельской Директории как представительства Украинской и согласованность их действий. В более принципиальных вопросах позиции нередко дистанцировались. В частности, документы

свидетельствуют, что законодательные ориентации Гомельской Директории были связаны не с УНР, а с наследием Февральской революции: приказом № 1 были отменены все законы гетманского времени, «которые противоречили актам Временного правительства». Ссылка на правотворчество Украинской Директории и Украинской Народной Республики при этом отсутствовала.

Примечательно, что новый властный орган не занялся созданием собственной военизированной опоры, приняв предложение Совета 41 корпуса об обеспечении охраны и порядка в городе. При этом державная варта сохранялась с переименованием ее в милицию и переподчинением коллегии комиссаров Директории. Распущенным объявлялся только руководящий состав варты [25, № 19], а ее полномочия, видимо, так и не претерпели изменений.

Хозяйственно-экономические меры Директории раскрывают еще один аспект взаимоотношений с Украиной – стремление сохранить единое финансово-торговое пространство и товарный рынок. Специальным приказом Директории объявлялась равноценность украинских денег наряду с немецкими марками и царскими рублями и вводилась ответственность за отказ от их приема [25, № 23]. С расчетом на Украину планировалось решение наиболее острой, продовольственной проблемы. При введении строгого запрета на вывоз продуктов за пределы города и размещении на дорогах «охранительных отрядов» с правом реквизиции товаров и передачи их владельцев под суд, снимались любые ограничения на ввоз продуктов, главным поставщиком которых указывались украинские губернии [25, № 26].

Из иных экономических мер можно отметить попытку Директории создать собственный бюджет, причем без расчета на Киев. Основным источником финансовых поступлений был объявлен чрезвычайный принудительный налог в размере трех миллионов рублей, который распределялся по классовому признаку – «на имущие классы города Гомеля». Уклонявшихся ждало «лишение права свободного перемещения», арест и продажа имущества, закрытие принадлежавших им предприятий торговли и производства [25, № 28].

Результативность действий Директории в условиях экономической стихии, а также острой внутри- и внешнеполитической борьбы и фактического существования в Гомеле двоевластия оценить сложно. Период ее существования оказался весьма коротким, а соотношение сил в городе становилось все более неравным. Предчувствуя скорое водворение своей власти на освобождавшейся от немецких войск территории, гомельский ревком при поддержке Могилевского губкома РКП(б) и командования Западного фронта организовал с 26 декабря общегородскую забастовку, которая парализовала железнодорожный узел и работу предприятий.

Очевидно, что Директория не сразу оценила ситуацию. В обращении к гражданам города она предупредила, что «расклеенные в городе приказы некоего революционного комитета исходят от неведомых нам лиц. Власть по-прежнему находится полностью в руках городской Директории» [25, № 20]. Однако уже 30 декабря член Директории А. Браун вынужден был вступить в полемику с представителями ревкома, пытаясь доказать ошибочность забастовки, хотя бы с тех позиций, что она срывает эвакуацию германских войск. В ответ прозвучали слова члена Могилевского губревкома Давида Гуревича о том, что Гомель срочно необходим для пропуска Красной Армии на Украину [18, л. 28].

Расчет ревкома оказался верным: забастовка вынудила Немецкий Совет взять обязательство оставить Гомель в десятидневный срок. Это стало приговором для Гомельской Директории. В отличие от Украинской Директории, она не оказала большевикам никакого сопротивления. Приняв решение о добровольной передаче власти ревкому, в своем последнем обращении к населению она поставила себе в заслугу попытку взять ответственность за судьбы города и сохранить демократический строй в самых тяжелых условиях. Примечательно, что в этом документе политическим идеалом указаны «завоевания Великой Российской Революции» а не Украинской Народной Республики [25, № 35]. 10 января 1919 г. Директория прекратила своё существование, а 14 января последние немецкие части передали город Красной Армии.

Украинская Директория не вмешалась в гомельские события и не поддержала местную власть военными силами. Причинами могли быть недооценка региона как канала большевистского проникновения в Украину, незавершенность процесса формирования собственных властных и вооруженных структур (именно 24 декабря в Киеве было создано правительство – Рада народных министров УНР). Сохранилось единичное сведение, что Киевская Директория направила в Гомель бронированный поезд [18, л. 39], но достоверность и значение этого факта не выяснены. Более серьезные события развернулись в центральном Полесье, где район между Овручем и Мозырем взяла под контроль Северная армия УНР под командованием Владимира Оскилко.

Выводы. Исторический эпизод участия Белорусского Полесья в украинской государственности открывает широкий контекст политических процессов и событий как локального, так национального и международного уровня, связанных, прежде всего, с геополитическим значением региона. Присоединение белорусских уездов к Украине было обеспечено международно-правовой поддержкой Германского блока и временной немецкой оккупацией территории Беларуси. Процесс создания институтов украинской власти на присоединенных в 1918 г. белорусских территориях соответствовал этапам эволюции украинского государства и отражал внутривластную борьбу на Украине. Серьезными сложностями формирования и аппарата управления было отсутствие проукраинских ориентаций как населения, так и местных политических сил. Однако самостоятельное украинское государство рассматривалось ими как альтернатива большевистской экспансии и это мотивировало легитимизацию украинских властных структур. Создание Гомельской Директории стало попыткой общего антибольшевистского политического противостояния, хотя политические ценности и законодательные ориентации региональных сил не всегда связывались с украинской государственностью. Тема представляет научный интерес и является перспективной для дальнейшего исследования.

Список использованных источников

1. Лебедзева В. Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска–украінскіх перамовах 1918 г.: факталагічны і крыніцазнавчы аспекты / В. Лебедзева // *Архівознаўство. Археаграфія. Джерелазнаўство: Міжвядомчы навуковы збірнік – Вып. 2: Архівознаўчы чітаньня.* – Київ, 2000. – С. 104 – 113.
2. Лебедзева В. БНР – УНР: першы вопыт дзяржаўных стасункаў (вясна 1918 г.) / В. Лебедзева // *Проблемы славяноведения: сб. науч. ст.* – Брянск, 2002. – Вып. 4. – С. 198 – 211.
3. Трацяк, С.А. Кіеўская місія Беларускай Народнай Рэспублікі / С.А. Трацяк // *Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гум. навук.* – 2005. – № 3. – С. 50 – 59.
4. Матвіенко В.М. Політика УНР та Украінської Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917 – 1921 рр.): автореф. дис.... д-ра іст. наук: 07.00.02 / В.М. Матвіенко; Київ. нац. ун-т Т.Г. Шевченка. – Київ, 2003. – 40 с.
5. Лебедзева В.М. Тэрытарыяльнае пытанне ў беларуска–ўкраінскіх адносінах на этапе станаўлення дзяржаўнасці (1918 – 1919 гг.) / В.М. Лебедзева // *Bielarus w XX stuleciu w kryngu kultury i polityki / pod redakcją Doroty Michaluk.* – Toruń, Wydawnictwo naukowe uniwersytetu M. Kopernika, 2007. – S. 225 – 247.
6. Кукса А.А. Белорусские и украинские общественно-политические организации: взаимодействие и тактика в период становления государственности в Беларуси и Украине (февраль 1917 – декабрь 1922 гг.): автореф. дис. ...канд. ист. наук по специальности 07.00.02/ А.А. Кукса; Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка. – Минск, 2008. – 37 с.

7. Касцюк М.П. Беларуская Народная Рэспубліка – Украінская Народная Рэспубліка: некаторыя асаблівасці шляху і ўзаемаадносін / М.П. Касцюк // Научныя працы історычнага факультэту Запорызьскага дзяржаўнага ўніверсітэту. – Запорыжжя, 2008. – Вип. XIV Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – С. 119 – 124.
8. Лебедзева В.М. Украінская ўлада на Беларускім Палессі: Гомельская гарадская Дырэкторыя / В.М. Лебедзева // Хроніка 2000: Украінський культурологічний альманах. – 2011. – Вип. 4 (90). Україна – Білорусь. – Кн. 1. – Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2012. – С. 359 – 378.
9. Киштымов А. Л. Экономический потенциал Полесья в начале XX века / А.Л. Киштымов // Загароддзе-3: Матэрыялы навукова-краязнаўчай канферэнцыі «Палессе ў XX стагоддзі», 1-4 чэрвеня 2000 г., Беласток – Мінск, 2001. – С. 114 – 120.
10. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. В 2-х томах. Т. 2. – Київ, 1997. – С. 181.
11. Устаўныя граматы беларускай Народнай Рэспублікі // Спадчына. – 1993. – № 12. – С. 107.
12. Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (далее – ЦГАВО), ф. 2592, оп. 1, д. 62, л. 43.
13. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. – Мінск-Вільнюс-Прага-Нью-Ёрк, 1998. – Т.1. Кн.1. – С. 110.
14. Голос народа. – № 184 (16 ноябры 1917 г.)
15. ЦГАВО, ф. 3766, оп. 1, д. 139, л. 38.
16. Национальный архив Республики Беларусь (далее – НАРБ), ф. 62, оп. 1, д. 47, л. 116.
17. ЦГАВО, ф. 3766, оп. 1, д. 186, л. 75 – 77.
18. Архивный фонд ГИКУ «Гомельский дворцово-парковый ансамбль», ф. 5, оп. 1, д. 3, л. 39.
19. Лебедева В.М. Патоны і Риккі як прадставіцелі новай рэгіянальнай эліты пачатку ХХ стагоддзя / В.М. Лебедева // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міждзяржаўнага і міжрэгіянальнага адносін. Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 1. / В.М. Лебедева – Гомель, 2012. – С. 111 – 117.
20. Государственный архив общественных организаций и объединений Гомельской области (ГАООГО), ф. 52, оп. 1, д. 30, л. 3 – 13.
21. Русская армия в Великой войне: Картотека проекта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=4896&PHPSESSID=08254ccd6ada73daf82e7aab4e6226d6>.
22. Государственный архив Гомельской области (ГАГО), ф. 100, оп. 1, д. 3, л. 66.
23. Кручинин А.С. Из Гомеля в Польшу: анабазис Тульскага отряда в 1919 – 1920 гадах / А.С. Кручинин // Военная история России XIX – XX вв. Материалы V Международной военно-исторической конференции / [Под ред. А. В. Арановича]; Санкт-Петербург, 1 ноября. Сб. научных статей. – СПб.: СПГУТД, 2012. – С. 280 – 310.
24. ЦГАВО Украины, ф. 2201, оп. 2, д. 420, л. 142.
25. НАРБ, Коллекция документов «Гомель: 1917 – 1923».

References

1. Lebedzeva V. Terytaryialnae pytanne na belarуска-ukrainских peramovah 1918 g.: faktalagichny i krynicaznawchy aspekty / V. Lebedzeva // Arhivaznawstvo. Arheografiya. Dzereloznawstvo: Mizvidomchi navukovy zbirk – Vyp. 2: Arhivoznawchi chitannya. – Kyiv, 2000.

2. Lebedzeva V. BNR – UNR: pershy vopyt dzyarzhavnyh stasunkaw (vyasna 1918 h.) / V. Lebedzeva // Problemy slavyanovedenya: sb. nauch. st. – Bryansk, 2002. – Vyp. 4. – S. 198 – 211.
3. Traccyak S.A. Kiewskaya misiya Belaruskaj Narodnaj Respubliki / S.A. Traccyak // Vesci Nac. akad. navuk Belarusi. Ser. gum. navuk. – 2005. – № 3. – S. 50 – 59.
4. Matviyenko V.M. Polityka UNR ta Ukrayinskoyi Derzhavy shchodo novopostalykh derzhavnykh utvoren na terytoriyi kolyshnoyi Rosiyskoyi imperiyi (1917 – 1921 rr.): avtoref. dys.... d-ra ist. nauk: 07.00.02 / V.M. Matviyenko; Kyiv. nats. un-t T.H. Shevchenka. – Kyiv, 2003. – 40 s.
5. V. Lebedzeva. Terytaryialnae pytanne v belarуска-ukrainskikh agnosinah na etape stanawlennya dzyarzhavnasci (1918 – 1919 hh.) // Bielarus w XX stuleciu w kregu kultury i polityki. – Torun, Wydawnictwo naukowe uniwersytetu M. Kopernika, 2007. – S. 225 – 247.
6. Kuksa A.A. Belorusskye y ukraynskye obshchestvenno-polytycheskye orhanyzatsyy: vzaymodeystvye y taktyka v peryod stanovlenyya hosudarstvennosti v Belarusy y Ukrainy (fevral 1917 – dekabr 1922 hh.): avtoref. dys. ...kand. yst. nauk po spetsyalnomy 07.00.02/ A.A. Kuksa; Belorusskiy hosudarstvennyy pedahohycheskiy unyversytet ymeny Maksyma Tanka. – Mynsk, 2008. – 37 s.
7. Kascyuk M. P. Belaruskaya Narodnaya Respublika – Ukrainskaya Narodnaya Respublika: nekatorya asablivasci shlyahu i wzaemaadnosin / M.P. Kascyuk // Navukovi praci istorychnogo fakultetu Zaporizskogo derzhavnogo universitetu. – Zaporizza, 2008. – Vyp. XIV Socialni ta nacionalni chinniky revolyucij i reform v Ukraini: problemi vzaemovpyviv. – S. 119 – 124.
8. Lebedzeva V.M. Ukrainskaya ulada na Belaruskim Palessi: Gomelskaya garadskaya Dyrektorya / V.M. Lebedzeva // Chronika 2000: Ukrainskiy kulturalagichnij almanakh. – 2011. – Vyp. 4 (90). Ukraini – Bilorus. – Kn. 1. – Kyiv, 2012. – S. 359 – 378.
9. Kishtymow A. L. Ekonomicheskij potencial Polesya v nachale XX veka / A.L. Kishtymov // Zagaroddze-3: Materyyaly navykova–krayaznawchaj kanferencyi «Palesse w XX stagoddzi», 1 – 4 chervenya 2000 g., Belastok – Minsk, 2001. – S. 114 – 120.
10. Ukrainska Centralnaya Rada: dokumenty i materialy. V 2-h tomah. T. 2. – Kyiv, 1997. – S. 181.
11. Ustawnyya gramaty Belaruskaj Narodnaj Respubliki // Spadchyna. – 1993. – № 12. – S. 107.
12. Tsentralnyy hosudarstvennyy arkhiv vysshykh orhanov vlasty y upravlenyya Ukrainy (dalshe – CHAVO), f. 2592, op. 1, d. 62, l. 43.
13. Arkhivy Belaruskaj Narodnaj Respubliki.– Minsk – Vilnyus – Praha – Nyu-York. – 1998. T. 1. Kn. 1. – S. 110.
14. Golos naroda – № 184, 16 noyabrya 1917 g.
15. CGAVO, f. 3766, op. 1, d. 139, l. 38.
16. Nacionalnyj Arkhiv Respubliki Belarus (dalshe – NARB), f. 62, op. 1, d. 47, l. 116.
17. CGAVO, f. 3766, op. 1, d. 186, l. 75 – 77.
18. Arkhiwnyj fond GIKU «Gomelskiy dvorcovo-parkovyj ansambl» f. 5, op. 1, d. 3, l. 39.
19. Lebedzeva V.M. Patony i Rikki kak predstaviteli regionalnoj elity XX veka / V.M. Lebedzeva // Belarus i susedzi: shlyahi farmiravannya dzyarzhavnasci, miznacyanalnya i mizdzyarzhavnaya adnosiny. Zbornik navukovyh artykulaw. Vyp. 1. – Gomel, 2012. – S. 111 – 117.
20. Gosudarstvennyj arhiv obszestvennyh organizacij i obedinenij Gomelskoj oblasti (GAOOGO), f. 52, op. 1, d. 30.
21. Russkaya armiya v Velikoj vojne: Kartoteka proekta [Elektronnyj resurs]. – Reszim dostupa: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=4896&PHPSESSID=08254ccd6ada73daf82e7aab4e6226d6>.
22. Gosudarstvennyj arhiv Gomelskoj oblasti (GAGO), f. 100, op. 1, d. 3, l. 66.
23. Kruchynyn A.S. Yz Homelya v Polshu: anabazys Tulskoho otryada v 1919 – 1920 hodakh / A.S. Kruchynyn // Voennaya ystoriya Rossyy XIX – XX vv. Materyaly V Mezhdunarodnoy voenno-ystorycheskoy konferentsyy / [pod red. A.V. Aranovycha]; Sankt-Peterburh, 1 noyabrya. Sb. nauchnykh statey. – SPb.: SPHUTD, 2012. – C. 280 – 310.
24. CGAVO Ukrainy, f. 2201, op. 2, d. 420, l. 142.
25. NARB, Kollekcija dokumentov «Gomel: 1917 – 1923».

Личковах В.А.

доктор філософських наук,
професор кафедри гуманітарних дисциплін,
Чернігівський національний технологічний університет,
заслужений працівник народної освіти України
(Україна, Чернігів), volodymyr.lychkovakh@ukr.net

МІЖРЕГІОНАЛЬНИЙ ДІАЛОГІЗМ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНИХ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ СОБОРНОЇ УКРАЇНИ

Подається авторська концепція соціального статусу культурологічної регіоніки в контексті державного управління сферою культури, зокрема міжрегіонального діалогу культури соборної України. Культурологічні виміри соціальної роботи розкривають аксіосферу сучасного соціуму, духовні засади української ментальності й світовідношення, які вкрай важливі для соціокультурної діяльності працівників державних і соціальних служб серед різних верств населення України і регіону. Для становлення соборного громадянського суспільства є необхідним і міжрегіональний діалог культур, що ґрунтується на розвитку культурологічної регіоніки в її топосах і синергії, які досліджуються компаративними і холистичними методами аналізу, стаючи теоретичною основою соціальної роботи, громадянського виховання в цілому. Звідси випливає актуальність і доцільність розробки заявленої проблематики, її місце в процесах децентралізації та територіальної реформи.

Ключові слова: культурологія, культурологічна регіоніка, державне управління сферою культури, міжрегіональний діалогізм, компаративістика, соборна Україна.

Lychkovakh V.A.

Doctor Of Philosophy,
Professor of the Department of humanitarian disciplines,
Chernihiv National Technological University,
Honored Worker of Public Education of Ukraine
(Ukraine, Chernihiv), volodymyr.lychkovakh@ukr.net

Interregional dialogue of Ukrainian culture in the state creative process

The author's concept of social status of cultural rehionics in the context of public management in the sphere of culture, in particular inter-culture dialogue of united Ukraine is presented in the article. Cultural dimensions of social work reveal axiosphere of modern society, the spiritual principles of Ukrainian mentality and outlook which is extremely important for social and cultural workers of public and social services among different segments of the population of Ukraine and the region. For the formation of the united civil society the interregional dialogue of cultures based on development of cultural rehionics in its topos and synergies is essential. Those topos and synergies are researched using holistic and comparative analysis methods, becoming the theoretical basis of social work. Thus the relevance of the researched problems, its place in the process of decentralization and territorial reform is highly essential.

Key words: culturological regionics, culturological dimensions of state management, studies of culture, sociology of culture, interregionic dialogue in “whole” Ukraine.

Личковах В.А.

доктор философских наук,
профессор кафедры гуманитарных дисциплин,
Черниговский национальный технологический университет,
заслуженный работник народного образования Украины
(Украина, Чернигов), volodymyr.lychkovakh@ukr.net

Межрегиональный диалогизм культуры

в современных государствообразующих процессах соборной Украины

Излагается авторская концепция социального статуса культурологической регионики в контексте государственного управления сферой культуры, в частности

межрегіонального діалогу культури соборної України. Культурологічні виміри соціальної роботи розкривають аксіосферу сучасного соціуму, духовні основи української ментальності та міроощунення, котрі особливо важливі для соціокультурної діяльності працівників державних та соціальних служб серед різних шарів населення України та регіону. Для становлення соборного громадянського суспільства необхідно та міжрегіональний діалог культур, котрий ґрунтується на розвитку культурологічної регіоніки в її топосах та синергії, досліджується компаративними та холистическими методами аналізу, трансформуючись в теоретичні основи соціальної роботи, громадянського виховання в цілому. Отсюда випливає актуальність та цільність розробки заявленої проблематики, її місце в процесах децентралізації та територіальної реформи.

Ключеві слова: культурологія, культурологічна регіоніка, державне управління сферою культури, міжрегіональний діалогізм, компаративістика, соборна Україна.

Для соборної України як «країни колишніх окраїн» (Б. Осадчук) вельми важливим є діалог (полілог) культур не тільки в інтер-національних, транс-європейських, але й в етнонаціональних, міжрегіональних горизонтах. Адже культура, «існуючи на кордонах» (М. Бахтін), виявляє свою синергетику як у зовнішніх, так і у внутрішніх комунікаціях, в т.ч. у державному управлінні, соціальній роботі, соціокультурних процесах громадянського самовизначення особи та різноманітних спільнот [див. 8].

Зокрема, культурологічні виміри соціальної роботи розкривають аксіосферу сучасного соціуму, духовні засади української ментальності та світоощунення, які вкрай важливі для соціокультурної діяльності працівників державних та соціальних служб серед різних шарів населення України та регіону. Для становлення соборного громадянського суспільства є необхідним та міжрегіональний діалог культур, що ґрунтується на розвитку культурологічної регіоніки в її топосах та синергії, які досліджуються компаративними та холистическими методами аналізу, стаючи теоретичною основою соціальної роботи, громадянського виховання в цілому. Звідси випливає актуальність та доцільність розробки заявленої проблематики, її місце в процесах децентралізації та територіальної реформи.

Означений науковий напрямок має авторський характер та спирається, перш за все, на публікації автора з культурологічної регіоніки [6], розроблений ним спецкурс та матеріали проведених ним теоретичних конференцій, зокрема з проблем філософії етнокультури [7; 8], та I, II, III Всеукраїнські Кулішеві читання [2, в Чернігові].

В якості методологічного та змістового наповнення запропонованої проблематики використовуються праці відомих українських філософів та культурологів з проблем діалогу культур (Є. Більченко, Ю. Богущкий, Л. Динікова, В. Малахов, Ю. Сугрובה), соціології культури (О. Семашко, І. Покуліта), етноментальності (С. Кримський, І. Мойсеїв, М. Попович), іміджелогії (Н. Барна), публік рілейшнз (Л. Балабанова, М. Поплавський), культури української діаспори (Г. Карась, Н. Кривда), синергетичного розуміння інтеграційних процесів у культурі (С. Волков, В. Шульгіна, О. Яковлев). Враховуються також культур-діалогічні дослідження російських культурологів (В. Губін, О. Золотухіна-Аболіна, В. Межуєв, В. Поліщук) та провідних польських дослідників соціології культури (А. Клоковська) та універсалізму (Я. Кучинський).

Мета статті – розкрити авторську концепцію культурологічної регіоніки, її вплив на теорію та практику державного управління, соціальної роботи та громадянського виховання в контексті міжрегіонального діалогу в культурі соборної України. Запропонувати комплексний, міждисциплінарний та синергетичний підхід до проблематики, що лежить на трансдискурсивному перетині філософії державного управління, культурології, теорії та практики соціальної роботи, соціології культури, етнокультурології, культурологічної регіоніки, діалогіки та компаративістики.

Звичайно про «діалог культур» говорять у міждержавних, міжнаціональних, міжетнічних сенсах. І це слушно й актуально в умовах перманентної глобалізації людства, але транскордонний характер культури виявляється і на субетнічних рівнях, існуючи як міжрегіональний діалогізм певної етнокультури в її географічних та історичних вимірах. Крім того, дослідження культурологічних аспектів державної служби і соціальної роботи передбачає розгляд проблематики співвідношення культури і соціуму, соціалізації та інкультурації, мистецтва і соціальної активності, особливо у сферах праці, управління, побуту, дозвілля, освіти, виховання, паблік рілейшнз. Для розробки культурологічних засад громадянського виховання необхідно також брати до уваги соціокультурні функції дизайну, моди, реклами, сучасних ЗМІ та медіапростору в цілому. А проблематика міжрегіональної діалогіки культури як новий напрямок культурологічних досліджень вже безпосередньо пов'язана з філософією етнокультури [5], з Чернігово-Сіверською культурологічною регіонікою, яка досліджується у монографіях і статтях автора [6], з культурологічною компаративістикою окремих регіонів та їх синергетикою в контексті соборної України.

Регіоніку можна визначити як комплекс вчень про регіональні виміри людського буття. Пошукові обрії регіоніки простягаються від природно-ландшафтних і соціально-історичних до сучасних державотворчих, економічних і культурних умов життєдіяльності народу на субетнічному рівні, у межах певного краю. Для України, наприклад, розподіл на регіони обумовлений як географічно (ландшафтним характером місцевості), так і історично (найдавнішим розселенням племен і племінних союзів у процесі етногенезу), а також адміністративно (процесом «державотворення» – державного будівництва). Чималу роль у територіальній реформі, зокрема регіоналізації етнокультурного буття грали і грають прикордонні зв'язки, характер трансграничних відносин з найближчими сусідами (для України – Росія, Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Туреччина). З іншого боку, незважаючи на всю субкультурну розмаїтість України, український народ поєднує єдиний культурогенез, трансрегіональний розвиток етноментальності, мови, фольклору, традицій, «соборності» багатонаціонального, поліетнічного існування.

Українську культуру іноді називають навіть «крейсуючою» (С. Кримський), маючи на увазі її геокультурний та історичний рух між Заходом і Сходом, слов'янськими і тюркськими етнічними елементами. Культурогенез і розвиток етноментальності в Україні просякнуті величезним масивом цінностей багатьох світових культур: скіфсько-сарматської, мусульманської, іудейської, античної, візантійської, західноєвропейської, польської, російської. І в цьому її суть і життєва сила, тому що «культура живе на кордонах» (М. Бахтін). Регіональні і субетнічні особливості української культури складають різні транскультурні взаємодії: російсько-українські, польсько-українські, слов'яно-тюркські (україно-турецькі, україно-татарські), слов'яно-іранські, східно- і південно-слов'янські, слов'яно-індоарійські. Зокрема, багато уваги дослідженню тюркського впливу, особливо в кримському регіоні, приділяли відомі українські етнокультурологи П. Куліш і А. Кримський. Сьогодні відроджується інтерес до етнічної культури кримських татар, до етногенезу і релігійних особливостей невеликого тюркського народу караїмів.

Регіоніка в етнологічному, історичному й економічному вимірах повинна розкрити субетнічну неповторність і самотність соціального життя краю, його особливу причетність до становлення і розвитку єдиної державної, політичної нації. У культурологічному аспекті регіоніка може бути репрезентована як своєрідна «культурографія» регіону з її специфічною «духовною метафізикою» і «духовною етнографією» (термінологія Фосильйона). У цих вимірах регіоніка і стає складовою частиною етнокультурології, або культурологічною регіонікою, в контексті якої може розвиватися і «міжрегіональна діалогіка», що досліджує діалоги культур між окремими регіонами соборної України. В її контентах і виникає т.зв. «поліфонія діалогу», або полілог культур в етноментальності, національній свідомості і громадянському самовизначенні українців [див., напр., 4].

Теоретичне знання і практично-виховне використання культурологічної регіоніки надають можливість включити соціокультурні впливи у контекст «малої Батьківщини», метафізику культури рідного краю, наповнити форми і змісти державного управління

сферою культури, соціальної роботи і громадянського виховання регіональними духовними цінностями пам'яток історії та культури.

Наприклад, Чернігово-Сіверська культурологічна регіоніка [6] осмислює духовне життя Придеснянського краю крізь призму «сигнатури Спаса» – знаково-сміслової системи естетосфери чернігівського Спасо-Преображенського собору, збудованого князем Мстиславом у 1036 р. Ідея Спаса, Преображення, тобто Божої любові, спасіння, духовного захисту є провідною не тільки в християнстві взагалі, а стає, фактично, «гаслом», «паролем», «символом» соціальної роботи. Тому в історії культури і духовності Чернігово-Сіверщини ідеї захисту, оборони, спасіння, рятування є доміантними в структурі соціальних і художніх цінностей краю, визначаючи «чоловічі» характеристики його гендерного статусу в етноментальному та політико-правовому просторі України (подібно до того, як «сигнатура Софії» Києва втілює в собі жіноче, материнське, Богородичне начало української духовності, що блискуче розкрив акад. С. Кримський). Крім того, «сигнатура Спаса» немов продовжує традиційну для Чернігово-Сіверщини «сигнатуру Семаргла» – дохристиянського міфологічного покровителя і захисника чернегів-«огнищан» [більш детально див.: 5; 6].

Відтак, культура і художньо-естетичні цінності певного регіону можуть мати додаткове, але більш вагоме значення для державного управління і соціальної роботи, зокрема для посилення духовних, моральних, правових впливів. Адже своє – ближче, рідне – цікавіше; і культурологічна регіоніка тому – ще одне цілюще джерело для *духовного здоров'я* людей, в т.ч. тих, хто потребує опіки, допомоги, захисту. Духовна історія рідного краю, літературні й художні твори земляків, активне мистецьке життя докільля викликають пізнавальний інтерес та естетичний захват, сприяють моральному очищенню, що кінець кінцем здійснює і юридично-правову профілактику, формує громадянську самосвідомість і потребу у самовдосконаленні.

В аспекті міжрегіонального діалогу важливими для етнокультурної ідентифікації на Чернігівщині є ідеї й духовний спадок, скажімо, Пантелеймона Куліша, а на Івано-Франківщині, відповідно, – Івана Франка; в Подесенні – твори Лазаря Барановича, Л. Глібова, М. Коцюбинського, П. Тичини, О. Довженка, а на Карпатах – І. Вишенського, Ю. Федьковича, В. Стефаніка, О. Кобилянської. Так само духовно цінною в сучасному житті України є творчість івано-франківської літературної групи «Бу-Ба-Бу» і ніжинського «Лугосаду», художників Анатолія Фурлета і Євгена Кріпа, композиторів В. Івасюка і М. Збарацького. Але найголовніше тут – міжрегіональний діалогізм, що створює «чуття єдиної родини» як основи етнокультурної ідентичності, національної ідеї, громадянського самовизначення і самоврядування.

Культурологічна регіоніка, в т.ч. і міжрегіональна діалогіка дають змогу державним і соціальним працівникам адаптуватися до місцевих умов повсякденного життя людей, використовувати духовні надбання краю в соціокультурній роботі з населенням. Крім того, знання (між)регіональних особливостей етноментальності, традицій, звичаїв, обрядів певної місцевості допомагає в організації праці і відпочинку, побуту і дозвілля, соціальних стосунків і взаємодій з окремими макро- і мікрогрупами, субкультурними і маргінальними спільнотами. Відтак, культурологічна регіоніка як складова філософії етнокультури стає теоретико-методологічним підґрунтям менеджменту соціокультурної діяльності, проведення різноманітних рекламних і PR-кампаній, налагодження щирих душевних відносин з «клієнтами» і «пацієнтами» у соціальній роботі, їх громадянському самовизначенні. Культурологічна регіоніка вбирає до себе й водночас підживлює весь комплекс світоглядних, соціально-політичних, правових, моральних, естетичних цінностей історії та культури певного краю, аксіо- та естетосферу регіону, а в міжрегіональних діалогах – і України в цілому. Все це складає духовні підвалини становлення громадянського суспільства.

Звичайно, культурологічна регіоніка – лише один з багатьох компонентів багатогранної культурології державного управління, соціальної роботи й громадянського

виховання. Він інтегрується й збагачується у різнобарвній палітрі духовної культури соборної України, у культурній синергії всіх історичних регіонів нашої єдиної за сакральним духом Батьківщини. Вищі святості національного життя, релігійні, політичні, правові, духовні цінності українського народу втілені у філософських, естетичних, культурологічних поглядах професорів Києво-Могилянської Академії, представників Чернігівського літературно-філософського кола, Кирило-Мефодіївського братства, «Руської бесіди», Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, у творчості українських «шістдесятників», сучасних співців незалежності, демократії та свободи як в Україні, так і в діаспорі [див. 9]. Все це дає надію на зміцнення духовного здоров'я нашого народу, налагодження взаємозв'язків між культурою, державою та соціальним життям, між естетичною, економічною, політичною, правовою та моральною свідомістю людей, а відтак, – для поліпшення й більшої ефективності соціальної роботи, утвердження етнокультурної ідентичності й свідомої громадянської позиції людей, що зумовлює встановлення і розвиток громадянського суспільства в Україні.

Отже, культурологічна регіоніка спрямована на інтеграцію філософських, культурологічних, етичних, естетичних знань з теорією та практикою державного управління сферою культури, соціальної роботи, з менеджментом соціокультурної діяльності, правовим захистом населення. Одним з найважливіших завдань цього наукового напрямку є розвиток міжрегіональної діалогіки для обґрунтування взаємності етнокультурологічних вимірів соборної України. На цій основі досягається єдність духовного здоров'я і здорового, соціально-активного способу життя, плекання любові як до Чернігово-Сіверщини – нашої «малої Батьківщини», так і до «неньки»-України в усьому багатстві етнокультурного «диво-саду»:

Родина, родина – це вся Україна,
З глибоким корінням, з високим гіллям...

Список використаних джерел

1. Богущкий Ю. Самоорганізація культури: онтологія, динаміка, перспективи / Ю. Богущкий. – К.: «Веселка», 2008. – 199 с.
2. Вісник ЧДПУ: Серія «Філософ. науки». – Вип. 66: Кулішеві читання з філософії етнокультури. – Чернігів, 2009. – 208 с. Вип. 75: Другі Кулішеві читання з філософії етнокультури. – Чернігів, 2010. – 204 с. Вип. 95: Треті Всеукраїнські Кулішеві читання з філософії етнокультури / за ред. проф. В. Личковаха. – Чернігів, 2011. – 228 с.
3. Волков С.М. Соціокультурна динаміка інституалізаційних, інтеграційних та регіоналізаційних процесів у мистецькій освіті України: Автореф. дис...д-ра культурології / Сергій Михайлович Волков. – К.: НАКККіМ, 2013. – 28 с.
4. Культурний контекст – основа творчого саморозвитку національно свідомої особистості: Матеріали Всеукр. конф. – Стаханов, 2014. – 375 с.
5. Личковах В. Філософія етнокультури: Теоретико-методологічні та естетичні аспекти історії української культури / В. Личковах. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2011. – 196 с.
6. Личковах В. Чернігово-Сіверська культурологічна регіоніка / В. Личковах. – Чернігів, 2011. – 168 с.
7. Філософія етнокультури та наукові стратегії збереження національної єдності України: Зб. наук. ст. / [за ред. проф. В.А. Личковаха]. – Чернігів, 2007. – 124 с.
8. Філософія етнокультури та морально-естетичні стратегії громадянського самовизначення: зб. наук. ст. / [за ред. проф. В.А. Личковаха]. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2006. – 180 с.
9. Історія української естетичної думки: монографія / [за ред. проф. В.Личковаха]. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 388 с.

References

1. Bohutsky Yu. Samoorhanizatsiya kultury: ontolohiya, dynamika, perspektyvy / Yu. Bohutsky. – K.: «Veselka», 2008. – 199 s.
2. Visnyk ChDPU: Seriya «Filos. nauky». – Vyp. 66: Kulishevi chytannya z filosofiyi etnokultury. – Chernihiv, 2009. – 208 s. Vyp. 75: Druhi Kulishevi chytannya z filosofiyi etnokultury. – Chernihiv, 2010. – 204 s. Vyp. 95: Treti Vseukrayinski Kulishevi chytannya z filosofiyi etnokultury / za red. prof. V. Lychkovakha. – Chernihiv, 2011. – 228 s.
3. Volkov S.M. Sotsiokulturna dynamika instytualizatsiynykh, intehratsiynykh ta rehionalizatsiynykh protsesiv u mystetskiy osviti Ukrainy: Avtoref. dys....d-ra kulturolohiyi / Serhiy Mykhaylovych Volkov. – K.: NAKKKiM, 2013. – 28 s.
4. Kulturnyy kontekst – osnova tvorchoho samorozvytku natsional'no svidomoyi osobystosti: Materialy Vseukr. konf. – Stakhanov, 2014. – 375 s.
5. Lychkovakh V. Filosofiya etnokultury: Teoretyko-metodolohichni ta estetychni aspekty istoriyi ukrayinskoyi kultury / V. Lychkovakh. – K.: Vyd. PARAPAN, 2011. – 196 s.
6. Lychkovakh V. Chernihovo-Siverska kulturolohichna rehionika / V. Lychkovakh. – Chernihiv, 2011. – 168 s.
7. Filosofiya etnokultury ta naukovi stratehiyi zberezheniya natsionalnoyi yednosti Ukrainy: Zb. nauk. st. / [za red. prof. V.A. Lychkovakha]. – Chernihiv, 2007. – 124 s.
8. Filosofiya etnokultury ta moralno-estetychni stratehiyi hromadyanskoho samovyznachennya: zb. nauk. st. / [za red. prof. V.A. Lychkovakha]. – Chernihiv: TsNTEI, 2006. – 180 s.
9. Istoriya ukrayinskoyi estetychnoyi dumky: monohrafiya / [za red. prof. V. Lychkovakha]. – K.: Tsentr uchbovoyi literatury, 2013. – 388 s.

УДК 130.1

Соломаха І.Г.

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціальної педагогіки
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т.Г. Шевченка,
(Україна, Чернігів), iren.solo@gmail.com

ВІРА ЯК КАТЕГОРІЯ ТА ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ

Розглянуто віру як складову безумовного, граничного досвіду, як форму абсолютного знання. Виявлено сутнісні особливості релігійної віри як філософського феномену, з одного боку, як етичної цінності, яка конструює духовний простір соціуму, а з іншого – як взаємозв'язку між вірою та знанням як складовими пізнавальних можливостей людини. Факт єдності віри та розуму в процесі пізнання і морального вдосконалення виступає важливою умовою людського існування та гармонійного розвитку як окремої особистості, так і суспільства загалом. Віра є життєво-важливою етичною цінністю, усвідомлення чого приходить у процесі наочності віри з метою виховання стану Богопричетності. Релігійна віра ґрунтується на догмах, реалізуючись у межах авторитету. Натомість філософська віра конституюється в безмежжі свободи. Водночас віра є комплексним явищем, що включає як елементи екзистенції, так і ідею трансцендентного.

Ключові слова: релігійна віра, цінність, Бог, абсолютне пізнання, філософська віра.

Solomaha I.G.

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor, Associate Professor of Department
of social pedagogy of Chernihiv National Pedagogical
University named after T.G. Shevchenko
(Ukraine, Chernihiv), iren.solo@gmail.com

Faith as a category and an object of philosophical discourse

Faith is considered as a part of absolute, limiting experience, as a form of absolute knowledge. We found the essential features of religious faith as a philosophical phenomenon, on the one hand, as an ethical value, which constructs a mental space of society, on the other – as the relationship between faith and knowledge as components of cognitive abilities. The fact of the unity of faith and reason in the process of cognition and moral improvement appears essential for human existence and harmonious development of both the individual and society as a whole. Faith is vitally important ethical value that comes to understanding in the process of learning faith. Religious faith is based on dogmas, and realized in the limits of authority. Instead, philosophical belief is constituted in boundless freedom. However, faith is a complex phenomenon that includes both elements of existence and transcendent idea.

Key words: religious faith, values, God, absolute knowledge, philosophical belief.

Соломаха И.Г.

кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры социальной педагогики
Черниговского национального педагогического
университета имени Т.Г. Шевченко
(Украина, Чернигов), iren.solo@gmail.com

Вера как объект философского дискурса

Рассмотрена вера как составляющая безусловного, предельного опыта, как форму абсолютного знания. Выявлены сущностные особенности религиозной веры как философского феномена, с одной стороны, как этической ценности, которая конструирует духовное пространство социума, а с другой – как взаимосвязи между верой и знанием как составляющими познавательных возможностей человека. Факт единства веры и разума в процессе познания и нравственного совершенствования выступает важным условием человеческого существования и гармоничного развития как отдельной личности, так и общества в целом. Вера есть жизненно важной этической ценностью, осознание этого приходит в процессе научения вере с целью воспитания состояния Богопричастности. Религиозная вера основывается на догмах, реализуясь в пределах авторитета. Зато философская вера конституируется в безграничности свободы. В то же время вера есть комплексным явлением, включая как элементы экзистенции, так и идею трансцендентного.

Ключевые слова: религиозная вера, ценность, Бог, абсолютное познание, философская вера.

Сучасні проблеми розвитку вітчизняного релігієзнавства детермінують пріоритетність й актуальність функціональних аспектів дослідження релігійних явищ. До таких релігійних феноменів відноситься віра, у якій відображаються внутрішні інтенції та перцептивний досвід віруючої людини, її настанови та приписи. Ця проблема актуалізується ще й тим, що сьогодні відстежується, з одного боку, прагнення людини до самореалізації, в якій основним чинником виступає віра, а з іншого – ухилення від цього процесу, бо процес творення передбачає відповідальність, яку людина не бажає на себе брати. Адже віра має здатність стимулювати творчі інтенції, орієнтувати на моральні цінності та сприяти моральному вдосконаленню; тим не менш, вона ж служить засобом для відходу від реальності, формуванню ілюзій.

Водночас переважна більшість робіт, присвячених вірі не тільки як релігійному феномену, являють собою гносеологічний аналіз, в контексті якого виділяються різні аспекти розгляду віри: аксіологічний, праксеологічний, діяльнісний тощо (М. Андрюшенко, І. Воронянський, Є. Євстіфєєва, С. Нижніков, Л. Облова та ін.). Однак, незважаючи на те, що

сьогодні зростає дослідницький інтерес до феномену віри, поза увагою залишаються його філософська проблематика, аналіз специфіки саме філософського дискурсу віри. Тому й метою статті є з'ясування сутнісних особливостей віри в контексті філософського дискурсу.

Передвісником онтологічного осмислення віри є Д. Юм, який стверджує, що «...віра може бути досить точно визначена як жива ідея, пов'язана з відношенням чи асоційована з наявним враженням» [7, с. 194]. В його розумінні віра не виходить за межі чуттєвих даних досвіду. Віра формується внаслідок повторення однієї події за іншою і не може виступати як закон. Наукові знання, за Д. Юмом, презентують віру, засновану на звичці. Він зауважував, що віра є своєрідним способом уявлення та перебільшення сили думки. Власне, віра є одним із факторів санкціонування, який дозволяє прийняти певні ідеї без особливих доказів. Віра виступає як своєрідний орієнтир суб'єкта у зовнішньому світі. Д. Юм визнавав стимулюючу функцію релігійної віри в праксеології: «Таким чином, дії віри полягають в тому, що і враження, і повідомлення мають однаковий вплив на пристрасті» [7, с. 194].

В розмислах Д. Юма віра виступає як властивість розуму: вона виконує операційну функцію, надаючи ідеї «силу і жвавість». Також філософ акцентує на несвідомих коренях віри. Він робить висновок, що «я ніколи не усвідомлюю подібного акту», «досвід може породжувати віру і судження про причини і дії за допомогою деякої прихованої операції, і притому так, що ми жодного разу про це навіть і не подумаємо» [7, с. 204]. Отже, віра виникає спонтанно.

Першу онтологічну концепцію феномену віри розробив С. К'еркегор. Він був противником раціоналізму, а його розуміння релігійної віри стало певним поворотом в її філософському осмисленні. С. К'еркегор аргументує: «Я жодним чином не припускаю, що віра – це щось незначне; навпаки, вона є найвище. ... З боку філософії нечесно пропонувати щось інше, що здатне було б зайняти її місце і принижувати віру» [4, с. 34].

Значне місце в спадщині С. К'еркегора займає проблема Бога, релігії, гріха. Він намагається дати своє тлумачення релігійності людини, інтерпретації біблійних текстів. До речі, праця С. К'еркегора «Страх і трепіт» є найдокладнішим екзистенціальним дослідженням біблійної легенди про жертвоприношення Авраама, який постає у С. К'еркегора як «лицар віри». Мислитель докладно розбирає психологічні, етичні, екзистенційні відтінки вчинку Авраама. Насамперед, С. К'еркегор майстерно описує «весь страх, всю нужду і митарства батьківських мук, щоб зуміти показати, що вистраждав Авраам, у той час як при всьому тому він вірив» [4, с. 51 – 52].

Коли Ісаак, єдиний син Авраама, сприйнявши себе в якості жертви, просив батька пощадити його молоде життя, Авраам спробував утішити й підбадьорити сина. Але коли Авраам усвідомив, що син так і не зрозумів віри батька в Бога, уявив себе вітчимом, щоб не відняти віри у сина, щоб віра в батька змінилася на віру в Бога. «Якщо у мене немає батька на землі, то будь ти моїм батьком, Господи» – затріпотів і заволав Ісаак. З цими словами Авраам сказав про себе: «Нехай краще він думає, що я чудовисько, аніж втратить віру ...» [4, с. 19]. Отже, віра є тим інструментом, за допомогою якого людина стає відмінною від всіх людей, стає самоідентичною.

Авраам, збираючись у дорогу, немовби «залишив» свій розум, але взяв із собою віру і все збулося згідно його віри. Віра Авраама, і це постійно підкреслює С. К'еркегор, є справжньою вірою; в даному випадку віра не виконує спасительну функцію, але робить життя людини винятковим, унікальним. Авраам хотів вбити сина – тому з етичної точки зору його можна кваліфікувати як вбивцю. З точки зору віри Авраам просто вірив, що Бог не допустить зла. Отже, відстежується явна суперечність між обов'язком і вірою, між етичним і релігійним початками буття, що формує почуття страху.

«Що зміцнило руку Авраама і що утримало її занесену, не давши безсило опуститися? Що зміцнило душу Авраама, унебезпечивши запаморочення?» – задає риторичні питання С. К'еркегор і називає Авраама другим, після Бога, отцем роду людського, який пізнав піднесену пристрасть – божевілля. Безперечно, в цьому процесі значну роль відіграє надія. Причому, головним чинником виникнення і пульсування надії є віра, жорстка вимога якої постулюється в будь-якій релігії, що прямо свідчить про несвідоме, інтуїтивне функціонування механізмів психіки. В свою чергу, джерелами появи надії є участь Бога, по-перше, в психологічній

підтримці та участі у людській долі, по-друге, в розумінні особистісних проблем і по-третє, допомога у вирішенні або пошуку шляхів вирішення проблем. «Віра – вища пристрасть в людині. Мабуть, в будь-якому поколінні знайдеться багато людей, які навіть не дійшли до неї, але не знайдеться жодного, який би міг піти далі неї... Я не приховую, що мені ще далеко до віри, але я не намагаюся на цій підставі осквернити велике або обманувати себе, перетворюючи віру в дитячу хворобу, в дрібницю, яку бажано скоріше залишити позаду. Втім, і тому, хто ще не дійшов до віри, життя ставить досить завдань, і при чесному до них відношенні і його життя не залишиться безплідним, хоча б і не уподібнилося до життя тих, хто зрозумів і знайшов найбільше – віру»[4, с. 111]. Віра є підставою вищого етапу розвитку людини, який ідентифікується як екзистенція.

Сам С. К'єркегор оцінює свої опорні концепти як якісь «метафізичні пристрасті», які він різними способами згущує, «потенціює», послідовно наповнює граничним напруженням, поки йому не вдається максимально можливим чином наблизитися до царини Божественного. Людина власною вірою розриває раціональні межі обезбоженого Абсолюту і своїм проривом до божественного Ніщо воскрешає сакральну частину Всесвіту: «з одного боку, віра є виразом вищого егоїзму..., з іншого – віра є виразом найбільш абсолютною відданості» [4, с. 68]. Отже, акт реалізації віри як здатності самоактуалізації є досягненням людської сутності.

Цей шлях нарощування в собі певного граничного стану, добровільна самовіддача йому і, нарешті, вихід за допомогою його в якусь екстатичну розімкненість, що супроводжується ейфорією звільнення від лещат колишньої замкнутості, є траєкторією одержимості, вістрям якої виступає віра, з одного боку, як порив внутрішнього «Я», освячений благодаттю, а з іншого – як виклик всьому, що знаходиться в лещатах чуттєвого, повсякденного.

У філософії І. Канта віра постає як «моральна чиста віра» або «віра розуму». Моральна ж віра, тобто віра в необхідність дотримання морального обов'язку, стає основою практичної філософії І. Канта і його ж моральної релігії. Що ж до сфери релігійного, то вона співпадає зі сферою етичного, отже, і релігія повинна розумітися як етика. Для І. Канта дане твердження не є лише теоретичним положенням, а розглядається як вказівка до дії: «Чиста релігійна віра одна лише може обґрунтувати загальну церкву, бо тільки вона є вірою розуму, яку можна переконливо повідомити кожному, тоді як заснована тільки на фактах історична віра може розширювати свій вплив не далі, ніж цього можуть досягти за певних обставин вісті, що уможлиблюють судження про її достовірність. І можна лише дорікнути слабкості, властивій людській природі в тому, що на цю чисту віру ніколи не можна розраховувати настільки, наскільки вона того заслуговує, а саме настільки, щоб лише на ній і заснувати церкву» [3, с. 338]. Отже, І. Кант розмежовував віру та знання.

В ідеалістичній системі Г. Гегеля віра розглядається як одна з форм осягнення світового духу. Він визначає її як «свідчення духу про абсолютний дух, чи впевненість в істині»[1, с. 372]. Будучи послідовним раціоналістом, Г. Гегель і віру намагається розглядати в контексті раціонального пізнання. Признаючи, що віра не може існувати без почуттів, він все-таки не зводить її лише до емоційного чинника, бо «віра – це також знання, тільки у своєрідній формі» [1, с. 305].

Предмети релігійної віри не дані з безпосередньою очевидністю, тим не менш, релігія претендує на їх достовірне і безумовно істинне знання. Виникає закономірне питання: «Чи не змішуються при цьому віра і знання передбачуване і істинне?» Питання про співвідношення віри і знання стають, таким чином, частиною питання про істинність віри. Г. Гегель у «Філософії релігії» назвав достовірність «нервом віри» і розмежовував достовірність та істину: достовірність знання не робить його істинним. «Простій достовірності вічно протистоїть істина, і про істину не судить достовірність, безпосереднє знання, віра», – зазначав Гегель [1, с. 357].

Осмислення віри В. Соловйовим, І. Льїним, С. Франком доволі різнопланове. Так, у творчості В. Соловйова віра стає моральною цінністю, оскільки вона засвідчує людське існування, бере участь у вирішенні питань виправданості людських інтенцій, виправданості його діяльності, його моральності, моральної поведінки та основних цілей в житті. Віра, в осмисленні В. Соловйова, повинна бути заснована на визнанні об'єктивного, вселенського значення добра,

через що утверджується її абсолютна етична цінність. Це знаходить своє вираження в ідеалі, як одній із форм Абсолюту, де моральна цінність проявляється за допомогою екзистенціальної віри в надсмісл, що робить людину набагато більш життєздатною і морально стійкою, аніж за відсутності подібної віри.

Віра в екзистенційному бутті людини, за В. Соловйовим, проявляє свою моральну цінність у тому, що вона допомагає людині розрізнати її «морально-екзистенційну справжність», орієнтуючи на трансценденцію, яка реально присутня і відкривається у світі, як самовідкриваюче Добро.

Аналіз віри в процесі предметного пізнання показав, що віра, згідно В. Соловйову, повинна бути добродісною для того, щоб виступати дійсним засобом пізнання і нести в собі реальну пізнавальну та етичну цінність. В такому випадку віра – це віра – чеснота, в поєднанні з совістю, свободою і любов'ю здатна бути ефективним засобом у вирішенні етичних проблем.

Аналіз осмислення віри в працях І. Ільїна засвідчує, що віра в якості ціннісного орієнтиру присутня у житті кожної людини, оскільки вірять всі. Філософ зазначав, що «віра живе і в тому, хто «вірять», і в тому, хто «вірує». Вона виражає у обох схильність душі бачити в чомусь життєво головне і керівне та линути до нього своєю довірою і пошаною. Але ця прихильність душі піднімає людину на справжню висоту тільки тоді, коли вона знаходить собі вищий і гідний предмет» [2].

Здатність віри орієнтувати на значуще, ціннісне проявляється за умови, якщо вона втягує у свій процес всю людину цілком – її волю, розум, почуття, вчинки тощо, постійно маючи перед собою об'єкт або предмет віри, що припускає інтенціональність як властивість віри. У І. Ільїна етична цінність віри в соціальному аспекті обумовлена її моральною силою, оскільки вона виступає головним і провідним тяжінням людини, що визначає її життя, її погляди, прагнення та вчинки. З точки зору онтології віра розглядається як певна реальність, специфічний компонент свідомості. В зв'язку з цим можна виокремити такі ознаки цього явища як цілісність та стійкість. Дійсно, віра є цілісним і неподільним явищем, оскільки людина вірить, або ні, напіввіри не може існувати. І. Ільїн пропонував сучасній людині, насамперед, не просто вірити, але навчитися вірувати на основі свободи і любові, причому не всупереч розуму, а водночас із розумом.

Головним визначенням особистості, за С. Франком, стає її емоційно-почуттєва характеристика, проста вказівка на її конкретне чуттєве «розташування». Оскільки в цій сфері людина безпосередньо віднесена до Абсолюту, до нескінченного буття, оскільки вона може бути основою всіх проявів, «надбудовуючися» над цим вихідним рівнем. С. Франк вважає, що Абсолютно незбагненне Божество саме у своєму реальному відношенні до мене і до світу конкретизується і знаходить ім'я «Бог». Три реальності – «Бог, я і світ» – утворюють цілісну структуру, елементи якої пов'язані між собою відносинами трансраціональної єдності як роздільності та взаємопроникнення. Постійні вказівки С. Франка на трансраціональну цілісність і специфічність відносин в кожній із складових її підсистем («Бог і я», «Бог і світ», «я і світ») дозволяють йому уникнути монізму і надмірного схематизму.

С. Франк у праці «З нами Бог» розмежовує віру-довіру (тобто сліпе слідування) і віру-знання (достовірне знання), яка служить підставою для першої. Хоча в реальній практиці віруючого дві ці віри постають як єдине ціле, однак, із точки зору філософського аналізу подібний поділ виявляється для С. Франка досить актуальним для розуміння сутності релігії. С. Франк пише: «Всяка віра-послух, віра-довіра, заснована на підпорядкуванні авторитету, в кінцевому рахунку, спирається на віру-достовірність, віру-знання» [5, с. 224]. Хоча сам віруючий не усвідомлює цього поділу, тим не менше, він постійно наявний в повсякденних релігійних практиках. Таким чином, це не явлене «підпорядкування авторитету» віри-знання можна ототожнити з підсвідомим. Тут С. Франк говорить про знання (як не парадоксально) саме в підсвідомому сенсі. Віра-знання належить до підсвідомого світу віруючого. Знання для С. Франка не є виключно продуктом гатіо, знання не обов'язково має бути видобуто раціонально. Коли С. Франк говорить про те, що віра-довіра ґрунтується на вірі-знанні, він аж ніяк не прагне раціоналізувати віру, як може здатися, навпаки, він говорить про неспроможність подібного схоластичного способу розуміння віри. «Спроба такого роду апологетики – «наукового» або

взагалі раціонального доказу істинності віри – мають завжди в собі щось «надумане», штучне, носять відбиток або обмеженості, або фальші і софістики» [5, с. 222]. С. Франк вважає, що знання є інтуїтивним схопленням реальності. Віру-знання (у даному випадку, релігійне знання) С. Франк розуміє як інформацію, отриману від близькості («особистої зустрічі») нашої душі з Богом. Релігійне знання, таким чином, є безпосереднім (на відміну від раціонального знання, яке опосередковано розумом) знанням, отриманим душею від Бога. Він пише: «віра є безпосереднє знання Бога, тобто знання, яке може бути ясніше в немовлятах, ніж в «книжників» – знавців Письма, законів і переказів» [5, с. 229]. Однак наявність цього знання не обов'язково є раціонально усвідомленим; люди можуть не усвідомлювати в собі цю віру-знання – вона може бути не явлена. Це знання є над-індивідуальним, об'єднуючим. Це знання завжди конкретне за змістом, але воно може не усвідомлюватися розумом людини, тим не менш, будучи причиною і фундаментом її діяльності. Таким чином, віра і одкровення даються людині як дар, але саме цей дар є результатом її власних зусиль і водночас підставою для її діяльності та віри-знання.

Віра-знання, що розуміється С. Франком як результат духовного одкровення, виконує роль несвідомого, так як його вплив на віру-послух постійно замовчується і приховується віруючим, проте віра-довіра ґрунтується і є похідною від віри-знання, так само як фрейдівське «Я» є лише усвідомленою частиною Воно й черпає в ньому сили. Віра-довіра співвідноситься, таким чином, з фрейдівським Я, з одного боку, вона повинна рахуватися з дискурсом повсякденності, його цінностями, а з іншого – вона ґрунтується на реальному (достовірному) знанні Бога, яке присутнє в його щоденній практиці і дає підстави для віри-послуху. Отже, проблема віри і знання може бути описана як проблема взаємодії Я і Воно. Як зазначав З. Фройд: «Відносини Я і Воно можна порівняти з відносинами між вершником і конем. Кінь постачає енергію для руху, вершник має привілей визначати мету, спрямовувати рух куди сильнішої за нього тварини» [6, с. 545]. Отже, якщо для З. Фрейда Воно розуміється як хаос, котел, який наповнений вируючими збуреннями, то для С. Франка роль Воно виконує віра-знання, тобто достовірність, дана Богом в одкровенні.

Отже, в російській релігійній філософії домінує асоціативний зв'язок віри з вільним актом «сердечного знання», де немає сваволі, але має місце своя «закономірність»; «серце» більш тісно пов'язане з вірою, аніж із розумом, і саме на підставі «серцевого споглядання», «сердечної спрямованості» починається той інтимний, невидимий зв'язок з Богом, де моральне виправдання віри бачиться у взаємозв'язку не просто з Богом, але з Богом як Правдою, Богом як Добром, як Святістю, Вірністю тощо, що, в свою чергу, обумовлює довіру до світу з боку людини, її впевненість у осмисленості світу і переконанні в тому, що світ здатний втілювати в собі добро.

Філософський підхід до розуміння віри продовжив розробляти К. Ясперс. Для К. Ясперса синтез віри і знання є можливим у так званій «філософській вірі», яка не є догматичною вірою одкровення, а виступає «вірою мислячої людини». Він пише, що «філософська віра» не може існувати поза розумом, поза знанням. К. Ясперс присвятив окремий твір не релігійній, а філософській вірі, яку можна розглядати як варіант релігійної віри, але ще більше, ніж у С. К'єркегора, обмеженій природою обезбоженого універсуму новітньої цивілізації: «філософія, зазвичай, концентрується не в положеннях, що набувають характеру сповіді, а в розумових зв'язках, проникаючих в життя в цілому ...Сократ, Боецій, Бруно – ніби святі в історії філософії... Це – образи, що підтвердили своїм мучеництвом філософську віру, і на які ми поглядаємо з благоговінням» [9].

К. Ясперс розуміє, що навіть таке раціональне явище, як філософія, спирається на віру, а якщо ця віра спрямована за межі предметного світу, то вона дуже подібна до релігійної віри. Він пише: «Філософуючи, я нічого не приймаю так, як воно мені нав'язується, не проникаючи в нього. Щоправда, віра не може стати загальнозначущим знанням, але за допомогою мого переконання повинна стати присутньою в мені. І повинна безупинно ставати, очевидно, свідомішою і просуватися далі за допомогою мислення» [9]. Принциповою ознакою філософської віри є її союз зі знанням, але вона ніколи не перетворюється на об'єктивне знання. Віра, за К. Ясперсом, є єдністю суб'єктивних і об'єктивних початків у пізнанні, єдністю особистої впевненості людини і змісту віри [9].

К. Ясперс розглядає проблему філософського змісту віри: «Бог є. Існує безумовна вимога. Світ володіє зникаючим наявним буттям між Богом і екзистенцією» [9]. Він звертає увагу на те, що саме наукових доказів буття Бога не може бути тому, що тоді Бог не буде Богом. Впевненість у бутті Бога є передумовою, а не результатом філософування. Важливою є теза про те, що досягнути буття Бога за допомогою розуму неможливо – для цього існує людське чуття. Той, хто філософує, здатний захиститися від ілюзорного знання, від помилок наук. Філософську віру К. Ясперс відрізняє від «віри одкровення». Філософія, на відміну від віри одкровення, не займається пропагандою, але надає людині свободу вибору. Для К. Ясперса трансценденція протистоїть екзистенції як буттю людини і зближується з Богом: «справжнє буття є трансценденція (або Бог), позиція, дійсне розуміння якої включає в себе всю філософську віру і все філософське мислення, яке знаходить тільки один шлях, – в послідовності всіх способів охоплення» [9]. Філософська віра у К. Ясперса виступає як перетворена форма релігійної віри, і ця форма залежить від зміни сутності предмету віри, а також від трансформації взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта вірування. Те, що мова йде саме про релігійну форму віри, видно із твердження К. Ясперса, що саме у вірі людині відкривається істина: «у екзистенції істина відкривається як справжня віра. Вірою називається свідомість екзистенції у співвідношенні з трансценденцією» [9].

К. Ясперс переконаний, що людина не може жити без віри. Без віри немає доступу до витоків людського буття. Жодна з релігій, жодна з локальних вір не може претендувати на винятковість і не може об'єднати народи, різні культури і цивілізації. Зміст віровчень часто слугував джерелом розбрату і непорозуміння між людьми. «Філософська віра намагається проявити саму себе. Філософуючи, я нічого не приймаю так, як воно мені нав'язується, не проникаючи в нього. щоправда, віра не може стати загальнозначущим знанням, але за допомогою мого переконання має стати присутньою в мені. І повинна безперестанку ставати яснішою, усвідомлюванішою і просуватися далі за допомогою свідомості» [9].

Філософську віру, підкреслює К. Ясперс, жодною мірою не можна розуміти як щось ірраціональне: полярність раціонального та ірраціонального тільки заплутує як поняття екзистенції, так і поняття філософської віри. Однак філософська віра – це знання, яке тісно пов'язане з незнанням. Останнє – через філософську віру – наштовхується на буття за межами думки, на щось трансцендентне. І все-таки філософська віра, віра мислячої людини, у всі часи існує тільки в зв'язку з усвідомленням, з раціональним знанням.

Отже, у філософському дискурсі релігійна віра характеризується наступними особливостями: по-перше, віра як форма абсолютного знання укорінена в структурі пізнавальних здібностей людини; по-друге, статус віри вище статусу розуму (відкидається «автономія розуму», а не розум як такий), але факт їх єдності в процесі пізнання і морального вдосконалення виступає важливою умовою людського існування і гармонійного розвитку як окремої особистості, так і суспільства загалом; по-третє, віра є життєво-важливою етичною цінністю, однак це усвідомлення приходить у процесі наочності віри з метою виховання стану Богопричетності; по-четверте, релігійна віра ґрунтується на догмах, реалізуючись у межах авторитету – натомість філософська віра конститується в безмежжі свободи; по-п'яте, віра – комплексне явище, що включає як елементи екзистенції, так і ідею трансцендентного.

Список використаних джерел

1. Гегель Г.В.-Ф. Философия религии. В 2-х томах. Т. 1. / Г.В.-Ф. Гегель. – М.: «Мысль», 1975. – 532 с.
2. Ильин И. Путь духовного обновления / И. Ильин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.paraklit.org/sv.otcy/I.Ijjin/I.Ijjin>
3. Кант И. Религия в пределах только разума / И. Кант // Трактаты. – Санкт-Петербург, «Наука», 1996. – С. 259 – 424.
4. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор / [пер. Н.В. Исаевой и С.А. Исаева]. – М.: Республика, 1993. – С. 15 – 112.

5. Франк С.Л. С нами Бог. Три размышления / С.Л. Франк // Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – С. 217 – 404.
6. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд. – К.: Основи, 1998. – 709 с.
7. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или Попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам / Д. Юм // Сочинения: В 2 т. – М.: Мысль, 1966. – Т. 1. – С. 77 – 788.
8. Ясперс К. Философская вера / К. Ясперс [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krotov.info/libr_min/28_ya/sp/pers_1.htm

References

1. Hehel H. V.-F. Fylosofyya relyhyu. V 2-kh tomakh. T. 1. / H.V.-F. Hehel. – М.: «Mysl», 1975. – 532 s.
2. Ylyn Y. Put dukhovnoho obnovlenyya / Y. Ylyn [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.paraklit.org/sv.otcy/I.Pjin/I.Pjin>
3. Kant Y. Relyhyu v predelakh tolko razuma / Y. Kant // Traktaty. – Sankt-Peterburh, «Nauka», 1996. – S. 259 – 424.
4. Kerkehor S. Strakh y trepet / S. Kerkehor / [per. N.V. Ysaevoy y S.A. Ysaeva]. – М.: Respublyka, 1993. – S. 15 – 112.
5. Frank S.L. S namy Boh. Try razmyshlenyya / S.L. Frank // Frank S.L. Dukhovnye osnovy obshchestva. – М.: Respublyka, 1992. – S. 217 – 404.
6. Freyd Z. Vstup do psykhoanalizu / Z. Freyd. – К.: Osnovy, 1998. – 709 s.
7. Yum D. Traktat o chelovecheskoy pryrode, uly Popytka prymenyt osnovannyy na opyte metod rassuzhdenyya k moralnym predmetam / D. Yum // Sochynenyua: V 2 t. – М.: Mysl, 1966. – Т. 1. – S. 77 – 788.
8. Yaspers K. Fylosofskaya vera / K. Yaspers [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupa: http://www.krotov.info/libr_min/28_ya/sp/pers_1.htm

УДК 27-9(477.51)“654”

Тарасенко О.Ф.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи,
Чернігівський національний педагогічний університет
ім. Т.Г. Шевченка (Україна, Чернігів), simon67@ukr.net

СТОСУНКИ МІЖ ЦЕРКОВНИМИ І ЦИВІЛЬНИМИ ВЛАДНИМИ СТРУКТУРАМИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.)

Стаття присвячена історії стосунків між церковними і цивільними владними структурами за матеріалами Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст. Розглядаються законодавчі підвалини взаємодії цих структур, а також їхні повсякденні юридичні та діловодні практики, що охоплювали широкий спектр адміністративно-управлінського, правового, соціально-економічного життя Чернігівської губернії. Особлива увага приділяється стосункам єпархіальних архієреїв з чернігівськими губернаторами, чернігівської духовної консисторії з чернігівським губернським правлінням та іншими управлінськими структурами губернії. З'ясовано, що на стосунках між церковними і цивільними владними структурами позначалися, насамперед, особові, ділові та морально-етичні якості архієреїв та губернаторів. Загалом перебіг цих відносин засвідчив той факт, що Церква в Російській імперії хоч і вважалася формально-юридично незалежною, проте на практиці вона була повністю упокорена державі.

Ключові слова: Церква, Чернігівська єпархія, чернігівські архієреї, чернігівські губернатори, духовна консисторія, губернське правління, владні структури, духовенство.

Tarasenko A.F.

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
of Department of history of Centrally-East Europe,
Chernihiv National Pedagogical University named
after T.G. Shevchenko (Ukraine, Chernihiv),
simon67@ukr.net*

***Relations between church and civil administrative structures
(on materials of the Chernihiv diocese of XIX – beginning of XX century)***

The article is devoted to the history of mutual relations of church and civil administrative structures on material of the Chernihiv diocese of XIX - beginning of XX centuries. The legislative bases of cooperation of these structures, their everyday legal and office work practices that covered a wide range of administrative and managerial, legal, social and economic life of Chernihiv province are examined. The special attention is paid to the relationships of diocese bishops with Chernihiv governors, Chernihiv spiritual consistory with the Chernihiv province management and other administrative structures of province. It is found out that the personal, business, mental and ethical qualities of bishops and governors had great influence on the relations of church and civil administrative structures. On the whole that relationship shows the fact that the Church in the Russian Empire, having been considered legally independent, in practice was completely under control of the state.

Key words: *Church, Chernihiv diocese, Chernihiv bishops, Chernihiv governors, spiritual consistory, province rule, administrative structures, clergy.*

Тарасенко А.Ф.

*кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Центрально-Восточной Европы,
Черниговский национальный педагогический университет
им. Т.Г. Шевченко (Украина, Чернигов), simon67@ukr.net*

***Отношения между церковными и гражданскими управленческими структурами
(на материалах Черниговской епархии XIX – начала XX в.)***

Статья посвящена истории взаимоотношений церковной и светской власти на материале Черниговской епархии XIX – начала XX века. Рассматриваются законодательные основы взаимодействия этих структур, их повседневные юридические и делопроизводственные практики, которые охватывали широкий спектр административно-управленческой, правовой, социально-экономической жизни Черниговской губернии. Особое внимание уделяется отношениям епархиальных архиереев с черниговскими губернаторами, черниговской духовной консисторией с черниговским губернским управлением и другими управленческими структурами губернии. Выяснено, что на отношения церковных и гражданских управленческих структур большое влияние оказывали личные, деловые и морально-этические качества архиереев и губернаторов. В общем ход этих отношений подтверждает тот факт, что Церковь в Российской империи хоть и считалась формально-юридически независимой, однако на практике она была полностью подчинена государству.

Ключевые слова: *Церковь, Черниговская епархия, черниговские архиереи, черниговские губернаторы, духовная консистория, губернское правление, управленческие структуры, духовенство.*

Одне із найважливіших місць в еклезіології займає питання відносин церковної і світської влади, що завжди викликало підвищений інтерес у богословів і каноністів. Зрештою у Західній Церкві, завдяки потужності Римської власті, чіткості організаційної структури, раціональної виразності в богослов'ї та юридично виваженої систематизації церковних приписів, дане питання здебільшого вирішено. У Східній Церкві, після тривалих і запеклих дискусій, воно все ще лишається актуальним.

На практиці історія стосунків церковної і світської влади виявилася куди як складнішою, різноманітнішою і водночас трагічнішою за теоретичні дискурси, що створило

в свою чергу не вичерпну дослідницьку проблему для церковних істориків. Питання стосунків владних структур православної Церкви в Україні з відповідними цивільними структурами досі не стали предметом спеціального наукового дослідження, вони почасти розглядалися в контексті котрогось періоду церковної історії. Так само досі не існує окремої і спеціальної публікації з даної проблеми в територіальних межах Чернігівської єпархії/губернії, що передбачає застосування мікроісторичного методу дослідження. Стосунки на губернському рівні значної мірою були відображенням стосунків церковної і цивільної влади на загальнодержавному рівні.

Мета даної розвідки полягає в тому, щоб на прикладі Чернігівської єпархії з'ясувати, як транслювалися відносини між церковною і світською владою з найвищого рівня, на рівень нижчий, губернський/єпархіальний, якими були ділові та особисті стосунки між чернігівськими архієреями та чернігівськими губернаторами, як взаємодіяли єпархіальні й губернські адміністративні структури в XIX – на початку XX ст.

Для з'ясування дослідницьких завдань використано законодавчі акти та діловодна документація, зокрема Статути духовних консисторій, узаконення та постанови по духовному відомству, інші нормативно-правові акти, що регулювали стосунки між церковними і цивільними структурами. Інформативний та практично-конкретний матеріал надibuємо в листуванні чернігівських архієреїв і губернаторів, де відкрито чи латентно виражено ставлення один до одного. В тому ж контексті використано інші джерела особового походження, наприклад, спогади та щоденники.

Відносини церковної влади з цивільними органами управління почали регулюватися ще з ранньохристиянських часів. Згідно з канонічним правилом зносини з представниками державної влади веде виключно правлячий єпископ (митрополит, патріарх), як самодостатнє ієрархічне лице в церковно-організаційній структурі. Самостійне звернення когось іншого з церковників з будь-яким питанням до «сильних світу сього» вважається грубим порушенням церковних канонів і така людина підлягає суворому покаранню/єпитимії.

Церковна православна ієрархія в Україні з XVII ст., з митрополита П. Могили, особливо з часів українських визвольних змагань середини століття зажила авторитету і певну незалежність від світської адміністрації в церковно-організаційних питаннях. Церковні канони лишалися основою у відносинах православної Церкви з цивільними владними структурами до початку XVIII ст. Підпорядкування православної Церкви в Україні Московському патріархові, потім ліквідація інституту патріарха в Москві та створення колегіального органу Св. Синоду в Санкт-Петербурзі, який зрештою став і вищим органом церковно-державного управління, створили нові реалії відносин.

Діяльність Св. Синоду базувалася на приписах Духовного регламенту, що набув чинності 25 січня 1721 р. У контексті цієї церковно-релігійної реформи у великоросійських єпархіях поволі відкривали духовні консисторії, тоді як у малоросійських єпархіях консисторії вже існували, принаймні, з могилянських часів. Їх почали перебудовувати за великоросійським зразком [22, с. 8]. Так Церква, як організаційна структура, встала на шлях перетворення в одне з кількох державних відомств – духовне. У подальшому видавалися різні укази, що регулювали різні аспекти діяльності цього відомства. Більш-менш усталена законодавча база функціонування церковно-адміністративних структур з'явилася у XIX ст. у вигляді Статуту духовних консисторій, першої редакції 1841 р. [35] і другої – 1883 р. [36].

У першій статті Статуту зазначалося, що «духовная консистория есть присутственное место, чрез которое, под непосредственным начальством епархиального архиерея, производится управление и духовный суд в поместном пределе Православной Российской Церкви, именуемой епархией» (нумерація статей у Статуті наскрізна). Для нашої розвідки важливим є положення другої статті: «Консистория, вместе с епархиальным архиереем, состоят в ведении Святейшего Синода, яко правительствующего Российской Церкви Собора, от одного Синода принимает указы, и, кроме Синода и епархиального архиерея, никакое другое присутственное место или начальство не может непосредственно входить в ея дела, ни останавливать ея решений и распоряжений во всем том, что принадлежит к кругу

действий духовного ведомства» [36, с. 111]. Наприкінці Статуту містяться статті «о порядке сношений» консисторії, де, зокрема, зазначено: «В случае потребности сношения с высшими присутственными местами, также с министрами, главноуправляющими отдельными частями, консистория, по резолюции епархиального архиерея, заготовляет к его подписанию представление Святейшему Синоду или отношение к обер-прокурору Святейшего Синода. Равномерно и все вообще бумаги по непосредственным сношениям епархиального архиерея с губернаторами и другими начальствующими в губернии лицами заготавливаются консисториею таким же порядком к подписанию преосвященного», і далі «с губернскими присутственными местами консистория сносится посредством сообщений» [36, с. 154].

Повноваження та обов'язки губернаторів як представників і виконавців імператорської влади на місцях теж тривалий час не були чітко визначені. Нарешті, 3 червня 1837 р. височайше затверджений «Общий наказ гражданским губернаторам» [2], 1 січня 1838 р. вступив у дію. Ним визначалося, що «гражданские губернаторы, как непосредственные начальники вверенных им высочайшею государя императора волею губерний, суть первые в оных блюстители неприкосновенности верховных прав самодержавия, польз государства и повсеместного, точного исполнения законов, уставов, высочайших повелений, указов правительствующего Сената и предписаний начальства» [2, с. 362]. Щодо церковної сфери, то «гражданские губернаторы также во всяком случае охраняют как общие, дарованные духовенству белому и монашествующему права и преимущества, так и особенные льготы или выгоды, представленные соборам, монастырям, церквям, архиерейским и монастырским домам, поколику сие может зависеть от светской власти, на основании существующих узаконений» [2, с. 372]. Наказом було визначено, що губернатори «сносятся отношениями с епархиальными начальниками и с губернскими предводителями дворянства» (§ 330) [2, с. 435]. Згідно з «Высочайше утвержденным положением о порядке производства дел в губернских правлениях» губернське правління з духовними консисторіями «сносятся сообщениями» [1, с. 458].

Наведені вище законодавчі акти визначали характер і процедуру відносин між чернігівськими архиєреями і чернігівськими губернаторами в ХІХ – на початку ХХ ст. Сфери і межі їхньої компетенції були окреслені, хоча, зрозуміло, що губернатор відповідав за все в губернії, а відтак стояв вище архиєрея, проте церковна сфера була для нього менш відкритою, обмеженою в доступі та контролі. Архиєрей, в свою чергу, маючи духовно-релігійний авторитет над населенням губернії, максимальну владу мав лише над церковно-адміністративними структурами, установами та людьми, що в них працювали, тобто, були приписані до духовного відомства. Отже, у законодавчо-практичному плані владні повноваження обох гілок влади в дечому перепліталися. Правлячі чернігівські архиєреї (з 1868 р. і вікарні Новгород-Сіверські єпископи) [27] з чернігівською духовною консисторією складали чернігівське епархіальне начальство [32]. Такими термінами воно зазвичай іменувалося в офіційному діловодстві та почасти в джерелах особового походження.

Щороку чернігівська духовна консисторія і канцелярія чернігівського губернатора обмінювалися статистичною інформацією. Регулярними ці відносини стали після встановлення обов'язкової звітності губернаторів у 1838 р. [7, с. 227 – 246; 10, с. 125 – 144; 11, с. 142 – 186; 12, с. 170 – 175] і звітності правлячих архиєреїв у 1847 р. [34] При тому, інформацію щодо кількості церков у конкретних населених пунктах надсилали до канцелярії губернатора повітові справники [23, арк. 8 – 89]. Чернігівська духовна консисторія, крім кількості церков у єпархії (кам'яних і дерев'яних), надавала відомості щодо кількості священнослужителів, їхніх родин, кількості ченців і черниць. Також вона звітувала (за підписами ректора чернігівської духовної семінарії і секретаря чернігівської духовної консисторії) про духовно-навчальні заклади. Так, у 1847 р. згідно з надісланою до канцелярії чернігівського губернатора відомістю в Чернігівській єпархії знаходилася семінарія, де 13 викладачів навчали 374 семінаристів, в Чернігівському духовному училищі знаходилося 4 викладачі і 345 учнів, у Новгород-Сіверському духовному училищі – 4 викладачі та 197

учнів, у Чернігівському духовному приходському училищі – 2 вчителі і 203 учня, а при Новгород-Сіверському приходському училищі – 2 вчителі і 71 учень [19, арк. 31]. Наводимо ці дані тому, що тут і надалі статистична інформація про духовно-навчальні заклади Чернігівської єпархії більш повно відображалася в відомостях і звітах губернаторів, аніж у звітах архієреїв, хоча вона готувалася однаково адміністрацією Чернігівської духовної семінарії та Чернігівською духовною консисторією. Принагідно зауважимо, що єпархіальне начальство погоджувало з відповідними цивільними структурами кандидатів у законовчителі світських навчальних закладів [37, арк. 57 зв. – 67]. У 1805 р. малоросійський генерал-губернатор кн. О.Б. Куракін ініціював приведення до присяги чиновників Малоросії по спеціально розробленому обряду. Чернігівська духовна дикастерія мала завести спеціальну книгу, духовенство брало безпосередню участь у цьому дійстві [3, арк. 1 – 4 зв.].

Регулярними були відносини і на фіскальному ґрунті. Консисторія видавала духовним правлінням, монастирям, духовно-навчальним закладам для ведення обліку книги, в тому числі фінансового характеру, наприклад, прибутково-видаткові. Такі саме книги зі зведеними відомостями велися в консисторії. В кінці року їх передавали в Чернігівське губернське казначейство, де вони перевірялися, візувалися і поверталися до консисторії. Згодом перелік фінансових документів розширювався, збільшувався комерційний обсяг, відкривалися і працювали нові єпархіальні установи: типографія, свічковий завод, емеритальна і погребальна каси, братства і товариства тощо. Тоді для більш повного фінансового контролю проводилися внутрішні та синодальні ревізії із залученням відповідних цивільних фахівців.

Автоматично спричиняла тісний контакт між Чернігівською духовною консисторією і чернігівським губернським правлінням наміри побудувати чи перебудувати церкву, інші будівлі, що належали духовному відомству. Представники Церкви зверталися «повідомленням» до губернського правління або безпосередньо до губернатора з проханням відрядити губернського архітектора для відповідного планування і складання кошторису будівництва чи перебудови. Процес будівництва контролювався губернатором через губернського архітектора чи спеціально призначених осіб, згідно з § 86 «Общого наказу гражданским губернаторам» [2, с. 383]. У зв'язку з поширенням такого роду діяльності в єпархії протягом XIX – початку XX ст. даний джерельний матеріал носить масовий характер і відклався у фондах Чернігівського губернського правління (ф. 127) та Чернігівської губернської будівельної і дорожньої комісії (ф. 179). Якщо ремонт церкви чи монастиря здійснювався за рахунок державної казни, то чернігівське єпархіальне начальство вело листування з чернігівською казенною палатою. З Чернігівською палатою державних маєтностей підтримувалися стосунки з питань забезпечення сільськими громадами парафіяльних причтів ружною землею та іншими матеріальними винагородами. Так у 1830-х рр. гостро стояло питання забезпечення причтів двох церков с. Алтинівки, які не мали ані ружної землі, ані грошової платні від казни. З проханням вирішити питання чернігівський владики звернувся аж до малоросійського генерал-губернатора (очевидно, Чернігівський цивільний губернатор був не в змозі це зробити). Зрештою, справою займалася палата державних маєтностей. В селі проживали поміщицькі селяни, але абсолютну більшість складали козаки та казенні селяни. Втім, землі на всіх було не достатньо, тому козаки «учинили приговор», згідно з яким щороку виділяли збіжжя та гроші на причти, а також встановлювали фіксовану оплату церковних треб [2, арк. 1 – 4].

Протягом XIX – початку XX ст. чернігівські архієреї регулярно здійснювали поїздки по єпархії з метою огляду монастирів і парафій. Зазвичай вони зверталися до губернаторів за сприянням подорожі. Наприклад, 5 червня 1837 р. чернігівський єпископ Павло (Подлипський) звертався до чернігівського губернатора М.І. Жукова з повідомленням, що він «10 июня намерен отправиться с архимандритом и свитою для обозрения епархии по уездам – Черниговский, Городнянский, Новозыбковский, Суражский, Мглинский, Стародубский и обратно» і просив «снабдить подорожною по казенному на 16 лошадей и

предписать земским полицейским откомандировать чиновников для безостановочного приготовления лошадей и для безопасного и спокойного сопровождения меня по разным направлениям дорог» [4, арк. 1].

У XIX ст. гостро постало питання транспортування грошей між різним установами. Ще 17 квітня 1808 р. обер-прокурор Св. Синоду кн. М.О. Голіцин виступив з доповіддю про заходи збереження церковних коштів. Було наказано, щоб благочинні, після збору грошей з підлеглих парафій, неквапно їх відвозили в духовні правління, звідти вони теж негайно переправлялися до консисторії. Відтоді Чернігівська духовна консисторія постійно зверталася до канцелярії чернігівського губернатора з проханням надати охорону під час транспортування грошей до Чернігова. Земська поліція мала супроводжувати інкасаторів. Ця вимога була доречною, бо в 10-х – 30-х рр. XIX ст., зокрема на Чернігівщині, як свідчать рапорти єпархіального начальства, різко почастішали пограбування церков, а у багатьох повітах ще не існувало окремих спеціальних приміщень духовних правлень [32]. У канцелярії Чернігівського цивільного губернатора розпорядження Св. Синоду отримали 2 серпня 1808 р. і негайно розіслали відповідні накази усім городовим [6, арк. 1 – 3].

Досить жвакими були діловодні відносини чернігівського єпархіального начальства з губернськими структурами з приводу суперечок, конфліктів церковних структур чи окремих осіб з представниками не православного населення губернії, насамперед, євреями та старообрядцями, а з другої половини XIX ст. ще і з протестантами (штундистами). Не православні релігійні категорії населення (в тому числі і старообрядці) знаходилися у віданні міністерства внутрішніх справ, тобто під безпосереднім контролем губернатора і поліції, але церковна адміністрація була покликана охороняти православну віру і тому всіляко протидіяла поширенню не православних релігійних деномінацій в єпархії. Наприклад, 3 квітня 1857 р. чернігівський архієпископ Павло (Подлипський) листом звернувся до чернігівського губернатора Шабельського Катона Павловича: «Ваше превосходительство, милостивый государь. До сведения моего доведено, что в г. Чернигове близ слободы Ковалевки, осенью истекшего 1856 г. начато строиться каменное здание для католического моления, но на самом деле открывается, что строители затеяли в г. Чернигове не молитвенный дом только, а прямо храм или костел польский, с предложением поставит в оном и орган. Почему обращаюсь к вашему превосходительству с покорнейшею просьбою, о доставлении ко мне в возможной скорости обстоятельного сведения, по какому случаю, для чего, и с чьего разрешения строится означенное здание, и сколь велико число проживающих в Чернигове католиков по статистическим сведениям» [18, арк. 1]. Чернігівський губернатор, нещодавно призначений, поспішив відповісти літньому, поважному чернігівському архієпископу і повідомив, що в Чернігові проживало 149 католиків, та 28 у чернігівському повіті, крім того в чернігівському гарнізоні проходили службу «149 нижних чинов и в черниговской инвалидной команде 21, всего же 347 человек» [18, арк. 3]. Будівництво католицького молитовного будинку в Чернігові тривало далі, а губернатор пильнував за процесом. Зокрема, 21 травня 1858 р. він повідомляв Чернігівську губернську будівельну і дорожню комісію: «Г. министр внутренних дел изволил представить мне сделать надлежащие распоряжение о дозволении окончить отделку в Чернигове милитвенного римо-католического дома, с тем чтобы он не был обращен в костел и чтобы в нем не было устраиваемо органа» [5, арк. 1].

Досить тісними були контакти світських і церковних властей під час заснування та діяльності чернігівського відділення Російського біблійного товариства. Воно розпочало роботу у травні 1819 р. Головою усіх імперських регіональних відділень вважався президент Російського біблійного товариства обер-прокурора Св. Синоду та міністр народної освіти і духовних справ князь О.М. Голіцин. Віце-президентами відділення були представники вищої губернської адміністрації, в даному випадку Малоросійський генерал-губернатор князь М.Г. Репнін, Чернігівський єпископ Симеон (Крилов) та цивільний Чернігівський губернатор О.О. Фролов-Багреєв. Директорами відділення були архімандрити: Чернігівського Єлецького монастиря Мелетій (Носков) і Домницького монастиря Євгеній (Прозоров), кафедральний протоієрей Іоанн Єленів, віце-губернатор М.Р. Політковський,

губернський казначей Ф.Л. Краузолд, губернський предводитель дворянства С.М. Ширай, директор чернігівської гімназії С.В. Самарський-Биховець та інші [29]. Після ліквідації царською владою цієї просвітницької організації контакти на подібному ґрунті припилися на десятиліття. Але, в другій половині XIX ст. з'явився інший привід для співпраці, а саме святкування державних і церковних ювілеїв, урочистих подій, знаменних дат [31]. Наприклад, у Чернігові урочисто відзначали 900-річний ювілей заснування чернігівської церковної кафедри [30], прославлення-канонізація св. Феодосія Углицького [28, с. 99 – 134], 200-річний ювілей Чернігівської духовної семінарії [17, арк. 1-3], 1000-ліття заснування Чернігова [8, с. 30 – 39] тощо.

Між світською і церковною владою відбувалися постійні відносини на ґрунті правопорушення законності та злочинності, не зважаючи на те, до якого стану належала людина. Мова йде про участь церковних і світських депутатів у судочинстві, присудження епітимій, стягнень, покарань, приведення до присяги свідків тощо. Кожного року в Чернігівській губернії виникали десятки, якщо не сотні, шлюбнорозлучних справ. Офіційно брали і розлучали шлюб лише в Церкві. Причинами для розлучення могли бути перелюб, психічна хвороба, нездатність до шлюбу, невідоме знаходження (втеча), каторга одного з подружжя. В усіх випадках участь у справах цивільних адміністративних, правоохоронних, судових губернських структур була неминучою.

Значно збільшилися контакти між адміністраціями з початком Першої світової війни. Духовенство Чернігівщини на чолі з архієпископом Василем (Богоявленським) брало активну участь у допомозі армії, збирало гроші, харчі, одяг, приймало біженців і переселенців, в єпархії були обладнані шпитали для лікування та реабілітації поранених.

Стосунки безпосередньо між чернігівськими губернаторами і архієреями залежали від масштабу особистості та атмосфери державної і церковної політики в імперії на певному етапі. Протягом XIX ст. і до 1917 р. на посаді чернігівського губернатора перебувало 24 особи [38], а чернігівську архієрейську кафедру за цей час обіймали 14 правлячих владик. Кордони єпархії збігалися з кордонами губернії, а вона була аграрною, з незначною кількістю підприємств, в основному харчової промисловості, економічно розвивалася дуже повільно. Нам невідомі відгуки ані губернаторів, ані архієреїв, в яких би вони захоплювалися Чернігівщиною. Очевидно, характеристика Л.І. Глібова Чернігова як губернського хутора була поширена серед освіченої частини населення. Отже, причин для незгоди, суперечностей, тим більше для конфліктів не існувало. Як не було на позір дружби між архієреями і губернаторами. Навіть, архієпископ Філарет (Гумілевський), котрий відзначився гучними конфліктами в Ризі та в Харкові з тамтешніми губернаторами [9; 26, с. 9 – 46], в Чернігові зберігав приязні стосунки з губернатором кн. С.П. Голіциним. На похоронах архієпископа Філарета він особисто розпоряджався церемонією, за що зажив високої оцінки місцевого духовенства [33, с. 48].

Судячи з відгуків очевидців і з характеру збереженої діловодної документації вагомим авторитетом у губернського начальства користувалися архієпископи Михайло (Десницький) [24] і Василій (Богоявленський) [25] – перший і останній правлячі чернігівські владика. Дещо напруженою ситуація виглядала в період обер-прокурора Св. Синода К.П. Победоносцева (1881 – 1905). Останній вів жорстку кадрову політику по відношенню до архієрейських посад, а світські чиновники в свою чергу теж запобігали перед впливовим державним діячем. Про це свідчать численні листи до нього різних служилих чинів, серед котрих трапляються і чернігівські губернатори. Здається, жоден з обер-прокурорів до нього і після нього, не викликав так помітного підлабузництва, підлещування не лише серед архієреїв, а й в середовищі цивільного чиновництва. Безумовно, справа не в особі знаменитого російського консерватора, не він спричинив таку ситуацію. Епоха породила подібні стосунки. Втім, приватне листування з ним є цінним джерелом для з'ясування питання стосунків чернігівських губернаторів з чернігівськими архієреями – межі очі й позаочі. Так, чернігівський губернатор, князь С.В. Шаховський (1881 – 1885), повідомляв К.П. Победоносцева: «Премного благодарен вам за заботы ваши о Черниговской губернии.

Присылали вы к нам ревизора С.И. Миропольского. Прекрасный он человек: умница, высоконравственный, серьезный и трудолюбивый. Большое утешение и упокоение внес он в нашу жизнь. Все надеяться и верят, что как результаты ревизии его, так и некоторые порядки по епархии, возмущавшие честную его душу, получат должное возмездие. А уж и порядки у нас завелись! Я ничего вам не писал, хотя душа сильно скорбела и скорбит, так как знаю, чтобы без нас у Вас забот и горя много, и что если окажется что возможным сделать, то вы и без просьбы сделаете. Дай Бог, чтобы преосвященный Вениамин оказался человеком строгим, твердым и просвещенным. Этих качеств, к сожалению, недоставало Серапиону, обильно одаренному за то легкосердием и добротой. Новому преосвященному много дела и много труда привести в порядок крайне расшатанную и запущенную епархию. Сельское духовенство наше обратилось из духовных пастырей в мироедов» [13, арк. 1 – 2]. Загалом лист досить великий, далі губернатор багато розповідає про численні та різноманітні вади духовенства, власні погляди на способи досягнення «благосостояние народа», що «находится в тесной святы с его нравственным развитием и религиозными чувствами», та про свою «усердную» діяльність з відчуттям себе «мучеником» (вирази автора листа). Але для нашого дослідження цікавим є процитований уривок. Лист позначений 4 травня, але за змістом легко встановлюється і рік. 6 березня 1882 р. єпископ Серапіон (Маєвський) був переведений з Чернігова до Архангельська, а 5 квітня того ж року в Чернігів був призначений єпископ Вениамін (Биковський), про яких власне йдеться в листі С. Шаховського. Єпископ Серапіон справді зажив характеристики доброго, чуйного і поступливого владика. Переведення з Чернігова до Архангельська сприйняв з болем, бо не розумів цього кадрового рішення, а російська північ для нього, хворобливої людини, чаїла смертельну небезпеку. Про це він писав управителю медичної частини імператорського Двору, лейб-медику Ф.С. Цициуріну, який мав масток на Чернігівщині, де іноді гостював владика: «Письма, полученные мною из Петербурга и Киева, принесли мне печальное известие о переводе меня в Архангельск. Распоряжение Св. Синода я исполню, но продолжающаяся около 20 лет болезнь горла заставляет меня обратиться к Вам с покорнейшею просьбою: рекомендовать мне докторов, с которыми я мог бы посоветоваться о лечении горловой болезни» [14, арк. 1]. Надзвичайно цікаво знати, на підставі чого тоді новопризначений обер-прокурор К.П. Победоносцев прийняв рішення прибрати єпископа Серапіона з Чернігова. Чи була не через приватні листи/доповіді того ж таки чернігівського губернатора. Питання залишається без відповіді.

Що стосується єпископа Вениаміна (Биковського), на якого покладав надії губернатор С.В. Шаховський, то за спогадами чернігівців, він «отличался особенной добротой и желанием каждому, обращавшемуся к нему, дать полное удовлетворение» [21, с. 329]. У листі чернігівського віце-губернатора В.О. Левашова від 22 липня 1890 р. до К.П. Победоносцева, в якому він названий «дорогим благодетелем» надibuємо таку характеристику: «Видаемся мы довольно часто и с местными архиереями, из коих я ближе схожусь с преосвященным Антонием [вікарний єпископ Новгород-Сіверський – О.Т.] – он мне кажется энергичнее и восприимчивее Вениамина» [15, арк. 2]. Сам же владика Вениамін в листах до всесильного обер-прокурора постає рівноважним, переконаним у своїх діях, без тіні підлецування архиєреєм. Він управляв Чернігівською єпархією до своєї смерті 1 лютого 1893 р., так і не отримавши звання архиєпископа.

Відбувалися регулярні контакти губернського керівництва з обер-прокурором Св. Синоду К.П. Победоносцевим і з приводу підбору кадрів серед цивільного чиновництва. Так, 14 травня 1899 р. до нього писав чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський: «Новозыбковский исправник постоянно был у меня на виду, я старался следить за ним и нередко делал ему указания и упоминания. По получении Вашего письма, я вытребовал его к себе, сделал ему строжайшее внушение и объявил, что признаю необходимым для пользы службы перевести его в другой уезд. Это я исполню, но ввиду крайне тяжелых семейных обстоятельств этого человека, должен отложить перевод до конца лета; а дабы г. Фальковский вел себя хорошо, я предупредил, что если что либо замечу, то уволю его от службы. P.S. В Новозыбков я избираю верного и твердого в вере исправника» [16, арк. 1 – 2].

В даному випадку сигнал про невідповідне поведіння новозибківського справника до обер-прокурора очевидно надійшов від чернігівського єпархіального начальства.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження зауважимо, що стосунки чернігівського єпархіального начальства в особі чернігівського правлячого архієрея і адміністративно-судової установи чернігівської духовної консисторії з місцевими цивільними органами державного управління в XIX – на початку XX ст. були формалізовані законодавчими актами в першій половині XIX ст. Представники обох гілок влади – духовної і світської – перебували на службі в російського імператора і йому приносили присягу. Контакти між ними відбувалися на постійній основі, вони обіймали доволі широкий спектр адміністративно-управлінського, правового, соціально-економічного життя Чернігівської губернії. Водночас духовна влада в єпархії мала певну автономію в прийнятті рішень, що стосувалися церковно-релігійної сфери і загалом царини духовного відомства. На цьому ґрунті відбувалися й особисті стосунки між чернігівськими архієреями і чернігівськими губернаторами, що мали теж здебільшого формальний характер. У цілому склалася дещо парадоксальна ситуація: Церква в Російській імперії формально-юридично вважалася незалежною, але по-суті, на практиці, вона була повністю упокорена державі.

Список використаних джерел

1. Высочайше утвержденное положение о порядке производства дел в губернских правлениях. 3 июня 1837 г. // ПСЗ. Собр. II. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отд. 1. – С. 439 – 463. (№ 10304).
2. Высочайше утвержденный общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. // ПСЗ. Собр. II. – СПб., 1838. – Т. XII. – Отд. 1. – С. 361 – 439. (№ 10303).
3. Дело о приводе к присяге чиновников, поступающих на службу, согласно малороссийским обрядам // Держархів Чернігівської області, ф, 679, оп. 2, спр. 295, арк. 1 – 4 зв.
4. Дело по отношению епископа черниговского о снабжении его подорожною на 16 лошадей и откомандированию чиновников при проезде его. (6 июня 1837 г.) // Держархів Чернігівської області, ф, 128, оп. 1, т. 3, спр. 5706, арк. 1.
5. Дело по предложению г. начальника губернии о наблюдении чтобы по окончании постройкою в г. Чернигове молитвенного римо-католического дома не было в нем органа. (1958) // Держархів Чернігівської області, ф. 179, оп. 28, спр. 87, арк. 1.
6. Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 578, арк. 1 – 3.
7. Дятлова Н.П. Отчеты губернаторов как исторический источник / Н.П. Дятлова // Проблемы архивоведения и источниковедения. – Л., 1964. – С. 227 – 246.
8. Коваленко О.Б. З історії відзначення 1000-ліття літописного Чернігова / О.Б. Коваленко // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 30 – 39.
9. Листовский И. Филарет, Архиепископ Черниговский / И. Листовский. – Чернигов, 1895. – 410 с.
10. Литвак Б.Г. О достоверности сведений губернаторских отчетов XIX в. / Б.Г. Литвак // Источниковедение отечественной истории. – М., 1976. – С. 125 – 144.
11. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации / Б.Г. Литвак. – М.: Наука, 1979. – 294 с.
12. Минаков А.С. Всеподданнейшие отчеты губернаторов как источник по изучению взаимоотношений центральной и местной власти в России второй половины XIX – начала XX веков / А.С. Минаков // Отечественная история. – 2005. – №3. – С. 170 – 175.
13. НБУ. Інститут рукопису, ф. XIII, спр. 2854, арк. 1 – 1 зв.
14. НБУ. Інститут рукопису, ф. XIII, спр. 3143, арк. 1 – 2.
15. НБУ. Інститут рукопису, ф. XIII, спр. 2855, арк. 2.
16. НБУ. Інститут рукопису, ф. XIII, спр. 3173, арк. 1.

17. О праздновании 200-летнего юбилея Черниговской духовной семинарии // Російський державний історичний архів, ф.796, оп. 181, спр. 285, арк. 1 – 3.
18. Переписка с Черниговским губернским правлением о присылке сведений о строительстве костела и количестве католиков (1857) // Державний архів Чернігівської області, ф. 179, оп. 2, спр. 101, арк. 1.
19. Переписка с Черниговскими губернскими учреждениями о предоставлении статистических сведений по губернии и сведений за 1-ю половину 1847 г. // Держархів Чернігівської області, ф, 128, оп. 1, спр. 11134, арк. 31.
20. Переписка с черниговской палатой государственных имуществ относительно наделения причта с. Алтыновки ружной землей (1839) // Держархів Чернігівської області, ф, 128, оп. 1, спр. 7227, арк. 1 – 4.
21. Полонський Матвій. Спогади священника / Упоряд. Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2012. – 368 с.
22. Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721 – 1786 рр.) / О. Прокоп'юк. – К.: Фенікс, 2008. – 296 с.
23. Рапорты земских исправников с представлением, по предписанию МВД, алфавитными списками о числе церквей, дворов, дум в местечках, хуторах и других селениях по уездам (1836) // Держархів Чернігівської області, ф, 128, оп. 1, спр. 3650, арк. 8 – 89.
24. С.К.К. К биографии преосвященного Михаила (Десницкого), архиепископа Черниговского // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 17. – С. 583 – 590.
25. Священномученик Василий (Богоявленский), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию / Сост. и авт. вступ. ст. Е.А. Логунова, А.Ф. Тарасенко. – М., 2014. – 452 с.
26. Тарасенко А.Ф. Архиепископ Филарет (Гумилевский) – исследователь Слободской Украины / А.Ф. Тарасенко // Филарет (Д.Г.Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3-х томах. – Харьков, 2006. – Т. III. – С. 9 – 46.
27. Тарасенко А.Ф. Викариатство в Черниговской епархии 1868 – 1917 годов через призму деятельности викарных епископов / А.Ф. Тарасенко // Проблемы славяноведения: сборник научных статей и материалов. – Брянск, 2013. – Вып. 15. – С. 91 – 101.
28. Тарасенко А.Ф. Святитель Феодосий, архиепископ Черниговский / А.Ф. Тарасенко. – Дубно, 2005. – С. 99 – 134.
29. Тарасенко О.Ф. До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819 – 1822 рр.) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 54 – 71.
30. Тарасенко О.Ф. Святкування 900-ліття Чернігівської архієрейської кафедри / О.Ф. Тарасенко // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу. – Чернігів, 2013. – С. 51 – 55.
31. Тарасенко О.Ф. Святкування ювілеїв і визначних подій у Чернігівській єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4-6. – С. 34 – 40.
32. Тарасенко О.Ф. Чернігівська духовна дикастерія/консисторія у структурі єпархіального управління (1802 – 1917 рр.) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 1-3. – С. 75 – 89.
33. Тарасенко О.Ф. Щоденник протоієрея Андрія Страдомського як джерело з історії Чернігівської єпархії / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 42 – 58.
34. Указ Правительствующего Синода о форме донесений епархиальных архиереев; отчеты о состоянии Черниговской епархии // Держархів Чернігівської області, ф, 679, оп. 2, спр. 4791, арк. 1 – 187.
35. Устав духовных консисторий, утвержденный 27 марта 1841 г. // ПСЗ. Собр. II. – СПб., 1842. – Т. 16. – С. 221 – 263. (№ 14409).
36. Устав духовных консисторий, утвержденный 9 апреля 1883 г. // ПСЗ. Собр. III. – СПб., 1886. – Т. 3. – С. 111 – 155. (№ 1495).

37. *Формулярные списки о службе учителей Закона Божия гимназий и училищ Черниговской губернии // Держархів Чернігівської області, ф, 229, оп. 2, spr. 3, ark. 57 зв. – 67.*
38. *Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М.; предисл., прилож. Морозовой А.В. – Чернигов, 2006. – 200 с.*

References

1. *Vysochaishe utverzhdennoe polozhenye o poriadke proyzvodstva del v hubernskykh pravleniyakh. 3 yunia 1837 h. // PSZ. Sobr. II. – SPb., 1838. – T. XII. – Otd. 1. – S. 439 – 463. (№ 10304).*
2. *Vysochaishe utverzhdennyi obshchyi nakaz hrazhdanskym hubernatoram. 3 yunia 1837 h. // PSZ. Sobr. II. – SPb., 1838. – T. XII. – Otd. 1. – S. 361 – 439. (№10303).*
3. *Delo o pryvode k prysiahe chynovnykov, postupaiushchykh na sluzhbu, sohlasno malorossyiskym obriadam // Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f, 679, op. 2, spr. 295, ark. 1 – 4 zv.*
4. *Delo po otnosheniyu epyskopa chernyhovskoho o snabzhenyy eho podorozhnoiu na 16 loshadei y otkomandyrovaniyu chynovnykov pry proezde eho. (6 yunia 1837 h.) // Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f, 128, op. 1, t. 3, spr. 5706, ark. 1.*
5. *Delo po predlozheniyu h. nachalnyka hubernyy o nabliudenyi chtoby po okonchany postroikoii v h. Chernyhove molytvennoho rymo–katolycheskoho doma ne bylo v nem orhana. (1958) // Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f. 179, op. 28, spr. 87, ark. 1.*
6. *Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f. 128, op. 1, spr. 578, ark. 1 – 3.*
7. *Diatlova N.P. Otchety hubernatorov kak ystorycheskyi ystochnyk / N.P. Diatlova // Problemy arkhyvovedeniya y ystochnykovedeniya. – L., 1964. – S. 227 – 246.*
8. *Kovalenko O.B. Z istorii vidznachennia 1000-littia litopysnoho Chernihova / O.B. Kovalenko // Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1100-littiu pershoi litopysnoi zghadky pro Chernihiv. – Chernihiv, 2007. – S. 30 – 39.*
9. *Lystovskiy Y. Fylaret, Arkhyepyskop Chernyhovskiy / Y. Lystovskiy. – Chernyhov, 1895. – 410 s.*
10. *Lytvak B.H. O dostovernosti svedeni hubernatorskykh otchetov XIX v. / B.H. Lytvak // Ystochnykovedenye otechestvennoi ystoriyy. – M., 1976. – S. 125 – 144.*
11. *Lytvak B.H. Ocherky ystochnykovedeniya massovoi dokumentatsyy / B.H. Lytvak. – M., 1979. – 274 s.*
12. *Mynakov A.S. Vsepoddanneishye otchety hubernatorov kak ystochnyk po yzucheniyu vzaymootnosheni tsentralnoi y mestnoi vlasty v Rossyy vtoroi polovyny XIX – nachala XX vekov / A.S. Mynakov // Otechestvennaia ystoriya. – 2005. – №3. – S. 170 – 175.*
13. *NBU. Instytut rukopysu, f. XIII, spr. 2854, ark. 1 – 1 zv.*
14. *NBU. Instytut rukopysu, f. XIII, spr. 3143, ark. 1 – 2.*
15. *NBU. Instytut rukopysu, f. KhIII, spr. 2855, ark. 2.*
16. *NBU. Instytut rukopysu, f. KhIII, spr. 3173, ark. 1.*
17. *O prazdnovanyy 200-letneho yubyleia Chernyhovskoi dukhovnoi semynaryy // Rosiiskiy derzhavnyi istorychniy arkhiv, f.796, op. 181, spr. 285, ark. 1 – 3.*
18. *Perepyska s Chernyhovskym hubernskym pravlenyem o prysylke svedeni o stroytelstve kostela y kolychestve katolykov (1857) // Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f. 179, op. 2, spr. 101, ark. 1.*
19. *Perepyska s Chernyhovskymy hubernskymy uchrezhdeniyamy o predostavlenyy statystycheskykh svedeni po hubernyy y svedeni za 1-yu polovynu 1847 h. // Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f, 128, op. 1, spr. 11134, ark. 31.*
20. *Perepyska s chernyhovskoi palatoi hosudarstvennykh ymushchestv otnosytelno nadeleniya prychna s. Altynovky ruzhnoi zemlei (1839) // Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f, 128, op. 1, spr. 7227, ark. 1 – 4.*

21. Polonskyi Matvii. Spohady sviashchennyka / Uporiad. Ye. Markhovska, O. Tarasenko. – K., 2012. – 368 s.
22. Prokopiuk O. Dukhovna konsystoriia v systemi yeparkhialnoho upravlinnia (1721 – 1786 rr.) / O. Prokopiuk. – K., 2008. – 296 s.
23. Raporty zemskykh yspravnykov s predstavlenyem, po predpysaniu MVD, alfavytnymy spyskamy o chysle tserkvei, dvorov, dum v mestechkakh, khutorakh y druhykh seleniyakh po uezdam (1836) // Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f, 128, op. 1, spr. 3650, ark. 8 – 89.
24. S.K.K. K byohrafy preosviashchenoho Mykhayla (Desnytskoho), arkhyepyskopa Chernyhovskoho // Prybavlenye k Chernyhovskym eparkhialnym yzvestyiam. – 1904. – № 17. – S. 583 – 590.
25. Sviashchennomuchenyk Vasylyi (Bohoiavlenskyi), arkhyepyskop Chernyhovskyy y Nezhytskyi: Materyaly k zhyzneopysaniyu / Sost. y avt. vstup. st. E.A. Lohunova, A.F. Tarasenko. – M., 2014. – 452 s.
26. Tarasenko A.F. Arkhyepyskop Fylaret (Humylevskyi) – yssledovatel Slobodskoi Ukrainy / A.F. Tarasenko // Fylaret (D.H.Humylevskyi). Ystoryko–statystycheskoe opysanye Kharkovskoi eparkhyi. V 3-kh tomakh. – Kharkov, 2006. – T. III. – S. 9 – 46.
27. Tarasenko A.F. Vykaryatstvo v Chernyhovskoi eparkhyi 1868 – 1917 hodov cherez pryzmu deiatelnosti vykarnykh epyskopov / A.F. Tarasenko // Problemy slavianovedeniya: sbornyk nauchnykh statei y materyalov. – Briansk, 2013. – Vyp. 15. – S. 91 – 101.
28. Tarasenko A.F. Sviatytel Feodosyi, arkhyepyskop Chernyhovskyy / A.F. Tarasenko. – Dubno, 2005. – S. 99 – 134.
29. Tarasenko O.F. Do istorii Chernihivskoho viddilennia Rosiiskoho bibliinoho tovarystva (1819 – 1822 rr.) / O.F. Tarasenko // Siverianskyi litopys. – 2011. – № 5. – S. 54 – 71.
30. Tarasenko O.F. Sviatkuvannia 900-littia Chernihivskoi arkhiiereiskoi kafedry / O.F. Tarasenko // Khreshchennia Kyivskoi Rusi: vyznachna podiia v istorii ukrainskoho narodu. – Chernihiv, 2013. – S. 51 – 55.
31. Tarasenko O.F. Sviatkuvannia yuvileiv i vyznachnykh podii u Chernihivskii yeparkhii (druga polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.) / O.F. Tarasenko // Siverianskyi litopys. – 2013. – № 4–6. – S. 34 – 40.
32. Tarasenko O.F. Chernihivska dukhovna dykasteriia/konsystoriia u strukturi yeparkhialnoho upravlinnia (1802 – 1917 rr.) / O.F. Tarasenko // Siverianskyi litopys. – 2014. – № 1–3. – S. 75 – 89.
33. Tarasenko O.F. Shchodennyk protoiieria Andriia Stradomskoho yak dzherelo z istorii Chernihivskoi yeparkhii / O.F. Tarasenko // Siverianskyi litopys. – 2013. – № 2. – S. 42 – 58.
34. Ukaz Pravytelstvuiushcheho Synoda o forme donesenii eparkhialnykh arkhyereev; otchety o sostoianny Chernyhovskoi eparkhyi // Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f, 679, op. 2, spr. 4791, ark. 1 – 187.
35. Ustav dukhovnykh konsystoryi, utverzhdennyi 27 marta 1841 h. // PSZ. Sobr. II. – SPb., 1842. – T. 16. – S. 221 – 263. (№ 14409).
36. Ustav dukhovnykh konsystoryi, utverzhdennyi 9 apreliia 1883 h. // PSZ. Sobr. III. – SPb., 1886. – T. 3. – S. 111 – 155. (№ 1495).
37. Formuliarne spysky o sluzhbe uchytelei Zakona Bozhya hymnazyi y uchylyshch Chernyhovskoi hubernyy // Derzharkhiv Chernihivskoi oblasti, f, 229, op. 2, spr. 3, ark. 57 zv. – 67.
38. Chernyhovskyye hubernatory y vytse-hubernatory. Byblyohrafycheskyi spravochnyk / Sost. Morozova A.V., Poletun N.M.; predysl., prylozh. Morozovoi A.V. – Chernyhov, 2006. – 200 s.

Шара Л.М.

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
Центрально-Східної Європи, Чернігівський національний
педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка
(Україна, Чернігів), imc@chspu.edu.ua

УЧАСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ДОПОМОГИ ВІЙСЬКОВИМ ТА ЇХНІМ РОДИНАМ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Йдеться про участь Чернігівської міської думи в організації допомоги військовим та їхнім родинам в умовах Першої світової війни. Зокрема, звертається увага на грошові виплати сім'ям мобілізованих службовців і працівників органів самоврядування, підзвітних ним установ, підприємств комунальної власності. Зауважується, що, попри економічну кризу, громадське управління віднаходило ресурси для асигнування родинам половини заробітку забраних до армії. Дітям Георгіївських кавалерів створювалися пільгові умови для вступу у навчальні заклади, призначалися стипендії. Вказується також на особливості розквартирування у губернському центрі військових частин, забезпечення їх приміщеннями з опаленням та освітленням; наголошується на затримці державою відрахувань для військових потреб, що зумовлювало складнощі для місцевого бюджету. Розглядається процес залучення громадського управління Чернігова до роботи у Всеросійському союзі міст, ініційованому з метою допомоги пораненим і хворим воїнам.

Ключові слова: міське самоврядування, фінансова допомога, мобілізовані, стипендії, розквартирування військ.

Shara L.M.

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of Department of history
of Centrally-East Europe, Chernihiv National Pedagogical
University named after T.G. Shevchenko
(Ukraine, Chernihiv), imc@chspu.edu.ua

The participation of Chernihiv municipal Duma in organization the aid to militaries and their families during World War I

The participation of Chernihiv municipal Duma in organization the aid to militaries and their families during World War I is studied. In particular, the attention to monetary payments to families of mobilized employees and employees of municipal institutions, establishments accountable to them, and the enterprises of municipal property is paid. It is mentioned that despite the economic crisis, public administration found resources to pay families half earnings of people taken away to the army. For St. George's Cavaliers children were created favorable conditions for admission to educational institutions, they also got scholarships. The author pointed out specific features of accommodation in the provincial center of military units, providing premises with heating and lighting; it is emphasized that the state delayed payments for military needs, which led to difficulties for the local budget. The process of attracting Chernihiv public administration to work in the All-Russian Union of Cities, initiated to help the wounded and sick soldiers is revealed.

Key words: municipal government, financial aid, mobilized, grants, quartering of troops.

Шара Л.М.

кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории стран Центрально-Восточной Европы,
Черниговский национальный педагогический университет имени
Т.Г. Шевченко (Украина, Чернигов), ims@chspu.edu.ua

Участие Черниговской городской думы в организации помощи военным и их семьям в годы Первой мировой войны

Рассказывается об участии Черниговской городской думы в организации помощи военным и их семьям в условиях Первой мировой войны. В частности, обращается внимание на денежные выплаты семьям мобилизованных служащих и работников органов самоуправления, подотчетных им учреждений, предприятий коммунальной собственности. Замечается, что, невзирая на экономический кризис, общественное управление отыскивало ресурсы для ассигнования семьям половины заработка ушедших в армию. Детям Георгиевских кавалеров создавались льготные условия для поступления в учебные заведения, назначались стипендии. Указывается также на особенности расквартирования в губернском центре военных частей, обеспечения их помещениями с отоплением и освещением; отмечается задержка государством отчислений для военных нужд, что предопределяло сложности для местного бюджета. Рассматривается процесс привлечения общественного управления Чернигова к работе во Всероссийском союзе городов, инициализированном с целью помощи раненым и больным воинам.

Ключевые слова: городское самоуправление, финансовая помощь, мобилизованные, стипендии, расквартирование войск.

Минуло понад сторіччя з часу однієї з найбільших катастроф людства – Першої світової війни, у жорна якої потрапили й українські терени. Галичина, Волинь й частково Центральна Україна перетворилися на один з основних театрів бойових дій між Австро-Угорщиною і Російською імперією [15, с. 88]. У селах українських губерній з 1914 по 1917 рр. були призвані майже 2,8 млн. осіб. У відсотковому відношенні військовослужбовці-українці переважали навіть росіян. У 1915 р. на тисячу кожної національності в царській армії перебувало росіян – 4, білорусів – 5, українців – 8, німців – 10, євреїв – 11, поляків – 12. При цьому, якщо німці, євреї та поляки вважалися «потенційно небезпечними» і вони зазнавали певних утисків, то українці прирівнювалися до росіян [5, с. 38].

Чернігівська губернія також не лишилася осторонь. Йдеться, насамперед, про кілька хвиль мобілізації, в результаті яких упродовж усієї війни 280 тис. чоловіків поповнили лави царської армії [14, с. 165]. Населення губернії виконувало обов'язкові загальнодержавні повинності, зумовлені воєнним станом, несучи при цьому значні економічні збитки, турбувалося про біженців, евакуйованих із прикордонних районів та інше. Означені аспекти повсякденного буття висвітлювалися у наукових розвідках, присвячених українським землям у той період [4; 5; 12; 14; 17]. Мета нашої студії націлена на те, аби звернути увагу на здійснюване міським самоврядуванням Чернігова задля допомоги родинам мобілізованих, поранених і хворих воїнів, розквартирування військових частин. Даний сюжет є маловивченим, але актуальним у плані подальшої наукової розробки, оскільки на прикладі окремих міст можемо сформулювати цілісну картину про роботу громадського управління в умовах воєнного випробування, взаємодію з державною адміністрацією та земськими установами.

У липні 1914 р. Росія офіційно вступила у війну проти учасниць Троїстого союзу – Німеччини та Австро-Угорщини. 16 липня оголосили часткову мобілізацію, наступного дня – загальну [4, с. 57]. Відповідно, у Чернігові розпочався призов до діючої армії та ополчення. 22 липня відбувся парад військ місцевого гарнізону і патріотична хода. Передувало цьому святкове богослужіння за перемогу російської зброї, проведене протоієреєм О. Шестеріковим у кафедральному соборі [14, с. 165].

Із серпня 1914 р. у губернському центрі запровадили воєнний стан відповідно до наказу головнокомандувача Київського військового округу генерал-ад'ютанта Миколи

Іванова [14, с. 164]. Утім, усе це, як, власне, і сам факт війни, не викликало тривоги серед місцевої громади. Навпаки, твердить А. Подвербний, чернігівців охопило патріотичне піднесення, виражене в урочистих процесіях на підтримку маніфесту Миколи II про початок війни з Німеччиною, зборах різноманітних товариств із метою декларування вірнопідданської позиції, надсиланні від імені пересічних містян схвальних листів і телеграм, адресованих імператорській родині тощо. Подібна картина спостерігалася у більшості міст імперії. О. Вільшанська, дослідивши повсякденне життя України у роки Першої світової війни, дійшла висновку про надзвичайну згуртованість тогочасного суспільства без огляду на соціальну чи національну приналежність та, навіть, політичні уподобання. Несподівано цілковиту лояльність до уряду виявила значна частина інтелігенції. Записатися до армії добровільно стало справою честі [4, с. 57]. «Українці..., – зауважив В. Волковинський, – були налаштовані войовничо щодо Німеччини та Австро-Угорщини і мріяли лише про перемогу» [5, с. 40]. Патріотична ейфорія спадатиме поволі, зважаючи на появу низки негативних проявів воєнного часу, поглиблення економічної кризи. Уповні очевидним ставатиме затяжний характер збройного протистояння двох суперблоків на європейському просторі.

Перед міським самоврядуванням Чернігова актуалізувалися нові, нетипові для мирного буття, проблеми. Першочергової ваги набуло завдання фінансової підтримки родин мобілізованих. Вже 24 липня 1914 р. дума постановила «взяти на кошти міста, на весь час війни, забезпечення родин мобілізованих службовців і працівників міського громадського управління та підпорядкованих йому інституцій, установ, комунальних підприємств» [7, арк. 19]. Власне, передбачалася виплата сім'ям половини заробітку призовників. Ухвалюючи таке рішення, гласні, певно, не переймалися можливою відсутністю коштів через постійне збільшення мобілізованих за рахунок кількох призовних хвиль. Як вказувалося, на той момент не припускали тривалого силового конфлікту і як результат – глибокий економічний колапс. «У суспільстві – зазначила О. Вільшанська – панувала думка, що війна буде недовгою (називали термін у кілька місяців) і, безумовно, переможною» [4, с. 58]. Проте, за першою хвилею мобілізації розпочалися наступні, позбавивши думців райдужного настрою. У самоврядних інституціях спостерігалася швидка плінність кадрів. Попрацювавши буквально пару місяців, чоловіки йшли на фронт, а їхні родини активно закидали міську управу клопотаннями про грошову допомогу. Зверталися не лише дружини мобілізованих, але й батьки, люди не бідні, які мали свої господарства у селах. Надходили заяви навіть від тих, чий сини, чоловіки і батьки залучалися громадським управлінням на поденну роботу і не отримували щомісячної оплати.

Зрештою, у серпні 1916 р. виник прецедент, що змусив думців чіткіше сформулювати постанову про фінансову підтримку родин призовників. До міського голови звернулася міщанка Олександра Михайлова з проханням виплачувати їй 50 % заробітку забраного до війська сина. Очільник самоврядування відмовив, бо Микола Михайлов працював як поденний робітник на електростанції, не був зарахований до штату, а, отже, не отримував стабільної плати [7, арк. 14, 14 зв.]. Позивачка не погодилася, апелювала до тодішнього губернатора, барона, дійсного статського радника Миколи Гревеніца, а той передав клопотання Губернському по земських і міських справах присутствію. Останнє зажадало від думи пояснення. Дана ситуація і спонукала гласних деталізувати в окремій постанові умови грошових виплат. Отож, згідно з рішенням від 8 лютого 1916 р., матеріальна допомога у розмірі половини отримуваного призовником заробітку нараховувалася: 1) родинам залучених до армії за першою хвилею мобілізації, тобто з липня 1914 р.; 2) родинам, мобілізованих за другою та наступними хвилями призову, але якщо воїн був штатним робітником міського самоврядування і не обіймав посаду попередньо мобілізованого; 3) родинам мобілізованих чорноробів, котрі отримували плату за виконану роботу; 4) батькам призовників, якщо вони перебували на утриманні останніх; 5) не користувалися грошовими виплатами сім'ї тих, хто до війни працював поденно, адже, вказувалося у постанові, «такі робітники не були міськими службовцями» [7, арк. 19 зв.].

У справі субсидіювання сімей мобілізованих доводилося, навіть попри скруту з грошима, виконувати «прохання згори». Так, у перші ж місяці війни почали виникати різноманітні благодійні організації і фонди. Одним із таких став Георгіївський комітет, зорганізований задля допомоги родинам і дітям воїнів, нагороджених орденом Св. Георгія (вища відзнака для солдатів та унтер-офіцерів; 1913 р. закріплена офіційна назва – Георгіївський хрест [6]). Сім'ям орденосців надавалася грошова поміч, їхні діти влаштовувалися у притулки, навчальні заклади, призначалися стипендії тощо. Особлива активність Георгіївського комітету спостерігалася 1916 р., коли його очільником став великий князь Михайло Олександрович Романов. Почесне головування покладалося на імператора Миколу II.

У листопаді 1916 р. Комітет прийняв рішення з метою збільшення грошового фонду організувати 26 листопада, у день святого Великомученика Георгія, загальнодержавні «особливі святкування і вшанування доблесних воїнів – героїв російської армії і флоту». Означене рішення, вважає, Г. Беспалов, зумовлене, з одного боку, розширенням коло осіб, котрі підпадали під опіку Комітету, а з іншого – складною економічною ситуацією на час війни. Відтак, було запропоновано на місцях влаштувати «кружечні збори» та збори за підписними листами. А щоб у губернаторів не виникло жодних сумнівів стосовно доцільності такого заходу, 5 листопада Міністерство внутрішніх справ адресувало керівникам губернії листи з проханням «надати всебічну з Вашого боку підтримку для успішного здійснення запланованої Комітетом програми цього свята» [2]. У свою чергу губернатори звернулися до муніципального управління, і Чернігівська міська дума не стала винятком. Губернатор М. Гревеніц попросив гласних видати з бюджету 200 – 300 руб. на влаштування святкового частування для Георгіївських кавалерів та їхніх сімей. 23 листопада відбулося засідання думи і більшість присутніх схвально поставилися до почутого звернення, навіть, прозвучала пропозиція асигнувати 500 руб. Однак, тверезо оцінивши можливості міської скарбниці, вирішили відрахувати 200 руб. Як і планувалося, захід провели 26 листопада у приміщенні Общини Червоного Хреста. Спочатку присутні зробили пожертви на «кружечний збір», потім для запрошених орденосців і членів їхніх родин (203 особи) відбувся святковий концерт та обід із чотирьох страв, зазначалося в документації [9, арк. 477 зв.].

Невдовзі громадське управління Чернігова знову мало нагоду посприяти Георгіївським кавалерам. Георгіївський комітет ініціював «з метою вшанування заслуг героїв захисників нашої Вітчизни» практику навчання дітей-сиріт орденосців у різних навчальних закладах на «спеціально для них затверджені стипендії». Через те, Особлива рада Комітету «зупинилась на думці звернутися із закликом до земських і міських громадських управлінь взяти участь у великій справі надання допомоги в освіті дітей героїв Георгіївських кавалерів шляхом затвердження для них нових і виділення їм, бажано перед іншими, існуючих стипендій в чоловічих і жіночих вищих і середніх нижчих професійних та інших навчальних закладах». Дану відозву, природно, адресували очільнику губернії, а він зі свого боку настійно попросив представників міського самоврядування підтримати ідею Особливої ради [9, арк. 365, 365 зв.]. Відтак, міська училищна комісія, попередньо проаналізувавши можливості такого асигнування, запропонувала на зібранні думців 14 грудня 1916 р. призначити 4 стипендії для учнів 1-го і 2-го вищих чоловічих і жіночого училищ, торгової школи. Розмір виплат у перших трьох закладах сягав по 25 руб., четвертому – 30 руб. [9, арк. 366].

Надважливий для міської влади став й обов'язок розквартирування військових частин, опалення, освітлення приміщень. Казарми у Чернігові були, збудовані ще наприкінці XIX ст., але, безумовно, їхній метраж виявився замалим у воєнний період. Скажімо, лише у листопаді 1914 р. прибув 13-й запасний полк, чисельністю близько трьох тисяч новобранців. За наказом тодішнього губернатора, колезького радника Іллі Стерлігова військових розмістили на так званій «казарменій ділянці» на Котах [11, с. 63]. Правда, невдовзі на ім'я очільника

місцевої держадміністрації почали надходити скарги містян, які звинувачували солдатів в агресивній поведінці, зумовленій побоюванням дефіциту продуктів харчування [11, с. 64].

За наявності чималої кількості військових підрозділів міське самоврядування мусило додатково орендувати житло, у тому числі завбачливо винаймати кращі помешкання для офіцерського корпусу. Розквартирування військових оплачувалося долевым способом. За рахунок державної казни покривалася рента за найняті приміщення, а коштом міста здійснювалося їх облаштування, опалення та освітлення. Казенні гроші надходили до міської управи, службовці якої розраховувалися з містянами. У зв'язку з економічною скрутою типовою була затримка фінансів як з боку держави, так і з боку громадського управління за орендовані будівлі. Їхні власники опинялися у становищі, коли, своєчасно не отримавши ренти, що, часом, виявлялася чи не єдиним джерелом сімейних доходів, могли втратити усю нерухомість. За ними накопичувалися борги за майновий податок із нерухомості чи інші місцеві збори. Виникало замкнене коло. У такому разі, як свідчать архівні матеріали, орендодавці пропонували міській управі власний рецепт – оплатити заборгованість, а державні кошти, що надійдуть потім, лишити собі. Зазвичай, гласні не погоджувалися, адже затримка казенних асигнувань була прогнозованою, і могла зумовити діри у бюджеті.

Звичним явищем були скарги городян на шкоду, завдану вояками. Деколи, після постою, приміщення потребували суттєвого ремонту. Міською скарбницею не планувалися такі видатки, тому позивачів спрямовували до військового відомства. Але, зважаючи на політику суворої економії, подібні звернення лишали поза увагою.

У разі, коли до губерньського центра прибували кінні частини, виникала потреба у забезпеченні фуражем і стайнями, чи, принаймні, хлівами. Тоді для містян випадала чудова нагода підзаробити, а це у кризовій ситуації виявлялося неабияк доречним. Біда у тім, що прагнення до легкої наживи часом оберталося власними збитками. Один із подібних курйозів трапився у серпні 1916 р. Ще напередодні війни, навесні 1914 р., губерньське правління надіслало міській управі прохання про «негайне надання квартир розташованому у Чернігові Уланському полку». Управлінці розпочали пошук житла для вояків і, головне, стаєнь чи хлівів для коней. У відповідь отримали пропозицію І. Свідерського, який погодився віддати в оренду свою садибу і збудувати три стайні. Договір уклали на два роки, обсяги річної ренти склали 4 тис. руб. [9, арк. 415].

До серпня 1914 р. І. Свідерський спорудив стайні, але улани пішли на фронт. Звісно, представники самоврядування вчинили необачливо, заплативши наперед кошти й оформивши угоду на тривалий час. Та, невдовзі до міста почали прибувати біженці, поранені, евакуйовані з прикордонних районів навчальні заклади, установи і, як наслідок – відчувся хронічний брак житлового фонду. Для потреб Ровненського шпиталю, зокрема, довелося віддати частину приміщень чоловічої гімназії. У свою чергу остання постала перед проблемою розміщення парт, меблів, різноманітного шкільного приладдя. Ось тоді й згадали про порожні стайні у садібі І. Свідерського. Хоча з трьох об'єктів лишилися тільки два. Власник, бажаючи швидко збагатитися, поставив стайні поспіхом, зекономивши на якості будівельних матеріалів. Відповідно, вже у березні 1915 р. завалилася одна стайня. Дві інші передали у користування чоловічої гімназії у січні 1916 р. Буквально через кілька днів директор навчального закладу звернувся до міської управи зі скаргою. Впала друга стайня, поламавши меблі, особливо постраждали учнівські парти. Думці ухвалили рішення відрядити столяра і виділити з бюджету 200 руб. на ремонт [9, арк. 415 зв.].

У березні того ж року впала остання, третя стайня, також завдавши збитків шкільному майну. Директор гімназії вдруге апелював до міської управи, вимагаючи грошей на ремонт. Цього разу урвався терпець гласним. До закінчення орендного строку лишилося п'ять місяців, рента сповна отримана І. Свідерським, але стайні вже зруйнувалися, та ще й мусили відшкодовувати збитки навчальному закладу. Отож, 14 серпня 1916 р. на засіданні думи постановили стягти з горе-орендодавця по 500 руб. за кожен стайню з часу її обвалу [9, арк. 417].

Отримані гроші уможливили допомогу гімназії. Щоправда, спочатку члени кошторисної комісії міського самоврядування зробили відписку: «зламані падінням даху хліва гімназійні меблі були складені у зачиненому приміщенні і ключ від нього знаходився в адміністрації гімназії, яка через те і могла лише наглядати за станом хліва і складеними там меблями». Потім, поміркувавши, очевидно усвідомили важливість підтримки навчального закладу, послугами якого користувалися й діти чернігівців. Відтак, погодилися асигнувати ще 300 руб. на відновлення меблів [9, арк. 416].

Варто наголосити, що розташування у Чернігові військових і поранених, число яких зростало в силу затягування війни, стало, особливо наприкінці 1916 – початку 1917 рр., потужним деструктивним фактором для міського соціуму і сприятливим середовищем для більшовицької агітації. Приміром, Юрій Коцюбинський, Софія Соколовська, Семен Туровський та інші налагодили своєрідний транзитний шлях постачання на фронт листівок із закликом припинення війни (передавали через солдат, котрі їхали воювати). Агітки підписувалися від імені «Південної військової організації». Припинилася дана діяльність наприкінці 1916 р., завдяки зусиллям губернатора М. Гревеніца і жандармського управління. Активно сприймали більшовицькі заклики і солдати 413-ї піхотної дружини, дислокованої у губерньському центрі [11, с. 64].

Чернігівська міська дума, допомагаючи вирішувати нагальні проблеми військового і цивільного населення, діяла не в режимі автономності, а тісної співпраці і взаємної підтримки з іншими муніципальними управліннями (міськими, земськими) та громадськими організаціями різного гатунку. Прикметно, що кількість і вага останніх невпинно збільшувалася. На переконання О. Реєнта, зростання ролі громадських організацій до певної міри було реакцією на нездатність уряду належним чином організувати допомогу військовим і цивільному населенню. Уряд проявив тенденцію до самоорганізації соціуму в критичні моменти свого існування, зокрема у військовий час [15, с. 95]. Представники міського громадського управління об'єднали свої старання у форматі Всеросійського союзу міст (далі – Союз міст). Заснували його у Москві, де упродовж 8 – 9 серпня 1914 р. відбувся перший з'їзд міських голів (окрім делегатів із території Сибіру, Польщі, Кавказу і прикордонних районів). Учасники зібрання ухвалили рішення створити координуючий загальноміський орган для допомоги пораненим і хворим воїнам. До роботи з'їзду долучилися також головний уповноважений Російського товариства Червоного Хреста по евакуації у внутрішні райони імперії Олександр Самарін, заступник головного уповноваженого Всеросійського Земського Союзу Федір Шліппе, член Земського Союзу Микола Хмельов, полковник М. Кочергін, представник Червоного Хреста. Інтереси чернігівської громади репрезентував на з'їзді міський голова Аркадій Верзилов [8, арк. 2].

Присутні зібрання виробили засади роботи Союзу міст, серед іншого означили критерії обрання депутатів, сформувавши керівний орган, окреслили поле діяльності та джерела її фінансування. Зокрема, вказувалося, що до Союзу міст могли вступати усі бажаючі міські поселення, пропорційність представницьких квот визначалася з огляду на чисельність мешканців. Міста, де проживали понад 1 млн. осіб, делегували 10 чол., 750 тис. городян відряджали 5 чол., 500 тис. – трьох, 100 тис. – двох і громада менше 100 тис. – одного депутата [8, арк. 3, 3 зв.].

З'їзд представників міст вважався розпорядчою інституцією Союзу міст, виконавчою – Комітет у складі 10 осіб і 5 кандидатів до них. Очолив Комітет виконуючий обов'язки міського голови Москви, до складу увійшли 5 чол., делегованих з'їздом Союзу міст (від Твері, Нижнього Новгорода, Києва Рязані, Ярославля; кандидати – від Тули і Володимира), 5 чол. – від Московської міської військової комісії, 2 чол. – від Петербурзького міського самоврядування і 3 чол. – від Московської міської управи. На правах членства увійшли також два депутати від Всеросійського Земського Союзу. Для допомоги голові Комітету обрали двох «товаришів» (заступників) [8, арк. 3 зв., 4 зв.].

Союз міст ставив за мету наступне: збирати і витратити кошти на потреби поранених і хворих воїнів; допомагати грошима містам виконувати загальні обов'язки, скажімо

транспортування поранених і хворих, якщо самоврядні структури фінансово неспроможні; співпрацювати з відомчими установами та іншими організаціями, чия діяльність націлена на підтримку армії [8, арк. 4].

Матеріальне підґрунтя Союзу міст передбачалося формувати зі спеціальних зборів, добровільних пожертв, внесків населених пунктів, міських асигнувань на військові потреби, повернення витрат за лікування поранених і хворих, коли дана стаття покривалася міським бюджетом. Утім, Союз міст не покладав великих надій на визначені джерела доходів, особливо на перших порах. Тому в ухваленій резолюції наголошувалося, що «визнавши необхідним широку і постійну участь міст у справі допомоги хворим і пораненим, але не маючи на це засобів, клопотати перед урядом про виділення Союзу міст необхідних коштів для діяльності на час війни» [8, арк. 2 зв.].

Делегатам з'їзду було наказано з'ясувати, яку допомогу Союзу міст можуть надати міські поселення їхніх губерній, переглянути раніше затверджені плани евакуації хворих і поранених, дізнатися у Військового санітарного управління про обсяги запасів лікарських препаратів.

А. Верзилов, повернувшись до Чернігова, прозвітувався перед думцями про поїзду. Послухавши інформацію, гласні постановили вступити до Союзу міст; відрахувати у його фонд 3 тис. руб.; обрати міську комісію для вирішення поточних проблем розквартированих військових частин, поранених і хворих бійців. А. Верзилов і надалі мав представляти інтереси Чернігова на з'їздах Союзу міст [8, арк. 5 зв.].

У серпні до Всеросійського союзу міст долучилися 140 населених пунктів, жовтні – 250, січні 1915 р. – 410, грудні – 463. Складність у підтримці оперативного зв'язку з такою кількістю поселень по всій імперії зумовила потребу в регіональних відділеннях Союзу міст. Відповідно, виникло 11 обласних комітетів, що координували діяльність громадського управління [13]. 3-поміж українських міст, що увійшли до Союзу міст, у 82 функціонували губернські й повітові комітети, а в Києві, Харкові та Катеринославі – обласні (найбільш важливі центри суспільної доброчесності у справі допомоги хворим і пораненим військовим, та постраждалому цивільному населенню) [15, с. 94]. Ще на початку серпня 1914 р. Союз міст не мав у своєму розпорядженні жодного шпитального ліжка, до 1 вересня облаштував 18711 шт., 1 жовтня – 24019, 1 листопада – 35131 і до 1 грудня – 46759 [1, с. 171].

Міські спільноти взялися до справи допомоги армії обопільно із земським самоврядуванням. У липні 1914 р. у Москві відбувся перший з'їзд Всеросійського земського союзу і вони разом із Союзом міст зобов'язалися сприяти організації роботи тилу для потреб армії. Через рік, у липні 1915 р., з метою узгодження діяльності обох інституцій заснували Об'єднаний комітет союзів, що, водночас, став впливовою політичною організацією ліберального напрямку. На місцях діяли губернські, повітові та фронтові комітети союзів.

Спочатку Союзи земський і міський (далі – СЗІМ) надавали поміч пораненим (формували санітарні потяги, відкривали лазарети, готували медперсонал) і біженцям. Згодом, із 1915 р. – виконували замовлення інтендантських служб, серед іншого постачали армії білизну, одяг, взуття, військове спорядження, мобілізувавши для цього легку і кустарну промисловість; будували дороги у прифронтовій смузі тощо. «Розпочавши з надання допомоги пораненим воїнам, – зазначив О. Асташов, – біженцям, з участі в боротьбі з інфекційними хворобами, із постачання армії речовим і бойовим спорядженням, вони (Всеросійські земський і міський союзи – Л.Ш.) потім долучилися до вирішення продовольчого і транспортного питань і, нарешті, безпосередньо вступили в суспільно-політичну боротьбу» [1, с. 169]. Дослідник впевнений, що вже з 1915 р. на основі активізації гуманітарної діяльності Земський і Міський союзи, об'єднавши ліберальну буржуазію і середні верстви міста і села, стали однією з серйозних суспільно-політичних сил в передлютневій Росії [1, с. 172].

В Україні функціонував СЗІМ Південно-Західного фронту з центром у Києві (до червня 1915 р. – у Львові, очолював бессарабський губернатор С. Урусов). З літа 1915 р. керівником київського комітету Союзу міст став барон Ф. Штейнгель, членами були А. В'язлов, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Ф. Матушевський, І. Красковський та інші. Обов'язки очільника київського комітету Земського союзу виконував С. Шликевич. Київський комітет СЗІМ,

використовуючи державні кошти (станом на 1916 р. бюджет сягав 42 млн. руб.), крім медико-санітарної допомоги пораненим військовикам і біженцям із Галичини та Буковини, сприяв діяльності українських початкових шкіл і гімназій, організовував притулки для дітей-сиріт (фактично були українськими народними школами), видавав українською мовою брошури практичного змісту тощо. СЗІМ припинив існування наприкінці 1917 р. [3].

Загальна сума бюджетних коштів чернігівського самоврядування на військові потреби зростала по мірі затягування військових дій. Скажімо, 1916 р. асигнували 10 тис. руб., а у кошторис на 1917 р. заклали вже 25 тис. руб. З означених коштів передбачалося виділити 7500 руб. у якості фінансової допомоги родинам мобілізованих службовців і штатних працівників органів самоврядування та підзвітних їм установ, 5000 руб. – членський внесок Чернігова у фонд Союзу міст (замість 3 тис. руб. у попередні роки) і 9410 руб. – на не передбачувані статті. Решту коштів розподілили як заробітну оплату службовцям громадського управління за роботу по розквартируванню військових частин, ведення справ про надання матеріальної допомоги родинам мобілізованих; канцелярські потреби і т.п. [9, арк. 361 – 362]. Але варто мати на увазі, що ці 25 тис. руб. проходили по статті «видатки на військові потреби, пов'язані з війною». Окремим пунктом у бюджеті 1917 р. зафіксована «військова квартирна повинність» – 48911 руб. 03 коп. [9, арк. 362]. За попередній 1916 р. на розквартирування військових асигнували 39053 руб. 72 коп. [16, с. 7]. Таким чином, на основі опрацьованого матеріалу можемо стверджувати, що фактично з перших днів війни Чернігівська міська дума націлила свою роботу на організацію допомоги військовим та їхнім родинам. Сім'ям відраховувалася з бюджету половина заробітку мобілізованих службовців і працівників інституцій самоврядування, підзвітних їм установ, комунальних підприємств. Згодом, затяжний характер війни спричинив кілька призовних хвиль і швидку плінність кадрів, через що мусили запровадити обмеження по виплатах. Дітям Георгіївських кавалерів надавалися пільги для вступу у навчальні заклади й призначалися стипендії. Задля матеріальної підтримки родин Георгіївських кавалерів влаштовувалися збори добровільних пожертвувань, святкові концерти, безкоштовні частування. Зусиллями представників громадського управління здійснювалося розквартирування військових частин, коштом міста обладнувалися, опалювалися та освітлювалися орендовані приміщення. Згідно з рішенням думців, Чернігів увійшов до складу Всеросійського союзу міст допомоги пораненим і хворим воїнам, співпрацюючи у цьому напрямі з міськими і земськими установами імперії та асигнуючи на потреби Союзу від 3 до 5 тис. руб. щорічно.

Список використаних джерел

1. Асташов А. Союзы земств и городов и помощь раненым в Первую мировую войну / А. Асташов. – Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 169 – 173.
2. Беспалов Г. Добровольная благотворительность в годы Первой мировой войны. Георгиевский комитет / Г. Беспалов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tulagosarchive.ru/kavalers/files/Bespalov%20-%20Georgievsky%20komitet.pdf>
3. Бойко О. Союзы земств і міст / О. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: history.franko.lviv.ua/III_5.htm
4. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56 – 71.
5. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / В. Волковинський. – Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 38 – 56.
6. Георгіївський хрест [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%85%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82
7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 1, од зб. 7, 61 арк.
8. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, од зб. 908, 12 арк.
9. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од зб. 1411, 546 арк.
10. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, од зб. 1439, 14 арк.

11. Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на 2014 р. / [скл. Л. Студьонова, І. Каганова; від. за вип. І. Аліференко]. – Чернігів, 2013. – 87 с.
12. Качмала В. Наростання загальної кризи на Лівобережній Україні в роки Першої світової війни / В. Качмала // Краєзнавство: Науковий журнал. – К., 2011. – № 4. – С. 238 – 245.
13. Коробейников Ю. Земская помощь нуждающимся в условиях Первой мировой войны в 1914 – 1917 гг. Всероссийские земский и городской Союзы / Ю. Коробейников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=5468
14. Подвербний А. Громадське життя Чернігова на початку I Світової війни (за матеріалами преси) / А. Подвербний // Сіверянський літопис. – 2012. – № 5-6. – С. 164 – 173.
15. Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. Реєнт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/19.pdf>
16. Черниговская земская неделя. – 1915. – № 52.
17. Шевченко В. Проблема біженців на Чернігівщині в роки Першої світової війни / В. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – 1999. – Вип. 4. – С. 54-57.

References

1. Astashov A. Soiuzu zemstv i gorodov i pomoshch ranenym v Pervuiu mirovuiu voynu / A. Astashov. – Otechestvennaia istoria. – 1992. – № 6. – P. 169 – 173.
2. Bepalov G. Dobrovolnaia blagotvoritel'nost v gody Pervoi mirovoi voyny. Georgievskii komitet / G. Bepalov [Electronic resource]. – Access mode: <http://tulagosarchive.ru/kavalers/files/Bepalov%20%20Georgievsky%20komitet.pdf>
3. Boiko O. Soiuzu zemstv i mist / O. Boiko [Electronic resource]. – Access mode: http://history.franko.lviv.ua/III_5.htm
4. Vilshanska O. Povsiakdenne zhyttia naseleння Ukrainy pid chas Pershohi svitovoi viiny / O. Vilshanska // Ukrainyyskiy istorychnyy zhurnal. – 2004. – № 4. – P. 56 – 71.
5. Volkovynskiy V. Boiovi dii na ukraiinskykh zemliakh u roky Pershohi svitovoi viiny / V. Volkovynskiy. – Ukrainyyskiy istorychnyy zhurnal. – 2004. – № 4. – P. 38 – 56.
6. Neorhiivskiy khrest [Electronic resource]. – Access mode: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%85%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82
7. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (then – DACHO), f. 145, op. 1, od zb. 7, 61 ark.
8. DACHO, f.145, op. 1, od. zb. 908, 12 ark.
9. DACHO, f. 145, op. 2, od. zb. 1411, 546 ark.
10. DACHO, f. 145, op. 2, od. zb. 1439, 14 ark.
11. Znamenni i pamiatni daty po Chernihivskii oblasti na 2014 r. / [skl. L. Studoinova, I. Kahanova; vid. za vyp. I. Aliferenko]. – Chernihiv, 2013. – 87 p.
12. Kachmala V. Narostannia zahalnoii kryzy na Livoberezhnii Ukraini v roky Pershohi svitovoi viiny / V. Kachmala // Kraieznnavstvo: Naukovyi zhurnal. – K., 2011. – № 4. – P. 238 – 245.
13. Korobeinikov Yu. Zemskaia pomoshch nuzhdaiushchimsia v usloviiakh Pervoi mirovoi voyny v 1914 – 1917. Vserosiiskie zemskii i gorodskoi Soiuzu / Yu. Korobeinikov [Electronic resource]. – Access mode: http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=5468
14. Podverbnyi A. Hromadske zhyttia Chernihova na pochatku I Svitovoi viiny (za materialamy presy) / A. Podverbnyi // Siverianskiy litopys. – 2012. – № 5 – 6. – P. 164 – 173.
15. Reient O. Ukrainna v Pershii svitovii viini: suchasni naukovo-metodolohichni aktsenty / O. Reient [Electronic resource]. – Access mode: <http://histans.com/JournALL/pro/16/1/19.pdf>
16. Chernihovskaia zemskaia nedelia. – 1915. – № 52.
17. Shevchenko V. Problema bizhenstv na Chernihivshchyni v roky Pershohi svitovoi viiny / V. Shevchenko // Problemy istorychnoho i heohrafichnoho kraieznnavstva Chernihivshchyny. – 1999. – Vyp. 4. – P. 54 – 57.

IN MEMORIAM

СВІТЛИЙ ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА КРИВОШЕЇ

30 квітня 2015 року відійшов в інший світ Володимир Володимирович Кривошея, доктор історичних наук, професор, відомий дослідник історії української еліти, один із засновників «Розумовських зустрічей» (конференції і журналу).

Володимир Кривошея народився 9 червня 1958 р. в с.мт. Софіївка Софіївського району Дніпропетровської області. Закінчив Дніпропетровський державний університет, аспірантуру Київського інституту політології і соціального управління. Працював учителем, викладачем, науковим і головним науковим співробітником Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України. За сумісництвом працював завідувачем кафедри всесвітньої історії Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини, професором кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету. У 2010 – 2014 рр. працював заступником директора Українського інституту національної пам'яті. Останнє місце роботи – заступник директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Володимир Кривошея залишився в українській історіографії як один з найавторитетніших дослідників історії української еліти та історії України доби Гетьманщини.

Його фундаментальні праці з генеалогії української козацької старшини відразу стали класикою української історіографії. Науковий доробок В. Кривошеї вражає за своїми масштабами, оскільки він дорівнює доробку окремої наукової інституції, колективу з кількох кваліфікованих вчених.

Володимир Кривошея є автором близько тридцяти монографій та енциклопедій, а також ще понад сотні публікацій, присвячених його улюбленій тематиці. Найвизначнішими його працями стали: *Козацька еліта Гетьманщини*. – К., 2008. – 451 с.; *Неурядова старшина Гетьманщини*. – К., 2009. – 431 с. (у співавторстві з І. Кривошеєю, О. Кривошеєю); *Козацька старшина Гетьманщини*. – К., 2010. – 792 с.

В доробку вченого численні праці з історії старшини всіх козацьких регіонів України – Поділля (Вінницький полк), Черкащини (Канівський полк), Київщини (Білоцерківський, Переяславський полк), Полтавщини (Полтавський полк), Чернігівщини.

В царині української генеалогії Володимир Кривошея мав енциклопедичні знання, пам'ятав і міг відразу пригадати тисячі фактів щодо своїх «підопічних» старшин, а ще десятки тисяч були зібрані ним в електронні картотеки. Загалом, за підрахунками самого Володимира, він опрацював інформацію про понад 14 тисяч представників української козацької старшини. Він склав сотні генеалогічних розписів, починаючи від родоводів гетьманів до дрібної неурядової старшини. Володимир належать серйозні наукові відкриття, пов'язані з виявленням як нових осіб, так і невідомих раніше родинних зв'язків на всіх щаблях козацької ієрархії. Його доробок охопив настільки широке коло осіб, що можна твердити, що він зробив неоціненний внесок в розвиток генеалогії сучасних українців, особливо в регіонах, які свого часу входили до складу Гетьманщини, оскільки більшість їхніх мешканців є прямими нащадками українських козаків.

Своєю захопленістю справою, працездатністю, внутрішньою організованістю і доброзичливістю Володимир Кривошея вмів гуртувати навколо себе вчених, які були близькими до нього за науковими інтересами. Тому не випадково, частина праць написана ним в співавторстві, адже він щедро ділився своїми знахідками з колегами і навпаки, вони охоче йшли на співпрацю з ним як досвідченим фахівцем.

Відомі випадки, коли колеги робили Володимиру зауваження, що не всі його праці є достатньо вивіреними, до певної міри є «сирими» і «не відлежаними». Проте на всі ці закиди він відповідав, що в наш буремний і недобрий для науки час треба видавати вже зібрані й опрацьовані матеріали як тільки з'являється можливість, бо ніхто не знає, що буде завтра, і чи буде інша можливість оприлюднити вже зібране. Нині треба визнати, що слова Володимира з цього приводу виявилися пророчими, нібито він відчував, що доля відпустила йому не так вже й багато років.

Тепер Володимира вже немає, але його творча спадщина значно збагатила українську історичну науку і, як він і сподівався, дає можливість новим поколінням дослідників успішно працювати на створеному ним ґрунті історичних фактів.

Для чернігівців важливо, що Володимир Кривошея приділяв велику увагу Чернігівщині, як одній з основних складових частин Гетьманщини. Чернігівщині присвячено багато його праць, насамперед, фундаментальний двохтомник: Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк.– К., 2012. – Том. I-II (506 і 508 с.). Він готував також двох-трьохтомні праці з генеалогії старшини Ніжинського і Прилуцького полків. Фактично, якщо судити за доробком, Володимир Кривошея є найбільшим істориком козацької Чернігівщини.

Володимир Кривошея не лише писав про Чернігівщину, але й мав безпосереднє відношення до наукового життя регіону. Він неодноразово брав участь у наукових конференціях і зустрічах в Чернігові, Батурині, Козельці, Корюківці, Крутах, Ніжині, Седневі, мав спільні наукові проекти з колегами, насамперед, Сергієм Горобцем, Ігорем Кондратьєвим, Євгеном Луняком, а також Володимиром Бойком, Сергієм Бутком, Сергієм Леп'явком, Ігорем Ситим та ін.

Згадується, зокрема, його участь в організації і проведенні «Десятих Костомарівських читань». Вони були заплановані на травень 2011 р., проте знайшлись темні сили, які намагались їх зірвати. Чернігівському історичному музею, де традиційно проводились читання, в останній момент відмовили в запланованому фінансуванні. Володимир Кривошея вийшов на тодішнього голову обласної ради, який і добився відновлення фінансування. Читання були проведені в Чернігові-Ніжині і завершили собою запланований десятирічний цикл цих конференцій.

Працюючи заступником директора Українського інституту національної пам'яті, Володимир Кривошея підтримав ідею започаткування щорічних Всеукраїнських «Розумовських зустрічей» як майданчику для спілкування науковців-істориків, науковців-політологів, юристів і практиків державної служби. Він відкривав Перші зустрічі і був готовий брати участь у всіх наступних, але не судилося.

Серед колег Володимир Кривошея користувався беззаперечним авторитетом не лише як спеціаліст, а, насамперед, завдяки своїм людським якостям. Його доброзичлива посмішка заохочувала до спілкування, він завжди був готовий вислухати, порадити, або просто обговорити будь-які життєві проблеми і, якщо міг, надати допомогу.

Володимир Кривошея відійшов в інший світ у повному розквіті творчих і життєвих сил, залишивши великий творчий спадок, приклад щирої відданості історичній науці і рідній Україні.

Сергій Лепявко

Список скорочень

ДРІДУ НАДУ – Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України;
НАН України – Національна академія наук України;
НАПрН України – Національна академія правових наук України;
ІУ НАН України – Інститут історії України Національної академії наук України;
ІЗ ВРУ – Інститут законодавства Верховної ради України;
НАДУ – Національна академія державного управління при Президентові України;
НІКЗ «Гетьманська столиця» – Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»;
СЦПО – Сіверський центр післядипломної освіти;
УІНП – Український інститут національної пам'яті;
УРІ(ф) МДМУ (МАМІ) у м. Чернігові – Українсько-російський інститут (філія) Федерального державного бюджетного закладу вищої професійної освіти «Московський державний машинобудівний університет (МАМІ)» у м. Чернігові;
ЧНПУ ім. Т.Г. Шевченка – Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка;
ЧНТУ – Чернігівський національний технологічний університет.

Наукове видання
Збірник наукових праць «Розумовські зустрічі»
№ 2
Научное издание
Сборник научных трудов «Разумовские встречи»
№ 2
Scientific edition
Collection of scientific papers «Rozumovskyi meetings»
№ 2
Naukowa edycja
Zbiornik naukowych prac «Rozumovski spotkanie»
№ 2

Співзасновники:

Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій (офіційна скорочена назва – Сіверський центр післядипломної освіти)
Український інститут національної пам'яті
Інститут законодавства Верховної Ради України
Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України
Сіверський інститут регіональних досліджень

Шеф-редактор – В.В. Кривошея

Головний редактор – В.М. Бойко
Заступник головного редактора – Л.А. Чабак
Відповідальний секретар – Д.В. Казіміров

Підписано до друку 11.11.2015 р.
Формат 60x84/8. Друк на різнографі. Ум. друк. арк. 32,3
Наклад 150 прим. Зам. № 3-16/15

Видавництво: Сіверський центр післядипломної освіти
14000, м. Чернігів, просп. Миру, 43
Тел. (0462) 774-312 Факс (0462) 676-052
Електронна пошта: hcppk@gmail.com
Веб-сайт: <http://rozum.sivertraining.org.ua>

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор. Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів за погодженням з авторами. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.